

СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ І КАРТОГРАФІЯ:
НАУКОВА СПАДЩИНА
ТА СУЧАСНІ УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ

МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ОНЛАЙН-СЕМІНАРУ

УКРАЇНА, М. ЛЬВІВ, 20 ТРАВНЯ 2021 РОКУ

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

360
років

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV
GEOGRAPHY FACULTY
DEPARTMENT OF ECONOMIC AND SOCIAL GEOGRAPHY
GEOGRAPHICAL COMMISSION OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
LVIV DEPARTMENT OF UKRAINIAN GEOGRAPHICAL SOCIETY

HUMAN GEOGRAPHY AND CARTOGRAPHY: SCIENTIFIC HERITAGE AND MODERN UKRAINIAN STUDIES

PROCEEDINGS
of All-Ukrainian scientific online seminar
with the participation of foreign scientists, dedicated to the 120th anniversary
of the birth of Professor Volodymyr Kubiyovych (1900–1985)
(Ukraine, Lviv, May 20, 2021)

LVIV – 2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ І СОЦІАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
ЛЬВІВСЬКИЙ ВІДДІЛ УКРАЇНСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

СУСПІЛЬНА ГЕОГРАФІЯ І КАРТОГРАФІЯ: НАУКОВА СПАДЩИНА ТА СУЧАСНІ УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнського наукового онлайн-семінару
з участю закордонних учених, присвяченого 120-літтю від народження
професора Володимира Кубійовича (1900–1985)
(Україна, м. Львів, 20 травня 2021 р.)

ЛЬВІВ – 2021

Редакційна колегія: доц. В. Біланюк (голова), проф. О. Шаблій (голова, відп. ред.), проф. І. Ровенчак (співголова), доц. М. Влах (співголова), асист. Л. Котик (відп. секретар), проф. С. Запотоцький, проф. М. Заячук, проф. О. Кучабський, проф. К. Мезенцев, проф. Л. Немець, проф. С. Шевчук, доц. А. Кузишин, зав. навч. лабораторії М. Хоминець (секретар).

Рецензенти:

доктор географічних наук, професор *В. Руденко*
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

доктор географічних наук, професор *Ю. Кисельов*
(Уманський національний університет садівництва);

*Рекомендовано Вченою радою географічного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 4 від 18 травня 2021 р.*

С 89 Суспільна географія і картографія: наукова спадщина та сучасні українознавчі студії : матеріали Всеукраїнського наукового онлайн-семінару з участю закордонних учених, присвяченого 120-літтю від народження професора Володимира Кубійовича (1900–1985) (Україна, м. Львів, 20 травня 2021 р.). – Львів : Простір-М, 2021. – 337 с.

Матеріали Всеукраїнського наукового онлайн-семінару з участю закордонних учених присвяченого 120-літтю від народження професора Володимира Кубійовича (1900–1985). Подано наукові статті з таких напрямків наукових досліджень: професор Володимир Кубійович – географ-українознавець, організатор національної географічної науки та освіти; проблеми розвитку національної суспільно-географічної картографії та геоіконіки; модерні напрямки суспільно-географічної науки; суспільно-географічна глобалістика, країнознавство, краєзнавство і туризмологія; проблеми реформування адміністративно-територіального устрою в Україні.

УДК [911.3+912.43]:91-057.4(477)"190/198"В.Кубійович

Автори опублікованих матеріалів відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей. Текст подано з незначною літературною редакцією та корекцією текстів зі збереженням авторського стилю. Думка авторів статей може не збігатися з думкою організаторів наукового семінару.

Адреса редакційної колегії:

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра економічної і соціальної географії,
вул. П. Дорошенка, 41, кімн. 56, м. Львів, 79000
Тел.: +38 032 239 45 73
E-mail: kafedra.lviv@gmail.com

Професор
Володимир Кубійович
(1900-1985)

ПЕРЕДМОВА

У незалежній Україні посилилася увага до наукової постаті професора Володимира Кубійовича (1900–1985). Починаючи з 1995 року чи не кожної ювілейної дати йому було присвячено як не конференцію, то науковий усеукраїнський семінар, засідання Наукового Товариства імені Шевченка, Львівського відділення Українського Географічного Товариства.

Тепер утвердилася думка, що В. Кубійович є гідним продовжувачем наукової справи акад. Степана Рудницького (1877–1937), розстріляного большевицьким окупаційним режимом у 1937 р. в урочищі Сандормох (Карелія). В. Кубійович – визначний антропогеограф і картограф. Разом з С. Рудницьким, Гр. Величком та В. Гериновичем він заклав основи географічного українознавства. Водночас він був географом-енциклопедистом. Внесок В. Кубійовича у національну науку і культуру неоціненний.

Ось і цього разу з нагоди 120-ліття від народження цього вченого і культурного діяча організований всеукраїнський онлайн-семінар з участю зарубіжних учених з Канади і Польщі.

Зрозуміло, що «Матеріали...» семінару, які надруковані у переддень його проведення (академія відбувається в період карантину, пов'язаного з небезпечним глобальним поширенням вірусу Covid-19), охоплюють не лише «кубійовичівську» проблематику. Внеску В. Кубійовича в національну географію і наукове осмислення його спадщини присвячено два розділи. Зокрема, це перший розділ «Професор Володимир Кубійович – географ-українознавець, організатор географічної науки та освіти» (дванадцять статей) та другий розділ «Модерні напрямки суспільно-географічної науки» (десять статей). Інші три тематичні розділи: «Розвиток національної суспільно-географічної картографії та геоіко-ніки» (п'ять статей); «Суспільно-географічна глобалістика, країнознавство, краєзнавство і туризмологія» (двадцять дві статті); «Проблеми адміністративно-територіального устрою України» (шість статей).

У контексті географічного кубійовичезнавства заслуговує уваги стаття М. Влах, у якій розкрито зміст наукової біографістики, або наукової персонології як міждисциплінарної сфери наукового знання, що формується на логічному перетині конкретної науки, історії науки, наукознавства, психології.

Особливе місце займає другий розділ «Модерні напрямки суспільно-географічної науки». У ньому на філософських та загальнонаукових і міждисциплінарних (а не лише власне географічних) підставах виокремлено найновіші тенденції розвитку суспільної географії в інформаційному суспільстві (статті К. Мезенцева з Києва, В. Захарченка з Вінниці, М. Дністрянського та О. Шаблія зі Львова, Ю. Кисельова – з Умані, Н. Смочко – з Мукачеве та ін.).

Відзначимо особливості інших розділів «Матеріалів...»:

- зацікавлення у третьому розділі «Матеріалів...» викликає наша стаття «Геоіконічні аспекти створення Великого державного герба України (ВДГУ)». Ухвалу про ВДГУ прийняла Верховна Рада 26 серпня 2020 р. Як відомо, іконіка (іконологія) – це відносно новий напрямок у міждисциплінарному дослідженні мистецької знаковості. Ми розглядаємо не просто іконологію як таку, а геоіконологію у контексті аналізу скритих географічних образів, кодів і парадигм у мистецьких творах. Зокрема, в проектах чи ескізах (навіть авторських) ВДГУ;

- у IV розділі охоплено питання геопросторового аналізу об'єктів, явищ і процесів, починаючи з глобального і закінчуючи локальним. Автори не оминули таких явищ як вплив коронавірусної пандемії на деформацію геопросторової організації туристичної діяльності (і додамо – на появу віртуальних туристичних потоків) (Я. Івах, М. Білецький, Л. Котик.). Проаналізовано важливі соціально-географічні проблеми, зокрема висвітлено проблеми ісламізації Європи та її розвиток в історичному контексті (доц. М. Влах), розкрито вплив міграції на етнічний склад населення Європи (доц. І. Гудзеляк);

- особливу увагу звернено на проблеми адміністративно-територіального устрою України (АТУ) в умовах відповідної реформи. У цьому контексті заслуговує уваги стаття проф. Миколи Пістуна (Київ) про Галичину як один з можливих регіональних варіантів АТУ: тобто виділення 10–12 регіональних одиниць загальноукраїнського масштабу (наприклад, Галичина, Волинь, Слобожанщина, Запоріжжя, Гетьманщина, Донеччина, Таврія тощо). Подано також приклади аналізу реформи АТУ в різних регіонах України (Полтавщина – С. Шевчук, Закарпатська область – М. Качайло, Львівська область – І. Ванда та ін.).

Ми раді, що у такий незвичний час у семінарі погодилися взяти участь учені зі зарубіжжя: І. Стебельський (Канада), О. Кучабський та Т. Міхальський (Польща). За це їм окрема подяка.

Перебуваючи у 1994–1995 рр. в Українському Вільному Університеті, я віднайшов в його архіві газету «Краківські вісті» за 1943 р. зі статтею знаного геополітика Лева Биковського про В. Кубійовича. Цю чудову знахідку ми поміщаємо у першому розділі наших «Матеріалів...» (а сам її автор після війни працював у США – м. Денвер, штат Колорадо. Роки життя – 1895–1992).

Відповідальний редактор дякує робочій групі редколегії збірника пп. проф. Іванові Ровенчаку, доц. М. Влах, асист. Любові Котик і завідувачу навчальної лабораторії «Комплексного атласного картографування» Марії Хоминець за їхній внесок у підготовку цього видання.

Усі зауваження та побажання просимо надсилати електронною поштою за адресою: kafedra.lviv@gmail.com.

Відповідальний редактор,
професор Олег Шаблій

І. ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ — ГЕОГРАФ-УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ, ОРГАНІЗАТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 911.3(092)

ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ – ГЕОГРАФ-УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ

Павло Штойко

Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, м. Львів

В публікації висвітлені деякі з основних напрямків наукової діяльності Володимира Кубійовича. Підкреслено в його інтерпретації наступні положення: 1) наука – нерозривна складова національної культури; 2) в ній самостверджується і самореалізується духовність народу; 3) служіння науки і розвиток держави розглядається в системній площині; 4) українські ґрунтовні праці географічного змісту ставили перед собою найголовніше завдання – «науково доводити відрубність і самобутність українського народу, української території, теоретично обґрунтовуючи право українського народу на свою державу»; 5) звернуто увагу на актуалізацію праць В. Кубійовича у контексті сьогодення.

Ключові слова: українська наука, наукові установи, національна приналежність, культура.

VOLODYMYR KUBIYOVYCH AS A GEOGRAPHER AND UKRAINIAN STUDIES SCIENTIST

Pavlo Shtoyko

Ivan Boberskyi Lviv State University of Physical Culture, Lviv

The publication outlines some of the main areas of scientific activity of VolodymyrKubiyovych. The following provisions in his interpretation are emphasized: 1) science is an inseparable component of national culture; 2) the spirituality of the people asserts and realizes itself in it; 3) the operation of science and the development of the state is considered in the systemic issues; 4) Ukrainian fundamental works of geographical content set themselves the most important tasks – «to scientifically prove the isolation and originality of the Ukrainian people, Ukrainian territory, theoretically substantiating the right of the Ukrainian people to their state»; 5) attention is drawn to the actualization of certain studies of V. Kubiyovych in the context of the present.

Key words: Ukrainian science, scientific institutions, nationality, culture.

Вступ. Володимир Кубійович вважав здобутки науки вкрай вагомими для утвердження культурних цінностей, які є чи не єдиними «репрезентантами бездержавників» [2, с. 569]. Подібні роздуми він висвітлював у праці «Думки до культурної політики української діаспори», де стверджував: «наука – вільна, і український учений може займатися будь-якими проблемами, які для нього милі й близькі, але українські наукові установи мусять організовувати працю над проблемами, які мають політичний сенс, які нам потрібні для визволення України, які розбивають фальші советської науки» [3, с. 625]. Вчений заохочував адептів до праці над українознавчими студіями, наголошуючи: «Ми маємо слово «Україна» на устах, замало в серці, а ще менше творимо для Вітчизни щось реального. Ми говоримо «якось то буде, ми самовдоволені і самі собі кадимо. Ми, старші, робимо ряд посулень, які не можуть притягнути молодь до українства і виплекати в ній любов і посвяту для України» [3, с. 627]. Отже, недостатньо лише відтворювати історичні процеси державотворення українців, опертих навіть на приклади всезагальної справедливості.

Виклад основного матеріалу. У листі Володимира Кубійовича до Василя Мудрого (Мюнхен, 15.12.1947 р.) зазначено, що українська наука на еміграції має завдання аналогічні до української політичної еміграції. Вона неминуче пов'язана з розвитком духовних цінностей, «яких не можна витворювати у вільний спосіб на рідній території та бути амбасадом української справи перед загрою. З найрізномірніших проблем повинна українська

наука опрацьовувати в першій мірі ці проблеми, які є для нації зокрема актуальні і потрібні» [3, с. 714].

Для успішного розвитку української науки В. Кубійович пропонував об'єднати НТШ і УВАН в одну установу під назвою «Наукове товариство імені Шевченка – Українська вільна академія наук» (Лист Володимира Кубійовича президентові УНР Андрію Лівіцькому, Мюнхен, 25.12.1947 р.). НТШ залишалося найстарішою українською науковою установою, заснованою 1873 р. у Львові – своєрідною Українською академією наук, яке після його ліквідації советською владою в 1940 році відновило свою діяльність в 1947 році поза межами Батьківщини. У листі до д-ра Петра Саварина (Едмонтон, 2.07.1976 р.) висвітлено роль інституту («канадських українців»); на нього покладалось «всеукраїнське завдання»: «відповісти на все це жакливе, що роблять з української культури прокляті російські большевики» [3, с. 905]. Зважмо, що й досі представники чужих народностей на шкоду нам, українцям, виконують державотворчі функції. Важливо усвідомити найголовніше, що не партійна, а національна єдність є основою побудови національної держави. Системна аналітична праця, сподіємось, навчить нас критично мислити і поверне віру в себе як незламний стрижень українізації всього суспільства. Єдиною умовою безпеки виживання В. Кубійович вважав утвердження національної гідності, незалежної думки й самоповаги, без яких немає інтелігенції (їх замінюють поліцейські). Суспільство хворе і здеморалізоване страхом, брехнею та корупцією.

У 1930–1933 рр. після розгрому ВУАН і перетворення її на Академію наук УРСР НТШ стало єдиним вільним репрезентантом справжньої незалежної української науки. Українські наукові установи «або були зліквідовані, або замість репресованих українських працівників цих інституцій туди послали здійснювати партійну русифікаційну лінію своїх людей, які часто з справжньою наукою нічого спільного не мали. Найважче налягла на українську науку чужа, накинута більшовиками, ненаукова ідеологія з постійними партійними вимогами, з безнастанними чистками, що наукову працю роблять цілком неможливою» [4, с. 631].

Очевидно, є рація в словах: за відступництво несе покару народ, за деспотію, тиранію і війни – людство.

Наукове товариство ім. Шевченка в умовах бездержавного життя нації заступило і Українську академію, і університет, і фахові інститути. Воно гуртувало, особливо за головування проф. М. Грушевського, у свій найкращий період розвитку всіх українських учених різного наукового спрямування до спільної праці й систематично вишколювало молоді кадри українських науковців. Крім того, воно виконувало й іншу вкрай важливу працю. Наукове Товариство ім. Шевченка висувало «українську науку з галицької, а далі вже з всеукраїнської території в широкий науковий світ. Безперечно, заслугою Товариства перед нацією є постійне, протягом багатьох років, підтримування контакту із світовою наукою, чужинними академіями та іншими інституціями чи окремими визначними фахівцями, обмін публікаціями, участь у наукових конгресах. Це все робилося в трудних умовах постійної боротьби з ворожою пропагандою сусідів» [4, с. 633]. Українцям необхідно було не лише зберегти і зафіксувати код своєї пам'яті у наукових джерелах, але й підтримувати його функціонування як неперервний процес.

Українські ґрунтовні праці географічного змісту ставили перед собою найголовніше завдання – «науково доводити відрубність і самобутність українського народу, української території, теоретично обґрунтовуючи право українського народу на свою державу» [4, с. 636]. Бездержавна нація не має майбутнього і приречена на загибель. Українська держава 24 серпня 1991 р. зустрілася з низкою проблем, головна з яких – безвідповідальність «в годину історичного іспиту». Відновлена незалежна, в т. числі й українська національна наука як поняття базується на двох основних принципах: а) на мові і б) територіальній окремішності (в советській реальності – «наукові дослідження на території УРСР і крапка»). На думку Я. Дашкевича, у визначенні поняття «українська наука» відчувається «недостатність і неповноцінність такого тлумачення цілком ясна не лише при синхронному зіставленні територіального принципу з етнічним (наука на українській етнічній території поза межами УРСР, наука українців у країнах розселення), але й при намаганні опрацювати діахронну концепцію історії української науки. Труднощі дуже великі» [1, с. 52].

В. Кубійович у праці «Сучасні проблеми української науки» (Мюнхен–Нью-Йорк, 1948 р.) підкреслює засадниче положення її розвитку: «Поки край в неволі, тільки еміграція може бути носієм вільної, національної думки, тільки вона може виплекати цінності української культури, ідеї, які перейдуть і радянські кордони і піддержуватимуть край в його важкій боротьбі. Тільки еміграція може у вільний спосіб репрезентувати українські інтереси перед чужим світом. Ще більше вона може і має обов'язок відкрити світові очі на небезпеку, що грозить від більшовиків, і допомогти в боротьбі своїм досвідом, здобутим у боротьбі продовж чверті століття» [5, с. 582]. На його переконання українська наука після Першої світової війни пережила «свій недолугий буйний розвиток». Тоді він охопив Придніпрянщину з утворенням у Києві Академії наук, в Чехо-Словаччині Український Вільний Університет (Прага) та Українську Господарську Академію в Подєбрадах – опісля Український Технічно-Господарський Інститут, Висока Педагогічна Школа імені Драгоманова (Український Високий Педагогічний Інститут ім. М. Драгоманова). У Галичині ще до другої половини ХХ ст. українська наука утверджувалася в Науковому Товаристві імені Шевченка. Період «буття» української науки в 30-ті роки ХХ ст. змінився періодом «небуття». «На Придніпрянщині в добі репресій проти українського національного світу знищено в першу чергу українську науку і українських учених. Науці відібрали свободу дій, вона перестала бути українською. Зовнішній знак того: Всеукраїнська Академія Наук стає Академією Наук УРСР. В наукових установах за межами батьківщини працювали українські вчені які виконували «почесне завдання посольства української культури, мали інформувати чужий світ про нас і з'єднувати для нас прихильників. Відчувалася економічна скрута в українських інституціях не лише в Чехо-Словаччині, а й в інституціях інших країн – Українському науковому інституті в Берліні, Українському науковому інституті в Варшаві та ін. Наукова робота за будь-яких обставин, як стверджує В. Кубійович, пов'язана з працею в бібліотеках. Особливо важливим, якщо не найважливішим завданням залишалось детальне опрацювання бібліографії україністики, ведення системного реєстру їх праць. Необхідно було «зберегти копії та фотокопії найважливіших з них та встановити найтісніші зв'язки бібліотечної мережі, особливо центральної з рештою бібліотек на еміграції». Він вважає одним із головних завдань української науки «показати роль України у вивченні східноєвропейських проблем в цілому та проблем взаємовідносин з ближчими сусідами». В цій міждисциплінарній за змістом праці «повинні брати участь географи, економісти, демографи, соціологи, історики та військові фахівці». Висвітлення основних етапів розвитку української науки необхідно для того, щоб «очистити українську духовність від насильно накиннутих чужих змістів, отже, в першу чергу дати основну критику марксизму, московського комунізму і т.п. – це завдання того самого порядку». [5, с. 591]. Отже, виникає необхідність підтримувати тісні зв'язки українських вчених із ученими інших країн, «вийти цим способом зі своєрідного українського гетто і бути післанцем українського духовного світу.

В. Кубійович як головний редактор «Енциклопедії українознавства» провів порівняльний аналіз багатьох енциклопедичних статей, зокрема «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ), підкреслюючи непродумано-волюнтаристські принципи у визначенні відбору до національної приналежності, що породили надскладні міжетнічні відносини. Посилилась неприхована етнічна (національна) напруженість: громадянами стали, але українцями – ні. Зверніть увагу на аналогічні назви: у нас не «Українська академія наук», а «Національна академія наук України», не «Українська православна церква», а «Православна церква в Україні», не «Російська православна церква в Україні» а «Українська православна церква московського патріархату»... за цими не ідентичними назвами ретельно применшують і нівелюють місце і роль титульної нації в житті України. Як науково можна оперувати поняттями, зміст яких не має точного термінологічного (тематично-фахового) визначення (?).

Кого, до прикладу, редакція «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ), за словами В. Кубійовича, називає українцями? Які критерії їх відбору (?). Очевидно, аналогічні до видачі паспорту «громадянина України», а не як би належало було записати під графою «національність» – «українець», «єврей», «грек», «росіянин» чи ін. Чому місце життя і праці в Україні автоматично дає підставу відносити вченого тієї чи іншої національності до когорти «українських учених». Парадоксальна ситуація: державної мови значна їх частина не знає або не вживає в державних установах і вчити не бажає, історії України не вчить, її географії

як підгрунття патріотизму не усвідомлює, але паспорт, в якому зняли графу «національність» видається громадянину України ніби на цій землі від них, національних меншостей, боюсь вжити слово спільнот, починається націогенез (?). Цей примітивний або зумисно оманливий підхід не дає можливості ретельному демографу вирахувати, до прикладу, відсоток національних меншостей і їх непропорційну «обойму» в нинішньому складі парламенту, влади в тому числі мерів міст ... на відміну від часів УНР, де такий відсоток був прописаний. Ретельного аналізу істориків потребує питання щодо ствердження факту «проголошення незалежності України» чи її «відновлення» (?). Фактично всі африканські країни проголосили незалежність, але де ж тоді наша спадщина і зв'язки з Київською Руссю, Козаччиною, Українською Народною Республікою, Західно-Українською Народною Республікою(?).

Серед різноманітної палітри досліджуваних В. Кубійовичем проблем на особливу увагу заслуговують питання навчання дітей в Україні рідною мовою. Він підкреслював ті «ноу-хау», які советська влада привнесла в українську школу: «1) в українській школі вивчається російська мова, не зважаючи на «добровільність», бо вона є засіб «міжнаціонального спілкування»; 2) в російських школах УРСР навчають української мови тільки там, де цього вразно батьки домагаються (можна думати, що таких батьків є мінімальний відсоток – як через перевантаження дітей працею та іншими предметами, так і російського шовінізму); 3) в школах меншостей на Україні (румунських та угорських) не вчать української, тільки російської мови; тут навіть не дається батькам можливості вибору. Це значить, що всі меншості в УРСР мають стати засобом русифікації України. Згадана стаття в УРЕ не подає ніякої статистики про стан шкільництва в УРСР за мовою навчання» [6, с. 723]. (Йдеться про статтю «Восьмирічна неповна середня загальноосвітня трудова політехнічна школа» так звучала тодішня назва повної початкової школи в УРСР).

У листі до Мирослава Лапки (21.12.1973 р.) В. Кубійович обґрунтовує питання українських шкіл на еміграції, при цьому стверджує: «Наша культурна політика є дивна (я про це вже давніше і писав, і говорив, і все даліше повторюю): ми маємо високі школи (на яких не має процесу навчання, бо він обмежений до літніх місяців), а ні маємо ні одної (виїмок – Рим – папська семінарія із 100 учнями) середньої школи! В Торонто живе 50 000 українців, є центральна українська педагогів, відбувалися роками наради в справі виховного ідеалу українця на еміграції, але не подбали про школу, в якій можна б було виховувати молоде українське покоління. У Німеччині могла бути українська гімназія за державні гроші, але нас інтересували «вищі справи»; в Англії балачки про українську середню школу тривали 10 літ – без результату; ми маємо 15 чи більше українських католицьких ієрархів, але не маємо української духовної (справжньої, а не лише з назви) семінарії – школи і т. д.» [3, с. 890].

Аналізуючи незреалізовані заходи, пов'язані з освітнім процесом В. Кубійович у праці «Про нові можливості української наукової праці в Європі» висловив думку про те, що «всі ті жалі й нарікання тільки на половину слушні. Поки українське, достатнє вже суспільство не дасть засобів на організацію відповідних верстатів праці для тих найважливіших українознавчих дисциплін, до того часу трудно сподіватись поправи ситуації» [с. 602].

В освітній справі В. Кубійович вважає, що «справжнє національне виховання можливе лише рідною мовою» а школи, зрозуміло, мають бути «забезпечені посібниками найперше з української мови і літератури, історії та географії» [7, с. 172]. Саме названі дисципліни закладають перш за все інтелектуально-патріотичний світогляд.

Творчість В. Кубійовича наскрізь енциклопедична – від «Української Загальної Енциклопедії», у якій співпрацював, як організатор і видавець «Атласу України ...» і «Географії українських та сумежних земель» ... до «Енциклопедії Українознавства» (ЕУ), видав її 17 томів, з них 4 томи англійською мовою. Із 21 тому ЕУ – 14 томів українською, 7 англійською мовами. «В. Кубійович є, мабуть, єдиним у світі географом-ученим, що організував близько сотні авторів з різних галузей знань, щоб підготувати таке енциклопедичне багатотомне видання» [8, с. 577]. У листі від 15 червня 1979 року проф. Манолій Лупул (Едмонтон) зауважив, що «ЕУ – АЕУ є одним з найважливіших діл укр[аїнської] діаспори, мабуть, найбільшим. Воно дає цілість знання про Україну, воно примусило радянські чинники видати УРЕ, воно (I том АЕУ-1) є унікальним довідником українознавства в англійській мові – інформатором світу про Україну» [3, с. 915].

Отже, у творчості В. Кубійовича спостерігаємо титанічні зусилля його діяльності як організатора української науки, громадського діяча, і не менш важливо – ученого-географа і картографа. Він розумів – праця на поприщі формування і утвердження національної свідомості і в час миру і війни – головна запорука порятунку і утвердження нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Дашкевич Я. Р.* Михайло Грушевський і початки організації української науки / Я. Дашкевич // Вісник АН УРСР, 1991. – №9. – С. 52–60.
 2. *Кубійович В.* Стан і потреби української науки / В. Кубійович (Передрук з газети «Новий час». – Львів, 1937. – 18 січня) // Володимир Кубійович. Т. II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи // Упоряд. проф. О. Шаблія. – Париж ; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 2000. – 1024 с.
 3. *Кубійович В.* [Листування] / Володимир Кубійович // Володимир Кубійович. Т. II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи// Упоряд. проф. О. Шаблія. – Париж ; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 2000. – 1024 с.
 4. *Кубійович В.* Нарис історії Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (1873–1948) / В. Кубійович [Друкуються за виданням : Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. – Нью-Йорк–Мюнхен, 1949] // Володимир Кубійович. Т. I. Наукові праці // Упоряд. і вступна стаття проф. О. Шаблія. – Париж; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 604–643.
 5. *Кубійович В.* Сучасні проблеми української науки // Володимир Кубійович. Т. I. Наукові праці / Упоряд. і вступна стаття проф. О. Шаблія. – Париж ; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 582–598.
 6. *Кубійович В.* Дві українські енциклопедії / В. Кубійович, В. Маркусь. – Вид-во: «Пролог», 1961 // Володимир Кубійович. Т. I. Наукові праці / Упоряд. і вступна стаття проф. О. Шаблія. – Париж ; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 682–730.
 7. *Кубійович В.* До Управи Об'єднання Українських Педагогів Торонто /В. Кубійович [Рукопис. Архів В. Кубійовича у Сарселі] // Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. –Париж ; Львів : Фенікс Українська академія друкарства,1996. – 704 с.
 8. *Шаблій О.* Суспільна географія: у двох кн. Книга 1-а. Проблеми теорії, історії та методики дослідження: [Вибрані праці] / О. Шаблій. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 814 с.
1. *Dashkevych Ya. R.* Mykhailo Hrushevs'kyi i pochatky orhanizatsiyi ukrains'koi nauky / Ya. Dashkevych // Visnyk AN URSR, 1991. – #9. – С. 52–60.
 2. *Kubiyovych V.* Stan i potreby ukrains'koi nauky / V. Kubiyovych [Peredruk z hazety «Novyi chas». – L'viv, 1937. – 18 sichnia] // Volodymyr Kubiyovych. T. II. Memuary. Rozdumy. Vybranylusty // Uporiad. prof. O. Shabliya. – Paryzh; Lviv: Feniks, Ukrain'ska Akademia drukarstva, 2000. – S. 1024
 3. *Kubiyovych V.* [Lystuvannia] / V. Kubiyovych //Volodymyr Kubiyovych. T. II. Memuary. Rozdumy. Vybranylusty // Uporiad. prof. O. Shabliya. – Paryzh; Lviv: Feniks, Ukrain'ska Akademia drukarstva, 2000. – 1024 s.
 4. *Kubiyovych V.* Narys istorii Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u L'vovi (1873–1948) /V. Kubiyovych [Drukuyet'sia za vydanniam: Istoria Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka. – N'yu-York. – M'unkhen, 1949]// Volodymyr Kubiyovych. T. II. Memuary. Rozdumy. Vybrani lysty // Uporiad. prof. O. Shabliya. – Paryzh; Lviv: Feniks, Ukrain'ska Akademia drukarstva, 2000. – S. 604 – 643.
 5. *Kubiyovych V.* Suchasni problemy ukrains'koi nauky / V. Kubiyovych // Volodymyr Kubiyovych. T. I. Naukovi praci / Uporiad. i vstupna stattia prof. O. Shabliya. – Paryzh; Lviv: Feniks, Ukrain'ska Akademia drukarstva, 1996. – S. 582–598.
 6. *Kubiyovych V.* Dvi ukrains'ki encyklopedii / V. Kubiyovych, V. Markus'. – Vyd-vo «Proloh»,1961 // Volodymyr Kubiyovych. T. I. Naukovi praci / Uporiad. i vstupna stattia prof. O. Shabliya. – Paryzh; Lviv: Feniks, Ukrain'ska Akademia drukarstva, 1996. – S. 682–730.
 7. *Kubiyovych V.* Do Upravy Obyednannia ukrains'kykh Pedahohiv Toronto / V. Kubiyovych [Rukopys. Arkhiv V. Kubiyovycha u Sarseli] // Volodymyr Kubiyovych: Encyklopedia zhyttia i tvorennia. – Paryzh; Lviv: Feniks, Ukrain'ska Akademia drukarstva, 1996. – 704 s.
 8. *Shabliiy O.* Suspilna heohrafia: u dvokh knykh. Knyha 1-a. Problemy teorii, istorii ta metodyky doslidzhennia: [Vybrani praci] /O. Shabliiy. – L'viv: LNU imeni Ivana Franka, 2015. – 814 s.

УДК [91:001.89](092)Шаблій О.:930.2Кубійович В.

МОЄ ПРОЧИТАННЯ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

Олег Шаблій

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Розкрито процес підготовки і видруку автором монографічних праць проф. Володимира Кубійовича й авторських текстів про його наукову і громадську діяльність. Передовсім це такі монографії: *Шаблій О. І. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення* (Париж; Львів, 1996); *Володимир Кубійович. Т. І. Наукові праці* (Париж; Львів, 1996; за ред. О. І. Шаблія); *Володимир Кубійович. Т. II. Мемуари. Роздуми. Епістолярна спадщина* (Париж; Львів, 2000; за наук. ред. О. Шаблія); *Шаблій О. І. Мандрівки Володимира Кубійовича* (Львів, 2001); Збірник наукових праць учених України з нагоди 100-ліття від народження В. Кубійовича. У статті розповідається про роботу автора в архівах Львова, Кракова (Ягеллонський університет), Мюнхена (Український Вільний Університет), Варшави (Національний архів Польщі), США (Архів НТШ Америки), Оттави, Торонто (Архів НТШ Канади) та ін., де були отримані документальні дані про В. Кубійовича як ученого і викладача вищої школи та організатора видавничої справи (зокрема у підготовці і виданні «Енциклопедії Українознавства» (21 том). Увага звернена на картографічну діяльність: видання «Атласу України й сумежних країв» (1937). Критично подано зміст т. зв. «Історичного атласу України», ніби-то підготовленого у 1941 р. В. Кубійовичем. Викладено обґрунтований автором *декалог В. Кубійовича*, тобто десять головних принципів його життя і діяльності.

Ключові слова: Володимир Кубійович, Олена Степанів, Богдан Лепкий, монографії, атлас України, географічне українознавство, презентації праць В. Кубійовича, український національний атлас.

MY READING OF VOLODYMYR KUBIYOVYCH

Oleh Shabliiy

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The process of preparation and printing by author of monographic works of Prof. Volodymyr Kubiyovych and author's texts about his scientific and public activity are enlighten. First of all, these are following works: *Shabliiy O. I. Volodymyr Kubiyovych: encyclopedia of life and creation* (Paris; Lviv, 1996); *Volodymyr Kubiyovych. Scientific works. Volume I* (Paris; Lviv, 1996; edited by O. Shabliiy); *Volodymyr Kubiyovych. Memoirs. Reflections. Epistolary heritage. Volume II* (Paris; Lviv, 2000; edited by O. Shabliiy); *O. Shabliiy. Journeys of Volodymyr Kubiyovych* (Lviv, 2001); Proceedings of scientific works of scientists of Ukraine on the occasion of the 100th anniversary of the birth of V. Kubiyovych. The article describe the author's work in the archives of Lviv, Krakiv (Jagiellonian University), Munich (Ukrainian Free University), Warsaw (National Archive of Poland), Washington, New York (Archive of Shevchenko Scientific Society of the USA), Ottawa, Toronto (Archive of Shevchenko Scientific Society of Canada), etc., where the documentary data on V. Kubiyovych as scientist, high school teacher, publishing activity organisator (in particular in preparation and publication of the «Encyclopedia of Ukraine-studies» in 21 volumes) were obtained. The special attention for cartographical work («Atlas of Ukraine and adjoining countries» (1937) publication) is devoted. The content of so called «Historical atlas of Ukraine» allegedly prepared by V. Kubiyovych in 1941 is critically discussed. The author's substantiated *decatalogue of Volodymyr Kubiyovych* (ten main principles of his life and activity) is presented.

Key words: Volodymyr Kubiyovych, Olena Stepaniv, Bohdan Lepkyi, monographs, atlas of Ukraine, geographical Ukraine-studies, presentations of V. Kubiyovych's works, Ukrainian national atlas.

Коли появилася у друці моя монографія «Академік Степан Рудницький – фундатор української географії» (1993), то проф. *Аркадій Жуковський* і доктор філології *Данило Струк* з Європейського НТШ, звернулися до мене написати щось подібне про *Володимира Кубійовича*. На перемовини з цього приводу до мене вилетів з Мюнхена влітку 1994 р. *Атанас Фіголь* – співробітник *Володимира Кубійовича* з «Енциклопедії українознавства». Він мешкав у Мюнхені. Але вже у літаку до Львова отримав інфаркт, а повернувшись додому, помер. Справа дещо призупинилася.

Та у Мюнхені у 1994 р. я зустрівся в УВУ (сюди запросив мене викладати у 1994 р. і 1995 р. ректор УВУ проф. *Роман Дrajньювський*) з проф. Аркадієм Жуковським з Парижа. Він запросив мене у Сарсель восени 1995 р. Десь з початку другої декади до 23 грудня я перебував у Сарселі і зібрав значний матеріал в архіві В. Кубійовича та в бібліотеці НТШ про життя і наукову й громадську діяльність цього ученого.

Тоді я вів щоденник свого перебування у цьому містечку в 17 км північніше Парижа. Інформацію про свою сарсельську працю тут опускаю.

Але спочатку наведу зміст своєї праці у бібліотеці й архіві Ягеллонського університету (Краків) у 1995 р. Я знайшов цікаві матеріали про діяльність В. Кубійовича тут як викладача – доцента на географічному відділі у 1928–1939 рр. Про позбавлення Сенатом цього вищу місця праці ученого. Багато цікавих даних поміщено В. Кубійовичем у його автобіографічному творі «Мені 85» (1985). У Сарселі я натрапив на велику епістолярну спадщину В. Кубійовича, яку частково помістив у II томі його вибраних праць [5]. А також вибрав багато фотознімків.

Усього мною підготовлено і видано шість книг, присвячених світлій пам'яті великого українського ученого-географа. Зокрема це: «Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення» (1996), два томи вибраних праць ученого (1996, 2000) [16; 3; 5], книгу із проекту «Постаті українського землезнання» (2006 р.) [13], «Мандрівки Володимира Кубійовича» (2001) [17] та збірник наукових праць українських та зарубіжних учених про В. Кубійовича [12] і з проблем кубійовичезнавства.

Тим часом закордоном за період незалежності України видано лише одну книгу «Будівничі Наукового Товариства ім. Шевченка» [1], де частина праці присвячена В. Кубійовичу на посту Голови Європейського відділу НТШ і Голови історико-філософської секції НТШ загалом.

Головною і найінформативнішою серед виданих книг є монографія «Володимир Кубійович – енциклопедія життя і творення» (1996). Вже сама назва книги, яка присвячена ученому, націлює на оцінку вченого: його життя і творчість має енциклопедичний (тобто багатовимірний і фундаментальний) характер.

Життя В. Кубійовича, за *О. Оглоблиним*, – це складний процес, який виражається у трьох видах діяльності за формулою:

ГУ + УЦК + ЕУ.

Тут: *ГУ* – географія України, *УЦК* – Український Центральний Комітет, *ЕУ* – Енциклопедія Українознавства.

Творчість – головна риса його наукової діяльності: спочатку у сфері ГЕОГРАФІЇ, зокрема географії України, і особливо при створенні головного наукового твору В. Кубійовича – «Енциклопедії Українознавства» (21 том, у т. ч. три томи – загальної, 11 – словникової україномовної плюс 7 – англomовної; з них 5 – словникової) [3; 6–9]. Правда, великий внесок у видання останніх трьох томів англomовної версії вніс проф. Данило Струк (1940–1999), який збирався до Львова з розмовою про видання за мою редакцією двотомника праць В. Кубійовича, але раптово помер після конференції у Мюнхені.

Але все за порядком.

Отже, з трьох монографій – моєї про В. Кубійовича і двотомника праць ученого, монографія, що з'явилася у видавництві «Фенікс» (Львів), керованому доцентом Української академії друкарства *Мироном Іваником* при сприянні тодішнього ректора проф. *Степана Гунька*, була першою. Свого роду піонерною. Вона передовсім означила місце проф. В. Кубійовича в українській географічній науці.

У «Передмові» я наголосив, що В. Кубійович – це «учений-патріот, який своє свідоме життя, починаючи від вступу добровольцем до Української Галицької Армії і закінчуючи останнім подихом у паризькій лікарні, віддав на жертвовник української науки, культури, нації, держави...» [16, с. 5]. Місце ученого як людини і громадянина різними чинниками оцінюється по-різному.

Громадськість, особливо географічна, сприйняла вихід першої книги про великого ученого переважно позитивно: «визначний учений-географ», «спадкоємець і продовжувач спра-

ви акад. *Степана Рудницького*, «не лише географ, але й картограф: творець першого національного атласа України», «один з фундаторів географічного українознавства» та ін.

Перші рецензії написали доктор філософії (історик, дивізійник) *Василь Верига* у торонтській газеті «Новий шлях». У Києві добре слово сказав фізик, професор *Василь Шендеровський* (газета «Літературна Україна» за 29 січня 1998 р.). Правда, двояка оцінка була опублікована доцентом Варшавського університету *Вітольдом Кусінським*¹. Очевидно, рецензент черпав інформацію не так з моєї книги, як з польської комуністичної «Енциклопедїі poszechniej» («Загальна енциклопедія»), де сказано: «Kubijowicz W. – ukraiński polityk faszystowski» (це явна брехня, бо В. Кубійович не був політиком, тим паче фашистським!).

Та й серед небагатьох українських географів знайшлися деякі такі «необізнані» з біографією і творчим доробком Володимира Кубійовича. Коли одному з них – киянину – я запропонував організувати у столиці України всеукраїнську чи міжнародну конференцію до 100-ліття В. Кубійовича, він, скривившись, прорік: «Щоби я відзначав річницю цьому гауляйтеру! Не буде цього!». На цю репліку я відповів: «Кубійович не служив у німців гауляйтером. Він служив українському народові! А ви, шановні, як члени злочинної організації – КПСС, – таки були справжніми московсько-большевицькими гауляйтерами». Присутні навіть не засміялися з мого каламбуру. Бо більшість з них – це колишні (а може на час розмови – актуальні) члени названої організації.

Нагадаю, що 3 грудня 2019 р. Верховна Рада України прийняла розлогу Постанову №325-IX «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2020 році», де зазначено: «з метою консолідації та розвитку історичної свідомості Українського народу, збереження національної пам'яті та належного відзначення і вшанування пам'ятних дат і ювілеїв Верховна Рада постановляє:

1. Урочисто відзначити на державному рівні у 2020 році пам'ятні дати згідно з додатком». У додатку «Пам'ятні дати та ювілеї 2020 року» у розділі «II. Видатних особистостей» окремим пунктом відзначено 23 вересня – 120 років з дня народження Володимира Кубійовича – історика, географа, енциклопедиста, громадського та політичного діяча, головного редактора «Енциклопедії Українознавства».

Отже, ніби справедливість восторжествувала. Але вже минув рік, але ще ніхто палець об палець не вдарив, щоб виконати «Постанову» найвищого законодавчого органу держави, за яку Володимир Кубійович віддав усі свої сили та інтелект. Водночас якийсь-там районний суд Києва скасував цю «ухвалу» у тій її частині, де йдеться про державне возз'єднання ювілейних дат таких українських патріотів як *В. Кубійович*, *Р. Шухевич* та деяких інших.

Те, що ми зробили 20–25 років тому для вшанування пам'яті визначного географа, українознавця та енциклопедиста замало. Чекає на зведення пам'ятник ученому у Львові (постанова Міськради була ще у 2002 році; проведений конкурс на спорудження пам'ятника, у якому переміг скульптор *Ярослав Скакун*).

Моя монографія «Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення», як вже відзначалося, передовсім розкриває місце ученого в українському географічному соціумі, як спадкоємця акад. *С. Рудницького*. Але кожен з них жив і діяв в особливих обставинах своєї епохи. По-суті, *С. Рудницький* працював головно в епоху Австро-Угорської монархії з її парламентарним демократичним ладом і на початках жорсткого польського напіввоєнного режиму (тому й використав можливість виїхати в УРСР, де йому обіцяли «золоті гори» (науково-дослідний інститут географії і картографії, кафедру краєзнавства в Академії наук, звання академіка тощо). *В. Кубійович* із самого початку був вписаний (двадцяті-тридцяті роки ХХ ст.) у високошкільну систему II Речі Посполитої і мав усі можливості аж до 1938 р. вчитися і творити.

Але доля скерувала його в українське русло, коли у 1928 р. під час Світового Географічного Конгресу у Варшаві він познайомився з львівськими географами – *Оленою Степанів* і *Степанидою Пашкевич* (екскурсія у Львів). Аж після видання у 1937-му р. і в 1938 р. відповідно «Атласа України й сумежних країв» та «Географії українських й сумежних земель» *В. Кубійович* зазнав обструкції, його усунули з Ягеллонського університету. Він

¹Цю рецензію я повністю передрукував мовою оригіналу у своїй книзі «Суспільна географія. Книга третя. Проблеми теоретичних досліджень, геогуманістики, географічної освіти. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2017. – С. 435–444». Рецензія більше про *В. Кубійовича* як одного з організаторів дивізії «Галичина».

«перебудувався»: став доцентом УВУ у Празі (в час війни) і далі (по війні з 1952 р.) перебрався до Сарселю, щоб займатися підготовкою серії томів «Енциклопедії Українознавства».

Біографія В. Кубійовича на конкретних документальних матеріалах описана мною на 225 сторінках книги «Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення». Це, по-суті, окрема книга, яка дуже відрізняється від його автобіографічного твору «Мені 85». Разом з тим уникати збігів окремих фактів, дат і навіть життєвих процесів неможливо. Суттєвою стала інтерпретація життєвих подій. Справді, от такий здавалось би екстравагантний факт.

Професором Ягеллонського університету був письменник *Богдан Лепкий*, з котрим В. Кубійович зустрівся не так на лекціях і заняттях, як у греко-католицькій церкві на вул. Вісьльній (тепер там католицький костел). І, водночас, коли В. Кубійовича позбавляли посади доцента університету, Б. Лепкий був членом комісії Ради філософського факультету, що винесла свій вердикт. Голосування було таємним. Зрозуміло, що Б. Лепкий був проти цього вердикту. Але цей факт ніде не задокументований. До того ж серед 36 членів Ради, що голосували, «проти» було 10 («за» – 24, «недійсні» бюлетені – 2). На всі 99,9% можемо стверджувати, що Б. Лепкий був «проти» звільнення В. Кубійовича з посади доцента (це дані Архіву цього вишу).

У книзі після біографії йдуть чотири великих розділи, у яких подано аналіз наукових студій і діяльності ученого (три розділи: «На старті наукових студій», «Географічне українознавство» та «Українська картографія»). Кожен з них має декілька параграфів, в яких я подаю свою інтерпретацію творчості ученого.

Наприклад, я вперше обґрунтував думку, що «Атлас України і сумежних країв» є першим національним атласом в історії нашої держави. Отже, «Національний атлас України» з 2007 р. за ред. *Б. Є. Патона* є другим таким атласом, що порівняно з «Атласом...» 1937 р. має низку упущень².

Четвертий розділ має назву «Українська картографія». Саме у ньому я висловлюю тільки що виголошену думку. Але там є ще й така сентенція про інший атлас, приписуваний В. Кубійовичу. Йдеться про т. зв. «Історичний атлас України. Німецький документ з 1941 року» за ред. проф. А. Жуковського, виданий у 1993 р. у Мюнхені–Парижі. Я обґрунтував, що у ньому є лише декілька карт, запозичених у В. Кубійовича. Решта карт – це напрацювання якоїсь групи німецьких картографів перед нападом Німеччини на СРСР (це видно з назв карт та їхньої стилістики).

Останній розділ під назвою «Енциклопедія». Тут схарактеризовано титанічну науково-методичну й організаційну працю В. Кубійовича. Нагадаю, що за його життя було створено і надруковано 15 томів з усіх 21 томів загальної їх кількості. Вже по смерті В. Кубійовича А. Жуковським було підготовлено 11-й том словникової української ЕУ (у ньому на замовлення А. Жуковського я підготував три статті) і п'ять томів словникової англомовної енциклопедії. З них два томи загалом було підготовлено за життя В. Кубійовича з допомогою групи з Едмонта на чолі з проф. *Данилом Струком*. Але у жодному з цих томів прізвища В. Кубійовича не було згадано на титулі.

Закінчую цю книгу про В. Кубійовича заключним коротким розділом з інтригуючою назвою – «Декалог Володимира Кубійовича». Декалог – це десять заповідей. Існує християнський декалог –десять заповідей Божих. У ньому перша заповідь: «Я єдиний Бог на світі і нема інших Богів крім мене» (простішою мовою це звучить як «Не сотвори собі кумира»).

Існують декалоги українського націоналіста, серед яких відома заповідь: «Здобудеш незалежну Україну або загинеш у боротьбі за неї». Є декалог митрополита Івана Огієнка – відомого мовознавця як мовний декалог. Нарешті, перебуваючи у Сарселі, я обґрунтував десять заповідей В. Кубійовича – його декалог. Це такі заповіді, по-суті, принципи життєдіяльності [16, с. 535–544]:

1) *опертя на організацію*. В. Кубійович був лідером багатьох організацій – студентських, наукових (таких, як НТШ і його секції та комісії), Інституту Енциклопедії Українознавства, видання книг й атласу тощо;

²Тут, наприклад, відсутні етнонаціональні карти. В «Атласі» В. Кубійовича таких карт 36, у т. ч. 12 з них присвячено українцям. Тому-то атлас національний, а без цього він просто географічний.

2) чіткої визначеності конкретної мети діяльності. Він впливає з першого принципу. Складна мета передбачає для її досягнення структурування, розбиття на цілі нижчого порядку;

3) волі для досягнення мети. В. Кубійович був вольовою людиною. У досягненні мети він був безкомпромисним;

4) визначальної ролі реальних інтересів. На перше місце В. Кубійович ставив не особисті, а громадські, суспільні, у т. ч. національні інтереси;

5) об'єктивності. В. Кубійович не допускав суб'єктивізму ані у поводженні з людьми, ані в наукових пошуках;

6) фаховості. Особливо це виявлялось у підборі авторів для написання гасел до ЕУ;

7) раціоналізму. Інколи виглядало, що В. Кубійович є ірраціональною людиною, що не відчувала ні часу, ні простору. Проте він дуже цінував і свій, і чужий час;

8) консерватизму. Нові віяння і течії він сприймав виважено, але дуже стежив за науковою новизною у європейській та світовій географії і картографії;

9) активного впливу на обставини. Іншими словами: не чекати поки з'являться сприятливі обставини, а створювати їх самому. По-суті, В. Кубійович постійно перебував у ворожому оточенні (нагадаю, який вибух негативізму виник після створення «Атласу...» у 1937 р. чи видання кількох томів «Енциклопедії...»). Це не лише переборювалося, але й превентивно створювалося: інтелектуальна і матеріальна база для поліпшення загальної і конкретної ситуації;

10) «Україна понад усе!» Цей принцип був головним від вступу В. Кубійовича в Українське січове стрілецьтво аж до останнього подиху у паризькій лікарні. Він ніколи йому не зраджував!

Отакі десять заповідей – декалог В. Кубійовича я обґрунтував, перебуваючи в архіві НТШ у Сарселі в один із грудневих вечорів 1994-го року. Не завадило б і нашим ученим-географам, в Україні сущим, дотримуватись цих принципів великого українця!

Логічним продовженням монографії про життєдіяльність В. Кубійовича стали дві книги про його наукову і громадську працю: Том I – «Наукові праці» [3] і том II – «Мемуари. Роздуми. Вибрані листи» [5]. Перший том вийшов у 1996 р., другий – у 2000 р.

Перший том починається моєю великою передмовою «Володимир Кубійович: формула життя і чину» [3, с. 3–40; 4]. Має три розділи: 1) «Україна: земля і люди» (тут поміщені статті ученого про українську національну територію, її географічне положення, адміністративне ділення, а також демогеографію, етногеографію, етнічні меншини і українську діаспору); другий розділ присвячений антропогеографії Українських Карпат; третій – науково-організаційній діяльності В. Кубійовича (його праці про НТШ і Енциклопедію). Том вийшов без пригод і був репрезентований разом з книгою «Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення».

Репрезентація відбулася 31 березня 1997 р. у головній читальній залі Наукової бібліотеки ЛНУ ім. І. Франка. Девізом репрезентації стали слова В. Кубійовича: «Духові творчості нема непереможних перешкод, а плоди українського духа, виплекані на чужині, напевно перейдуть в Україну сьогодні чи завтра. Продукт духа перейде кордони і буде вдячно прийнятий рідною землею».

У репрезентації взяли участь: ректори трьох вишів – професори Іван Вакарчук, Степан Гунько і Юрій Туниця; Голова Європейського відділу НТШ проф. Аркадій Жуковський, Голова Львівського відділу НТШ в Україні, член-кореспондент НАН України Олег Романів, видавець Мирон Іваник, редактор Микола Старовойт, поет Роман Лубківський, професори Федір Заставний, Ярослав Кравчук, Олег Шаблій (автор і укладач книг). Був також представник облради – колишній дисидент і політичний в'язень Іван Гель. Презентацію організував і провів директор бібліотеки Богдан Божко. Виступили: О. Шаблій, А. Жуковський, І. Вакарчук, М. Старовойт. Інформацію про презентацію опублікувала газета «За вільну Україну» і львівське радіо (фотокореспондент Володимир Шалайський). Перед презентацією ми разом з професором Аркадієм Жуковським і Йосипом Лосем виступили на тему «В. Кубійович і українська наука» по Львівському телебаченні.

З другим томом праць В. Кубійовича справа затягнулася. Він вийшов аж у 2000-му році. Правда, був один казус: коли підготовлену до друку у Хмельницькій типографії книгу вже

мали запускати у виробництво, виявилось, що на титулі нема мого прізвища як упорядника. Недогляд виправили.

Книга вийшла найбільшою за обсягом серед трьох фоліантів – 1025 сторінок. Тут поміщено дві монографії В. Кубійовича: «Мені 85» і «Українці в Генеральній Губернії. Історія Українського Центрального Комітету 1939–1941 рр.». Хоч остання охоплює лише два роки діяльності УЦК (другий етап тягнувся протягом 1942–1945 рр.). Але у ній досить повно розкрито автором величезну гуманітарну діяльність УЦК на чолі з В. Кубійовичем до початку війни Німеччини з СРСР (щодо культури, освіти, релігії, соціальних та економічних відносин). Дехто навіть називав В. Кубійовича «Президентом» (чи «Прем'єр-міністром») на західних окраїнах українських етнічних земель.

Під заголовком «Роздуми» В. Кубійович розглядає чотири головні і актуальні проблеми розвитку української науки, культури, релігії і освіти в діаспорі. Все це висловлено у формі статей (деякі з машинописів, деякі із публікацій). Три з наведених статей присвячені проблемам змісту і видання Енциклопедій. Причому одна з них – програмі англомовної Енциклопедії Українознавства. Зокрема, Енциклопедії Української діаспори.

Тут не будемо розглядати змісту цих статей. Читач може з ними ознайомитись у II т. вибраних праць В. Кубійовича. Зверну увагу, що статті були дуже поважні, науково-доказові і водночас безкомпромісні. Наприклад, коли йшлося про релігію і релігійність українців у діаспорі. В. Кубійович висловився різко проти латинізації в УГКЦ і проведення богослужінь англійською мовою (термін англінізація)³.

Велику частину II тому займає епістолярна спадщина В. Кубійовича. Це третій розділ «Вибрані листи» [5, с. 675–991]. Листи, починаючи з 16.IX.1927 р. до директора бібліотеки НТШ Івана Крип'якевича і закінчуючи листами від 26 вересня 1985 р. до громади співробітників і приятелів. В останньому він сповіщає, що через вік і хвороби не в змозі з ними зустрітись. В. Кубійович інформує колег про стан підготовки Енциклопедії (десятого тому ЕУ – 2 і другого тому АЕУ – 2 (літери G–M)). Це, по суті, прощальний лист – через 37 днів великий учений відійде у засвіти.

Хоч епістолярна спадщина тут з багатьох причин є неповною, але вона показує, наскільки розмаїтим було спілкування В. Кубійовича із зовнішнім світом. Власне з цим світом, починаючи з Європи і закінчуючи Австралією. Наскільки розмаїтою була тематика листовного спілкування.

Закінчую другий том коротким зверненням (усього п'ять малих абзаців), де пояснюю, звідки я почерпнув епістолярну спадщину В. Кубійовича.

Переважна більшість листів Володимира Кубійовича публікується в цьому томі за оригіналами, які зберігаються в архівах Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі (Сарсель, Франція), Українського Вільного Університету та пресового бюлетеня «Вісті з Сарселею» (Мюнхен, ФРН).

Листи довоєнного періоду до колег-членів НТШ відшукані у фондах Центрального державного архіву України у Львові, а листи до митрополита Андрея Шептицького – у відділі рукописів Львівської Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

Листи до Дмитра Донцова в Національній бібліотеці Польщі (Варшава) змікрофільмувала і надала для публікації науковий співробітник ЦДІА України у Львові Галина Сварник.

Окремі листи з особистих архівів люб'язно подали для цього видання високоповажані *пп. Марія Голод, Леся Тарнавська* (Торонто), *Андрій Білинський* (Мюнхен), *Петро Саварин* (Едмонтон), *Ігор Стебельський* (Віндзор, Канада) та з Публічного архіву Оттави – *Мирон Момрик*.

Упорядник та видавці щиро вдячні всім організаціям та особам, які зберегли епістолярію Володимира Кубійовича, завдяки чому вона сьогодні стає набутком широкої громадськості.

П'ятою моєю книгою про вченого-енциклопедиста була книга «Мандрівки Володимира Кубійовича». Вона готувалася поспіхом за підтримки НТШ, великою мірою за ініціативи Генерального секретаря Світової Ради НТШ *Олега Романіва* та з його передмовою.

³ Вже по смерті така енциклопедія почала виходити у США за редакцією колеги В. Кубійовича – *Василя Маркуся*. Коли він перебував з візитом у Львові, я запитав його: чи знав він про програму ЕУД В. Кубійовича; він відповів, що не знає. Я радив йому ознайомитись у II томі праць В. Кубійовича.

Ця тема не була ніким ще розкритою у біографічних текстах про В. Кубійовича, навіть у його спогадах. Довелося здійснити реконструкційну працю про ці подорожі, часом ставлячи себе на місце Володимира Кубійовича чи його супутників у мандрах по Іспанії, Франції чи, наприклад, до Києва у 1941 р.

Рис. 1. Маршрут подорожі Іспанією

Усе життя В. Кубійовича проходило у мандрівках (див. схему рис. 1). Усі мандрівки я розділив на декілька тематичних «географічних» груп: 1) науково-дослідницькі подорожі та навчально-географічні мандрівки; 2) подорожі, пов'язані з підготовкою та виданням ЕУ; 3) подорожі у воєнний час з керівництвом Українським Центральним Комітетом (1939–1945); 4) мандрівки, зв'язані з відпочинком та оздоровленням.

Одна з останніх мандрівок у цій групі – у вигляді «навколоістанської» подорожі. Її опису у В. Кубійовича нема. Але мені вдалося реконструювати. Навіть напрям подорожі – проти годинникової стрілки: з Франції на Більбао (Басконія) – Мадрид – Кордову – Севілью – Гібралтар. Далі по східному узбережжі Іспанії до Малаги – Гранади – Валенсії (третє за людністю місто після Мадрида та тої ж таки Барселони – столиці Каталонії). Усюди мандрівники (а це, крім В. Кубійовича, були його дружина *Дарія Сіак* і подружжя *Кошелівців* – *Емма Андієвська* та її чоловік *Іван Кошелівець* – літературний редактор ЕУ) насолоджувались історико-культурними шедеврами архітектури, скульптури, образотворчого мистецтва – давніми і сьогоденішніми. Тут поєднання контрастів мавританського стилю з європейським, особливо готичним. Цілі суцвіття. Але особливо вразила Барселона з модерним псевдоготичним стилем, скульптурами і фонтанами знаменитого архітектора *А. Гауді*.

Дорогою В. Кубійович (чи Дарія?) постійно купував поштівки із зображенням архітектурних і загалом мистецьких пам'яток. Цю колекцію, що збереглась у Сарселі, я прецезійно вивчив і реконструював у загальних рисах маршрут подорожі.

Кожен географ прагне здійснити навколосвітову подорож. Це вдалося і В. Кубійовичу. Правда, передовсім з діловою метою – організацією збору коштів на видання енциклопедій: останніх томів ЕУ-2 і перших англомовних. Тоді, у 1974 р., він привіз приблизно 100 тис. дол. США. А вартість одного долара впала до половини німецької марки.

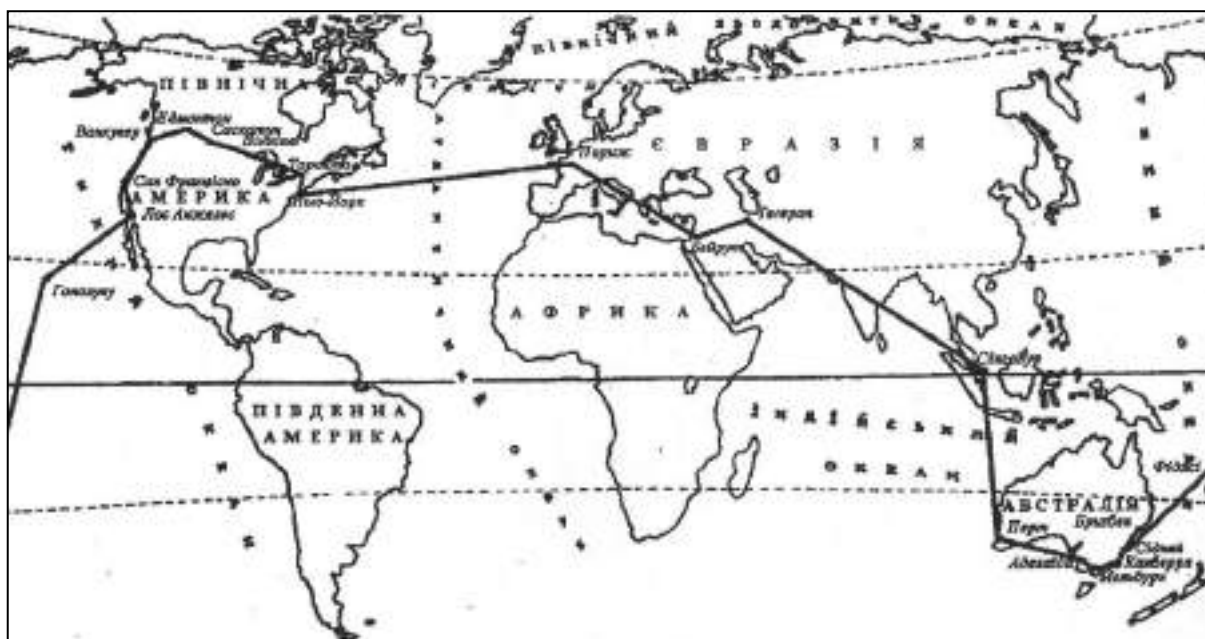

Рис. 2. Навколосвітня подорож Володимира Кубійовича

Подорож зайняла 40 год. в одну і другу сторону. Маршрут пролягав від Парижа до Нью-Йорка. Далі до Торонто, Ванкувера, Сан-Франциско, Лос-Анджелеса, Гонолулу (це все Америка) і до Австралії (Брізбен – Канберра (столиця) – Сідней – Мельбурн – Перт (останній на західному узбережжі Австралії)). Повернувся мандрівник до Парижа через Джакарту, Тегеран і Бейрут.

Географ В. Кубійович головно зустрічався у названих містах з українською діаспорою. Австралійські українці були новими повоєнними емігрантами. Вони лише організаційно розбудовувалися – розвивали свої релігійні, освітні, мистецькі та економічні організації. Починали особливо з організації релігійного життя. Тут велика праця належить Апостольському Екзарху українців Австралії і Нової Зеландії *Іванові Прашку*. Деякий час мистецьким життям українців керував мій земляк, колишній дивізійник, син моєї першої учительки *Софії Налукової – Теодозій*. З повоєнних років в Австралії успішно функціонує крайовий відділ НТШ, з керівниками якого часто зустрічався В. Кубійович.

Про інші дві мої книги, присвячені В. Кубійовичу, не писатиму. Йдеться про монографію «Доктор географії Володимир Кубійович», а також про науковий збірник матеріалів конференції до 100-річчя від народження вченого під назвою «Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть» (7–8 листопада 2000 р.) («Праці Наукового Товариства ім. Шевченка». Том XI. – 356 с.) [12]. Том виданий завдяки фінансовій допомозі НТШ в Америці і фонду *П. і О. Мацюків*.

Із 356 сторінок збірника 118 присвячено проблемам кубійовичезнавства. Решта – різним проблемам суспільної географії України на сучасному етапі («на зламі тисячоліть»). Книга ілюстрована майже п'ятдесятьма фотографіями. Починається вона чотирма статтями: моєю «Географічне кубійовичезнавство: актуальні проблеми дослідження»; *О. Романіва* «Енциклопедична діяльність Володимира Кубійовича»; *А. Жуковського* «Історія і географія в Енциклопедії Українознавства»; *І. Стебельського* (похресника В. Кубійовича, доктора географії з Канади) «Розвиток проф. В. Кубійовичем географічного українознавства у післявоєнний період».

Свіжою постановкою проблем є стаття проф. *І. Ковальчука* «Географія українських й сумежних земель» та «Атлас України й сумежних країв», а також стаття проф. *Й. Свинка* «Володимир Кубійович та Іван Тесля – організатори шкільництва на західноукраїнських землях у 1939–1944 рр.».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Будівничі НТШ й ЕУД: Володимир Кубійович (1900–1985), Атанас Фіголь (1908–1993) : наук. зб. / упоряд.: В. Маркус; НТШ в Америці; ред. «Енциклопедії Укр. діяспори». –Київ : Обереги; Нью-Йорк, 1998. – 252 с. – (Б-ка Укр. Діяспори; Кн. 4).
2. *Верига В.* Україна знайомиться з Кубійовичем / В. Верига // Газета. Новий шлях – The New Pathway. –Торонто, 1997. – Ч. 20. – 17 травня; *Шаблій О.* Суспільна географія. Книга третя. Проблеми теоретичних досліджень, геогуманістики, географічної освіти [Вибрані праці] / О. Шаблій. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. – С. 433.
3. Володимир Кубійович. Наукові праці / [за наук ред. О. Шаблія]. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – Т. I. – 800 с.
4. Володимир Кубійович: формула життя і чину // Володимир Кубійович. Наукові праці. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – Т. I. – С. 3–40.
5. Володимир Кубійович. Мемуари. Роздуми. Епістолярна спадщина / [за наук ред. О. Шаблія]. – Париж; Львів : Фенікс, 2000. – Т. II. – 1036 с.
6. *Кубійович В.* Антропогеографія й демографія [України] // Українська Загальна Енциклопедія. Т. III. – Львів; Станіславів; Коломия, 1935. – С. 410–423.
7. *Кубійович В.* Атлас України й сумежних країв / В. Кубійович. – Львів, 1937. – Текст XLVIII с. (окремо текст англійською мовою) (у співавторстві з В. Дорошенком, Е. Жарським, І. Зілинським, Р. Зубиком, В. Іванисом, І. Іваницьким, І. Крип'якевичем, В. Садовським, І. Теслею, І. Федівим, Є. Храпливим, В. Чередієвим).
8. *Кубійович В.* Географія українських й сумежних земель. Загальна географія. – Львів, 1938. – Т. I. – VIII. – 512 с. (у співавторстві з Р. Єндиком, Е. Жарським, І. Зілинським, В. Іванисом, М. Кулицьким, І. Крип'якевичем, М. Мельником, С. Пашкевич, Ю. Полянським, І. Федівим, В. Чередієвим).
9. *Кубійович В.* Географія українських й сумежних земель / В. Кубійович [вид. 2-ге]. – Краків; Львів : Українське видавництво, 1943. – 520 с.
10. *Кубійович В.* Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен; Париж; Прага : Молоде життя, 1985. – 308 с.
11. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / [упор. та автор біографічних статей проф. О. Шаблій]. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 1008 с.
12. Праці Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича)». Львів, 7–8 листопада 2000 року / [за ред. Олега Шаблія]. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – 356 с.
13. Професор Володимир Кубійович / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 378 с.
14. *Романів О.* Передмова / О. Романів // Мандрівки В. Кубійовича / О. Шаблій. – Львів : Вид. центр НТШ, 2000. – С. 3–5.
15. *Савчук І.* Картографічна спадщина Володимира Кубійовича (на прикладі «Історичного атласу України») / І. Савчук // Енциклопедичний вісник України. – 2020. – Вип. 12. – С. 9–16.
16. *Шаблій О. І.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення / О. Шаблій ; Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Європі. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – 704 с.
17. *Шаблій О.* Мандрівки Володимира Кубійовича / О. Шаблій. – Львів : Вид. центр НТШ, 2001. – 132 с.
18. *Шаблій О.* Історичні виміри української географії / О. Шаблій // Історія української географії : всеукр. наук. теор. часопис. – 2000. – Вип. 1. – С. 7–15.
19. *Шаблій О. І.* Львівська суспільно-географічна школа: (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка) / О. І. Шаблій. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 168 с.
20. *Шаблій О.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. Шаблій. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
21. *Шендеровський В.* Розкрита книга / В. Шендеровський // Літературна Україна. – 1998. – 29 січ. – Рец. на кн.: Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення / О. Шаблій. – Львів : Фенікс, 1996. – 704 с.
22. *Kusiński W.* O potrzebie wszechstronnego oglądu historii geografii w związku z opracowaniem / W. Kusiński // Przegląd geograficzny. Wrocław. – 2000. – T. LXXII. – z. 3. – S. 293–302. – Рец. на кн.: Volodymyr Kubijovyč. Encyklopediä žyt'ja i worenija / O. Šablja. – Paryž ; Lwów, 1996. – 704 s.

УДК 91-057.4Шаблій О.: [001.8:[91:930.2]]Кубійович

ПРОФЕСОР ОЛЕГ ШАБЛІЙ – ЗАСНОВНИК ГЕОГРАФІЧНОГО КУБІЙОВИЧЕЗНАВСТВА

Мирослава Влах

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Обґрунтовано заснування професором Олегом Шаблієм географічного кубійовичезнавства як напрямку географічної біографістики у системі історико-географічного знання. Визначено методи дослідження наукової спадщини В. Кубійовича, зокрема джерелознавчий, історико-компаративний у національному й європейському вимірах, системний в єдності природничо- і суспільно-географічного підходів. З'ясовано головні напрямки географічного кубійовичезнавства: дослідження життєпису В. Кубійовича; розкриття його внеску у розвиток географії України, національної картографії, енциклопедичного українознавства; висвітлення науково-організаційної та освітньої діяльності вченого. Розкрито конструктивний вплив ідей В. Кубійовича на сучасне географічне українознавство, зокрема щодо дослідження національної української території, українських етнічних земель, територіальної суміжності та помежів'я, українських фронтирів; наголошено на важливості демо- та демогеографічних, етногеографічних, релігійно-географічних досліджень для формування національної ідентичності; поєднання загальнонаціонального і регіональних досліджень для обґрунтування напрямків територіального розвитку; вивчення історичного спадку географічної термінології та назовництва для подолання наслідків колонізаційного і комуністичного минулого.

Ключові слова: географічна біографістика, наукове кубійовичезнавство, географія України, національна картографія, географічне українознавство.

PROFESSOR OLEH SHABLIY IS THE FOUNDER OF GEOGRAPHICAL KUBIYOVYCH STUDIES

Myroslava Vlakh

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The article substantiates the establishment by Professor Oleg Shabliy of geographical Kubiyovych Studies as a direction of geographical biographistics in the system of historical and geographical knowledge. The importance of methods of research of V. Kubiyovych's scientific heritage is noted, in particular source studies, historical-comparative in national and European dimensions, systemic in unity of natural- and human-geographical approaches. The main directions of geographical Kubiyovych studies are clarified: research of V. Kubiyovych's biography; disclosure of his contribution to the development of geography of Ukraine, national cartography, encyclopedic Ukrainian studies; coverage of scientific-organizational and educational activities. The constructive influence of V. Kubiyovych's ideas on modern geographical Ukrainian studies is explained, in particular, on the study of the national Ukrainian territory, Ukrainian ethnic lands, territorial adjacency and borders, Ukrainian frontiers; the importance of demo- and demo-geographical, ethno-geographical, religious-geographical research for the formation of national identity is emphasized; combination of national and regional researches for substantiation of directions of territorial development; studying the historical heritage of geographical terminology and nouns to overcome the consequences of the colonial and communist past.

Key words: geographical biographistics, scientific Kubiyovych studies, geography of Ukraine, national cartography, geographical Ukrainian studies.

Постановка проблеми. Зі здобуттям Україною незалежності важливим напрямком спеціальних історико-географічних досліджень стала *географічна біографістика* (від грец. *βίος* – життя і *γράφω* – пишу, зображую), або *географічна персонологія* (лат. *persona* – особа, особистість; і грец. *λογος* – слово, думка) – висвітлення життєвого і наукового шляху та доробку знаних географів, імена яких були замовчувані, а навіть заборонені у советські часи. Повернення з наукового небуття – це не тільки данина пам'яті великим українцям, а й можливість відтворити тяглість історичного розвитку української географії у національному й європейському контекстах. Через призму наукових праць простежуються тенденції поступу наукового пізнання, виявляються особливості географічного світобачення того чи

іншого періоду (фахова наукова свідомість). Тому персоніфікація історії науки, або персоніфікація часу – важливий методологічний принцип її розвитку.

Наукова біографістика – це міждисциплінарна сфера знання, що формується на логічному перетині принаймні таких наукових галузей – конкретна наука, історія науки, наукознавство, психологія. Головні аспекти наукової біографістики: створення «портрета» дослідника як людини і науковця; виявлення впливу суспільних викликів на формування системи наукових поглядів ученого; визначення місця науковця у системі конкретного наукового знання; висвітлення особливостей теоретико-методологічних і методичних засад досліджень; розкриття еволюції поглядів науковця; науково-організаційна та освітня діяльність особистості; оцінка ступеня вивченості наукового доробку ученого.

Методологічною основою геобіографічних досліджень є «особистісна філософія», або персоналізм. Вихідним і найважливішим положенням персоналізму є твердження про людину як суб'єкт історії, діяльності і праці. Французький філософ-персоналіст Е. Мунье (1905–1950) визначив три основні виміри особистості: *покликання*, що виявляється у ставленні до вищих цінностей, *втілення у праці* (здійснення екзистенційного самобуття), *об'єднання з «іншими»* та світом (співбуття) [14, с. 402].

Засновником української географічної біографістики ми вважаємо професора Олега Шаблія. З-під його пера чи за науковою редакцією з початку 90-х років ХХ ст. вийшли у світ праці, присвячені географам, що були репресовані (С. Рудницький, В. Герінович, В. Садовський, Г. Величко, О. Степанів та ін.), емігрували на Захід (В. Кубійович, І. Тесля, М. Дольницький, В. Садовський, Ю. Полянський та ін.), творили науку в Україні (В. Огоновський, О. Ващенко, К. Геренчук, П. Цись). У навчальних посібниках, енциклопедіях і монографіях О. Шаблій подає також творчі біографії П. Чубинського, П. Тутковського, К. Воблого, О. Діброви, В. Тимошенка, М. Шрага та інших українських географів. У хрестоматії «Новітня українська суспільна географія» висвітлено наукові біографії 24-ох українських суспільно-географів [10].

У статті «Історичні виміри української географії» О. Шаблій розглядає питання належності науковця до української географії [16]. Етнічне походження, мова друкованих праць є важливими, однак не виключними критеріями зарахування науковця до національної географії. Нарівні з цими критеріями, визначальною є його праця у галузі географічного українознавства.

Персоніфікований підхід до вивчення історії української географії став характерною ознакою Львівської національної історико-географічної школи. Олюднена історія української науки у поданні О. Шаблія постає як важлива сфера національної культури загалом, осмислення якої – запорука побудови міцної державності та виховання у душі патріотизму.

Непростий 2020 рік поєднав наукові шляхи двох визначних постатей української географії – професора Володимира Кубійовича (1900–1985), 120-літній ювілей якого минув 23 вересня, та Заслуженого професора Львівського національного університету імені Івана Франка, Заслуженого діяча науки і техніки України, доктора географічних наук Олега Шаблія, 85-ліття якого українська географічна громада відзначала 14 листопада. Творчі наукові паралелі В. Кубійовича та О. Шаблія перетнулися й отримали розвиток у заснованому репрезентованому проф. О. Шаблієм науковому напрямку географічного кубійовичезнавства.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні чинності наукового напрямку географічного кубійовичезнавства, розкритті його визначальних рис і значення для подальшого поступу географічної науки.

Виклад матеріалу. Загальноприйнято, що наукову школу потрактовують як «систему оригінальних наукових ідей та їхніх утілень у наукові принципи, теорії і концепції, а також у конструктивні розробки групою (спільнотою, науковими інституціями тощо) науковців, переважно односторонців, на чолі з визначною особистістю» [18, с. 6]. Наукову школу, за О. Шаблієм, характеризують три складники: *людський* (наявність групи односторонців, які працюють у певному напрямку і мають формального чи неформального лідера), *організаційний* (наявність відповідної структури наукових пошуків – кафедра, відділ, інститут тощо), *результативність* (теоретичні і прикладні напрацювання, що відмінні від таких в інших наукових школах). А науковий напрямок – це особливий аспект у розвитку і функціонуванні наукової школи, який створює її окремі змістові тенденції.

За усіма формальними і змістовими ознаками можна стверджувати про заснування і розвиток на базі кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка наукової напрямку географічної біографістики, що вплинула на дослідження історії української географії на загальнонаціональному рівні (виникнення нових центрів геобіографічних досліджень – Чернівці (Я. Жупанський, В. Руденко, В. Круль), Тернопіль (Б. Заставецький, Й. Свинко), Харків (Ю. Кандиба, Л. Немець), Київ (М. Пістун, Я. Олійник), Полтава (С. Шевчук), Житомир (М. Костиця)).

Чи не найпотужнішим доробком Львівської школи географічної біографістики є вивчення та популяризація творчої спадщини проф. Володимира Кубійовича – відомого українського географа, демографа, картографа та енциклопедиста. Проф. О. Шаблій уперше в історії української географічної науки розкрив внесок В. Кубійовича у становлення і розвиток новітньої географії. Ним обґрунтовано висновок, що у складні міжвоєнні часи після арешту та розстрілу фундатора української наукової географії С. Рудницького його місце посів В. Кубійович. Саме тоді, у другій половині 30-х років ХХ ст., вийшли дві фундаментальні праці В. Кубійовича «Атлас України й суміжних країв» (1937) [5] та «Географія українських й суміжних земель. Загальна географія» (1938) [6]. Проф. О. Шаблій обґрунтував, що цими працями завершувався короткотривалий період становлення української наукової географії загалом, антропогеографії зокрема. Витоки української антропогеографії проф. О. Шаблій пов'язує з науковою діяльністю Г. Величка (1863–1932) і В. Садовського (1886–1947).

Текстове географічне кубійовичезнавство становлять такі публікації проф. О. Шаблія: монографія «Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення» (1996) [15]; двотомове видання праць В. Кубійовича з великими вступними статтями у кожному з них (1996, 2000) [2, 3]; монографія «Професор Володимир Кубійович» зі серії «Постаті українського землезнання» (2006) [12]; розділ у хрестоматії «Новітня українська суспільна географія» (2007) [10, с. 343–400]; підготовлений під егідою НТШ науковий збірник за матеріалами міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича)» зі статтю «Географічне кубійовичезнавство: актуальні проблеми дослідження» (2003) [11]; численні статті стосовно як внеску В. Кубійовича в українську антропогеографію, так і життєпису науковця, його науково-організаційної діяльності, особливо через функціонування НТШ, а також громадської активності. Урізноманітнює географічне кубійовичезнавство невелика за обсягом монографія «Мандрівки Володимира Кубійовича», підготовлена на основі вивчення поштових карток, надісланих В. Кубійовичем з мандрів Іспанією [16]. Географічна уява О. Шаблія відтворила «позатеоретичну» географію ученого-андрівника. З ініціативи О. Шаблія на пошану В. Кубійовича до його ювілейних дат були організовані також чотири міжнародні конференції з історії української географії та картографії (Тернопіль, 1995, 2000, 2005, 2010).

Зримий внесок проф. О. Шаблія і в меморіалізацію імені В. Кубійовича. Зокрема його стараннями як Голови Географічної комісії НТШ порушене питання щодо зведення у Львові пам'ятника цьому великому ученому. Ще у 2002 р. Львівська міська рада ухвалила постанову про цей пам'ятник, проведено конкурс на його кращий проєкт (переміг проєкт львівського скульптора Ярослава Скакуна). Однак, попри намагання О. Шаблія, кошти на спорудження пам'ятника не вдалося знайти.

Водночас, у 2002 р. було встановлено меморіальну таблицю на будинку № 10 по вул. Листопадового Чину, де у 1941–1944 рр. працював філіал Українського Центрального Комітету (УЦК) під проводом В. Кубійовича. На її освяченні виступили редактор «Енциклопедії сучасної України» академік І. Дзюба, член-кореспондент НАН України О. Романів і проф. О. Шаблій.

Наукову школу географічного кубійовичезнавства репрезентують численні учні та послідовники проф. О. Шаблія. До вивчення наукової спадщини В. Кубійовича долучилися проф. О. Заставецька, проф. М. Дністрянський, проф. М. Кіт, проф. І. Ковальчук, проф. С. Позняк, проф. І. Ровенчак, проф. П. Штойко, доц. О. Вісьтак, доц. М. Влах, доц. С. Кузик та ін.

Відзначимо особливі заслуги у донесенні ідей В. Кубійовича до наукової і освітньої географічної громадськості редактора часопису «Історія української географії» проф. О. Заставецької та відповідального секретаря І. Дітчука (шеф-редактор видання проф. О. Шаблій).

Велика наукова спадщина В. Кубійовича (бібліографія науковця, подана в хрестоматії «Новітня українська суспільна географія», налічує 54 позиції найважливіших географічних і картографічних праць, разом зі статтями в енциклопедіях їх приблизно 360) зумовлює різнобічність досліджень і результативність наукового напрямку географічного кубійовичезнавства.

Джерельну базу географічного кубійовичезнавства, окрім наукових праць В. Кубійовича, автобіографічних видань «Мені 70», «Мені 85» [8], становлять також архівні матеріали НТШ в Європі (м. Сарсель, Франція), фонди освітніх і наукових установ Кракова і Варшави (Польща), Мюнхена (Німеччина), Торонто (Канада), епістолярна спадщина, спогади сучасників тощо. Географічне кубійовичезнавство ще не повністю розкрито. Нові знахідки дають змогу виявляти ще інші грані багатомірної наукової постаті В. Кубійовича. Як приклад, наукова розвідка І. Савчука стосовно «Історичного атласу України», виданого німецькою мовою у Берліні 1941 року [13].

Обґрунтованість і достовірність наукових висновків щодо внеску В. Кубійовича в українську антропогеографію досягнута з використанням історико-компаративного методу дослідження його творчої спадщини. Це дало змогу визначити місце науковця в еволюційному розвитку науки та порівняти його здобутки з напрацюваннями попередників та виявити тренди подальшого наукового поступу. Методологічна вимога історико-географічної компаративістики в реаліях галицького міжвоєнтя зумовлена додатковою потребою порівняння української і польської географії, представники якої брали активну участь у політичній, а навіть військовій боротьбі (Е. Ромер) за відродження польської державності в її історичних межах. Зміст і структура наукових праць В. Кубійовича зумовлює також потребу застосування до їхнього аналізу системного підходу, адже питання географічного українознавства потрібно розглядати в єдності природничо- і суспільно-географічного знання.

Лідерські і творчі якості проф. О. Шаблія, висококваліфікований та ідейно мотивований людський потенціал створеної ним наукової школи, добра організація дали змогу розкрити феномен постаті В. Кубійовича як в контексті розвитку географічної науки, так і на тлі тогочасної доби.

Осмислення О. Шаблієм життєвого і наукового шляху В. Кубійовича дало змогу створити не лише його натуралістичний портрет, а й мистецький у кубістичному виконанні. Органічна цілісність образу В. Кубійовича формується з гострих клиноподібних граней, що відображають часто граничні колізії його буття (народження у змішаній українсько-польській сім'ї, виховання і освіта у білінгвальному середовищі, звільнення з місця праці в Ягеллонському університеті, одруження з полькою, відчуження дітей, закордонна еміграція, звинувачування у колаборанстві з нацистами, несприйняття своїми з національного руху). Однак, Володимир Кубійович вистояв завдяки своїй одержимості (Україна – понад усе!), колосальній працьовитості, опертю на соратників, наукові та громадські інституції. О. Шаблій сутність В. Кубійовича як людини і науковця розкриває через декалог – десять принципів його життя і діяльності.

Сутність В. Кубійовича – ученого і громадського діяча український історик О. Оглоблин адитивно визначив так: $ВМК = ГУ + ЕУ + УЦК$, де *ГУ* – це географія України, *ЕУ* – Енциклопедія українознавства, *УЦК* – Український Центральний Комітет (громадська українська організація, що функціонувала на теренах Генеральної Губернії у часи німецької окупації та займалася переважно гуманітарними проблемами). Синергія (нададитивний ефект) наукової, організаційної та громадської діяльності В. Кубійовича виявилась у продовженні традицій і подальшому розвитку географічного українознавства – широкої сфери наукового знання щодо геопросторового буття українського народу.

Предтечею географічного українознавства ми вважаємо давньогрецького філософа Геродота, який уперше зробив комплексний природничо-, політико-, демо- й етногеографічний та етногенетичний опис Скіфії – земель, що простягалися від Дунаю до Дону [1]. У такий спосіб підтверджується давність України як залюдненої і освоєної території.

У новітній час В. Кубійович гідно продовжив географічно-українознавчі напрацювання Г. Величка (Географія України-Руси (незаверш.) // 3б. істор.-філософ. секції НТШ. Львів, 1902. Т. 5; Народописна карта українсько-руського народу. Львів, 1896), С. Рудницького (Коротка географія України. Фізична географія. Київ : Лан, 1910; Коротка географія України. Ч. II. Антропо-

географія. Львів, 1914; Ukraine. Land und Volk. Wien, 1916). Виданням «Атласу України й сумежних країв», «Географії українських й сумежних земель» Володимир Кубійович, у противагу польським науковцям А. Реману, Е. Ромеру, географічно обґрунтував доцільність й історичну неминучість створення української держави у її національних межах.

Потреба в комплексному географічному поданні України актуальна й на сучасному етапі наукового пізнання і суспільного розвитку. У цьому контексті варто згадати підготовлену на кафедрі економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка за науковою редакцією О. Шаблія «Соціально-економічну географію України» (1994, 1995, 2000), а також напрацювання проф. Ф. Заставного, зокрема його «Географію України» (1990, 1994, 2011).

Внесок В. Кубійовича в географічне українство полягає, за О. Шаблієм, у такому:

- *етнічне та історичне обґрунтування української національної території* – земель, суцільно заселених українцями у процесі їхнього освоєння (на 01.10.1930 р. площа суцільної української національної території становила 728,5 тис. км кв. з населенням 49,5 млн осіб, площа усіх українських земель 932,1 тис. км кв. з людністю 54,2 млн осіб).

Етнографічна мапа В. Кубійовича і М. Кулицького з «Атласу України й сумежних країв» є другим після С. Рудницького доказом етнічного простору України: тут зафіксовано статистичні дані щодо української людності станом на 1930 р. – ще до Голодомору 1932–1933 рр. і «польської пацифікації», масових репресій і депортацій. Етнографічні напрацювання В. Кубійовича використовують для визначення прямих і непрямих демографічних утрат України у ХХ ст. та її можливої людності. Україна – найбільша за національною територією (за винятком євразійської Росії) та ймовірно (з урахуванням демографічних утрат) людністю країна Європи (понад 85 млн осіб, за підрахунками науковців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України)⁴.

Значення етнічного та історичного чинників обґрунтування української національної території для збереження територіальної цілісності держави посилюється в умовах анексії Російською Федерацією Криму та окупації окремих районів Донбасу.

В. Кубійович, як і С. Рудницький, для характеристики української національної території вживає поняття *великопростірність*, що незаслужено забуте у сучасній географічній науці через його використання у німецькій геополітиці і геоекономіці напередодні Другої світової війни, а також унаслідок послаблення значення територіального ресурсу для соціально-економічного розвитку держави. Проте окремі аспекти великопростірності (різноманітність природних умов і ресурсів, залюднення, можливість налагодження міждержавного співробітництва, більша глибина стратегічного тилу в умовах гібридної війни тощо) й надалі важливі для соціально-економічного розвитку держави;

- *порушення проблеми меж української національної території*, зокрема їхньої динаміки, історичної нестабільності, що зумовило існування суцільної і «мішаної» української території. «Чорне й Озівське море є єдиною природною границею України на довгій лінії від гирла Дунаю по Кавказ», – наголошує В. Кубійович [7, с. 5].

Нестійкий характер етнокультурного, цивілізаційного геопросторового розмежування відображає поняття *фронтир*. Дослідження українських фронтирів – зон нестійкої рівноваги – актуалізується у сучасних реаліях (як-от, мілітарний фронтир на Донбасі). Поняття нестійкого помежів'я, не втративши головних геопросторових ознак, набуває тепер нових сенсів у контексті регіональної і національної ідентичності, соціентальності, інкультурації, культурної компетенції тощо.

У назвах своїх класичних праць В. Кубійович уживає словосполучення *суміжні землі*, географічний зміст якого стосується геопросторової композиції, за якої території мають спільну межу, однак не перетинаються і не суміщаються. Політичний контекст суміжних земель може бути потрактовано двояко: у вузькому значенні – щодо української національної території в умовах її розчленування різними державами, у широкому – щодо земель поза межами української національної території (українські клини). Поняття *суміжні землі*, пропаговане В. Кубійовичем, нині може використовуватись як у контексті політичного роз-

⁴Миколок О. Нас – ... 85 мільйонів / О. Миколок // День. – 2013. – 1 вересня.

межування, так і транскордонної співпраці, екологічного впливу прикордонних територій тощо. Інституційним вираженням відношень суміжності стали, наприклад, Еврорегіони;

- висвітлення особливостей географічного положення України, що потрактоване В. Кубійовичем як межове. «Україна є межевою країною Європи, лежить на переході до Азії й до її степо-пустинної частини, лежить на окраїнах Середземного моря», – зазначав учений [7, с. 3]. Проблема межовості та помежів'я України, незалежно від принципу недоторканості державних кордонів, прийнятого за результатами Другої світової війни та зафіксованого у міжнародних правових документах, актуальна й донині. Вона не тільки актуалізує вивчення української етнічної території в історико-географічному контексті, а й стосується дослідження українських етнічних земель як одного з чинників інтенсифікації транскордонної співпраці.

Важливою на сьогодні є також оцінка Причорноморсько-Приозівського положення України як характерної риси її географічної позиційності, що підтверджує чинність південної геополітичної орієнтації України, започаткованої ще в античні часи. У міжвоєнній ХХ ст. західний і східний геополітичні вектори України, з огляду на сусідство з країнами-займанцями – Польщею і Росією, – не були актуальні;

- проблема соборності і цілісності України, яку В. Кубійович розв'язав, досліджуючи Україну як цілісне утворення, незважаючи на її політичний розподіл між різними державами (УРСР, Польща, Чехословаччина, Румунія, Росія). Проблема збереження цілісності держави особливо загострилася під час російсько-української гібридної війни (проект «Новоросія», окремі вияви регіонального сепаратизму тощо).

Визначальною методологічною засадою геоукраїнознавчих студій В. Кубійовича, як зазначає О. Шаблій, є супряжений аналіз української національної території та її людності. У структурі «Географії українських і сумежних земель» на розділи, присвячені населенню, припадає до 17% її обсягу. В «Атласі України й сумежних країв» з приблизно 150-ти карт 36 карт стосуються населення. Людиноцентричні погляди В. Кубійовича суголосні з сучасними тенденціями гуманізації науки загалом і географії зокрема. Карти населення створені ним та за його редакцією на основі опрацювання значного статистичного матеріалу різних країн. Широта дослідження вражає: розміщення людності, рух людності, національні відносини, расові та мовні прикмети, оселі (по сучасному, поселення).

Важливе історичне й актуальне значення мають дослідження В. Кубійовичем міграції населення. Вони виявляють, за О. Шаблієм, процеси глобалізації українства. Світовий український пояс простягнувся від Лемківщини на Заході через усю Україну, Західне Передкавказзя, Поволжя, Південь Уралу, Північ Казахстану, лісостеповий Алтай, Зелений Клин, далі на американський континент – південь Канади, північний схід США; у Західній Європі – Франція, Великобританія, південь Німеччини (Баварія), Австрія. Діаспорні ареали (*локуси*, за О. Шаблієм) сформувалися й у південній півкулі – Австралії, Аргентині, Бразилії, Парагваї.

Праці В. Кубійовича, присвячені вивченню східної діаспори, дали змогу О. Шаблію узагальнити нові явища у глобалізації українства – його *арктизацію* (освоєння субполярних і полярних регіонів СРСР) та *аридизацію* (міграція населення у посушливі райони Казахстану і Середньої Азії, на південь Європи) та ін.

Загальнонаціональна тематика праць В. Кубійовича поєднувалася з конкретними регіональними дослідженнями. «В. Кубійович, насамперед, – географ-регіоналіст», – висновок О. Шаблій. Найбільше публікацій В. Кубійовича присвячені антропогеографії Карпат: населення і розселення, господарська діяльність людей, зокрема пастушество, використання землі (розміщення «культур»). Характерною ознакою регіоналістики (також краєзнавства) В. Кубійовича є принцип територіальної, етнічної, господарської цілісності, що відповідає сучасним вимогам до методології географічних досліджень.

Антропогеографічні дослідження неминуче спрямовували В. Кубійовича на наукову проблему взаємодії людини і природи. Погоджуємося з його висновком, що людина розорала все, що тільки здужала, а подальший поступ можливий лише на основі інтенсифікації землеробства [9].

Усебічно і глибоко проаналізував О. Шаблій внесок В. Кубійовича у розвиток національної картографії. За О. Шаблієм, «Атлас України й сумежних країв» – це перший національний атлас соборної України. Досвід, набутий О. Шаблієм при вивченні картографічної спадщини В. Кубійовича, був використаний ним у статусі члена редакційної колегії «Національного атласу України»

(2007). У руслі кубійовичезнавства О. Шаблій багато зробив для поступу картографічної справи ученого. Зокрема, він організував створення і видання регіональних атласів трьох західних областей України – Львівської, Івано-Франківської і Закарпатської та комплексного атласу Львова (2012). Тепер кафедра економічної і соціальної географії ЛНУ імені Івана Франка розробляє «Військово-геополітичний атлас України», що не має аналогів в Україні та світі.

Наукова творчість В. Кубійовича важлива також як взірцева для деколонізації та декомунізації географічної термінології та назовництва. З його наукового доробку – це чи не найменш досліджена тема. У 1935 р. при Географічній комісії НТШ (1929–1935), яку очолював В. Кубійович, була створена термінологічна секція (голова – О. Степанів, секретар – Е. Жарський). Створення термінологічної комісії відповідало викликам доби, продовжувало термінознавчі напрацювання НТШ, зокрема С. Рудницького.

Як наслідок, вербальна наукова мова В. Кубійовича, порівняно з мовою С. Рудницького, містить менше галицизмів. На неї вплинула термінологічна діяльність період українізації 20–30-х рр. ХХ ст. у советській Україні, яку провадили Українська Академія Наук (1918–1921), Всеукраїнська Академія Наук (1921–1936), Український науково-дослідний інститут географії і картографії (1927–1934). Наукова мова В. Кубійовича зорієнтована на Харківський правопис (відомий як правопис Г. Голоскевича), прийнятий на Всеукраїнській правописній конференції, яка відбулася в Харкові 1927 р. за участю представників української земель, що перебували тоді у складі різних держав. Харківський правопис затвердив 6 вересня 1928 р. Народний комісар з освіти Микола Скрипник (правопис М. Скрипника, або скрипниківський правопис, скрипниківка), 31 березня 1929 р. його ухвалила УАН, а вже 29 травня – НТШ у Львові. Харківським правописом послуговується українська діаспора й донині. Його напрацювання враховано у чинному українському правописі (2019).

Прикладами суто українських лексем, уживаних В. Кубійовичем, є *підсоння* (клімат), *річище* (русло річки), *сточище* (річковий басейн), *невжитки* (землі, непридатні для господарського використання) та ін., які варто реабілітувати і популяризувати.

В. Кубійович використовував також поняття *клин* на позначення просторової форми розселення українців поза межами національної території в азійській частині (Зелений Клин, або Зелена Україна; Сірий клин, або Сіра Україна)⁵). Українськомовна метафора *клин* якнайліпше відповідала реаліям господарського освоєння нових земель – поступового вклинювання (врізання) українців у чужорідний простір. Цією лексемою можна послуговуватися не тільки в історико-географічному контексті, а й, за потреби, замінювати нею франкізми *анклав*, *ексклав*, доречніші для вживання у правовій і дипломатичній сферах.

Українською промовляють до нас географічні карти, побудовані В. Кубійовичем чи за його редакцією. Як-от, *Озівське море*, що стало Азовським через політику узгодження української і російської мов, чи *Таганріг* (замість Таганрога), острів *Змієвий* (а не Зміїний), міста *Дніпропетровське*, *Луганське*, *Краматорське*, *Бердянське*, *Кам'янське* та інші з питомо українськими закінченнями. Географічні назви на українських етнічних землях В. Кубійович подавав виключно в українській транскрипції (*Ряшів*, *Томашів*, *Холм*). Цей досвід, а також щодо назв держав, як-от, *З'єднані* (а не Сполучені) *держави* (стейти, а не штати) *Америци*, потрібно використовувати й тепер.

Висновки. Географічне кубійовичезнавство – науковий напрямок географічної біографістики, що займається дослідженням життєвого і наукового шляху В. Кубійовича – знаного українського географа, демографа, картографа, енциклопедиста. Проф. О. Шаблій визначив місце В. Кубійовича у системі теоретико-методологічних та методичних координат української географічної науки, висвітлив різні форми його діяльності – науково-дослідницьку, картографічну, енциклопедичну, науково-освітню, суспільно-громадську, а також розкрив можливості застосування його наукового доробку у сучасних геоукраїнознавчих дослідженнях.

⁵На позначення території компактного проживання українців у Поволжжі вживають назву Жовтий Клин, у Краснодарському краї та західній частині Ставропольського краю Російської Федерації – Малиновий Клин, або Закубань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Влах М.* Геродот як предтеча географічного українознавства / М. Влах // Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – Київ : Ін-т історії НАН України, 2019. – Вип. 14. – С. 7–17.
2. Володимир Кубійович. Мемуари. Роздуми. Епістолярна спадщина / [за наук ред. О. Шаблія]. – Париж; Львів : Фенікс, 2000. – Т. II. – 1036 с.
3. Володимир Кубійович. Наукові праці / [за наук ред. О. Шаблія]. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – Т. I. – 800 с.
4. *Кубійович В.* Антропогеографія й демографія [України] // Українська Загальна Енциклопедія. Т. III. – Львів; Станіславів; Коломия, 1935. – С. 410–423.
5. *Кубійович В.* Атлас України й сумежних країв / В. Кубійович. – Львів, 1937. – Текст XLVIII с. (окремо текст англійською мовою) (у співавторстві з В. Дорошенком, Е. Жарським, І. Зілинським, Р. Зубиком, В. Іванисом, І. Іваницьким, І. Крип'якевичем, В. Садовським, І. Теслею, І. Федівим, Є. Храпливим, В. Чередиєвим).
6. *Кубійович В.* Географія українських й сумежних земель. Загальна географія. – Львів, 1938. – Т. I. – VIII. – 512 с. (у співавторстві з Р. Єндиком, Е. Жарським, І. Зілинським, В. Іванисом, М. Кулицьким, І. Крип'якевичем, М. Мельником, С. Пашкевич, Ю. Полянським, І. Федівим, В. Чередиєвим).
7. *Кубійович В.* Географія українських і сумежних земель / В. Кубійович. – [вид. 2-ге]. – Краків; Львів : Українське видавництво, 1943. – 520 с.
8. *Кубійович В.* Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен; Париж; Прага : Молоде життя, 1985. – 308 с.
9. *Кубійович В.* Розміщення ріллі на наших західних землях / В. Кубійович // Володимир Кубійович. Наукові праці / [за наук ред. О. Шаблія]. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – Т. I. – С. 433–441.
10. Новітня українська суспільна географія. Хрестоматія / [упор. та автор біографічних статей проф. О. Шаблія]. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 1008 с.
11. Праці Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. XI : матеріали міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича)». Львів, 7–8 листопада 2000 року / [за ред. Олега Шаблія]. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – 356 с.
12. Професор Володимир Кубійович / [за ред. проф. О. Шаблія]. – Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 378 с.
13. *Савчук І.* Картографічна спадщина Володимира Кубійовича (на прикладі «Історичного атласу України») / І. Савчук // Енциклопедичний вісник України. – 2020. – Вип. 12. – С. 9–16.
14. Філософський енциклопедичний словник / [НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; гол. ред. В. І. Шинкарук]. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
15. *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення / О. Шаблій. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – 704 с.
16. *Шаблій О.* Мандрівки Володимира Кубійовича / О. Шаблій. – Львів : НТШ, 2001. – 132 с.
17. *Шаблій О.* Історичні виміри української географії / О. Шаблій // Історія української географії : всеукр. наук. теор. часопис. – 2000. – Вип. 1. – С. 7–15.
18. *Шаблій О. І.* Львівська суспільно-географічна школа: (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка) / О. І. Шаблій. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2004. – 168 с.

УДК 91-057.4(081)Кубійович-047.44

НАУКОВІ ПРАЦІ ДОКТОРА ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА⁶

Лев Биковський

Якось перед війною зустрів я випадково в варшавському трамваї свого добре знайомого поляка, пана Х., доцента економічної географії Вищої Торговельної Школи. Розговорилися про біжучі події. Пан Х., високо освічена, здібна й симпатична людина, висловив, як завжди, декілька глибоких думок на економіко-географічні теми Сходу Європи, яким він від кількох років особливо цікавився й між іншим згадав, що був недавно на географічному з'їзді у Львові. Поінформував мене про перебіг нарад і про виставку, що була впоряджена з тієї нагоди. Головним, на його думку, об'єктом виставки була серія мап України, опрацьована д-ром В. Кубійовичем, мало знаним ще тоді доцентом географії Краківського Університету. «Ці мапи, – казав він, – на жаль, зробили велике враження на учасників з'їзду і він дивується, як міг щось подібного дозволити польський уряд?» Далі кожний з нас поїхав своєю дорогою, але я по цій розмові також залишився під вражінням тих мап України доц. В. Кубійовича.

Відтоді почав я вишукувати його твори, знайомитися з його психічною силуеткою, та слідкувати за його працею від часів Географічної Секції Української Студентської Громади в Кракові, де він відіграв значну роль.

Члени секції з одного боку виховувалися під кермом видатного польського географа проф. *Л. Савіцького*, а відтак – проф. *Смоленського*. Проф. Л. Савіцького, знавця географічних проблем Сходу Європи, я мав нагоду особисто пізнати у 1927 році, під час мандрівного в'їзду слов'янських географів у Польщі.

З іншого боку, члени секції знаходилися також від впливами української географічної науки, головним представником якої був тоді проф. д-р *Степан Рудницький*. Професор С. Рудницький ще від 1923–24 рр. видав був декілька своїх найголовніших мап та синтетичних праць про географію України, під впливом яких формувалася свідомість молодих географів.

Минав час, в міжчасі появлялися нові праці доцента доктора Кубійовича, прізвище якого лунало все ширше. Особливо після видання його «Мапи України» (1932), «Атласу України й сумежних країв» (1937) та «Географії українських і сумежних земель», Т. I (1938) не було пересічної серед українського громадянства людини, котра б не чула дещо про доцента д-ра Володимира Кубійовича – видатного українського географа.

Проф. д-р В. Кубійович, як визначний науковець належить безперечно до згаданої вищої психічної верстви – еліти української нації.

З іншого боку, як визначний політик і адміністратор, себто діяч у царині прикладної соціології, належить він також і до організаційної еліти вищого роду. Через таку складність з'явища об'єктивні студії над його особою та діяльністю, до того ще в такій заплутаній ситуації, як сучасна, є дуже важким і відповідальним завданням. Особа його так сплетена з фрагментом життя нашого народу, що годі їх відділити від себе.

Ці студії насправді можливі лише з часом у відповідній історичній перспективі та після відповідної глибокої історико-політичної підготовки.

До того й ще він належить до реального діючого 40-літнього покоління, що є в постійній гарячковій акції, яка триває і ще не закінчена. Тому нині є передчасним робити правильні синтези, підсумки цієї діяльності.

Такі синтези годиться пробувати творити або після межових подій, що означатимуть закінчення певних етапів в житті нашого народу, або після переходу особи в стан спочинку, себто до слідуєчого (60-літнього) покоління, або ж після закінчення її життєвого шляху.

З огляду на обмеженість місця й завдання не маємо змоги тут спинятися над цілим науковим доробком д-ра В. Кубійовича в царині географії і тому обмежимося до обговорення тільки двох його підставоших праць. 1) «Атласу України й сумежних країв», 1937 та 2)

⁶Друкується за: *Биковський Л.* Наукові праці доктора Володимира Кубійовича / *Л. Биковський* // Краківські вісті. –1943.

«Географії українських й сумежних земель» Т. I, 1938, що їх видав Український Видавничий Інститут у Львові.

Ці дві взаємно доповнюючі себе праці (текст і мапа) є першою українською енциклопедією географічного знання й необхідні кожному українському теоретичному або практичному діячеві в його повсякденній праці.

Обидві ці монументальні книги є вислідом кількالكітньої збірної праці під кермою проф. д-ра В. Кубійовича. Переважну частину тексту й мап опрацював він сам, іншу частину – спільно з іншими фахівцями, меншу частину опрацювали спеціалісти відповідних галузей науки.

У передмові до одної з цих праць сказано, що вона видана для «кращого пізнання дрімучої величини нашої Батьківщини, для додання нам енергії й сили до праці, для побудження серед чужої науки знання про Україну та приєднання для неї прихильників».

Поставлені ними собі завдання ці праці вповні сповнили. З них видно, що проф. Кубійович назагал є продовжувателем української географічної школи проф. д-ра Степана Рудницького.

Професор Кубійович також виходить із положення політико-географічної Всеукраїнської спільноти. Він обговорює в цих працях «тривкі моменти, які впливають із тривалих взаємовідносин з природою, а не з (хвилевих) політичних кон'юктур».

Він так само, як і його славний попередник, вважає, що формування української національної території ще не скінчилося. Що життєвий простір українського народу, хоч вже виразно намітився, але ще не закінчилося остаточне його закріплення.

Тому він в згаданих працях багато уваги уділяє все ще актуальним питанням *колонізації*, підкреслюючи при цьому надзвичайний *динамізм* українських народних мас.

Динамізм цей і колонізація скеровані на південь до Чорного моря, на південний схід до Кавказу, на південний захід – на Балкани та на схід, до Сибіру...

Звідси випливає і великопростірність української території. Вона не обмежується колишніми корінними українськими землями, або, як він каже, «суцільно-українською територією» (близько 720.000 кв. км, та біля 48 мільйонів населення у 1930 р.), але обіймає значно ширші простори, або, як він каже, «мішану територію» (близько 930.000 кв. км та близько 54 мільйонів людности в 1930 р.).

Увесь цей суходільний український простір обіймає, на його думку, такі природні області («Атлас України й сумежних земель», Львів, 1937)

I. *Північноукраїнські землі*, або Полісся.

II. *Середньоукраїнські землі*, або Лісостеп: 1) Галицько-Волинська частина (разом із Буковиною), 2) Правобережжя (разом із Хотинщиною), 3) Лівобережжя, 4) Центрально-чорноземна область.

III. *Південноукраїнські землі*, або Степи: 1(західна частина (разом із Аккерманщиною та Кримськими (Таврійськими) степами), 2) східна (разом із Донщиною), сюди належить і Донбас.

IV. *Північне Підкавказзя* (без гір).

V. *Карпати*.

VI. *Яйла* (гори в Тавриді).

VII, *Кавказ* (гори).

Отже, на його думку, український нарід займає зі заходу на схід простори від Карпат і Дунаю по Волгу, Каспійське море і Кавказькі гори. З півночі на південь, Приблизно від лінії Саратов, Вороніж, Курськ, Гомель, Прип'ять до берегів Чорного моря. Берегова лінія тягнеться від гирла Дунаю до міста Туапсе (на Кавказі). Разом простір України займає понад один мільйон кв. км.

Явище згаданого надзвичайного *динамізму* українського народу та процес невпинної, триваючої *колонізації* сумежних земель докладно обговорено і представлено у відповідних розділах і мапах згаданих праць.

Ця поки що переважно колонізація, спрямовуючись на Схід до Азії, доходить вже до берегів Великого (Тихого – *О. Шаблій*) океану. На Півдні ж дійшла до берегів Чорного і Озівського моря, розповзається вздовж терських берегів і витворила три клини в напрямі півдня: на Тавриду (Крим), на південний захід – на Балкани, на південний схід – на Кавказ. У

той спосіб українська людність у своєму наступі обійняла Чорне море, ніби кліщами з обох боків. Тому проф. В. Кубійович, узглядаючи таку геополітичну ситуацію, подає в своїх працях також багато матеріалу про найближчий географічно-історичний етап нашого національно-державного буття – Чорноморську Україну. В зв'язку з цим в «Географії...» уміщено спеціальний розділ про українські моря, тобто про Чорне й Озівське моря.

Підкреслюючи цю політично-географічну концепцію, проф. В. Кубійович, бажаючи її ще більше споляризувати, перевидав напочатку війни (1940) разом з м-ром М. Кулицьким свою «Фізичну Mapу України» під новою, вже ширшою назвою: «*Mapa Чорноморських країв*».

Далі українська колонізація стихійно перекидається, подає він, також вже через Кавказькі гори на Закавказзя (Мугань і т.д.). У той спосіб відбувається поступ українства в напрямі Ірану. Звідси творимо висновки про існуючу тенденцію до повстання концепції Океанічної України (до берегів Індійського океану – Іранська затока).

Питання української колонізації мало бути ще всесторонніше і докладніше обговорено у заповідженому II-му томі «Географії»...

Таким чином, глибоко й всесторонньо представляючи для теоретичних і практичних цілей географічні проблеми України, проф. В. Кубійович подає масу матеріалів, що підтверджують концепції проф. С. Рудницького в їх трьох величніх етапах: суходільному, чорноморському й океанічному.

Але в методах своєї праці проф. В. Кубійович йде вже значно далі від попередника. В той час, як проф. Рудницький, будучи піонером, весь труд мусив виконати особисто, то проф. Кубійович від початку своєї наукової діяльності застосує метод планової збірної праці, забезпечуючи собі головне керівництво й оброблення основних частин праці. Він притягає до співпраці низку співробітників-географів й інших фахівців.

Так, приміром, вже напочатку своєї наукової діяльності, ще в Науковому Збірнику Географічної Секції при Українській Студентській Громаді у Кракові», Краків, 1930 (№ 8, С. 114), під його керівництвом бере участь, окрім самого редактора, ще шість осіб, в тому числі і *М. Кулицький*, згодом найближчий співробітник професора у багатьох його працях і мапах.

Свого завершення, як досі, ця збірна метода праці досягла у згаданих монументальних працях: 1) «Атласі» (Львів, 1937), де крім самого автора й редактора взяло участь під його кермою вже аж 15 осіб, та 2) «Географії» (Львів, 1938) – 11 осіб.

Виходячи з положення, що царина української географії є вже занадто великою і не під силу до описання одній особі. Окрім того методою збірної праці досяглося не тільки більшої продуктивності, але й поширювалися головні положення українських учених, що їх притягалось до співпраці. Окрім того, цим шляхом допомагалось спеціалізації в окремих галузях української географії, досягалось більш докладне й глибше оброблення окремих тем і т. д. Наразі окремі теми опрацьовано у формі статей, а згодом поширені й поглиблені, зможуть вийти вони окремими книжками, як тільки на це дозволять видавничі обставини.

Тим же самим методом працювали свого часу в царині української історії інші видатні вчені – проф. *В. Б. Антонович* (див. Д. Дорошенко: *В. Б. Антонович*, Прага, 1942) та проф. *М. Грушевський*). Цим шляхом вони створили в українській науці історичні школи, зв'язані з їх ім'ям.

Отже, аналогічно до діяльності В. Б. Антоновича та М. Грушевського, можемо вважати, що проф. В. Кубійович, нав'язуючи до генеральних ліній проф. С. Рудницького, витворив також свою школу *української географічної науки*.

УДК 91(477)(092)Кубійович

РОЗВИТОК ПРОФЕСОРОМ ВОЛОДИМИРОМ КУБІЙОВИЧЕМ ГЕОГРАФІЧНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД⁷

Ігор Стебельський

Віндзорський університет, м. Віндзор, Канада

У статті розкрито діяльність проф. В. Кубійовича як ученого географа-українознавця. Зокрема, у післявоєнний період, коли він працював головно над підготовкою і виданням україномовної та перших томів англійської Енциклопедії Українознавства (загальної – три томи, словникової – десять томів чи два перших томи англійських). Автор розглядає питання українознавства у таких сферах: «Географія і її представники», особливо акад. Степан Рудницький; «Географія населення і розселення», «Географія господарства»; «Районізація та райони України». Українознавство В. Кубійович трактує як вивчення української нації на території, на якій вона була і є розселена. Цей принцип побудований на концепціях С. Рудницького та М. Грушевського. Особливу увагу автор звертає на географію населення (рух людності, національних меншин, географії поселень (міських і сільських). Стосовно географії господарства, то у повоєнний період В. Кубійович в енциклопедіях висвітлює проблеми розвитку і розміщення аграрної сфери і її окремих галузей рослинництва (зернові і технічні культури) та галузям тваринництва. У темі районізації (ЕУ-1), він здійснює природно- та історико-економічне районування України (в останньому автор виділив 14 історико-географічних країв). Проблема географічного українознавства була розроблена В. Кубійовичем у багатотомному його творі «Енциклопедія Українознавства» (всього 14 книг українською, три книги англійською мовами).

Ключові слова: Володимир Кубійович, географічне українознавство, географія населення, територія, галузь господарства, районізація.

DEVELOPMENT OF GEOGRAPHICAL UKRAINIAN STUDIES BY PROFESSOR VOLODYMYR KUBIYOVYCH IN THE POST-WAR PERIOD

Ihor Stebelskyi

University of Windsor, Windsor, Canada

The article reveals the activities of prof. V. Kubyovych as a scientist-geographer-Ukrainian scholar. In particular, in the post-war period, when he mainly worked on the preparation and publication of the Encyclopedia of Ukrainian Studies in Ukrainian and first volumes (in English; general – three volumes, dictionary – ten volumes and the first two volumes in English). The author considers the issues of Ukrainian studies in the following areas: «Geography and its representatives», especially Acad. Stepan Rudnytskyi; «Geography of the population and settlements»; «Geography of the economy»; «Regionalization and regions of Ukraine».

V. Kubyovych interprets Ukrainian studies as a study of the Ukrainian nation in the territory where it was and is settled. This principle is based on the concepts of S. Rudnytskyi and M. Hrushevskyi. The author pays special attention to the geography of the population (population movement, national minorities, geography of settlements (urban and rural). In the postwar period V. Kubyovych in encyclopedias highlighted the problems of development and location of the agricultural sector and its selected branches (grain and technical crops production) and stockbreeding. In the topic of regionalization (EU-1), he carries out natural and historical-economic regionalization of Ukraine (in the last there are 14 historical and geographical regions). The problem of geographical Ukrainian studies was developed by V. Kubyovych in his multi-volume work «Encyclopedia of Ukrainian Studies» (a total of 14 books in Ukrainian, three books in English).

Key words: Volodymyr Kubyovych, geographical Ukrainian studies, geography of population, territory, branch of economy, regionalization.

⁷Друкується за: *Стебельський І.* Розвиток професором Володимиром Кубійовичем географічного українознавства у післявоєнний період / І. Стебельський // Праці Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. XI : матеріали міжнар. наук. конф. «Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича)». Львів, 7-8 листопада 2000 року / [за ред. Олега Шаблія]. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – 356 с.

Вступ

Після Другої світової війни професор В. Кубійович опинився на еміграції. Він згуртував українських вчених у Мюнхені, куди перенесли Український Вільний Університет з Праги, а відтак у Сарселі біля Парижу, де було встановлено дослідний центр та централю НТШ. Там, разом зі своїми колегами, він спрямував свою та їх працю над найбільш потрібною даного часу — Енциклопедією Українознавства (ЕУ). Ця фундаментальна праця стала джерелом об'єктивного знання про Україну та українство, у першій мірі для виховання української діаспори у вільному світі.

Концепція ЕУ та розвиток матеріалу в тематичних розділах першого тому енциклопедії українознавства (ЕУ1), а далі в азбуково впорядкованих гаслах другого тому енциклопедії українознавства (ЕУ2) свідчать про його ідеї та розбудову предмету. Метою цієї статті є представити та оцінити розвиток професором Кубійовичем географічного українознавства на підставі його друкованих праць у післявоєнний період.

Географія українських і сумежних земель

Концепції географічного українознавства, які Кубійович розвинув, додержувались певного принципу. Вони були побудовані на підставі визначення українознавства як вивчення української нації та її життя на території, на котрій вона була і є розселена. Цей принцип, побудований на концепціях *Михайла Грушевського* та *Степана Рудницького*, Кубійович розробив більш детально ще перед війною. Слідами Рудницького, він розмислив Україну, як ціле. Більше того, він уточнив територію українського розселення та представив його широкому полі читачів у його прекрасному творі «Атлас України й сумежних країв» (1937 р.), та солідному підручнику «Географія українських і сумежних земель» (1938 р.).

Після війни, він уточнив дані про територію українського розселення та її людність на підставі змін границь та руху населення, які відбувалися в міжчасі. Вищезгадані концепції українських земель як цілого пограничного положення та границі та території трьох українських держав у минулому, адміністративних розподіл української території у 1921–1938 рр., зміни в 1939–1946 рр. та розподіл (на той час) українських земель представив він в ЕУ1 (Мюнхен; Нью-Йорк, 1949, с. 17–29), опісля в АЕУ1 (Торонто, 1963, с. 12–30). Деякі аспекти цієї теми були повторно з'ясовані та осучаснені в ЕУ2 під заголовком «Адміністративно-територіальний поділ українських земель», кн. 1 (Париж; Нью-Йорк, 1955, с. 28–31) та в АЕУ2, кн. 1 (Торонто, 1984, с. 11–15).

Про географію як предмет, географічні описи України та про розвиток географії як науки на Україні Кубійович з'ясував у гаслі «Географія» в ЕУ 2 (кн. 1 [1955], с. 362–364). Воно було перекладене на англійську мову і осучаснено *Стебельським*, і тому подане у співавторстві в АЕУ2 (кн. 2 [1988], с. 29–33). Окремо Кубійович написав про академіка *Степана Рудницького* (ЕУ2, кн. 7, с. 26–32; АЕУ кн. 4 [1993], с. 428), де подані основні факти і важливість Рудницького як фундатора української географічної науки. У подібному дусі Кубійович описав геологію як предмет, геологічні досліди на Україні та про розвиток геології як науки у гаслі «Геологія» в ЕУ2 (кн. 1 [1955], с. 365–367). Воно було так само переложене на англійську мову та осучаснене *Стебельським*, і тому подане у співавторстві в АЕУ (кн. 2 [1988], с. 34–37).

В. Кубійович присвятив особливу увагу деяким галузям географічного знання про Україну та українство. Це передовсім різні аспекти географії населення, руху людности та національних меншин, як також опису поселень та міст. При обробці кожної теми він представляв географічний контекст та історичний розвиток даних явищ або проблем. Тому його праці пов'язують географію населення з історичною, соціально-економічною та регіональною географією. Інші тематичні галузі опрацьовані ним включали простірні та регіональні аспекти галузей народного господарства, особливо сільського господарства. Велику увагу присвятив він районізації України та опису поодиноких регіонів.

Географія населення та поселень

Підхід Кубійовича до студій населення в ЕУ1 був науково систематизований. Ним написані майже всі підрозділи у розділі «Людність». Починаючи від підрозділу «Джерела та література про людність України», тема розвивається у підрозділах «Число й будова

людности України» (включено чіткий опис та фахову аналізу віку і статі людности та їх змін від 1897 р. до 1926 р. і загальні зміни опісля, населення за родинним станом та соціально-професійний стан людности), «Розміщення людности» (де описано і вияснено густоту населення у 1890 та в 1932, урбанізацію і розміщення міст та міської людности), «Рух людности» (де проаналізовано, у порвнянні до інших країв, зміни в рівні народжень, смертності та природного приросту, а відтак переселення та дійсний приріст, зміни в стані людности, головню до війни, але також підчас та після війни), «Національні відносини» (на українській етнографічній території, національні меншости на Україні, зміни національних відносин та національні відносини в різних частинах України, українці за межами української національної території, віросповідні відносини серед українців, та зміна національних відносин після 1930 р.), та (разом з М. Кулицьким) «Оселі» (де В. Кубійович проаналізував положення сіл і міст, та зхарактеризував господарські типи міст до 1860-х років, до першої війни, та після першої війни). Підставою для цього матеріалу, включно з деякими картами, були відповідні розділи («XII. Розміщення людности», «XIII. Рух людности», «XIV. Національні відносини», та «XVI. Оселі») з підручника «Географія українських і сумежних земель». Особливо цікава концепція для представлення статистично-демографічним способом національних відносин на карті є його «відносні надвишки і недобори українців». Ця концепція, опрацьована ще перед війною, була також використана в ЕУ1 при дискусії національних відносин в різних частинах України.

В. Кубійович також причинився до історичної географії населення воєнного та після-воєнного часу. В ЕУ1, розділі «Історія», Кубійович написав про події та ситуацію, котру він добре знав. До підрозділу «Україна під час другої світової війни» йому належать «Західня Україна до початку німецько-советської війни» (ЕУ1, кн. 2 [1949], с. 578–582), «Західня Україна після 22.VI.1941 р.» (2, с. 587–590) та «Українська еміграція» (2, с. 590). Також у підрозділі «Україна після другої світової війни» йому належить «Українська еміграція після 1945 р.» (2, с. 596–600).

Чотирнадцять років пізніше, АЕУ1 точно дотримувалася плану розділу «Людність» в ЕУ1. Більше того, в АЕУ1, кн. 1 [1963], с. 162–167, деталі були осучаснені та наново опрацьовані. Уведено було багато нових карт та ілюстрацій.

У пізніше написаних гаслах для ЕУ2, Кубійович осучаснив та опрацьовував деякі аспекти про населення детальніше. До його демографічних гасел належать «Переписи населення» (ЕУ2, 6 [1970], с. 2011–2013), де Кубійович осучаснив дані та прокоментував про всі переписи населення до 1970 року, котрі торкалися українських земель, «Людність українських земель» (ЕУ2, 4 [1962], 1395–1399). Він осучаснив і картографічно представив дані до 1963 року, «Природний рух населення» (ЕУ2, 6 [1970], с. 2340–2342) де він описав та графічно проаналізував тенденції до 1969 року та пояснив відмінності смертності та природного приросту (картою) по областях УРСР у 1968 році, «Еміграція» (ЕУ2, 2 [1955–1957], с. 629–637). Він осучаснив дані про еміграцію за океан до 1957 року, «Іміграція» (ЕУ2, 3 [1959], с. 866–867), де ще не було найновіших даних, і гасло було історичне, та «Сезонові міграції» (ЕУ2, 7 [1973], с. 2737), де Кубійович описав причини і динаміку процесу від XIX ст. по 1970-ті роки. Всі ці гасла були осучаснені та заново опрацьовані для АЕУ2.

Окремі праці з демогеографії України, які творили підставу для осучаснення гасел свідчать про ретельну працю професора В. Кубійовича. До таких праць належать «Зміни в стані населення радянської України в 1927–1958 рр.» (Український Збірник, Кн. 16, Мюнхен, 1959), «Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр.» (Український історик, Ч. 1–2 (33–34) Мюнхен, 1972) та «Міграційні процеси в Українській РСР за переписом 1970 року» (надрукована за рукописом Кубійовича у збірнику «Володимир Кубійович. Том I» за редакцією професора Олега Шаблія. Париж-Львів, 1996, с. 140–153).

Відносно етнографії та національних відносин, В. Кубійович причинився кількома комплексними гаслами та оригінальними працями в ЕУ2. До оригінальних належить гасло «Лемки» (ЕУ2, 4 [1962], с. 1275–1280), де систематично опрацьовані такі теми: територія, історія, людність і господарство, та лемки як етнічна група. До комплексних, у співавторстві, належать «Поляки на Україні» (ЕУ2, 6 [1970], с. 2215–2228). В. Кубійович опрацьовував демографічні аспекти, з картами розміщення поляків, від 1860 року, на 1897 рік, на 1926 та 1931 роки, та на 1959 рік, та «Польща й Україна» (ЕУ2, 6 [1970], с. 2236–2258). Головний

внесок Кубійовича був в історичній географії та про українців у корінній Польщі. У комплексних гаслах «Росіяни» (ЕУ2, 7 [1973], с. 2609–2612), «Росіяни на Україні» (ЕУ2, 7 [1973], с. 2612–2621) та «Румуни на Україні», Кубійович опрацював історичну етнодемографію, а у гаслі «Русифікація» (ЕУ2, 7 [1973], с. 2644–2648) він використав нові статистичні показники політики русифікації. У комплексних гаслах, так як «Росія» (ЕУ2, 7 [1973], с. 2583–2600), «Румунія» (ЕУ2, 7 [1973], с. 2635–2640), і «Союз Советських Соціалістичних Республік» (ЕУ2, 8 [1976], с. 2975–2985), при співавторстві з іншими, Кубійович представив був історію поселення, географічне розселення та етнічно-демографічні відносини українців у даних країнах. Для кращого опису української східної діаспори були також опрацьовані Кубійовичем або у співавторстві гасла «Зелений Клин», «Казахська ССР», «Киргизька ССР», «Середньо-Азійський Степовий край» та «Сибір». Гасло «Українська діаспора» (ЕУ2, 9 [1980], с. 3354–3358) представляє осучаснені В. Кубійовичем обрахунки на 1970 рік. Всі ці гасла були осучаснені та наново опрацьовані для АЕУ2.

До фундаментальних праць В. Кубійовича з ділянки етнодемогеографії належить «Етнічні групи Південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 р.» та «Етнографічна карта Південнозахідної України (Галичини)» (Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Том ХІС, Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Париж, 1953). Тут, на підставі зібраних Кубійовичем даних за передвоєнний стан та 12000 протоколів-інформаційних в таборах біженців у Німеччині у 1946–48 рр., опрацьовано величину населення та етнічний склад кожної громади Галичини на 1.1.1939 рік. Результати цієї клопітливої праці були використані у деяких гаслах Кубійовича в ЕУ2.

Про українську діаспору його фундаментальні праці після війни, котрі не появились в ЕУ1, ЕУ2, АЕУ1 або АЕУ2 були іноді глибшими спробами аналізу, після яких узагальнені дані та висновки входили до енциклопедії. До таких можна включити «З демографічних проблем української еміграції (на прикладі таборів у Міттенвальді)» із збірника українознавства «Сьогодні й минуле» (Мюнхен, 1949), Т. I–II, с. 3–16; «Українці за межами батьківщини (географічно-статистичний нарис)», машинопис з кінця 1950-х років, надрукований у збірці «Володимир Кубійович. Том I. Наукові праці. За редакцією професора Олега Шаблія» (Париж; Львів, 1996), с. 305–317; «Українська діаспора (загальна характеристика)» в журналі «Листи до приятелів» (1964), ч. 1–2, с. 3–8; «Українська діаспора в СРСР у світлі переписів населення» у журналі «Сучасність» (1979), ч. 6 (210), с. 60–74; «Українці в Середньо-Азійському Степовому краю» у збірнику «Symbola ein honorem Volodymyri Janiv» (Мюнхен, 1983), с. 543–555.

Географія господарства

Підставою вкладу Кубійовича у знання про географію господарства були його передвоєнні студії в Карпатах та західних землях України, де він ретельно дослідив життя пастухів та селян. У ширшому масштабі були представлені дані і карти з усіх галузей господарства у його знаменитому атласі. Узагальнюючі розвідки у підручнику «Географія українських і сумежних земель» включали, під його авторством, розділи «XVII. Географія сільського господарства», «XVIII. Географія лісу», «XX. Географія транспорту», та «XXI. Географія торгівлі».

Найбільший післявоєнний внесок В. Кубійовича відносно знання про економіку України був про сільське господарство. Його вклад видно в ЕУ1 у розділі «3. Сільське господарство». Окрім трьох перших підрозділів, він написав усі чергові: «Використання землі», «Зернове господарство», «Промислові рослини», «Картопля й городництво», «Садівництво й виноградництво», «Домашні тварини», «Допоміжні галузі сільського господарства» (разом з Є. Жарським), та «Сільське господарство України в 1941-50 рр.» (ЕУ1, кн. 3 [1949], с. 1054–1068). Всі ці підрозділи систематично висвітлюють географічне відношення між землею і людиною в часі і просторі. Для ЕУ1 і відтак для АЕУ1 (кн. 2 [1971], с. 864–890) матеріал був перероблений та осучаснений. Деякі аспекти сільського господарства були щераз осучаснені та приготовлені наново для гасел в ЕУ2 та відтак в АЕУ2. В ЕУ2 його гасла включають «Жито» (2, с. 683–684), «Зернове господарство» (3, с. 805–807), «Зрошування» (3, с. 847–848), «Картопля» (3, с. 982–984), «Коноплі звичайні» (3, с. 1107), «Кормові культури» (3, с. 1136), «Кукурудза» (4, с. 1227–1229), «Льон посівний» (4, с. 1425–1426), «Овес» (5, с. 1809), «Олійні

рослини» (5, с. 1903–1904), «Просо» (6, с. 2373), «Пшениця» (7, с. 2422–2424), «Свинарство» (7, с. 2721), «Тваринництво» (8, с. 3142–3144), «Технічні рослини» (8, с. 3195–3196) та «Цілинні землі» (10, с. 3684–3685). Такі ж або подібно названі гасла належать В. Кубійовичеві в АЕУ2.

Відносно лісництва появилися статті В. Кубійовича у ЕУ2 під гаслами «Ліс» (4, с. 1320–1322), «Лісова і деревообробна промисловість» (4, с. 1324–1326) та «Лісова смуга» (4, с. 1326). В. Кубійович їх осучаснив для АЕУ2.

Транспорт також належить до галузей господарства України опрацьованих Кубійовичем. До ЕУ1 увійшов спільно написаний з *Р. Димінським* розділ «Транспорт» (ЕУ1, кн. 3 [1949], с. 1096–1103). Пізніше, в ЕУ2, появилися гасла «Залізничний транспорт» (спільно з *А. Лебедем*, ЕУ2, 2, с. 731–734), «Міський транспорт» (5, с. 1613) та «Річковий транспорт» (7, с. 2530–2532). Усі вони відзеркалюють солідний географічний підхід В. Кубійовича до простірного аналізу.

Інші тематичні гасла в ЕУ2, написані В. Кубійовичем спільно з іншими, включали описи та аналіз різних галузей господарства і використання та охорони природних ресурсів України. До них входять «Водне господарство» (з *М. Лебедем*, 1, с. 297–298), «Водопостачання» (з *Лебедем*, 1, с. 299–300), «Корисні копалини» (3, с. 1132–1135), «Залізні руди» (з *С. Процюком*, 2, с. 734–735), «Залізородна промисловість» (з *С. Процюком*, 2, с. 736–738), «Чорна металургія» (з *Б. Винарем*, 10, с. 3755–3758), «Цегельна промисловість» (10, с. 3646), «Соляна промисловість» (8, с. 2949–2951), «Харчова промисловість» (з *Ю. Савчуком*, 9, с. 3567–3571), «Цукрова промисловість» (з *Б. Винарем*, 10, с. 3686–3688), «Кустарна промисловість» (з *Є. Гловінським*, 4, с. 1245–1246), «Хутрова промисловість» (10, с. 3643), «Охорона природи» (5, с. 1911–1913) та «Заповідники» (з *Г. Колодієм*, 2, с. 746–747). Також Кубійович був співавтором комплексного гасла «Місто» (з *В. Голубничим*, *Б. Кравцівим* та *О. Оглоблином*, 4, с. 1585; 5 с. 1609), куди він доклав географічного аналізу у поясненні виникнення міст, їх функцій та пояснення їх росту та системи їх простірного рисунку взору процесами урбанізації. Із вищезгаданих гасел, остатнє також появилoся, у співавторстві з *О. Оглоблиним*, в АЕУ2.

Районізація та райони України

В. Кубійовичеві не судилося видати другого тому його знаменитої «Географії...», в якому були б представлені райони України. Такий план існував, зберігся в архіві у місті Львові та в архіві автора у Сарселі, і був з'ясований та проаналізований *О. Шаблієм* (1996, с. 72–78). Ця концепція, однак, була схематично представлена в ЕУ1 і дещо втілилася в поодиноких регіональних гаслах в ЕУ2.

Думки В. Кубійовича відносно регіоналізації України представлені у підрозділі «10. Україна як географічне ціле і її частини» (ЕУ1, кн. 1, с. 118–124). Вперше він описав Україну як природну одиницю та переважний брак виразних природних границь. Далі він обговорив проблеми районізації України за прикметами природи (найбільш тривалі) чи економіки (котрі, хоч спираються на природні можливості, міняються з розвитком господарства) або на підставі адміністративного і політичного поділу (які не збігаються з попередніми та історично мінливі). Відтак він опрацював і представив опис природної районізації України. Конкретна районізація на «краєвиди» була представлена на карті 28 (с. 63), де виділені в Україні такі краєвиди: льодовиковий, ерозійно-ярковий (з підтипами ярково-балковий, плитовий, гранітовий, низовий), прибережний, гірський та підгірський. Тоді В. Кубійович представив різні економічні районізації УРСР зреферував політичні реалії та їх адміністративні поділи на території України від княжих часів до стану після другої світової війни. Він також обговорив інші (етнографічні) поділи та проблему регіоналізму. Відносно змінливості поділів та назв територій, він також обговорив та остійнив їх термінологію. На кінець, він представив схему історично-географічних країв України (на карті відмічено 14 одиниць, і вони там названі історично-економічними краями).

Конкретні описи поодиноких фізично-географічних об'єктів, міст, промислових скупчень та регіонів або країв В. Кубійович представив аж в ЕУ2. Тут містяться матеріали для другого, регіонального тому «Географії...» В. Кубійовича.

До фізично-географічних об'єктів описаних Кубійовичем або в співпраці з іншими належать ріки, так як «Дніпро» (спільно з *І. Теслею, М. Глобенком, Є. Жарським*, 2, с. 529–536) і «Дністер» (з *І. Теслею*, 2, 547–550), «Дніпрові пороги й забори» (2, с. 537–538), гори (з додатками про фавну *Є. Жарського*) «Кавказькі гори, Кавказ» (3, с. 913–916), «Кримські гори» (3, с. 1186–1188), «Карпати» (3, с. 963–974) та в них «Гуцульський Бескид» (2, с. 465–466), «Чорногора» (10, с. 3768–3769), «Горгани» (2, с. 478), «Низький Бескид» (5, с. 1760), височини, так як «Донецький кряж» (2, с. 573–575), «Придніпровська височина» (6, с. 2326–2329), «Приозівська височина» (6, с. 2338–2339), «Розточчя» (7, с. 2555–2556) та інші, низовини, так як «Кримська низовина» (3, с. 1183–1184), «Кубанська низовина» (4, с. 1206), «Надсянська низовина» (5, с. 1676), «Потиська низовина» (6, с. 2281) та «Придніпровська низовина» (6, с. 2329–2333) і деякі інші, так і як «Мармароська котловина» (4, с. 1475), «Кримський південний берег» (3, с. 1185–1186) та «Чорне море» (з *І. Теслею*, 10, с. 3759–3767).

Відносно об'єктів географії людини, всі більші або історично важливіші міста були описані Кубійовичем або у співавторстві. У кожному гаслі подавались головні дані про місто, його положення, природу, історію від найдавніших часів, людність, функції культурного, соціального чи економічного характеру, а для найбільших міст, як Київ, описані були їх райони, історія, планування та архітектурні пам'ятки. До опису кожного міста по змозі залучена карта міста та його околиць. Великі міста були ілюстровані кількома картами з різного часу. До описів міст в ЕУ2 належать гасла «Дніпропетровське» (з *М. Глобенком*, 2, с. 543–546), «Жданов» (2, с. 664–666), «Запоріжжя» (2, с. 749–751), «Кам'янець-Подільський» (3, с. 929–930), «Київ» (з *В. Павловським*, 3, с. 1000–1017), «Кременчук» (3, с. 1168), «Крем'янець» (3, с. 1168–1169), «Кривий Ріг» (3, с. 1170–11702), «Луцьке» (4, с. 1387–1388), «Люблін» (4, с. 1392), «Миколаїв» (4, с. 1531–1532), «Ніжен» (5, с. 1765–1766), «Одеса» (з *Б. Кравцевим*, 5, с. 1814–1824), «Перемишль» (з *П. Ісаєвим*, 6, с. 2005–2010), «Полтава» (6, с. 2199–2203), «Севастопіль» (7, с. 2735–2736), «Симферопіль» (8, с. 2813–2814), «Станіславів» (з *П. Ісаєвим*, 8, с. 3021–3024), «Стрий» (з *Я. Падохом*, 8 с. 3072), «Суми» (8, с. 3101), «Сянік» (8, с. 3118–3119), «Тернопіль» (разом з *Р. Миколаєвичем*, 8, с. 3176–3179), «Херсон» (9, с. 3586), «Холм» (10, с. 3612–3613) та «Чернігів» (з *О. Оглоблиним*, 10, с. 3718–3721).

Багато міст виконували функції транспортних та промислових вузлів. Тому до категорії міст також можна прилучити описи промислових скупчень різної величини, так як «Дрогобицько-Бориславський промисловий район» (2, с. 595–597), «Донецький басейн» (2, с. 563–573) та «Криворізький залізорудний басейн» (з *С. Процюком*, 3, с. 1172–1174).

Регіональні гасла включали різні категорії районів або так званих країв. До природно-географічних країв належать «Полісся» (6, с. 2161–2182), «Мале Полісся» (4, с. 1447–1448), «Лісостеп» (4, с. 1331–1333) та «Степ» (8, с. 3046), як також вже згадані гірські краї – «Карпати» (3, с. 963–974), «Кавказ» (3, с. 913–916) та «Кримські гори» (3, с. 1186–1188). Там описана природа, а в більш комплексних, також історія заселення, людність та господарство.

Для 14 історично-географічних або історично-економічних країв, визначених на карті в ЕУ1 (с. 123), були написані великі гасла, часто у співавторстві істориків або інших спеціалістів, особливо даного району. До таких гасел належать «Закарпаття» (з *В. Маркусем* та *І. Лисяком-Рудницьким*, 2, с. 715–727), «Галичина» (з *Я. Пастернаком* та *І. Витановичем*, 1, с. 343–351) та її пограничні райони «Буковина» (з *А. Жуковським*, 1, с. 187–191), «Покуття» (з *А. Жуковським* та *М. Ковалюком*, 6, с. 2153–2155), «Посяння» (6, с. 2277–2278) та під гаслом «Лемки» (4, с. 1275–1280), Лемківщина, «Волинь» (з *Я. Пастернаком* та *П. Грицаком*, 1, с. 303–310) та її пограничні райони «Холмщина» (10, с. 3615–3621) й «Підляшша» (з *В. Веригую* і *Я. Пастернаком*, 6, с. 2086–2091), «Поділля» (з *Є. Жарським* та *М. Жданом*, 6, с. 2131–2145), «Київщина» (3, с. 1026–1027), «Чернігівщина» (з *А. Жуковським*, 10, с. 3724–3733) та «Полтавщина» (з *І. Бакалом* та *О. Оглоблиним*, 6, с. 2207–2213). Для Харківщини написано більш обширне гасло «Слобідська Україна» (з *О. Оглоблиним*, 8, с. 2885–2891), а Одещини, Дніпрощини (Запоріжжя), Донеччини та Криму написано ще більш обширніше гасло «Південна Україна» (з *М. Аркасем*, *М. Жданом*, *Я. Пастернаком*, *Н. Полонською-Василенко* та *О. Оглоблиним*, 6, с. 2051–2071). Окремі гасла були написані для деяких спеціальних районів Південної України: «Донецький басейн» (2, с. 563–573), «Криворізький залізорудний басейн» (з *С. Процюком*, 3, с. 1172–1174) та «Крим» (3, с. 1176–1182).

До 14 історично-географічних країв України, за етнографічним принципом, як визначено на карті в ЕУ1 (кн. 1, с. 123), також належали Кубань і Східне Передкавказзя. Вони були представлені в ЕУ2 окремими гаслами «Кубань» (з *В. Іванисом* та *М. Міллером*, 4, с. 1208–1224) та пограничними мішаними землями «Ставропольщина» (8, с. 3012–3017) і «Терщина» (8, с. 3183–3184).

Кожний історично-географічний край уточнений стосовно його положення та границь. Описана його природа. Подана його історія, особливо та, що пов'язана з Україною та її змаганнями до незалежної держави. Описана людність (населення), особливо густота, поселення (сільські, міські), національний склад та національні відносини. Представлене господарство даного краю, його історичний розвиток, відношення з природними обставинами, політично-економічною кон'юктурою, просторовими відмінностями та транспортними мережами (останні два моменти часто представлені за допомогою карти).

Заключення

Хоч *В. Кубійович* опинився на еміграції і був позбавлений умов державної підтримки та можливості особистих польових дослідів, його досягнення в українознавчій географії були феноменальними. Користаючись його передвоєнним досвідом та матеріалами вивезеними на захід і новими, закупленими пізніше, а також доброю волею емігрантів-патріотів фундаторів наукової праці та видання енциклопедії, він досягнув все, що було можливе. У форматі енциклопедії українознавства, загальної, а потім гаслової, він опрацював і представив на високому науковому рівні всі аспекти українознавчої географії. Як співредактор, а потім як головний редактор енциклопедії, він оформив план розділів та гасел, і втілював географічну перспективу до розробленого і поданого матеріалу. Навіть у деяких випадках, де гасла були в принципі написані іншими, вони дотримувалися загального плану.

В. Кубійович розвинув концепції географічного українознавства, започатковані *М. Грушевським* та *С. Рудницьким*. Ці концепції були побудовані на підставі визначення українознавства як вивчення української нації на території, на котрій вона була і є розселена. Вони були детально опрацьовані і затверджені *Кубійовичем* ще перед війною у його творі, «Атлас України й сумежних країв» та солідному підручнику «Географія українських й сумежних земель».

Після війни, він переробив, уточнив і осучаснив дані про територію українського розселення та її людність. *Кубійович* присвятив особливу увагу деяким галузям географічного знання про Україну та українство. Це передовсім різні аспекти географії населення, руху людності та національних меншин. Тематика стосувалася не корінних земель українського поселення, але також пограничних українських земель і земель української діаспори. При обробці кожної теми він представляв географічний контекст та історичний розвиток даних явищ або проблем. Тому його праці географії людини широкого діапазону, пов'язують географію населення з історичною географією, соціально-економічною географією та регіональною географією. Інші тематичні галузі опрацьовані ним включали просторові та регіональні аспекти галузей господарства, особливо природних ресурсів та сільського господарства.

Велику увагу він присвятив районізації України та опису окремих регіонів. Його концепція історично-географічних країв проявилася ще перед війною, але набрала значення у відповідних розділах та гаслах енциклопедії. Багато гасел написаних ним представляють складові частини для районізації. Одні гасла подають детальні огляди фізично-географічних об'єктів, регіонів чи зон. Інші представляють описи поодиноких міст або просторових скупчень їх економічної діяльності. Найширшого діапазону гасла описують поодинокі історично-географічні краї. В цих гаслах знаходиться майстерне єднання фізично-географічних чи природних елементів з господарською діяльністю людей, історичним розвитком краю в контексті політично-економічних кон'юктур і чіткий огляд етнічного складу населення та національних відносин.

В. Кубійовича географічне українознавство залишило великий спадок у формі енциклопедії українознавства. Цей науковий твір дав підставу учителям та вихователям молоді на еміграції для приготування лекцій та дитячої літератури у плеканню національної свідомості та любові до рідного краю. Він був фундаментом для виховання західної української

діаспори і як об'єктивний матеріал про Україну для чужинців. З відновленням незалежної української держави він представляє національну перспективу для виховання громадян України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атлас України й сумежних країв / Під загальною редакцією д-ра Володимира Кубійовича. – Львів : Український Видавничий Інститут, 1937.
2. Географія українських й сумежних земель. Опрацював і склав д-р Володимир Кубійович. Друге видання. – Краків; Львів : Українське видавництво, 1943.
3. Енциклопедія Українознавства в двох томах / Під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі. Том Перший // Мюнхен; Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1949. (В скорочених цитатах, ЕУ1). (Перший том вийшов у трьох книжках, всі у 1949 році).
4. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Головний редактор проф. д-р Володимир Кубійович // Париж; Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка і Видавництво «Молоде Життя», 1955-1984. (В скорочених цитатах, ЕУ2). (Вийшла у десятих книжках, з такими датами: кн. 1 [1955], кн. 2 [1955-57], кн. 3 [1959], кн. 4 [1962], кн. 5 [1966], кн. 6 [1970], кн. 7 [1973], кн. 8 [1976], кн. 9 [1980], кн. 10 [1984-89]).
5. *Кубійович В.* Етнічні групи Південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939 р. Записки Наукового Товариства імени Шевченка, Том CLX. Праці Історично-Філософичної Секції. Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк; Париж, 1953.
6. *Ukraine: A Concise Encyclopedia.* Prepared by Shevchenko Scientific Society. Edited by Volodymyr Kubijovych. Volume I (Toronto: University of Toronto Press, 1963), Volume II (Toronto: University of Toronto Press, 1971). (В скорочених цитатах, АЕУ1).
7. *Encyclopedia of Ukraine.* (В скорочених цитатах, АЕУ2; вийшла у п'ятих книгах з різним відміченим головного редактора та датою друку).
Volume I. A-F. Edited by Volodymyr Kubijovych. (Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press, 1984);
Volume II. G-K. Edited by Volodymyr Kubijovych. (Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press, 1988);
Volume III. L-Pf, Volume IV. Ph-Sr, Volume V. St-Z. Edited by Danylo Husar Struk (Toronto; Buffalo; London : University of Toronto Press, 1993).
8. *Кубійович В.* Наукові праці / [за наук ред. О. Шаблій]. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – Т. I. – 800 с.
9. *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення / О. Шаблій. – Париж; Львів : Фенікс, 1996.

УДК 910.1(437.3+430) Кубійович

НАУКОВА ШКОЛА ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Іван Ровенчак

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Розкриваються особливості формування наукової школи Володимира Кубійовича в Українському Вільному Університеті (УВУ). Цей університет у 1921–1945 рр. знаходився в Празі (Чехо-Словаччина), а з 1945 р. і до сьогодні перебуває в Мюнхені (Німеччина, Баварія). Наукова школа Кубійовича сформована у середині – другій половині ХХ ст. Вперше виявлено всіх осіб, які захистили докторати з філософії під керівництвом вченого в УВУ. Їх вісім осіб і всі вони стали вченими з ділянки географії. Це: *Мирон Дольницький* (рік захисту докторату – 1942); *Іван Тесля* (1945 р.); *Микола Кулицький* (1946 р.); *Іван Олексишин* (1946 р.); *Володимир Островський* (1947 р.); *Петро Оришкевич* (1948 р.); *Ілля Кучухідзе* (1952 р.); *Михайло Василик* (рік захисту докторату – 1978). Проведена узагальнена класифікація тем їхніх докторатів за різними напрямками. Розшукано два машинописні оригінали докторських дисертацій в УВУ (м. Мюнхен) та введено їх у науковий обіг. Це докторати Петра Оришкевича та Зоряни Сокольської. Захист докторської дисертації останньої не відбувся. Детальніше охарактеризовано одного із докторів – учнів В. Кубійовича – Петра Оришкевича. Коротко проаналізовано його внесок в українську географічну науку. Стаття ілюструється таблицею та трьома рисунками. Таблиця є оригінальною розробкою, яка дає уявлення про особистості докторантів, теми дисертаційних праць та дати їхніх захистів.

Ключові слова: наукова школа, Володимир Кубійович, Український Вільний Університет, історія української географії, суспільна географія.

VOLODYMYR KUBIYOVYCH'S SCIENTIFIC SCHOOL IN THE UKRAINIAN FREE UNIVERSITY

Ivan Rovenchak

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

Considered peculiarities of formation Volodymyr Kubiyovych's scientific school in Ukrainian Free University (UFU). This university in 1921–1945 was in Prague (Czechoslovakia), and since 1945 it is still in Munich (Germany, Bavaria). Kubiyovych's scientific school was formed in the middle – second half of XX century. For the first time, all scientists, who defended doctoral candidates under the direction of Kubiyovych in UFU were identified. Their eight persons and all of them became scientists from the area of geography. These are: Myron Dol'nyc'kyj (Doctorate Defense Year – 1942); Ivan Teslja (1945); Mykola Kulyc'kyj (1946); Ivan Oleksyšin (1946); Volodymyr Ostrov's'kyj (1947); Petro Oryškevyč (1948); Illja Kučuchidze (1952); Mychajlo Vasylyk (year of defense of the doctorate – 1978). The general classification of these scholars and their doctorates in different directions were carried out. Two originals of doctoral dissertation were found out in the book in UFU (Munich) and introduced them into scientific circulation. This are doctoral students of Petro Oryškevyč and Zorjana Sokol'ska. The defense of the doctoral dissertation of the last one did not happen. Described in detail one of doctor-students of Kubiyovych – Petro Oryškevyč. Briefly analyzed his contribution to the Ukrainian geographic science. The defense of the doctoral dissertation of the latter did not take place. The article is illustrated by a table and three drawings. The table is an original development that gives an idea of the personality of the doctoral students, the topics of the dissertation works and give information about defense of the dissertation.

Key words: scientific school, Volodymyr Kubiyovych, Ukrainian Free University, history of Ukrainian geography, human geography.

Наукова школа – це передусім система оригінальних наукових ідей та їхніх втілень у наукові принципи, теорії та концепції, а також у конструктивні розробки групою (колективом, науковими інституціями тощо) учених, переважно однодумців, на чолі з визначною особистістю [12, с. 6]. Вона охоплює, як мінімум, три складники. Це, по-перше, людська складова: наявність групи вчених-однодумців або тих, хто працює у певному спрямуванні і має неформального (іноді формального) лідера. По-друге, наявність організації наукових пошуків, організаційних структур (кафедри, відділи, інститути, редакції великих видань –

енциклопедій, часописів тощо), які створюють «виробничу», соціальну та організаційно-управлінську інфраструктуру наукової школи. По-третє, і це головне, наявність фундаментальних теоретичних і у цьому контексті часто практичних розробок, відмінних від наукових розробок інших шкіл (там само). Формував наукову школу визначний український географ і картограф, професор *Володимир Кубійовича* (1900–1985).

Володимир Кубійович став звичайним професором Українського Вільного Університету (УВУ) в 1940 р., під час перебування цього закладу у Празі. В 1943 р., коли нацисти вже вирішили ліквідувати університет, саме Кубійович домігся того, що УВУ продовжив свою діяльність. Після перенесення УВУ (1945 р.) до Мюнхена (Німеччина, Баварія) вчений, перебуваючи на еміграції, бере активну участь в роботі університету. Його соратник *М. Шлемкевич* (1894–1966 рр. – український філософ та публіцист) звертав увагу Кубійовичеві, що той забагато часу, а також і грошей віддає УВУ. Вчений був деканом філософського факультету УВУ у 1947–1948 рр. та в 1951–1953 рр. [6].

В. Кубійович у своїх спогадах (1985 р.) пише, що в період приблизно 1945–1955 рр. докторські титули в УВУ здобули *М. Кулицький* та *І. Тесля*. Також В. Кубійович згадує, що під час викладання географії в УВУ він мав близько десяти студентів, два з яких здобули в нього докторати на тему етнічних відносин в окремих частинах Галичини. Їхніх прізвищ він не називає. Очевидно, це – *Володимир Островський* – 1947 р. та *Петро Оришкевич* – 1948 р. Через те існують погляди, що вчений ніби не був лідером наукової школи.

Проф. О. Шаблій, який найбільше зробив для дослідження наукової творчості Володимира Кубійовича, зазначає, що під керівництвом останнього захищено чотири докторати. Зокрема, це – Микола Кулицький, Іван Тесля та Петро Оришкевич [11, с. 153]. Бажаючих захистити докторати з географії у повоєнний період серед української молоді в діаспорі було небагато. Навіть тим, хто зголосився, В. Кубійович радив студіювати географію паралельно у Людвіг-Максиміліан університеті Мюнхена. Така домовленість була з професором географії цього університету.

Згідно з офіційними джерелами Українського Вільного Університету наукова школа В. Кубійовича з географії, сформована впродовж 1942–1978 рр., нараховує вісім осіб (табл. 1). Це доктори: *Мирон Дольницький*, Іван Тесля, Микола Кулицький, *Іван Олексишин*, Володимир Островський, Петро Оришкевич, *Ілля Кучухідзе*, *Михайло Василик*. Один з них Мирон Дольницький, захистив докторат у Празі (1942 р.), решта сім у Мюнхені (1945–1978 рр.). Тема докторату Івана Тесли не вказана. З семи докторатів два присвячені загальній та регіональній географії: М. Дольницький – «Україна як самостійна географічна одиниця»; І. Кучухідзе – «Грузія між Північчю і Півднем». З решти п'яти – один докторат з природничої географії: І. Олексишин – «Розміщення і стратифікація міоценських відкладів на Північному Поділлі та Південній Волині». Чотири докторати у ділянці антропогеографії (суспільної географії). Два з них можна віднести до географії населення (демогеографії): П. Оришкевич – «Українці Засяння» та М. Василик – «Українці в Аргентині». Інші два з географії культури: М. Кулицький – «Верхня границя поселень на Гуцульщині»; В. Островський – «Латинники на Тернопільщині».

Таблиця 1

Докторати з географії захищені впродовж 1942–1978 рр. в Українському Вільному Університеті, науковим керівником яких був проф. д-р Володимир Кубійович

№ з/п	Прізвище та ім'я	Прізвище та ім'я	Тема дисертації	Дата захисту
1	Дольницький Мирон	Dol'nyc'kyj Myron	Україна як самостійна географічна одиниця	4.07.1942
2	Тесля Іван	Teslja Ivan	–	13.11.1945
3	Кулицький Микола	Kulyc'kyj Mykola	Fines Superiores sedum in Hutsulia	17.03.1946
4	Олексишин Іван	Oleksyšyn Ivan	Розміщення і стратифікація міоценських відкладів на Північному Поділлі та Південній Волині	28.09.1946
5	Островський Володимир	Ostrov's'kyj Volodymyr	Латинники на Тернопільщині	14.06.1947
6	Оришкевич Петро	Oryškevyč Petro	Українці Засяння	27.07.1948
7	Кучухідзе Ілля	Kučuchidze Illja	Georgien zwischen Nord und Süd	22.12.1952
8	Василик Михайло	Vasylyk Mychajlo	Українці в Аргентині	11.08.1978

Укладено за [6, сс. 368, 382, 383, 393, 395, 396, 409, 427].

Найвідомішими вченими-географами, які стали докторами під керівництвом Кубійовича є Мирон Дольницький, Іван Тесля, Микола Кулицький, а також Петро Оришкевич.

Мирон Дольницький (1892–1968) народився у Гологорах (Золочівщина), помер у Детройті (США). Закінчив Львівський та Віденський університети. Служив в Українській Галицькій Армії (УГА). Від 1920 р. на еміграції у Чехо-Словаччині, з 1945 р. в Німеччині, пізніше у США. Автор праць з теорії географії, геоморфології, географії України та її окремих земель. Географ-педагог [2].

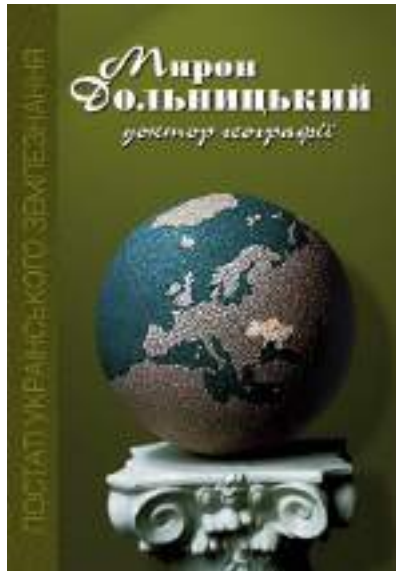

Рис. 1. Обкладинка книги «Доктор географії Мирон Дольницький» [2]

Іван Тесля (1902–1996) народився у Настасові (Тернопільщина), помер у Торонто (Канада). Закінчив Львівський університет. Від 1944 р. на еміграції у Німеччині, з 1948 р. в Канаді. Автор праць з кліматології, гідрографії, демогеографії, картографії. Географ-педагог [7].

Рис. 2. Обкладинка книги «Професор Іван Тесля» [7]

Микола Кулицький (1903–1970) народився у Глинянах (Золочівщина), помер у Чикаго (США). Закінчив Ягеллонський університет (Краків, Польща). Виконавець карт «Атласу України й сумежних країв» (1937 р.) за ред. В. Кубійовича. Після другої світової війни емігрував до Німеччини, потім у США. Один з найвідоміших українських картографів [11, с. 323–326].

Про Петра Оришкевича буде сказано нижче. Із чотирьох інших докторів деякі відомості є про Івана Олексишина та Михайла Василика. *Іван Олексишин* (1901–1987) – геолог. З 1949 р. у США [5]. *Михайло Василик* (1928–2017) – економіст та географ. З 1950 р. в Аргентині. Громадський діяч тамтешньої української діаспори [1]. Про *Володимира Островського* та *Іллю Кучухідзе* відомостей поки що немає.

Під час студій у літньому семестрі УВУ в 1995 р., ми виявили дві докторські дисертації, підготовані під керівництвом В.Кубійовича. Перша – *Петро Оришкевич* «Українці на Засянні», друга – *Зоряна Сокольська* «Українське населення Торонта». Оскільки УВУ у Мюнхені з 1945 р., то машинописів дисертацій захищених під керівництвом Кубійовича мало би бути сім, а не лише одна – П.Оришкевича (про докторат З.Сокольської пізніше). За результатами мюнхенських пошуків у тому ж 1995 р. нами була опублікована невелика розвідка [8].

Дисертація П.Оришкевича захищена у липні 1948 р. Машинопис роботи нараховує 46 сторінок. Автор у вступі, серед іншого, пише: «...сердечно дякую високоповажному п. деканові проф. др-ві Володимирові Кубійовичеві за випозичення мені статистичних матеріалів, мап, книжок і уділення вказівок та за провід над виконанням тієї роботи;» [13, с. 3]. Рецензент дисертаційного дослідження Мирон Дольницький.

Рис. 3. Петро Оришкевич

В дисертації розглядається розселення українців на захід від української суцільної етнічної території (УСЕТ) в межах австрійської Галичини. Всього на даній території нараховувалось приблизно 50 тис. українців. Ця праця була тісно пов'язана з дослідженнями самого Кубійовича. Він у 1953 р. видав «Етнографічну карту Південно-західної України (Галичини)» в мірілі 1:250 000, а в 1983 р. перевидав цю ж карту разом з національною статистикою Галичини, де у «Вступних заувагах» писав: «Матеріяли збирали ми протягом трьох років (1946–48), здебільша за допомогою студентів Українського Вільного Університету (переважно моїх студентів з географії), ...» [3, с. XIII].

Заслуговує на увагу постать самого Петра Оришкевича. Він народився в 1909 р. у містечку Олесько на Львівщині (зараз Буський р-н). Вищу освіту здобув у Львівському університеті, з 1933 р. магістр географії. Магістерська праця: «Розміщення лісів у Польщі в залежності від ґрунтів». Працював у школах, гімназіях та семінаріях Львова, Перемишля, Золочева. З 1944 р. на еміграції в Німеччині, а з 1949 р. – США. У Німеччині працював в українській гімназії в м. Ділінген (земля Саар). У США проживав у Вашингтоні, де 26 років працював у Службі військових карт. Був членом Асоціації американських географів. Помер в 1982 р. у Вашингтоні, похований на цвинтарі CedarHill [10]. П.Оришкевич був членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), його Географічної комісії. Він активно працював у Вашингтонському осередку НТШ, який створено в 1957 р. [4, с. 533–534]. Вчений був

довголітнім (два десятки років, до самої смерті), упродовж 1962–1982 рр. секретарем Вашингтонського осередку НТШ.

Автором другої докторської дисертації «Українське населення Торонта», виявленої нами у Мюнхені, як уже зазначалось вище, є *Зоряна Сокольська*. Праця підготована на філософському факультеті УВУ у 1974 р. на матеріалах перепису населення 1971 року. Вона нараховує 194 сторінки машинопису [14]. Як видно з роботи місто Торонто відіграє вагомую роль в житті української канадської діаспори. В ньому у 1971 р. налічувалось 50–60 тис. українців, що складало близько десяти відсотків усіх українців Канади. Дисертація вміщує також карти, світлини, великий (47 сторінок) додаток.

На подальшу долю докторату проливає світло переписка В. Кубійовича і З. Сокольської. Проф. О. Шаблій вивчав епістолярну спадщину Кубійовича, його архів у Парижі (Сарселі). Він проаналізував їхнє листування з даної проблематики. В одному із листів до В. Кубійовича п. Зоряна скаржиться на труднощі в одержанні матеріалів. У листі-відповіді вчений радить використати анкетний метод дослідження, схвалює план дисертації, рекомендує написати про вікову і статеву будову українського населення, про мішані подружжя і національність дітей. Докторантка, мабуть, не мала ні часу, ні змоги доробляти дисертацію. Тому у висновку від 9 серпня 1979 р. В. Кубійович зазначає, що праця має мало географічного елементу, географічна частина не вносить нічого нового [11, с. 153]. Тому, очевидно, захист дисертації не відбувся. Так не появився дев'ятий доктор – учень Володимира Кубійовича.

Таким чином, наукова школа В. Кубійовича існує, чи існувала. Пов'язана вона насамперед із УВУ у Мюнхені, і частково, із Ягеллонським університетом у Кракові та Університетом імені Івана Франка у Львові. Зміст та науковий напрямок діяльності школи можна відзначити як – регіонально-демографічно-геокультурна. У майбутньому конче необхідно глибше дослідити діяльність цієї школи, наукові здобутки та життєві шляхи її представників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Василик О.* Василик Михайло // Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2005. – Т. 4. – С. 114.
2. Доктор географії Мирон Дольницький / За ред. *О. Шаблія*. – Львів : ЛНУ, 2005. – 302 с.
3. *Кубійович В.* Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика і етнографічна карта. – Вісбаден : Otto Harrassowitz, 1983. – XXXII+175 с.+к.
4. *Купчинський О.* Вашингтонський осередок Наукового товариства ім. Шевченка // Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. – Київ; Львів; Тернопіль, 2014. –Т. 2. – С. 533–534.
5. *Олексин Іван* // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. – Мюнхен : Молоде життя, 1966. – Т. 5. – С. 1841–1842.
6. *Пацке У.* Universitas Libera Ucrainensis: 1921 – 2011/ У. Пацке, М. Шафовал, Р. Яремко. – Мюнхен : УВУ, 2011. – 828 с.
7. Професор Іван Тесля / За заг. ред. *О. Шаблія*. – Львів : ЛНУ, 2002. – 272 с.
8. *Ровенчак І.* Наукова школа В. Кубійовича в Українському Вільному Університеті // Історія української географії і картографії. Матер. наук. конф. (Тернопіль, 25–26 грудня 1995 р.). – Тернопіль, 1995. – С. 50–51.
9. *Ровенчак І.* Наукова школа Володимира Кубійовича в Українському Вільному Університеті // Історія української географії і картографії.– Тернопіль, 2017. – Вип. 35. – С. 44–49.
10. *Стецюк О.* Петро Оришкевич – учень В. Кубійовича, освітянин // Історія української географії. – Тернопіль, 2017. – Вип. 35. – С. 49–55.
11. *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж; Львів, 1996. – 704 с.
12. *Шаблій О.* Львівська суспільно-географічна школа (до 60-річчя кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка). – Львів : ЛНУ, 2004. – 168 с.
13. *Оришкевич П.* Українці на Засянні: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. – Мюнхен, 1948. – 46 с.
14. *Сокольська З.* Українське населення Торонто: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. – Мюнхен, 1974. – 194 с.

УДК 929:911.3

ГЕОПОЛІТИЧНА ВІЗІЯ УКРАЇНИ В ПОГЛЯДАХ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

Андрій Кузишин

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль*

У проведеному дослідженні проаналізовано наукову спадщину Володимира Кубійовича з позиції геополітичної оцінки. Закцентовано увагу на його розумінні українського національного геопростору, окреслено бачення В. Кубійовичем положення України в межах Євразії та європейському субконтиненті, обґрунтовано актуальність геопросторових концепцій України, представлених у працях В. Кубійовича для сучасних географо-українознавчих студій. В своїх працях він акцентує увагу на інтенсифікації процесу трансформації українства в політичну націю, яка матиме вплив на європейський розвиток. Він обґрунтував важливість формування кордонів на етнічній основі на прикладі України. Історію формування держави він розглядав в тісному зв'язку з етнічним розселенням. Сформовані вченим постулати є основою для формування ефективної геостратегічної доктрини, яка б визначала напрямки зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності держави на міжнародній арені.

Ключові слова: Володимир Кубійович, геополітична візія, національна територія, етнічні кордони, геоположення.

GEOPOLITICAL VISION OF UKRAINE IN VIEWS OF VOLODYMYR KUBIYOVYCH

Andrii Kuzyshyn

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

The study analyses the scientific heritage of Volodymyr Kubiyovych from the standpoint of geopolitical assessment. Emphasis is put on his understanding of the Ukrainian national geospace, V. Kubiyovych's vision of Ukraine's position within Eurasia and the European subcontinent is outlined, the relevance of Ukraine's geospatial concepts presented in V. Kubiyovych's works for modern geographic-Ukrainian studies is substantiated. In his works he puts the emphasis on the intensification process of transformation of Ukrainians into a political nation that will have an impact on European development. He justified the importance of forming borders on the ethnic basis on the example of Ukraine. He considered the history of state formation in close connection with ethnic settlement. The postulates formed by the scientist are the basis for the formation of an effective geostrategic doctrine, which would.

Key words: Volodymyr Kubiyovych, geopolitical vision, national territory, ethnic borders, geolocation.

Вступ. За роки сучасної Незалежності вітчизняні науковці неодноразово звертали увагу на наукову спадщину Володимира Кубійовича. І це було заслужено. Він зумів в надзвичайно складних геополітичних умовах, коли національна територія була розділена між кількома державницькими утвореннями звести в єдине та проаналізувати географічні процеси, які, за визначенням О. Шаблія, формувалися навколо тріади «територія – нація – держава» [12, с. 492]. Саме таке бачення (візія) України мала сформувати її як цілісну державницьку територію. На це було направлено весь науковий пошук вченого, який знайшов своє відображення в його науковій спадщині. При її аналізі обов'язково слід екстраполювати ці наукові вишукування на ті політичні, економічні та соціальні умови, в яких проходило укріплення його ідей та поглядів і таким чином оцінити глибину зроблених ним висновків та сформованих поглядів. Його світоглядницько-наукові принципи були підготовлені С. Рудницьким, який завжди наголошував на тому, що встановлення меж суцільної української території є не лише питанням політичного, а й наукового характеру.

Огляд актуальних публікацій та досліджень за проблематикою. Науковий доробок В. М. Кубійовича знайшов своє відображення в дослідницькій діяльності багатьох сучасних українських науковців. Насамперед тут велика заслуга проф. О. Шаблія, якому належить

термін «кубійовичезнавство» [10]. Він же був ініціатором та впорядником перевидання праць вченого. Оцінка українського національного геопростору була дана в дослідженнях Ю. Кисельова [6], О. Вісьтак [1], І. Ровенчака [9], І. Ковальчука [8], М. Дністрянського [3]. Їх наукові розвідки сьогодні доповнюються новими публікаційними матеріалами як на електронних носіях, так і в форматі друкованого видання, що пов'язано як з актуальністю поглядів вченого, так і з славним ювілеєм дати його народження.

На окрему увагу заслуговують конференційні заходи, насамперед географічного спрямування, які відбувалися у Львівському національному університеті імені Івана Франка та Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, на яких ключовим питанням було обговорення наукової спадщини вченого.

Виклад основного матеріалу. На середину ХХ ст. вже сформувалась певна система науково-обґрунтованих поглядів щодо місця України в Європі. Це було досягнуто низкою праць науковців, що працювали не лише в географічному напрямку – М. Грушевський, С. Рудницький, М. Кордуба, І. Крип'якевич, С. Томашівський, В. Геренович та ін. Але передчуття Великої війни (Другої світової війни) спричинило новий поштовх в позиціонуванні українських земель з державницької позиції. Весь свій науковий шлях (а це практично шість десятиліть) Кубійович присвятив відстоюванню ідеї національної держави з опорою на етнічні землі.

В своїй «Географії українських і сумежних земель» автор неодноразово підкреслює, що держави та їх кордони змінні, нації ж і території їх заселення – це природні, зв'язані зі своєю рідною землею, організми [2, с. 78]. З цієї позиції беззаперечним виглядають його висновки про те, що політичні, суспільні, господарські та культурні відносини ґрунтуються насамперед на національних державних утвореннях, що є більш стійкими в порівнянні з поліетнічними державами. Саме за національними державами він бачив майбутнє, хоча і не відкидав співпраці та інтеграції, але із збереженням національної ідентичності. В своїх глибоких дослідженнях наукового доробку В. Кубійовича проф. О. Шаблій зазначав, що особиста мета творчості Володимира Михайловича полягала в тому, щоб було «наукове обґрунтування географічних аспектів української державності» [12, с. 492].

В. Кубійович в своїх дослідженнях погоджувався з думками С. Рудницького та Ю. Липи щодо значущості «межового положення України», через яке вона завжди буде об'єктом зазіхання інших держав з агресивною зовнішньою політикою – «Положення України на перехресті великих шляхів, які проходять через її територію, приносили їй не раз багато користи, але ще більше лиха» [3, с. 5]. Він зокрема наголошував на значущості виходу до Чорного моря, «яке є підніжжям Середземного моря» [3, с. 5] і яке забезпечує суттєві геополітичні впливи в тодішній і сучасній Європі. В свій час (роки існування Київської Русі-України) завдяки цьому було поширено вплив високої візантійської культури та забезпечило нашим землях статус «найкультурнішої країни Східної Європи» [3, с. 5]. Таким чином, історично було підтверджено прагнення України закріпитися на чорноморсько-азовському узбережжі як стратегічній території для розвитку держави. А Ю. Кисельов наголошує, що таким чином «між морське сполучення поєднує Україну з іншими країнами традиційної східно-християнської духовності» [6, с. 22]. Це було посилено відомим шляхом «із варяг у греки», що додавало ваги існуючому на нашій території державному організму.

Продовженням попередньої тези є межовалокалізація України на крайньому південному сході Європи. Таке положення зумовило, на думку В. Кубійовича, її історичну місію, що полягала в обороні від набігів східних кочових племен усю Європу з її стародавньою культурою та цивілізацією. Ця думка шанується багатьма сучасними європейськими науковцями.

Підкреслював проф. Кубійович і роль геоположення України на шляху до Азії, яка властиво набувала своєї ваги в першій половині ХХ ст. З позиції логістики саме нашою територією проходив найкоротший шлях з Європи до Азії і це було черговим важливим моментом у визначенні статусу України.

Український тип господарювання став запорукою розвитку та освоєнню території, в тому числі території степового Причорномор'я. Цьому сприяли як слов'янська колонізаторська політика, так і козацька стратегія укріплення на окраїні тогочасної України.

Ще одна важлива візія України, на думку В. Кубійовича, – демонстрація одного з фундаментальних принципів творення держави – національного. Це забезпечується давньою історією, культурою, мовою та територією. Ця системна квінтесенція пронизує всі праці вченого ніби яскравий маркер.

Етнічне питання Кубійович також визначав як вкрай важливе для держави. Вже тоді він звертав увагу на цю проблему в межах Донбасу: «... сильно загрожений український стан посідання в Донбасі не лише через окраїнне положення, а ще більше через сильний приплив російського робітництва до гірничого і промислового осередків... Із українського погляду особливо важне слабе закріплення за українським живлом степів, які відкривають нам доступ до моря: тут багато (34 %) національних меншин, низька густина всієї людности» [7, с. 19].

В. Кубійович справедливо вважав, що за свою тривалу історію Україна сформувала потужну територіальну єдність та обґрунтовував етнічні межі українських земель: «границі українських земель лежать там, де проходять межі українського народу, його мови, культури. Українські землі тягнуться від Тиси, Дунаю, Чорного моря і Кавказу аж до лісів і боліт Полісся, від Попраду, Сяну, Вепра і Біловежі до прикаспійських пустель і широкого Дону». Акцентував свою увагу вчений на приналежності Криму до Української держави: «... з господарського погляду Крим тісно пов'язаний з Україною» [3, с. 10].

Ще один важливий вектор в дослідницькій діяльності проф. Кубійовича геополітичних візій України – її етнічні кордони. Вони є невід'ємною ознакою суверенітету держави, обов'язковим елементом будь-якого державно-територіального організму, фіксують у просторі прагнення народу до консолідації та самоідентифікації. Це питання надзвичайно скрупульозно представлено в «Географії українських і сумежних земель» і цим самим автор закликає до вдумливого та науково-обґрунтованого підходу проведення меж між державами. Він наголошує, що таким чином можна уникнути в майбутньому конфліктних ситуацій в міждержавних стосунках. Щоправда, через відкритість таких кордонів (за виключенням південного, що пов'язаний з Чорним морем)впродовж ХХ і поч. ХХІ ст. Україна мала і має постійні геополітичні проблеми.

Всі попередні тези підготували твердження В. Кубійовича щодо проблеми соборності та цілісності України. Він продемонстрував в своїх дослідженнях, що нашу територію слід розглядати як цілісне утворення, основою єдності якого є єдиний український народ [12, с. 498].

На завершення слід наголосити, що Володимир Кубійович давав чітку настанову майбутнім дослідникам що «українські землі творять окрему національно-культурну одиницю й цього досить, щоб вони були предметом дослідження» [3, с. 3]. Ця теза може вважатися своєрідним дороговказом для формування україноцентричного підходу в сучасних наукових дослідженнях. Адже володіючи відповідною науковою доказовою базою є можливість формування власної геополітичної концепції, якими послуговуються всі значущі держави з метою захисту власних національних інтересів. Вчений писав у спогадах: «Більшістьмоїхпраць мала не лишенаукове, але й політичнезначення: моя мета буладлатисвоїм і чужинцямінформацію про географію і людність України з всеукраїнського погляду». Практично всі його праці були присвячені цій ідеї – донести Європі та світу необхідність сприйняття України як окремої державної одиниці з своїм народом, історією та культурою. Яскравим прикладом є підготовка «Енциклопедії Українознавства». Обґрунтовуючи необхідність її підготовки проф. В. Кубійович писав: «мусимо підкреслити потребу синтетичних праць з усіх ділянок україністики в широкому цього слова значенні. Виповнення цих завдань не легке, може й невдячне для самого автора, але потрібне й для внутрішнього вжитку й щоб познайомити чужинецький світ з нашою проблемою. Таку то ціль має Енциклопедія Українознавства, якої опрацювання піднялося Наукове Товариство ім. Шевченка. До групи цих завдань належатиме видання постійних статистичних щорічників України, Атласів України тощо» [7]. Таким чином ця праця стала справжньою візитівкою України в світі та основою для підготовки сучасних енциклопедичних видань про нашу державу.

Висновки. Дослідження наукової спадщини Володимира Кубійовича є актуальними до сьогодні. В своїх працях він неодноразово аргументовано позиціонував Україну як європейську державу з цивілізаційним розвитком та значущістю в межах регіонального та континентального простору. В них акцентується увага на інтенсифікації процесу транс-

формації українства в політичну націю, яка матиме вплив на європейський розвиток. Він обґрунтував важливість формування кордонів на етнічній основі на прикладі України. Історію формування держави він розглядав в тісному зв'язку з етнічним розселенням. Сформувані вченим постулати є основою для формування ефективної геостратегічної доктрини, яка б визначала напрямки зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності держави на міжнародній арені. Вона має стати підґрунтям для розробки технологій реалізації національних та регіональних пріоритетів держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вісьтак О. Володимир Кубійович як державник / О. Вісьтак, Н. Веневітіна // Історія української географії та картографії. Ч. I: Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18–19 листопада 2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 4–16.
2. Власюк О. Значення українських етнічних територій у працях Володимира Кубійовича / О. Власюк // Трибуна молодого дослідника., 2005. – № 5. – С. 76–84.
3. Географія українських і сумежних земель [опрац. і склав В. Кубійович]. – 2-ге вид. – Краків; Львів : Укр. вид-во, 1943. – 517 с.
4. Дністрянський М. С. Геополітика: навч. посібник / М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.
5. Жуковський А. Діяльність Володимира Кубійовича на відтинку Енциклопедії Українознавства (ЕУ). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zhukovskyi_Arkadii/Diialnist_Volodymyra_Kubiiovycha_na_vidtynku_Entsyklopedii_Ukrainoznavstva.pdf.
6. Кисельов Ю. Внесок професора Володимира Кубійовича у національну географічну науку / Ю. Кисельов // Історія української географії. – Тернопіль, 18–19 листопада 2010 р. – Тернопіль, 2010. Випуск 22. – С. 20–24.
7. Кубійович В. Атлас України й сумежних країв / В. Кубійович. – Львів, 1937.
8. Ковальчук І. «Географія українських і сумежних земель» та «Атлас України й сумежних країв» Володимира Кубійовича і сучасне географічне українознавство / І. Ковальчук // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича)». Львів, 7–8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 63–75.
9. Ровенчак І. Геокультурна регіоналізація України у працях Володимира Кубійовича / І. Ровенчак // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича)». Львів, 7–8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 97–101.
10. Шаблій О. Географічне кубійовичезнавство: актуальні проблеми дослідження / О. Шаблій // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича)». Львів, 7–8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 14–20.
11. Шаблій О. Внесок професора Володимира Кубійовича у національну географічну науку / О. Шаблій // Історія української географії та картографії. Ч. I: Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18–19 листопада 2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 10–14.
12. Шаблій О. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. Шаблій. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.

УДК 91(477)(092)Кубійович

ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ ПРО ДУХОВНІСТЬ ВІРЯН

Володимир Грех

*Львівський державний університет фізичної культури
імені Івана Боберського, м. Львів*

Стаття про визначну постать української географічної науки – Володимира Кубійовича. Він відіграв велику роль у становленні української національної географії, у т. ч. у розвитку сакрального землезнання. Боровся за чистоту віри, добре ім'я і честь християнської Церкви, яку вважав святим храмом для отримання спасіння і прямування до блаженного життя. Наголошував на особливій ролі Церкви для виховання християнської моралі. Болісно переживав, коли вбачав гріхи як у вірян, так і в духовенства. Не боявся говорити правду навіть служителям культу, коли констатував їхню гріховність і недбайливе виконання своїх обов'язків, або помічав, що вони порушують віками укладені віроповчальні і службові істини. Володів великими знаннями з географії, особливо антропогеографії. Любив працю і нею прославив наукові досягнення України. Розкрив свій талант і красу української землі, її людський і природний потенціал. Достойно ніс віру в Бога, Господа Ісуса Христа і Пречистої Божої Матері. Безкомпромісно відстоював храми від їх покатоличення. Користувався заслуженою пошаною усіх українських Церков.

Ключові слова: В. Кубійович, українська географічна наука, Церква, Українська Католицька Церква, Українська Греко-Католицька Церква, Українська Православна Церква, географ, єпархія, християнин, еміграція.

VOLODYMYR KUBIYOVYCH ABOUT THE SPIRITUALITY OF CHRISTIAN BELIEVERS

Volodymyr Hreh

Ivan Boberskyi Lviv State University of Physical Culture, Lviv

The article tells about an outstanding figure of the Ukrainian science of geography V. Kubyovych who played a crucial role in the establishment of the Ukrainian research activity in the field disclosed in the present paper and contributed a lot to the development of sacral geography as well as cared for his own Christian morale and spirituality. He strived to fight for the purity of faith, for the good name and for the honour of the Christian Church which was considered by him to be the sacred temple for finding salvation and heading for the blessed life within it. He realized the great role of the Church and its extraordinary importance for the upbringing of the believers' Christian morale, and, therefore, suffered when he saw sins committed both by believers and the clergy. He was not afraid of telling the truth even to the ministers when he witnessed their sinful nature and careless performance of their duties, when he noticed that they violated creedal and official truths. He possessed an extraordinary knowledge, love for work, and with them he glorified the scientific achievements of Ukraine, showed the talent and the beauty of the Ukrainian land, reproduced human and natural capacity for serving God, people, and the native land. He decently carried his faith in God, our Lord Jesus Christ and the Holy Virgin, whose temples he so heartily advocated for ordinary believers, protecting their faith, and for this he was deservedly honoured by all Ukrainian Churches.

Key words: V. Kubyovych, Ukrainian science of geography, Church, Ukrainian Catholic Church, Ukrainian Greek-Catholic Church, Ukrainian Orthodox Church, geographer, consistory, diocese, a Christian, emigration.

Народився *Володимир Михайлович Кубійович* 23 вересня 1900 року у Новому Санчі на Західній Лемківщині в українсько-польській родині. Був охрещений у греко-католицькій церкві лемківського села Матієва. Роль батька була визначальною у формуванні В. Кубійовича як українця та греко-католика [5].

Як активний учасник українського національно-визвольного руху і щирий український патріот, професор В. Кубійович в середині квітня 1940 року очолив УЦК (Український Центральний Комітет) у Кракові. Був головою його до 1944 р. Праця в УЦК, а тим паче голови, в тих обставинах була нелегким тягарем. Доводилося лавірувати між домаганнями німецької адміністрації та українських політичних груп. При цих великих труднощах воєнного часу

УЦК, очолюваний В. Кубійовичем, зробив дуже багато для піднесення української культури і авторитету українців. На найзахідніших українських землях (так зване Закерзоння), що були перед війною головним об'єктом посиленої колонізації, було добре скоординовано культурницьку і організаційну діяльність. Засновано українське видавництво у Кракові. Як людина віруюча в Христа, професор В. Кубійович дбав і про православних християн. У Холмі повернуто православним (УАПЦ) Собор Різдва Пресвятої Богородиці [1].

Кубійович Володимир Михайлович був географом, демографом, громадсько-політичним діячем. В 1950–70-х рр. – один з організаторів української науки на Заході, гол. ред. «Енциклопедії українознавства». З 1931 року дійсний член Наукового товариства імені Шевченка та Української вільної академії наук.

Володимир Михайлович Кубійович був ревним, побожним, помічливим і вірним християнином, бо як міг рятував від окупаційного терору людей, у тому числі євреїв. Талантом своїм та ревною працею сприяв відновленню Української Автокефальної Православної Церкви. Володимир Кубійович багато зусиль доклав для полагодження церковних справ, зокрема захищав права Православної Церкви на Холмщині й Підляшші, бо релігійна проблема для мешканців цих окраїн мала особливе значення. Польська влада необдуманно почала обмежувати свободу віросповідання православного населення, а з 1937 року почала забороняти діяльність православних церков [8, 9, 10].

«Після приходу німців українці відновили богослужіння в закритих польською владою церквах, а в Холмі була створена Православна церковна рада. 19.05.1940 року відбулася передача українцям православного собору в Холмі і зрештою відновлення діяльності Автокефальної Православної Церкви, митрополит Діонісій (Валединський) очолив Православну Церкву в Генеральному Губернаторстві (вересень 1940), а також на висвячення нових православних владик – архієпископа Іларіона (проф. Івана Огієнка) для Холмщини й Підляшшя та архієпископа Палладія (Видибіду-Руденка) для Лемківщини. На території Лемківської Апостольської Адміністрації українській греко-католицькій церкві вдалося подолати москвофільський дух з номінацією о. Олександра Малиновського генеральним вікарієм апостольського адміністратора о. Якова Медвецького» [3].

Після війни В. Кубійович замешкав у Мюнхені. Дружина Дарія стає його секретаркою, а пізніше також веде бібліотеку Наукового Товариства імені Шевченка. Дружина Дарія була від чоловіка Володимира на вісім років молодшою, в юнацькі роки входила до організації пластунів. Пласт – українська скаутська організація. Метою Пласту було сприяти всебічному, патріотичному вихованню та самовихованню української молоді.

З ініціативи Володимира Кубійовича в 1948 році було створено Інститут заочного навчання в Мюнхені. У цьому ж році до структури Наукового Товариства імені Шевченка було введено створений 1947 року Інститут енциклопедії українознавства, який очолював З. Кузеля. Головними редакторами «Енциклопедії українознавства» були призначені В. Кубійович і З. Кузеля.

У 1951 році Центр європейського осередку Наукового Товариства імені Шевченка перемістився до Парижа (Франція) та розташувався в його північній околиці – Сарселі, де на кошти конгрегації Східної церкви був придбаний і реставрований старовинний будинок. У цій благородній справі посприяв апостольський адміністратор для українців у Франції владика *Іван (Бучко)*. Цього ж самого року Кубійович з Мюнхена переїхав до Сарселя і там оселився. 23 червня 1952 року на Загальних зборах Європейського Наукового Товариства імені Шевченка він був обраний головою Наукового Товариства імені Шевченка в Європі.

Як геодемограф у наукових роботах Володимир Кубійович здійснював групування населення за етнічною, мовною та віросповідною ознаками, що давало йому змогу виокремити: власне українців, українців з польською розмовною мовою, власне поляків і польських колоністів, а також «латинників» (тих, хто за походженням був українцем і перейшов у римокатолицький обряд), євреїв та ін. (переважно німців).

Попередня діяльність В. М. Кубійовича дала йому змогу активно вторгтися в церковне життя як щирому українцю, що вболівав за Край, як він називав Україну, так і в духовне життя українців, які були в еміграції. В особі останніх він вбачав найбільше збереження і розвитку всього українського. Його статті часто викликали чимале зацікавлення і дискусії: «Мої статті в «Листах до Приятелів» про українську діаспору і про її культурну політику

(кн. 1–2, 3–4 за 1964 рік) викликали чимале зацікавлення і дискусію, як про це свідчать численні листи до мене і до редакції «Листів». Зате майже промовчала справа українська преса, яка – зокрема неполітична – втікає від дискусії над найбільш суттєвими проблемами нашої діаспори, бо вони трудні і часто прикрі» [6, с. 629].

У роздумах «Ще про церковні справи» просить читачів дозволити повторити висновки своїх статей «Листи до Приятелів»: «Без плекання духовних і культурних цінностей ми не можемо продовжувати нашого існування на еміграції... і допомогти Краєві. Ми робимо чимало в цих ділянках, але на невідповідному рівні... Ми втікаємо від проблем, обнижуємо наш лет. Ми маємо слово «Україна» на устах, замало в серці, а ще менше творимо для Вітчизни щось реального... Ми самовдоволені і самі собі кадимо. Ми, старші, робимо ряд посунень, які не можуть притягнути молодь до українства і виплекати в ній любов і посвяту для України... Пам'ятаймо в усіх наших посуненнях, що на нас дивляться десятки мільйонів братів на рідних землях, що вони дивляться на те, що ми робимо. Пам'ятаймо, що ми для них – велика надія... Постійно думка про Край і поневолених братів може дати нам внутрішній побут до творення конкретних діл для України і дозволить притягнути до ідейної праці людей з молодшого покоління» [6, с. 629].

Вболіваючи за духовні і культурні цінності, Володимир Кубійович порушив і церковну проблему в своїх обох статтях. У першій статті автор підкреслює нашу перевагу над іншими народами, через наявність у нас наших національних Церков. Але тут Кубійович ставить питання, в якій мірі українські Церкви – в дійсності українські: «Якщо мова про Українську Католицьку Церкву в ЗДА, вона більше з назви, ніж по суті українська. Грішить вона зматеріалізуванням, браком одуховлення. В невеликій лише мірі підтримує вона наші зболілі душі і серця; вона і більшість її духівництва не гріє нас, вона зимна, байдужа. Це одна з найбільших трагедій нашої діаспори. Не беремося ближче аналізувати цю проблему; частинно до неї ще може повернемось. Вона порушена в «Листах до Приятелів» кн. 11–12 за 1963 рік» [6, с. 629].

Критичні зауваження В. М. Кубійовича викликали протести. Відповідь була дана на річних зборах Головної Управи Союзу Українців Католиків «Провидіння», що відбулися 9 і 10 квітня 1964 р. у Філадельфії (цитуються за «Америкою», ч. 77 з 22 квітня 1964 р.): «На внесок о. сов. *І. Прокоповича* одноголосно рішено дати належну відповідь на статтю проф. Кубійовича, що появилася в одному з українських журналів, у якій є крайнє несправедливий та безпідставний випад проти Української Католицької Церкви в ЗДА» [6, с. 630]. На ці слова Володимир Кубійович відповів, що якщо пишуть на його «крайнє несправедливий та безпідставний випад», то треба було зацитувати цей випад, або поінформувати про журнал в якому є ця стаття.

За цим рішенням «Провидіння» консисторія філадельфійської Архієпархії Української Католицької Церкви священикам розіслала листа, затитуловане «За віщо б'єш мене?», для написання ними протестів на основі даного зразка. «Перший протест був схвалений священиками Пітсбургського деканату вже 11 травня. Він кінчиться так (в скороченні): «Ваші особисті, Вп. п. Професоре, спостереження чи Ваші особисті переконання відносно нашої рідної Української Католицької Церкви в ЗДА в ніякому разі не можуть бути і ніякому разі вони не є висловом дійсного стану річі. Тому з глибини наших сердець у сторону Вашої особи рветься питання «За віщо б'єш мене?». Слідують підпис, а в прилозі текст звернення філадельфійської консисторії. Інші протести цього філадельфійського звернення не додавали, але були складені на його основі. Протести підписала зовсім незначна частина всіх священиків (збірні – деканальні і кілька персональних)» [6, с. 630]. Багато листів надійшло до Кубійовича від світських осіб і від священиків зі ЗДА, Канади, Європи, як анонімні так і підписані, деякі приклали еляборат філадельфійської консисторії, і ці листи були згідні з критичними думками В. М. Кубійовича. В деяких листах додано обширні матеріали про латинізаційно-асиміляційне наставлення церковної влади.

Володимир Кубійович нікому особисто не відповів, а поставив справу публічно, і закликав так поступати невдоволених його міркуваннями, представляти громадянству свої аргументи, а не доручати писати протести священикам, і тому вирішив дискутувати публічно.

Еляборат філадельфійської консисторії в своєму листі і протестуючі священники закидали Кубійовичу, що він безосновно очорнює Українську Католицьку Церкву в ЗДА; що при засудженні окремих дій церковної влади, не подає аргументів, що не знає відносин. Далі вони писали, що Українська Католицька Церква в ЗДА є щиро українською та нематеріалізованою. Володимир Михайлович відстоює себе, що в своїй критиці торкався лише загально-відомих фактів, таких як латинізації і денаціоналізації Української Католицької Церкви в ЗДА, і готовий далі до дискусії, а його опоненти обминають порушену ним головну проблему: діяти з погляду потреб рідного Краю.

Кубійович попереджає, що критикуючи дії проводу Української Католицької Церкви в ЗДА, він має на думці перш за все владик, зокрема філадельфійських, усіх часів, в другій черзі – деяке духівництво і найменше вірних. До Володимира Михайловича пише один із священників: «Хто винен? Вірні не винні в нічому. Під добрим проводом вони були б ще ліпші, ніж є. Священники винні на 50 відсотків, бо ніким не виховані; вони не знають, не люблять її (тобто України й Української Католицької Церкви – В. К.), і вони, коли б мали провід і даний план праці, зробили б свою роботу, бо ж це діти наших добрих батьків. Вина і то в 100 відсотків проводу... Молоді тутешні єпископи – люди доброї волі зробили би все, якби мали добрий примір, згоду, спільний план, а того всього бракує і тому наша Церква з такими великими можливостями гине» [6, с. 631].

Щодо своїх критичних зауважень Кубійович відзначає, що це не «нагінка на Українську Католицьку Церкву», як пише звернення консисторії. В. М. Кубійович обізнаний з життям Церкви, її догматичними особливостями, і віддає велику повагу і честь Церкві як інституції, бо пише дуже привильні слова: «Критика скерована не в сторону Церкви як інституції, але в сторону її тимчасових, нинішніх провідників. Вони мають і хочуть мати вплив на все життя суспільства. Таким чином критика – це не тільки право, але й обов'язок громадянина.

В цьому вже є відповідь на питання, чому я «відомий учений, автор географії, редактор Енциклопедії» посмів критикувати Українську Католицьку Церкву в ЗДА. Вважаю обов'язком науковця-громадянина порушувати найсуттєвіші, хоч і як болючі проблеми нашого життя, безпристрасно розглядати факти, відслонювати самокадильні завіси, які собі творимо» [6, с. 631].

Філадельфійська консисторія у зверненні до священників закидали Кубійовичу, що він не знає історії й сучасного стану Української Католицької Церкви в ЗДА, і що його характеристика основана на фальшивих інформаціях. «Моя відповідь: знання Української Католицької Церкви в ЗДА черпаю з літератури, з лектури преси, зокрема з української католицької, із власних спостережень під час довших побутів в Америці, із розмов із владиками, численними священниками, католицькими діячами (зокрема тими, що працювали під керівництвом Митрополита Андрея в Краю), сотнями суспільних діячів і т. зв. Сірих громадян, з проповідей у наших церквах. Моє знання, вже після написання статей, значно поглибили інформації, які прислали мені різні громадяни» [6, с. 632].

Кубійович у цій статті пише і про доброзичливців, які гадають, що він свої статті писав під хвилимих враженням, або може внаслідок деяких невдач під час подорожей по ЗДА. Статті, а також його міркування про церковні справи, вияснив він, написані після основних роздумів. «Принципові думки статей були висловлені в моїй доповіді під час «Студійних Днів», що їх у жовтні 1963 р. влаштував Український Християнський Рух в околиці Риму. Ці думки були повторені на прилюдній доповіді в Парижі. До речі, мої міркування, також у дискусіях, не викликали протестів. Саме заслуга таких конференцій, які влаштував під час другої сесії Собору в Римі проф. Володимир Янів, у тому, що вони дозволяють на обмін думок між владиками, духовенством і мирянами. Шкода, що українські католицькі владики в ЗДА обминають такі можливості» [6, с. 632].

Провідною думкою статей В. М. Кубійовича було, що українська діаспора у своїй праці повинна керуватися насамперед потребами Краю. І в цій справі, вважав Кубійович, відповідальність лежить на Українській Католицькій Церкві, зокрема в ЗДА, що є наймогутнішою організацією. Він говорив, що в Краю наша Церква зруйнована, владики знищені, а ті що залишилися, загнані в катакомби. Кубійович пише про Вільний Світ, той де він живе і Українська Католицька Церква в ЗДА і всі її віруючі, і дана Церква має змогу щоб себе

зберегти, свої цінності поглибити Східної Церкви, внести вклад у Вселенську Церкву, підготувати і виховувати кадри і місіонерів, щоб у потрібний час їх передати Рідному Краєві.

ЗДА та Канада дали можливість вірним разом з нечисленними священиками, що прибули зразу за ними, утворитися першим українським церковним громадам, а не те, що пише автор філадельфійського еляборату ніби під проводом єпископів, бо їх тоді ще не було. Ці священики ставали громадськими діячами і допомагали створювати самопомогові організації, школи, пресу. Для греко-католиків в ЗДА і Канаді організувалася окрема ієрархія, що мала охороняти їх перед денаціоналізацією, щоб вони не поглинулися чужими Церквами: латинською та православною – російською. «У Канаді перший греко-католицький владики не зумів поставити табу латинізації, яка вже закорінилася серед частини греко-католицьких парохій і священиків (частково неукраїнців). Боротьба з латинізацією й матеріальні справи (переписування майна на єпископа) були головними причинами відходу частини вірних, в тому числі більшості інтелігенції, від греко-католицької Церкви та заснування Української Греко-Православної Церкви в Канаді. Це мало і деякий позитивний вплив на Греко-Католицьку Церкву: вона мусіла припинити латинізацію і денаціоналізацію» [6, с. 633].

Події в Греко-Католицькій Церкві у ЗДА відбувалися дещо інакше, і владики *Богачевський* застав її в розладі. В середовищі деяких місцевих українських провідників ширився примітивний антиклерикалізм. «Єпископ Богачевський доволі швидко опанував анархію, завів дисципліну серед духовництва, розбудував сітку парохій, церков, католицьких шкіл, зорганізував економічну базу єпархій. Але разом із цим єпископ Богачевський заводив латинізацію і мовну англінізацію нашої Церкви і пов'язаних із нею установ, зокрема шкіл. Він, сам авторитарно вдачі, вимагав від вірних і від священиків мовчазного послуху, з думкою громадянства не числився і жив у повному відокремленні від потреб і бажань суспільства. До громадської праці священика ставився з нехиттю, а мірою вартості священика були послух і здібність, збирати якнайбільше грошей» [6, с. 633]. Молоді священики, що були народжені в Америці, виховані в чужих богословських закладах, не знали історії і суті рідної Церкви і народу, на них дивилися з легковажністю і стали священиками-асиміляторами, на яких американські владики спираються.

Нова еміграція і нові священики, що приїхали, сповільнили на деякий час латинізацію й асиміляцію Української Православної Церкви. «Але владики Богачевський змарнував духовний капітал, яким була нова еміграція, вихована переважно під впливом Митрополита Шептицького, вірна Церкві, прив'язана до духовенства. А нова еміграція розчарувалася, коли зустрінула в Церкві і в парохіяльних школах чужу мову і чужого духа. Так само не використали як слід американські владики, в протилежності до владик у Канаді, заслужених священиків-громадян, які прибули з Краю» [6, с. 633].

Хоча уживаючи інші методи, новий філадельфійський владики-митрополит іде слідами свого попередника. «Далі проводиться латинізація (м. ін. скасування юліанського календаря) і асиміляція (про т. зв. українські католицькі школи див. «Листи» кн. 3–4, 1964, ст. 7). Священничий доріст виховується без знання минулого нашої Церкви і народу, а то навіть у комплексі їх меншовартості (див. «Листи», там же, ст. 12–13). Про плекання української богословської думки нема що й згадувати. Нехтується голос мирян (в справі зміни календаря, будова катедр в Філадельфії, батьківських комітетів при школах). Велика, якщо не головна увага звернена на збирання фондів, які не раз ідуть на коштовні ікони, іноді зайві будівлі. Над зібраним грошем немає громадського контролю. Прикладом цього може бути будова катедр в Філадельфії. Її будують за гроші громадянства, але думки громадянства не беруть до уваги. Українських мистців не притягають до співпраці. А вже просто жажливе враження роблять статті Комітету будови катедр в органі філадельфійського владики, в «Шляху». Статті витримані в ненависницькому тоні, і то недовго після смерті Папи Івана 23-го, – Папи любові!» [6, с. 634].

Володимир Михайлович Кубійович вивчав церковне питання, заглиблювався в нього, старався зрозуміти його життя, і став орієнтуватися в духовному напрямку Церкви. Кубійович спостерігає, що все це проходить тоді, коли відбувається а Римі Собор, на якому дебатовують і надають мирянам більшу участь у житті Церкви, і в літургію вводять частково рідну мову та особливості окремих народів; коли все більше надають признання старшій

вітці Церкви – Східної. «Діється це в часі, коли Рим дав Українській Католицькій Церкві в діаспорі більше десятка владик, щоб зміцнити цю вітку і допомогти їй виховати кадри, які зможуть працювати на рідних землях. Як глум звучить молитва за об'єднання наших Церков, коли одночасно поглиблюються різниці між ними. Величаємо діла Митрополита Андрея, який репрезентував візантійський напрямок у нашій Церкві і багато зробив для зближення обох українських Церков, але діями віддаляємо їх одну від одної. Нещодавно святкували ми 70-ліття його наслідника, Митрополита *Сліпого*. Може, краще було вшанувати цей ювілей ділом – відновленням праці його життя: Греко-Католицької Богословської Академії! І коли він найшовся серед нас, може, треба було допомогти йому, глибокому вченому, створити науково-учбовий український центр у Римі!» [6, с. 634–635].

Професор Кубійович вказує, що Українська Католицька Церква не продовжує славних традицій нашої Східної Церкви, традиції синтезу східного та західного християнства, і що вона не використовує можливостей, що дає їй Рим і не допомагає Краєві. Вона, говорить далі Кубійович, викликає в душах вірних, що віддані і Церкві, і Україні видимий конфлікт, котрий породжує відхід одних до латинської Церкви, інших до Української Православної, а третіх – релігійної байдужості. «Цих фактів не змінять патріотичні промови і самохвальба в залежній пресі. Цих фактів не може змінити і посилення на харитативні дії Церкви. Це одна з ясніших сторінок її діяльності в сумні роки українського скитальства. Але ці справді добрі діла ще не дають розгрішення за всі провини минулі і, на жаль, повторювані в наші дні» [6, с. 634–635].

У ЗДА за стан Української Католицької Церкви відповідають також і миряни, що часом від страху, деколи ради вигоди, або втомлені працею здобуваючи хліб насущний, байдужі до долі своєї Церкви, а також до школи, в якій навчаються їхні діти.

Митрополит *Германюк*, на крайовому з'їзді українських католицьких організацій у Вінніпезі, висловив гостру догану тим, що «побігли за чужим возом» і опинилися у латинських церквах. Правильно виголосив митрополит: «що деякі українці страждають від хворобливого комплексу меншовартості, тоді коли ми, з нашою культурою і чудовим обрядом, вносимо багато цінного Канаді. Правильно говорив він, що зрада рідного народу – це злочин так, як і зрада рідної Церкви. До цього треба додати, що перехід до латинських церков в ЗДА далеко частіший, ніж у Канаді, і що вступом до такого переходу є таки латинізація Української Католицької Церкви» [6, с. 634–635].

Володимир Михайлович Кубійович торкається питання позитивної праці тодішніх Чинів, що незалежні від владик. Василіяни на науково-виховному відтинку, із своїм протоархімандритом о. доктором *А. Великим* на чолі, організували науково-видавничий осередок у Римі. Кубійович пише також про редемптористів, які видають єдиний український католицький богословський журнал «Логос», а селезіани в Римі ведуть єдину середню школу статусу крайової гімназії, що володіє справжнім українським змістом. Між усім цим, на еміграції відчувається потреба відновити діяльність чину Студитів, – пише професор Кубійович, – щоб можна було плекати старі візантійські традиції нашої Церкви.

«Почалася третя сесія Римського Собору. З'їхалися наші католицькі владика. Вони відбуватимуть і свої, окремі конференції. Громадянство пильно слідкує за працею владик (див. статті о. д-ра *І. Гриньоха* в «Сучасності») і зв'язує надії з цими конференціями. Українська Католицька Церква не становить єдності, не має одного проводу. Дії наших владик і Чинів не скоординовані. Тим більша потреба і вага цих конференцій. Трагічне становище наших Церков вимагає від них стислішої співпраці і дій. Такі проблеми, як методи душпастирської праці в діаспорі, створення сильної науково-учбової установи, яка розвивала б українську богословську думку і виховала б священничий доріст, – можна розв'язати тільки шляхом координації дії владик і Чинів. І тільки шляхом щирої співпраці з мирянами, які дорожать своєю Церквою. Але цю співпрацю розуміємо не як сліпий послух, не як підлесливі кадильні похвали, не як залякане мовчання, але як одверті слова хоч би прикрої правди і як готовність до співдії в ім'я духовного відродження Церкви, її організаційного скріплення, в ім'я її майбуття» [6, с. 636].

В постскрипті професор Кубійович звертається до читачів, щоб дозволили повернутися ще до акції протестів, котрі організувала консисторія філадельфійської архідієцезії.

Далі В. М. Кубійович пише: «Дякую всім – священникам і світським особам, які правильно зрозуміли мої статті і їх заміри.

Співчуваю тим, що були примушені дати свій підпис проти свого переконання» [6, с. 636].

Кубійович В. М. подає деякі частини еляборату консисторії і протестів для інформації, як документи часу, які є наступними. В елябораті написано, що проф. др. В. Кубійович вважає, що «найбільшою трагедією діаспори» є те, що вірні нашої Церкви і її духівництво будують Церкви, школи, семінарії та дома старців і сиріт, що вдержують пресу і видавництва, а слабо піддержують установи й цілі загального характеру (цього в статті не було – прим. В. К.). Ми опрокинули таке кривдяче твердження п. Проф. В. Кубійовича та додамо, що для діаспори трагедією радше є те, що в нашому суспільстві знову від верхів починає заносити духом лібералізму, радикалізму і соціалізму, які колись на Рідних Землях поклали підложжя під нинішній комунізм. Цього роду нагінка на Українську Католицьку Церкву в ЗДА проявляє свою ворожість під претекстом ложних закидів ...» [6, с. 636–637].

В подальшому еляборат повідомляє, що трагедією вважає радше консисторія те, що п. редактор *М. Шлемкевич*, що був колись гімназійним професором, людина освічена, поміщує у своєму журналі «Листи до приятелів» статті, які радніше розбивають суспільство, як з'єднують приятелів, та ще й може чинять знамениту прислугу місцевим і позамісцевим ворогам нашого народу й Української Католицької Церкви. Такі чи інші писання у попередніх числах «Листів до приятелів», вказує далі матеріал еляборату, не можуть бути виховним чинником для читачів і не будуть навчати шанувати авторитету, чи любити свою Церкву, а навпаки розбурхують уми вірних роз'єднанням, а не поєднанням у нашій суспільності.

В елябораті також сказано, що наша Українська Католицька Церква в ЗДА вже пережила подібні наклепи і підбурювання умів вірних. Вказують також, що при Божій допомозі вона витримала всі удари, і що мають в Бозі надію, що й найновіші удари витримає, від кого вони не походили б. Про це вони моляться в Господній Молитві «Отче Наш»: «Ізбави нас от лукавого».

Закінчення протесту Деканального Соборчика в Йонгстан (штат Огайо), подає декан о. Монсініоре *Гресько*: «З того огляду такий неправдивий, кривдячий і клеветний осуд Української Католицької Церкви в ЗДА є гідний радше ворога українського народу й Української Католицької Церкви, ніж об'єктивного професора й науковця.

Проте ми, нижчепідписані, вимагаємо від автора статті, щоб він відкликав публічно й офіційно ті свої невмісні й неправдиві закиди і щоб дав Українській Католицькій Церкві в ЗДА повну сатисфакцію» [6, с. 637].

Професор Кубійович з приводу протесту Деканального Соборчика, говорить, що Монс. Гресько, декан у Клівленді, вживає найбільше з усіх прикметників – «клеветний», «неправдивий», «кривдячий» під його адресою. І закликає, хай парохіяни о. Монс. судять, хто правий.

У постскриптумі подається також закінчення листа священників Скрентонського деканату (декан о. *Б. Іжик*, серед підписаних священників двох з титулами докторів – о. *І. Біланіч* і о. *С. Гриньох*):

«...За часів нашої старої еміграції ми тут мали багато «культурних працівників з-під прапора *Драгоманова*, (якого Ви так обожаєте і приписуєте великі заслуги, і зачисляєте його до творців духових цінностей), які своєю культурною працею тільки розбивали наш народ і з їх культурою духа лишився тільки болючий спомин. І по цій війні немало таких «культурних» працівників приїхало до ЗДА, і вони теж зачали свою «культурну працю» від критикування нашої Церкви, її Архипастирів і духовенства.

Один з наших священників запитав у Нью-Йорку одного професора, члена Наукового Товариства ім. Шевченка про його погляд на цю Вашу статтю. Цей Ваш колега дослівно сказав так: «Кубійович має масло на голові». Що він хотів тим сказати, не беремося цього аналізувати...

...Ми думаємо, що коли Ви в «Українській Енциклопедії» під гаслом: «Українська Католицька Церква в діаспорі» передрукуєте те все, що Ви про неї писали в «Листах до Приятелів», то Хрущов заплатить Вам всі кошти друку і видання.

Ми священники Української Католицької Церкви Скрентонського Деканату, осуджуємо цю Вашу критику як кривдячу, нечесну, шкідливу та негідну для Професора Наукової Установи» [6, с. 637].

Як вірний християнин, як українець В. М. Кубійович всім серцем переживає за Край, за свої Українські Церкви, яким допомагав, яким радив, яких захищав, і вимагав від владик і священників вірного і чесного служіння Україні і Церквам в діаспорі, де вони проживали, а також йому не байдужа, якою була, є і буде Церква в Україні.

Висновки. Стаття знайомить з достойним внеском видатного географа, надзвичайно талановитого професора В. М. Кубійовича в релігійне і церковне життя українських Церков. Показано його вагомий вклад у збереженні храмів, сприянні відновленню Української Автокефальної Православної Церкви, зокрема захистив права Православної Церкви на Холмщині й Підляшші.

Болісно переживав за стан справ і молитви Української Католицької Церкви та Української Греко-Католицької Церкви в діаспорі; вказував на стан справ, котрі необхідно виконати, щоб Церкви жили спасенним і освяченим життям. У своєму житті читав і писав про релігійність та духовність віруючих християн, подавав свої практичні поради.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кубійович Володимир Михайлович // Вікіпедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org > wiki. (дата звертання 4 вересня 2020).
2. Кубійович Володимир Михайлович. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: history.org.ua (дата звертання 4 вересня 2020).
3. Кубійович Володимир. Енциклопедія українознавства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: litopys.org.ua > encycl > eui002 (дата звертання 7 вересня 2020); *Кубійович В., Кулицький М.* Адміністративна карта Галичини зі спеціальним узглядненням адміністративного поділу греко-католицьких Епархій. Мірло 1 : 600 000. – Львів, 1974.
4. *Кубійович Володимир.* Том I. Наукові праці / Володимир Кубійович // Упорядкування і вступна стаття проф. Олега Шаблія. – Париж; Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 1024 с. Рис. – 59. Фото – 23.
5. *Кубійович Володимир.* Т. II. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / Володимир Кубійович // Упорядкування проф. Олега Шаблія. – Париж; Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 2000. – 1024 с.
6. Про Пласт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.plast.org.ua (дата звертання 4 вересня 2020).
7. *Шаблій О. І.* Сакральна географія: становлення и проблеми розвитку / О. І. Шаблій, А. І. Висьтак // Тез. докл. «Проблеми територіальної організації общества». – Пермь, 1993.
8. *Шаблій О. І.* Географія релігії / О. І. Шаблій // Соціально-економічна географія України. – Львів : Світ, 1994. – С. 457–474.
9. *Шевчук Л. Т.* Сакральна географія: Навчальний посібник / Л. Т. Шевчук. – Львів : Світ, 1999. – 160 с.

УДК 911,2:630 (292,452)

ЛАНДШАФТОЗНАВЧІ ІДЕЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

Павло Теліш

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

У статті проаналізовано наявність ландшафтознавчих ідей в найголовніших працях В. Кубійовича та його соратників. Наголошено, що автор використовує термін «краєвид» не лише як зовнішній вигляд місцевості, а як певний природний комплекс – аналог сучасного ландшафту. З'ясовано сутність та зміст, який вкладав автор у цей термін. Проаналізовано найголовніші типи краєвидів, України, виділені автором у своїх публікаціях.

Ключові слова: В. Кубійович, ландшафтознавчі ідеї, краєвид, ландшафт, типи краєвидів.

LANDSCAPE STUDY IDEAS IN THE WORKS BY VOLODYMYR KUBIYOVYCH

Pavlo Telish

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The article analyzes availability of landscape study ideas in the core papers by V. Kubyovych and his fellows. It is stressed that the author uses the term 'krayevyd' ('scenery') to denote not just the exterior view of the locality, but also a certain natural complex—a counterpart of modern landscape. The essence and content of this term as understood by the author are clarified. Their main types of Ukraine's sceneries, outlined by the author in his publications, are analyzed.

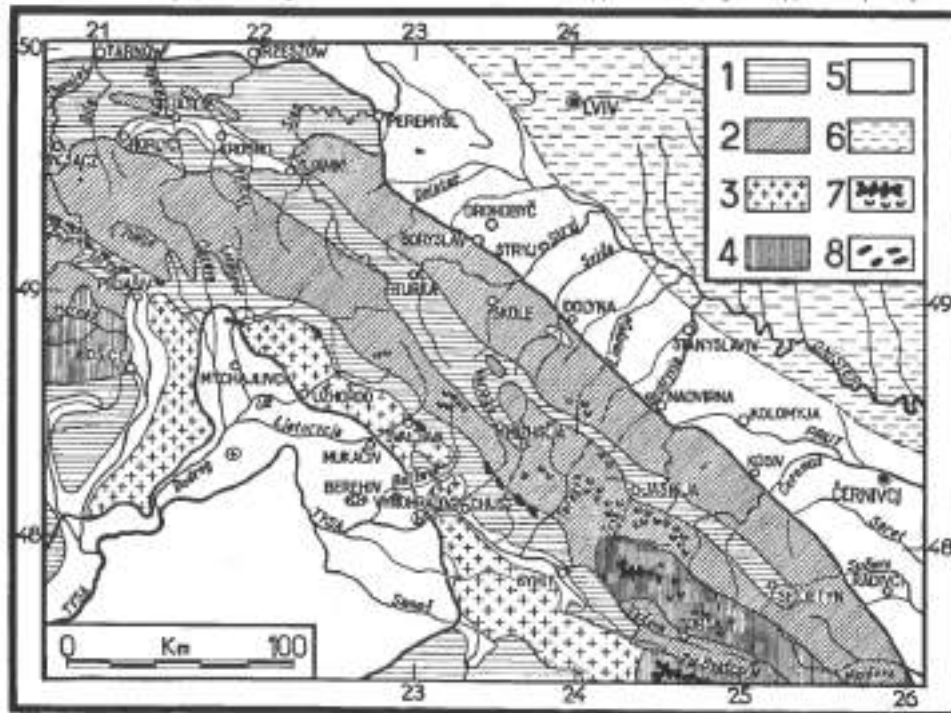
Key words: V. Kubyovych, landscape study ideas, 'krayevyd' ('scenery'), landscape, scenery types.

В процесі розвитку географічної науки на початку ХХ ст. як середросійських, так, в подальшому і середрадянських географів значного розвитку набули ландшафтознавчі ідеї, які в подальшому виокремилися у спеціальний розділ класичної фізичної географії – ландшафтознавство. Подальший розвиток радянського ландшафтознавства пов'язаний з працями Л. Берга, С. Калесника, В. Сочави, А. Ісаченка та інших. Натомість, у Галичині в той же ж приблизно історичний період ландшафтознавчі ідеї в географічних дослідженнях мають значно менше поширення. В працях обидвох найвизначніших представників географічної науки С. Рудницького (1877–1937) і В. Кубійовича (1900–1985) ландшафтознавчі ідеї проглядаються не так чітко. Однак у найважливіших працях Володимира Кубійовича все ж можна відшукати певні ідеї чи положення, які певною мірою, у сучасному розумінні цього терміна, можемо трактувати як ландшафтознавчі. Розгляду таких положень і присвячене наше коротке повідомлення.

У сучасному розумінні ландшафтознавство – розділ фізичної географії, що вивчає складні природні і природно-антропогенні системи – ландшафти, як частини географічної оболонки Землі. Сучасне ландшафтознавство включає вчення про головні закономірності фізико-географічної диференціації, фізико-географічне районування і власне вчення про географічний ландшафт. Сам термін «Ландшафт» (від нім. *Landschaft* – вигляд простору, краєвид, місцевість) – конкретна територія, однорідна за своїм походженням та історією розвитку, неподільна за зональними і азональними ознаками, що має спільний геологічний фундамент, однотипний рельєф, спільний клімат, подібне сполученням гідротермічних умов, ґрунтів, біоценозів і певну структуру.

Володимир Кубійович – один з найвизначніших представників галицької географічної науки. Поряд з С. Рудницьким, якого ряд вчених вважають основоположником української географії [6] він залишив напевно найвагоміший внесок у розвиток української географії не лише в Галичині, а й на еміграції. Багатогранна географічна спадщина В. Кубійовича стала об'єктом дослідження багатьох сучасних вчених [2, 6–7]. Серед найзначніших праць Кубійовича-географа найвагомішими є Енциклопедія українознавства (ЕУ) та Географія України і сумежних країв (1943). В обидвох з них читач може натрапити на ландшафтознавчі ідеї.

У 11-ти томах словникової частини ЕУ немає гасел, які би безпосередньо підтверджували наявність ландшафтознавчих ідей автора. На наш погляд, такими могли би бути «ландшафт», «ляндшафт», «крайобраз», «морфологія», «розмаїття», «різноманіття». Натомість у 3 томі ЕУ є невеличка стаття, яка стосується «краєвидів України» (с. 1159). Серед основних краєвидів України автор виділяє гірський (Кавказ, Карпати, Крим), ерозійно-яровий, льодовиковий і прибережний [3]. Стаття невеличка за обсягом, не має підпису автора, тому не можемо правдиво судити про її авторство. Однак, термін «краєвид» у подальшому часто трапляється на сторінках ЕУ, найчастіше на відповідних картосхемах, а подекуди навіть і у їхніх назвах: «Краєвид Розточчя» (Т. 6, с. 2555) чи у картосхемі «Краєвиди Східних Карпат» (рис. 1) [3].

Морфологічні краєвиди Східних Карпат
1 — Підгір'я і низькогір'я, 2 — Середньогірський філіщанський краєвид, 3 — Вулканічні гори, 4 — Кристалічні масиви і Іліп мезозойські поволокни, 5 — Підгірський і середньогірський западини, шкраті прогненими і четвертинними відкладами, 6 — Черноморська височина, 7 — Альпійський краєвид і сліди зледеніння, 8 — Скелі

Рис. 1. Картосхема морфологічних краєвидів Східних Карпат [3]

Часто термін краєвид використовується у статтях, в котрих описано природні умови різних регіонів України. У досить обширнішій статті «Карпати» (т. 3, с. 963–974) натрапляємо вже на цілий підрозділ «Краєвид Карпат» де читаємо, наприклад таке: «Краєвид Карпат є за малими винятками – середньогірський у висліді незначної висоти і малої відпорності скельних порід. ...Високогірський краєвид мають лише Гуцульські Альпи й Чорногора, завдяки колишньому зледенінню» [3]. У списку літератури до цієї статті натрапляємо на низку джерел радянських географів: М. Попова, В. Анучина, П. Цися. З цього можемо дозволити собі зробити висновок, що В. Кубійович був досить ґрунтовно ознайомлений із працями радянських природознавців, у тім числі й ландшафтознавців. Досить часто на сторінках ЕУ трапляється використання терміну «краєвид» на світлинах або ілюстраціях (до прикладу світлина «Краєвид Розточчя в околицях Щебрешина» (т. 7, с. 255) та багато інших [3].

Крім цього на сторінках ЕУ знаходимо і цікаві описи морфологічних краєвидів гірських частин Українських Карпат. Для прикладу, наведемо тут фрагмент опису морфологічного краєвиду Чорногори (т. 10, с. 3769). «На краєвиди Чорногори більше ніж в інших частинах Карпат, вплинуло зледеніння. Слідами колишнього зледеніння є польодовикові котли, зі стрімкими, часто скельними узбіччями і широкими днами, іноді виповнені озерами

(найбільше під Темнатином) або торфовищами, нерівномірний спад долин (іноді водоспади, наприклад Прута), бічні й кінцеві морени тощо» [3].

Значно ширше ландшафтознавчі ідеї В. Кубійовича знаходимо в «Географії України й сумежних країв» (Львів-Краків, 1943). У першому томі цієї, як на той час, досить фундаментальної праці знаходимо обширний розділ «Морфологічні краєвиди українських земель», авторства Степанії Пашкевич⁸ (с. 93–122) [4].

Автор розділу трактує морфологічний краєвид не лише як зовнішній вигляд місцевості, а як певний природний комплекс, який утворюється, розвивається і зникає під дією певних чинників. «Наш краєвид живе, і хоч дуже поволі змінюється, то зміни в його формах можна часами ствердити вже протягом одного людського життя. Фази його розвитку повторюються в деяких стадіях, що йдуть одна за одною. Краєвид переживає свою молодість, назріває, на кінець старіється. А коли якась сила перерве хід цього розвитку, він знову оживає й починає новий цикл свого життя» [4]. Такі ідеї, на нашу думку, впевнено можна трактувати як положення сучасної еволюції ландшафту.

На рівнинній частині України С. Пашкевич виділяє два відмінні типи морфологічних краєвидів: льодовиковий – на півночі і *тип нормальної ерозії* або *ерозійно-яровий* у південній частині. На крайньому півдні виділяє *прибережний* краєвид, який через наявність вапняків і гіпсів подекуди набув рис *красового (карстового)* краєвиду. У кожному з виділених типів можна виділити дрібніші типи залежно від відносної висоти та характеру ерозії або акумуляції. Серед льодовикових типів виділені і досить детально описані краєвиди донної та кінцевої морени, зандрові краєвиди. У межах ерозійно-ярового краєвиду виділяються: плитовий краєвид (Поділля, Товтри, Опілля, Розточчя, Волинсько-холмська височина), гранітовий краєвид (Придніпровська височина, Приозівська височина), ярово-балковий краєвид (Придніпровська низовина, Донецький кряж) та низовий краєвид (Причорноморська низовина, Кримська низовина, Кубанська й Прикаспійська низовина). У межах низового типу краєвиду, який головню поширений у гирловій частині Дунаю, Дністра, Дніпра та менших річок басейну Чорного й Азовського морів описані такі краєвиди: дельтовий берег, лимановий берег, плоский берег, береги Озівського моря, Південно-кримський і Кавказький берег. Завершується розділ про морфологічні краєвиди України характеристикою гірських краєвидів (Карпати з Підкарпаттям, Крим, Кавказ). Для гірських краєвидів найважливішими ландшафтоформуючими чинниками автор вважає внутрішні процеси горотворення. «На південь від українських рівнин тягнуться величаві складчасті споруди Карпат, Кримських гір й Кавказу. У їх краєвиді позначається передусім вплив внутрішньої будови. Найближчі й найраніш нами заселені – це Карпати» [4].

Серед інших публікацій В. Кубійовича натрапляємо на статтю польською мовою «Jednostki krajobrazowe w polskich Karpat Wschodnich», (1927) [8]. Тут вперше безпосередньо натрапляємо на термін «krajobraz», який є ще точнішим відповідником сучасного терміну «ландшафт». До речі, цей термін часто використовується і у сучасній польській фізичній географії.

Цей невеличкий аналіз найважливіших праць проф. В. Кубійовича дозволяє зробити висновок, що в них тією чи іншою мірою присутні ландшафтознавчі ідеї. Вчений, як і його соратники та учні використовував для позначення аналогу сучасних ландшафтів термін «краєвид» і трактував його не лише як вигляд певної ділянки земної поверхні, а як певний природний комплекс, який піддається впливу ландшафтоформуючих чинників. Знаходимо у публікаціях В. Кубійовича і термін «крайобраз», однак його сутність і зміст потребують подальших детальніших досліджень. Цікаво зазначити, що в цей період українські вчені на еміграції використовували і сам термін «ландшафт». До прикладу, проф. О. Мицюк трактує ландшафт як «певний район, де підсоння, ґрунт, рослини, характер обробітку землі й нарешті людської культури творять певну гармонійну єдність» [5]. Обидва вчені певний час

⁸Пашкевич Степанія (1890, Самбір – 1952, Львів) – географ-педагог, активна діячка Пласту, учителька українських шкіл у Львові. З 1945 р. старший викладач Львівського університету, автор багатьох статей з географії, головню з дидактики географії і краєзнавства. Активний співробітник Горожанського комітету у Львові (1918–1922) і Комітету допомоги українським політичним в'язням (до 1939). Співредактор щоденника «Вперед» (1918–1922), і журналу «Наша мета» (1919–1922).

працювали у Празі в Українському вільному університеті (УВУ) (В. Кубійович – у 1939-1940 рр., а О. Мицюк – ректором, у 1938-1940 рр.).

Дещо чіткіше ландшафтні ідеї знаходимо у працях Степанії Пашкевич. Вона виділила у свої працях два типи морфологічних краєвидів: льодовиковий у північній та ерозійно яровий – у південній частині України. Крім цього в описах гірських регіонів України знаходимо і дрібніші типи морфологічних краєвидів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бібліографія наукових праць проф. д-ра Вол. Кубійовича. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/slovniki-dovidniki/9722-bibliografiya-naukovih-prats-prof-d-ra-vol-kubiyovicha/>
2. Бойко І. Актуальність досліджень Володимира Кубійовича про традиційне пастівництво Карпат / І. Бойко // Народна творчість та етнологія. – 2016. – №3. – С. 60–74.
3. Енциклопедія Українознавства: у 11 т. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/?s=%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D1%96%D1%8F+%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0>.
4. Кубійович В. Географія України й сумежних країв. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/8486-kubiyovich-v-geografiya-ukrayini-ta-sumizhnih-krayiv>.
5. Мицюк О. Євразійство. Прага, 1930. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/11184-mitsyuk-o-evraziystvo>.
6. Шаблій О. Володимир Кубійович як картограф / О. Шаблій // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 117–126.
7. Шаблій О. І. Професор Володимир Кубійович / О. І. Шаблій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2006.
8. Jednostki krajobrazowe w polskich Karpatach Wschodnich // Czasopismo geograficzne. – Lviv, 1927. – Т. V. – С. 8–15.

УДК 91-057.4(477)(091)“1914/1944”

ВІДПОВІДНІСТЬ ПРИНЦИПІВ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА- НАУКОВЦЯ ЗАСАДНИЧИМ ПРИНЦИПАМ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Наталія Недашківська, Олена Падовська

Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, м. Львів

Досліджується взаємозв'язок діяльності В. Кубійовича науковця і практика. На основі двох періодів: 1914–1939 – часу його особистого становлення та 1939–1944 – праці в очолюваному ним Українському Центральному Комітеті простежуються паралелі у вияві вироблених вченим особистісних принципів для досягнення мети – формування національно усвідомленої української спільноти, що прагне і здатна вибороти державність. На основі автобіографічних творів В. Кубійовича виявлені види фізичної активності, яким автор надавав перевагу в юнацьких літах – гірський туризм, лещетарство, плавання; виокремлені види спорту, з яких УЦК налагодив систематичний тренувально-змагальний процес – легка атлетика, футбол, шахи. Заходи, що їх застосовували в час другої світової війни члени УЦК для налагодження роботи мережі культурницьких установ та осередків фізичного виховання можуть служити прикладом до вирішення нагальних проблем в галузі фізичної культури і спорту сучасності. Встановлена роль і місце фізичного виховання в системі політичного, духовного, економічного, культурно-освітнього пробудження окраїнних теренів Західної України – Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, Посяння. На таблиці «Принципи націєтворення за В. Кубійовичем» простежена відповідність принципів Кубійовича-науковця щодо загальних і основних принципів фізичного виховання, а також окреслена їх гуманістична й україноцентрична сутність.

Ключові слова: принципи фізичного виховання, фізичний гарт, національне усвідомлення, змагання, прогулянка, лещетарство.

RELEVANCE OF PRINCIPLES OF VOLODYMYR KUBIYOVYCH AS A SCHOLAR TO THE FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF PHYSICAL CULTURE

Natalia Nedashkivska, Olena Padovska

Ivan Boberskyi Lviv State University of Physical Culture, Lviv

The article focuses on the interrelations of V. Kubiyovych's activities as a scholar and practitioner. Two periods: 1914–1939 – period of his personal development and 1939–1944 – work in the Ukrainian Central Committee (UCC) chaired by him – trace parallels in manifestations of personal principles developed by the scholar for targeting his goals – shaping nationally aware Ukrainian community that is trying to gain and is able to gain statehood. On the basis of V. Kubiyovych autobiographical works we identified physical activities the author preferred in his youth – mountain hiking, skiing and swimming; the kinds of sport were singled out, in which Ukrainian Central Committee established systematic training and competition process – light athletics, football and chess. The events organized by the UCC members during the Second World War to establish the network of cultural institutions and centres of physical education can serve as examples of the solution to the urgent issues in the field of physical culture and sport of those times. The role and place of physical culture within the system of political, spiritual, economic, cultural and educational awakening of the peripheral areas of Western Ukraine – Lemkivshchyna, Kholmshchyna, Pidliashshia, Posiannia – is established. The table «Nation-Shaping Principles by V. Kubiyovych» illustrates the relevance of V. Kubiyovych's principles as a scholar to the general and basic principles of physical education, and outlines their humanistic and Ukrainian-centric essence.

Key words: principles of physical education, physical training, national awareness, competition, stroll, skiing.

Постать В. Кубійовича стоїть в ряді видатних українських громадських, культурно-просвітніх і політичних діячів. Про це знаємо з численних джерел, які станом на першу чверть XXI ст. є в електронному доступі. Біографічні та наукові досягнення В. Кубійовича докладно описані колегами по географічному цеху, співробітниками з видання архітвора його життя – «Енциклопедії Українознавства» і ним самим у автобіографічних оповідях «Мені 70» та доповненому «Мені 85».

За заслугами Кубійовича в національній географічній науці, як енциклопедиста й організатора наукового та видавничого процесів на другий план відступають такі аспекти його патріотичного жертвовного чину, як націєтворення – через громадсько-культурницькі заходи, видавничі проекти, відозви, зрештою, на прикладі власного життя. Звісно, питання причетності людини, котра виборювала українську державність, до системного й послідовного виховання кількох поколінь свідомих українців не виникає: заслуги його в тій ділянці незаперечні. Однак все описане протягом життя В. Кубійовича, як і по ньому із 1990-ми рр. включно потребує уважнішого прочитання, засвоєння й осмислення в контексті сучасності. Спонукали до цього поодинокі немов спалахи згадки, котрі траплялися нам в час викладання культурологічних дисциплін у ВИШ-і з профілем фізичної культури. Втім, чи випадковими є ті факти? В контексті загальноєвропейських тенденцій на питанні фізичного і духовного гарту молодого покоління були зав'язані в середині ХХ ст. усі інші. Себто, воно було ключовим. Актуальним на нашу думку є дослідити застосування й впровадження В. Кубійовичем модерних, у т.ч. й тіловиховних форм впливу на українське середовище для його повноцінного національного становлення.

Каменем спотикання до дослідження є упереджена думка, що науковці такого високого рівня з дитинства не включають проблеми фізичного гарту й спорт у сферу безпосередніх зацікавлень. Та думка, закріплена у виданнях про В. Кубійовича науково-популярного характеру: «здоров'я мав досить кволе» [6, с. 391]. Кубійович у мемуарах, в силу особистої амбіції і великої вимогливості до себе самого й згідно поставленої мети, задля якої писав спогади, не вдається до подробиць і не акцентує на своїх вміннях. Але завданням нашим є відчитання того, що у тексті міститься буквально на поверхні, але не зауважується через неправильну розстановку акцентів. Так, В. Кубійович згадує: «Не був спортсменом, футбол мене не цікавив...». При цьому за кадром лишалося продовження речення «... натомість я любив невеликі прогулянки в гори, двічі навіть разом з нашим опікуном кляси Петром Зелінським в Татрах» [4, с. 18].

Справді, піші проходи супроводжували його від мала. Батьки защемили йому навички здорового способу життя – щовечірня купіль (спомини дворічної дитини) [4, с. 12], недільні мандрівки з батьками дальшими позаміськими маршрутами, прогулянки лісовими стежками та сільською дорогою до залізничної станції [4, с. 24]. Поступово ті проходи подовжуються, урізноманітнюються. Зі спогадів географа дізнаємося про час і місце мандрівок. От, чотирнадцятилітній гімназист під час перебування в лемківському селі Ростока робить численні прогулянки, залучаючи до них свого вихованця Іванка, сина о. Василя Смолінського [4, с. 16]. Багато важила в його житті подорож, «велика і довга» [4, с. 20], яку здійснив в компанії двох товаришів на відзначення матури 6–16.07.1918 р. То – гірська «прогулянка на Спиш (тоді в Угорщині), в Пеніні і Горце. Мандрівка була гарна і корисна; вона тривала десять днів, ми зробили 160 км, і серед ін. відвідали українські села в Малих Пенінах». Тут же В. Кубійович зазначає, що цей епізод послужив початком до його дослідження пастушого життя горян [4, с. 31]. В липні 1921 р. дослідник розпочав теренову розвідку в Горцах, оскільки та середньогірська група розташована була близько і від Кракова, і від Нового Санчу. Двотижневе вправління на місцевості, де полонинські господарства «ґалі» перебували на віддалі 2-25 км, а найчастіше 5-10 км від сіл, і які Кубійович обійшов усі, дало можливість науковцю набути необхідного досвіду роботи й впевненості до головного чину – подорожі в далекі Горгани. Про труднощі, що чекали на нього там, дослідник знав.

Вже на початку того року він у складі географічної експедиції під керівництвом проф. Савіцького здійснив тижневу мандрівку з долини Прута в східні та центральні Горгани. Як констатував мемуарист, робота «була складною і вимагала чимало фізичних зусиль (багато піших мандрівок)» [4, с. 42]. Він пише: «Я пізнав тоді красу теренової праці: самотні мандрівки в гірському, часто тяжко приступному і незаселеному просторі (це були не сотні, а тисячі кілометрів), спостереження і розмови з селянами-верховинцями, нічліги в пастуших стаях, інформації, знайомства з нашими священиками, управителями лісів тощо; і це все на чисто українській території!» [4, с. 43]. Працював у Горганах бл. місяця і згодом, в 1922 р. ще два місяця, себто загалом провів там 100 днів. Окрім зібраного матеріалу, за яким в 1923 р. здобув докторат, молодий дослідник навчився вправно ходити в горах. «Деколи збирання матеріалів – мандрівки від села до села, від полонини до полонини – мене томили.

Хотілося якийсь час відпочити. Тоді я йшов на верхи, вкриті *жерепом* (кущ родини соснових; зарості жерепу захищають стрімкі схили від змиву та обвалів; народна назва в Карпатах ялівцю), де люди ніколи не ходили. Від моїх приятелів у Кракові я почув, як треба ходити по жерепу по-ведмежому: ідеш по одній деревині від її початку до кінця, балянсуєш і скачеш на початок другої деревини. Якщо не добре скочиш – біда: впадеш між густий жереп і вихрапатися нагору дуже тяжко. Але я радо ходив по тих дебрях і навіть з деякою насолодою думав: якби ти впав і зломив ногу, то вже не міг би врятуватися» [4, с. 47]. Наступні мандрівки Ґорґанами, останні для В. Кубійовича, відбулися – одна тижнева влітку 1939 р., інша – у вересні 1943 р. (вузько-рейковою залізницею в долину Наддвірнянської Бистриці, і далі, аж до кінця залізниці, а звідти пішо на Пантирський перевал) [4, с. 48].

Лещатарська зимова прогулянка 1923 р. до найвищої в західному Бескиді Баб'ї гори, яка через негоду затяглася і ледь було не закінчилася для В. Кубійовича трагічно, стверджує для нас факт його вправності, адже йшов заключним серед лижників. Тому відсутність юнака, якого снігова лавина накрила з головою, не була зразу помічена. В одному з найпоширеніших польських часописів того часу була опублікована надана провідником групи Людеком Лешком інформація про той випадок, де згадали й прізвище потерпілого Кубійовича [4, с. 27]. Плавати 12-річного Володимира у чистих водах гірської річки Дунайці навчив старший дворідний брат Казімір [4, с. 21]. Проте, на думку самого Кубійовича, робив він те не надто вправно, як порівнював себе з товаришем гімназійних літ Юзефом Вонсовічем: «Юзек любив спорт, зокрема плавання, був завзятим пластуном, а я ледве-ледве плавав...» [4, с. 31]. Із Вонсовічем пов'язаний досвідпольсько-української війни: хлопці опинилися по різні боки. Тут Кубійович-мемуарист припустився заниженої самооцінки: «Хоч я був фізично кволий, таки до нашої армії я вступив» [4, с. 20]. І далі: «Великої користі з мене в УГА не було. Я зголосився до артилерії, але в артилерійській клясі в Коломиї не знали, що зі мною робити. За деякий час мене послали до артилерійської школи старшин у Станіславові. Та я не заприятелював ні з гарматами, ні з кіньми (мене вчили їздити на коні), а школи я не закінчив, бо наближалось польське військо. Мене призначили до однієї батареї у Беражанській бригаді... Не думаю, щоб з мене була якась користь, хоч я в червні 1919 року брав участь в Чортківській офензиві і дійшов до Перемищини, а згодом назад майже до Збруча» [4, с. 38]. Попри зізнання у власній недосконалості, маємо очевидні факти: 18-літній юнак вчився їздити верхи й опанував артилерійську справу настільки, що брав участь у військових операціях і залишився живим. Загартований змалку організм переміг важку хворобу – поворотний тиф, про лікування якого тоді нічого не знали. Маємо констатувати високий імунітет В. Кубійовича, його готовність до випробувань ХХ ст. Про здоров'я свідчить і довгий вік, перейдений автором споминів. Адже проходив чоловіка в поважних літах завдячуємо появою праці – «Мені 85»: «...до лікування належить щодня кілька годин ходити... Бад-Верісгофен положений на віддалі яких п'ятнадцять кілометрів від сіл, де за 1945–1947 років жила добра сотня українських утікачів; серед них кілька тих, про кого мова у цих картинах. Тепер я відвідав ці села і пригадав собі прогулянки і розмови з моїми друзями, і під час моїх самотніх прогулянок в Бад-Верісгофені знов ходив і розмовляв з ними» [4, с. 5].

Докладно доглянулися пішим і лижварським мандрам Кубійовича-географа, військовим виправам та подорожам з науковою метою Кубійовича-патріота, бо вони не лише наглядно представляють процес фізичного гарту й витривалості Кубійовича-людини, а й доводять, наскільки він орієнтувався на терені, де йому судилося стати провідником національного духовного пробудження для українців цілої Західної України.

Відколи Володимир Кубійович в період другої світової війни став очільником Українського Національного об'єднання у Кракові (з жовтня 1939), згодом перейменованого на Український Центральний Комітет (УЦК), він робив усе від нього залежне, щоби улагодити та полегшити життя українців під німецьким окупаційним режимом (1940–1944). У цей період через тягар обов'язків не провадив власних наукових досліджень, але зумів застосувати випрацювані впродовж тривалого часу життєві принципи у новій для нього діяльності. Дотримуючись їх В. Кубійович досяг успіху в науці. І тепер, передбачаючи відповідний момент для виборювання Україною державності, всі сили, усю енергію й навички до оптимізації вкладених зусиль він скеровує на осягнення заповітної мети. Зустріч по «вигнанню» з Ягеллонського університету (червень 1939) з ректором Греко-католицької

богословської академії Йосифом Сліпим у Львові [2] переконала його в можливості здійснення великих замірів. Відповідність настанов, які В.Кубійович пропонує свідомим громадянам, сформованим як будівничим майбутньої Державної Нації, принципами фізичного виховання відображена в таблиці (табл. 1).

Подаємо в послідовності пункти декалогу В. Кубійовича (відображені як відповідності у другій колонці таблиці) – 1. Опора на організацію. 2. Конкретна мета. 3. Воля у її досягненні. 4. Реальні інтереси. 5. Об'єктивність. 6. Фаховість. 7. Раціоналізм. 8. Консерватизм, збереження традицій. 9. Активний вплив на обставини. 10. Визначальна роль української національної ідеї і справи («Україна над усе») [8].

Вказані тут принципи декалогу не є винаходом В. Кубійовича, але перевіреною у власній повсякденній практиці вченого збіркою методичних передумов до успіху. Кожен із них зокрема має відповідність котромусь із загальних фізичновиховних засад – гармонійності – такої, що не йде в розріз із життєвими принципами – спрямованої на оздоровлення організму людини. Ті три принципи фізичного виховання (див. першу колонку, що зліва) в свою чергу подаються з парою основних принципів.

Таблиця 1

Принципи націєтворення за В. Кубійовичем

Принципи фізичного виховання (загальні/ основні)	Принципи декалогу Кубійовича-науковця	Аргументи В. Кубійовича в досягненні практичної мети
I. Гармонійного розвитку особистості 1. Гуманістичної орієнтації 3. Всебічного розвитку	Всі названі й особливо: пп. № 3: воля до досягнення мети; 6: фаховість; 8: зв'язок із традицією, 10: національна ідея	1) виразне національне обличчя; 2) всеєвропейський та світовий характер
II. Зв'язку з життєдіяльністю 2. Пріоритету потреб, мотивів та інтересів особистості 6. Зв'язку фізичного виховання з іншими видами діяльності	Всі названі, а найбільше стосуються принципи настановчо-організаційного характеру: пп. № 1 – 5; 8: консерватизм; 10: українська національна ідея і справа	3) творення армії; 4) відправна точка до наступних кроків
III. Оздоровчої спрямованості 4. Оздоровчої спрямованості 5. Індивідуалізації	Всі названі, з переважанням пп. № 8: традиційність; 9: активність; 10: визначальна роль української національної ідеї і справи	3) фізичний порятунок; 5) гармонійний розвиток в мононаціональному середовищі

Принагідно пригадаємо тут пропаговані через вправляння у фізичній культурі (спорт, гімнастика, гри) якості розвитку індивіда: 1) здоров'я; 2) силу цілого тіла і його усіх частин; 3) рівномірну і симетричну будову, гнучкість тіла, легкість рухів; 4) швидкість і рішучість акцій; 5) *прецизію* (точність, вичерпність); 6) силу фізичної витривалості, гарт духа; 7) дисципліну; 8) силу волі; 9) мужність; 10) сміливість; 11) самовпевненість; 12) повагу до себе та інших; 13) рівновагу духа; 14) розуміння краси в формі та акції; 15) швидкість думки та схоплення вражень; 16) любов до Батьківщини. Цей перелік, поширюваний ілюстрованими Календарями-альманахами 1930-х рр. стосувався розвитку фізіологічних здібностей людини.

Кубійович мислив категоріями нації і місця її на мапі світу. В дуже обмеженому воєнними обставинами часі слід було сформуванню українську спільноту, здатну опанувати великі простори, пісенно означені від Сяну по Кавказ, а на тій території створити власну потужну Державу. Стилїстика декалогу відлунує у виступі В. Кубійовича, як Голови УЦК на формування української дивізії «Галичина» в квітні 1943 р.: «Ми є за творенням Дивізії, бо цього вимагає український інтерес. Наші користі такі: 1) Ми включені в боротьбу з більшовизмом не як безіменні; 2) Ми входимо на політичну арену, хоча і в скромній формі, а навіть на європейську, на світову; 3) Ми рятуємо себе фізично, ми творимо зав'язок армії; 4) Це може бути точка виходу для дальших планів; 5) Лише в цей спосіб можемо творити під проводом українських старшин військову школу для української молоді». Із п'яти постулативно формульованих тверджень Кубійович робить висновок: «Ця школа дасть здисциплінованість, послух, одвертість, чесність, прямолінійність, почуття відповідальності і інші вояцькі чесноти. Наша боротьба з Москвою набере офіційних форм» [3].

Очевидно, що гуманістична спрямованість домінує й кожний пункт підпорядковується єдиній меті, без досягнення якої не досяжним буде жоден із загальних фізичновиховних принципів. Адже тільки здобуття народом суверенної Української Національної єдності в

Українській Державі забезпечить гармонію, життєвість та здоров'я як для цілого національного організму, так і для кожної людини – органічної частки тіла Нації.

Чіткість спланованого й висловленого не розходилася з ділом. Читаючи Кубійовичеву працю «Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941», можна подивовувати тій оперативності й енергії, з якою невеликий згуртований під його рукою колектив провадив роботу. Від початків, діючи згідно усних домовленостей і не чекаючи на формальне їх затвердження окупаційною владою, очолюваний В. Кубійовичем допомогивий комітет береться за національне усвідомлення молоді та її фізичне виховання: «Праця УЦК на відтинку молоді – це була боротьба за душу молодого покоління, себто за національне обличчя наших окраїнних земель у майбутньому» [5, с. 234–235]. Кубійовичем були визначені больові точки, які спричиняли труднощі в роботі – неоднорідність громадсько-культурного розвитку в місцевостях, які увійшли до Генерального Губернаторства (ГГ), не скоординована діяльність і, найбільше, брак досвідчених інструкторів. Від першого лещетарського табору (Криниця, 11–22.01.1940, командант педагог-фізкультурник Адам Антонович) розпочалася регулярна практика коротких курсів-таборів для провідників молоді. За період осені-зими 1940–1941 рр. відбулося 36 таких вишколів. Господарським керманичем УЦК був призначений Михайло Хроновят, один із директорів Маслосоюзу і голова «Сокола-Батька» в міжвоєнному 20-літті. А культурно-освітня робота покладалася на д-ра Івана Зілинського (1879–1952, український мовознавець, фольклорист, дослідник лемківських говірок). Організацією політичного та спортивного життя на терені ГГ опікувалися спочатку Ярослав Рак (1908–1989, один з перших членів ОУН, до війни член Українського Спортивного Союзу у Львові та голова Українського Студентського Спортивного клубу), Степан Ленкавський (1904–1977, один зі співзасновників ОУН та автор Декалогу «Десять заповідей українського націоналіста», 1929) та Іван Тесля (1902–1996, український географ і педагог). В ділянці позашкільної освіти ці спеціалісти в справі фізичного виховання курують роботу спортивних товариств і поширюють їх мережу по цілій території ГГ, а водночас ставлять дозвіл на діяльність культурно-освітніх товариств та організації молоді серед першорядних вимог перед німецькою адміністрацією [5, с. 62]. Через конфлікти з німецькою владою керманічі культурно-освітньої ділянки та справ молоді часто змінювалися. Серед названих В. Кубійовичем імен слід виділити, насамперед, Володимира Татомира (1902–1962, учасник пластового руху), стараннями якого був здобутий дозвіл на легалізацію спортивних і руханкових товариств (початок 1941). Працівники другої хвилі діяльності УЦК – активні борці національно-визвольних змагань, більшості з котрих судилося перейти через польські, згодом німецькі репресії. То – Василь Безхлібник (1913–1995, член Головного Проводу ОУН), Михайло Палідович (1914–1941, ідеолог ОУН, секретар Президії III Великого Збору ОУН, близький соратник ген. Романа Шухевича, головний редактор органу проводу ОУН журналу «Ідея і Чин», загинув у підпіллі за нез'ясованих обставин) та Петро Поліщук (1913–1987, громадський діяч у ділянці виховання молоді, редактор дитячого місячника «Юні друзі», 1933–34). Із 1941 р. згаданим діячам на заміну до справи долучилися Остап Каратницький (1908–1945, заступник командира воєнної округи УПА «Маківка»), безпосередньо відповідальний за фізичне виховання Данило Березовський, організатори мандрівництва й таборування Євген Целевич і Володимир Янда. Про подальшу долю представників третьої хвилі в УЦК мало відомо.

УЦК, як колись централі, забезпечував діяльність мережі осередків по селах, наділяв коштами, спортивним приладдям, інструкціями, підручниками з фізичного виховання. Користався попитом місячник для юнацтва «Дорога», де між публікацій на природознавчі й краєзнавчі теми було багато матеріалів про спорт (з жовтня 1940, редактор Богдан Гошовський). Окремі книжечки на спортивну тематику виходили в серії бібліотека «Дорога». Організовувалися літні табори. За неповний рік відбулося 96 змагань із легкоатлетики й інших видів спорту. Часто змагання включалися до програм більших заходів, як от «Свято Молоді» (Холм, вересень 1940). Лещетарські змагання відбувалися в Балигороді, Криниці, Горлицях, Перемишлі, Холмі. В Крайових змаганнях у Команчі (Сяніччина) взяло участь 102 змагунів. Влаштовувалися змагання на здобуття відзнак фізичної та лещетарської вправності. Навесні 1941 р. відбулися футбольні змагання українців в ГГ, в яких взяло участь 10 дружин («Чаша УЦК» або кубок Кубійовича). Загальноновизнаним лідером в усій ГГ був перемиський спортивний клуб «Сян» під керівництвом Євгена Зиблікевича (1895–1987,

громадсько-політичний діяч, редактор українських видань 1920–30 рр.) [5, с. 245–247, 279; 3]. По приєднанню Галичини до ГГ поле діяльності УЦК розширилося (1941). Всюди організовувалися допоміжні комітети. Пізніше за інші види спорту УЦК налагодив у Галичині шахові змагання. Відбувалися фінальні розіграші краєвого шахового чемпіонату. З ініціативи голови УЦК проводилися індивідуальна першість Львова (8–9.05.1943) та індивідуальна шахова першість дистрикту «Галичина» (Самбір, 22–29.09.1943). Проїзд і проживання учасників брала на себе «Ланка тіловиховання», що діяла при УЦК. В. Кубійович був особисто присутній і вручив призерам іменні нагороди від УЦК і цінні подарунки. На наступний рік УЦК провів реорганізацію мережі спортивних товариств краю, поділивши простір ГГ на 6 шахових областей: Львівську, Тернопільську, Станіславівську, Стрийську, Перемиську, Холмську. Турнір в Сяніку в 1944 р. став апогеєм шахового життя в окупованій Галичині. Запрошені гросмейстери з Наддніпрянщини давали право організаторам розглядати турніру як чемпіонат всієї України. Однак з волі окупаційного режиму в пресі захід був анонсований, як чемпіонат «першості Лемківщини» [1].

На схилі віку В. Кубійович дав об'єктивну оцінку діяльності УЦК. Із Сарселю він мав нещастя спостерігати спустошення західних окраїн етнічно української території Лемківщини, Холмщини з Підляшшям і Посяння від населення, в національне усвідомлення якого працівники УЦК вклали стільки зусиль. Все ж приводом до оптимізму для Кубійовича залишалася свідомість виконаного обов'язку. Оглядаючись в минуле, він називає початковий період найкращою й найсвітлішою сторінкою діяльності УЦК і стверджує: «...все-таки наша праця на окраїнах не була мабуть даремна. Окраїни, може, і втрачені, але вклад у людину залишиться тривалим здобутком, і напевно відроджена національна свідомість допомогла нашим братам з західних окраїн на нових землях, на які їх переселили» [5, с. 12]. «Вклад у людину» – ключ до розуміння мотивів, які живили його як науковця і практика протягом життя. Людський вимір тут звитяжить над територіальним: не йшлося-бо про землю, але про автохтонів-українців, про їх національне усвідомлення. І в цьому виявляється єдність із основними принципами фізичного виховання – гуманістичної орієнтації та пріоритету потреб, мотивів та інтересів особистості (див. табл. 1).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гінда В. Галицькі шахи за німецької влади / В. Гінда // Фотографії старого Львова. – 3.12.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://photo-lviv.in.ua/halytski-shahu-za-nimetskoji-vlady>.
2. Грузін Д. В. Кубійович Володимир Михайлович / Д. В. Грузін // Енциклопедія історії України. – Т. 5: Кон – Кю / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України]. – Київ : Наукова думка, 2008. – 568 с.: іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kubiyovich_V (останній перегляд: 21.03.2021).
3. Дописувачі Вікіпедії, Кубійович Володимир Михайлович [Інтернет] // Українська Вікіпедія; 4 жовтня 2020, 13:32 UTC. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кубійович_Володимир_Михайлович (цитовано 22 березня 2021).
4. Кубійович В. Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен: Молоде життя, 1985. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kubiovych/Meni_85_vyd_1985.pdf.
5. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941 = The Ukrainians in the General gouvernement, 1939–1941 : історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго : Видво Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.: фот. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001629
6. Покальчук Ю. Енциклопедія Українознавства або життя Володимира Кубійовича / Ю. Покальчук // Аксіоми для нащадків. [упорядн. О. Романчук]. – Львів: Меморіал. – 1992. – 544 с.
7. Шаблій О. Володимир Кубійович: формула життя і чину / О. Шаблій // Володимир Кубійович. Т. 1. Наукові праці // Упорядкування і вступна стаття проф. Олега Шаблія. – Париж; Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 800 с.
8. Шендеровський В. «Україна понад усе» – Володимир Кубійович / В. Шендеровський. Нехай не гасне світ науки: Книга перша [за ред. Е. Бабчук]. – Київ : ВД «Простір», 2009. – 416 с. – 2.04.2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://parafia.org.ua/person/kubijovych-volodymyr/> (опубліковано: 09.08.2016; востаннє змінено: 23.09.2016).

УДК [796.011.3:001.891.3](081)Кубійович

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ І СПОРТ В ПРАЦЯХ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

Олена Падовська

Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, м. Львів

В статті досліджується значення В. Кубійовича у творенні національно орієнтованої концепції історії фізичного виховання і спорту. Акцентовано на таких особистісних якостях науковця, як організаційний хист, вміння залучити до збору інформації фахові кадри та поставити відповідну мету. Проаналізовано карту «Організації фізичного виховання» в «Атласі України й суміжних країв», гасла й статті «Енциклопедії українознавства», пов'язані зі спортом та фізичним вихованням, а також інформацію про персоналії видатних організаторів спортивного руху й засновників української національної тіловиховної традиції. Визначені основні блоки інформації, яка є відповіддю на питання: зародження й становлення сучасного фізичного виховання; діячі українського спортивного руху; спортивні організації в Західній Україні першої половини ХХ ст. та спортивні організації в діаспорі; українські спортсмени в світовому олімпійському русі за часів бездержавності.

Ключові слова: фізичне виховання, олімпійські чемпіони, організатор, карта, гасло в енциклопедії, спортсмен.

PHYSICAL EDUCATION AND SPORT IN THE WORKS BY VOLODYMYR KUBIYOVYCH

Olena Padovska

Ivan Boberskyi Lviv State University of Physical Culture, Lviv

The article focuses on V. Kubyovych's contribution to the creation of a nation-oriented concept of physical education and sport history. It emphasizes such personal qualities of the scholar as organizational skills, ability to engage competent experts in data collection and set relevant goals. The research provides analysis of the map «Physical Education Organizations» in the «Atlas of Ukraine and Neighbouring Territories», slogans and articles in the «Encyclopedia of Ukrainian Studies» on sport and physical education, as well as information about outstanding organizers of sport movement and founders of the Ukrainian national body-shaping tradition. The article identifies key blocks of information that cover the following topics: origin and establishment of modern physical education; figures of the Ukrainian sport movement; sport organizations in Western Ukraine in the first half of the 20th century and sport organizations in diaspora; Ukrainian athletes in the world Olympic movement during the non-state period.

Key words: physical education, Olympic champions, organizer, map, encyclopedia slogan, athlete.

Тема історії українського спортивного руху в Галичині актуалізується нині в уже тридцятилітньому триванні Української Державності. Її складові, а саме зародження сучасного фізичного виховання українців на межі ХІХ–ХХ ст., становлення й розвиток у період між двома світовими війнами, тривання в час німецької окупації 1940–44 рр. та, згодом, налагодження організаційних форм і функціонування в діаспорі потребують нового осмислення. В минулому маємо шукати за відповідними моделями функціонування системи фізичного виховання. І тут фіксоване В. Кубійовичем та його колегами в працях енциклопедичного й довідкового характеру залишається відправною точкою пошуку. Так, чого би ми не торкнулися – організаційних аспектів Шевченківського сокільського здвигу, біографічних розвідок щодо видатних постатей, причетних до становлення українського спортивного руху – всюди серед покликань ключовим джерелом надання інформації є Кубійович і його Енциклопедичне видання. Зокрема в праці *Андрія Сиви* детально проаналізована наявність в «Енциклопедії українознавства» за редакцією В. Кубійовича інформація про *Івана Боберського* та його громадсько-політичну діяльність (у першому томі – біографічна довідка (Париж, Нью-Йорк, 1955); у восьмому – відомості про діяльність у сокільському русі (Париж, Нью-Йорк, 1976); у дев'ятому – про «Українську стрілецьку громаду» в Канаді (Париж, Нью-Йорк, 1976); біографічна довідка в англійській версії (Торонто, Буфало, Лондон, 1985) [10, с. 7]. Михайло Білецький, досліджуючи тему сфери послуг, як галузі економічної географії,

побіжно торкається й такої складової, як фізичне виховання [2]. Окремим джерелом із дослідження різних періодів розвитку фізичного виховання і спортивного руху є автобіографічні праці В. Кубійовича. Він у них називає своїх сподвижників по роботі в УЦК, кожному персоналію супроводить характеристика діяльності, часто штрих подальшої долі. Неоцінений досі внесок у вивчення питання дала карта, вміщена останньою в збірці картографічного матеріалу «Атласу України і суміжних країв», назва якої сама промовляє за себе – «Організації фізичного виховання». Її детальний розгляд дозволяє стверджувати про історичну тяглість української тіловиховної традиції, яку за часів соціалізму заперечували. Зробити цілісний огляд розвитку фізичного виховання на основі матеріалу, зібраного Кубійовичем та його однодумцями, звірити інформацію зі всіх вказаних джерел становить мету нашого дослідження.

Важливість взятого до розгляду матеріалу полягає насамперед у достовірності, адже йдеться про свідчення від очевидців і безпосередніх організаторів мережі закладів фізичного виховання в жорстких умовах німецької окупації. Фаховість свідчень забезпечена вмінням В. Кубійовича концентрувати зусилля спеціалістів, у тому числі й в галузі спорту й фізичного виховання. «Принагідно наслідую сказати, що я мав назагал добру руку притягати людей до співпраці; дружба з ними творилася в конкретній щоденній роботі» [7, с. 126]. Погоджуємося із дослідниками життя й діяльності В. Кубійовича: те, що скромно сам Кубійович вклав у вислів «мати добру руку», було властивістю натури науковця притягувати до справи «силою інтелекту, інтелігентності, ідейності і жертвності для української справи, ніким і нічим не переборена сила творення українського духа» [11, с. 5].

При створенні синтетичної багатопланової картографічної праці до виготовлення карт і написання текстової частини – пояснення тих карт і діаграм було залучено крім В. Кубійовича 12 авторів, кожному з яких судилася небуденна доля й визначні наукові здобутки. Ось як згадував про цей чин один із учасників: «...в 1937 році з'явилося у Львові ще одно цінне видання, появу якого не можна оминати мовчанням. Був це «Атлас України і суміжних країв», під редакцією проф. др В. Кубійовича, виданий Укр. видавничим інститутом у Львові. Це прекрасне видання з 87-сторінковим україно-англійським текстом і 66 кольоровими мапами та діаграмами, є другою енциклопедією українського життя у всіх його проявах і ділянках. Далеко не всі державні народи мають таке видання, яке нам вдалося випустити в світ. Кажу – нам, бо я теж мав честь бути співробітником цього атласу» [9, с. 188].

Серед обранців доктору філософії з відзначенням (географія і історія) та фахівцеві в землемірній справі *Ігореві Федіву* (1895–1962) належать п'ять карт (63–66) – «Українська кооперація в Польщі» (I і II), «Просвіта», «Рідна Школа» й ще одна, не пронумерована, 66а «Організації фізичного виховання». Як і більшість із учасників видання «Атласу...» І. Федів попередньо долучився до видання три-томової ілюстрованої енциклопедії «Українська Загальна Енциклопедія» (1930–1934). Для підготовки розділів «Атласу...» важливою була насамперед його активна діяльність як члена управ головніших організацій та товариств (містоголова Українського Технічного Товариства і член Редакційної Колегії *Технічних Вістей*; співорганізатор I Конгресу Українських Інженерів у Львові), а також праця в землемірському бюро інж. Свірського та викладання економічної географії в Українській Торговельній школі, у «Маслосоюзі» референтом з реклами і технічним редактором видання *«Кооперативне Молочарство»*. Однак, коли необхідно було в карті 65 інформувати про українське господарське товариство у Галичині «Сільський Господар», до співпраці залучили видатного практика – *Євгена Храпливого* (1898–1949). Для створення останньої з карт «Атласу...» І. Федіву придався досвід із гімназійної юності: участь в сокільському, спортивному й пластовому русі. На відомій фотографії 1913 р. «Учительський відділ товариства «Сокол-Батько» у Львові» Ігор Федів серед 8 провідників становлення українського тіловиховання – разом із *Іваном Боберським*, братами *Петром* і *Тарасом Франками*, *Степаном Гайдучком*, *Омельяном Гузаром*, *Іваном Ігнатом*, *Олександром Довбенком*. Тож, як і інші молоді тіловиховники, належав до тих, на кого числив їх учитель І. Боберський. У Львові міжвоєнного двадцятиліття І. Федів надалі був членом старшин «Сокола-Батька» [5]. Тож інформацію про історію створення й функціонування спортивних організацій впродовж 40 років (1894–1936) він подав зі знанням справи.

У поясненні до карти І. Федів серед джерел інформації крім календарів та періодики називає працю Володимира Федорчака «Лугова організація 1925–1935» (Львів, 1935), написаний С. Гайдучком розділ в Українській Загальній Енциклопедії. Статистичні дані карти спираються на солідну документальну основу – звіти канцелярій спортивних організацій та рукописні матеріали проф. Гайдучка. Також І. Федів виділив певні особливості представленого в карті матеріалу. В діяльності організації «Сокіл» він розрізняє два етапи: – 1894–1932, коли крім спортивно-оздоровчих завдань приділялася увага протипожежній справі й мандрівництву; – 1932–1938, як місце пожежництва заступив мілітарний виховний компонент – стрілецьтво. За межову І. Федів має подію, коли товариство «Луг» через зміну статуту підпорядковувався «Державному Уряду фізичного виховання» й позбулося протипожежних функцій. З пояснення до карти І. Федіва довідуємося, що крім підлеглих централі «Сокола–Батька» осередків «Сокола» і «Січей», від початку ХХ ст. засновувалися ще самостійні руханкові товариства «Січ». Із їх об'єднання постав у Львові Український Січовий Союз (1912), а відколи мережа розгорнула діяльність на Буковину – Союз Січей. Пунктирно окреслені початки численних спортивних організацій. Це – спортивні гуртки при гімназіях (від 1904); пластові (від 1912); стрілецькі (від 1913). І. Федів представив весь спектр відновлених організацій фізичного виховання і спорту повоєнного періоду. Це – Січові товариства (від 1922), які були реорганізовані у «Луги» (1925); Карпатський Лещетарський Клуб (1924); «Український Спортовий Союз» (1925); Союз української поступової молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі» (1930). На одній лишень XLVIII сторінці вміщено багато інформації і таблиця з числом первинних організацій, за якою простежується динаміка розвитку справи фізичного виховання. Від початків був 1 осередок (1894–1902), а до першої світової війни спостерігалось швидке зростання. Станом на 1914 р. було 974 сокільських гнізд, 813 товариств «Січ» і 7 інших спортивних організацій. У повоєнних роках все повернулося до 1 осередка. Давалися взнаки наслідки воєнного спустошення, поразка українців у національно-визвольних змаганнях і державна політика Польщі. Та від 1922 р. кількість сокільських гнізд обчислювалася десятками, а за неповних чотири роки – сотнями. Коли долучити до них осередки «Лугів» (бл. 200 у 1925 р. і бл. 600 у 1926 р.) та «Каменярів», то загалом число осередків добігало до 1200 одиниць. Так тривало до 1936 р., на основі даних якого й була розроблена карта.

Карта «Організації фізичного виховання» (SPORTING ORGANISATIONS) є останньою в Атласі. На одному листі по верхньому краю міститься чотири побічні карти, на яких картографічно представлено організаційна активність населення в галузі фізичного виховання, насиченість територіально-адміністративних одиниць організаціями фізичного виховання – «Сокіл», «Луг», «Каменярі» та «Український Спортовий Союз». За даними побічних карт видно, що різні спортивні організації були поширені на досліджуваній території нерівномірно. Так, сокільські осередки найбільш рясно вкривають територію Станіславівського повіту – дієві організації містилися там в що-другому селі. Загалом смугою на північному сході території на сто місцевостей припадало від 10 до 30 організацій. Первинні організації «Лугу» найбільшого поширення набули в Надвірнянському повіті та на Тернопільщині (від 70 до 90 організацій на сто місцевостей). Діяльністю луговиків були охоплені відносно рівномірно всі повіти. Осередки «Каменярів» з'явилися відносно пізно, а тому видно деяку «клаптиковість» їх розміщення – то Самбірський повіт, територія сучасної Івано-Франківщини, Збарж і Тернопіль. Найбідніше представлений осередками «Український Спортовий Союз». Матеріал окремих карт був узагальнений в одній комплексній карті. На територіально прямокутному просторі Галичини фізично-виховний та спортивний рух українців представлений був умовно трьома смугами – розвинений у південно-східній частині; середньо-розвинений на смузі центру із переважанням осередків Львівського та Бродівського повітів; малорозвинений у північно-західній частині по лінії Любачів–Ярослав–Березів–Кросно.

В час другої світової війни В. Кубійович постановив охопити національно-просвітницькою та тіловиховною роботою населення цілої території Генерального Губернаторства (ГГ). Особливий наголос ставився на розвитку мережі спортивних організацій по окраїнних етнічно українських територіях Лемківщини, Холмщини з Підляшшям і Посяння. Очевидно, що жертвна праця допомогових комітетів (згодом УЦК) під рукою В. Кубійовича була

покликана прагненням заповнити явлені в картах Атласу прогалини в національному усвідомленні та фізичному гарті української молоді на цілій території ГГ. Як підсумок цитуємо слова В. Кубійовича з передмови до Атласу: «Але бездержавна, хоч і стара нація й її наука мусять на місце окремих наукових інститутів дати власну жертівність і енергію. А всі, що причинилися до опрацювання і видання цього Атласу, дали все, що можна було дати, щоб Атлас своє завдання сповнив... Нехай Атлас учить своїх і чужих, нехай краще пізнання сплячого велетня нашої Вітчизни додає нам енергії та сили до праці, а серед чужої науки нехай розбуджує відомості про Україну і прихилиє до неї друзів» [1, с. VIII].

Від 1948 р. В. Кубійович 40 років свого життя присвятив українській енциклопедії. У втіленні цієї великої ідеї науковець вкотре виявив свій талант організатора, об'єднавши українських учених у діаспорі. Серед осіб найближчого кола, без енергійних і системних дій яких неможливим було б створення Енциклопедії Українознавства, маємо згадати насамперед *Дарію Сіак* (1908–1977) та *Кекілію Паліїв* (1906–1969). Обидві за фахом були учителями фізичного виховання, колегами в УЦК по роботі з молоддю. Далі Д. Сіак викладала у табірних гімназіях Німеччини (1945), а по війні працювала в НТШ, була бібліотекарем НТШ (з 1956). Прикладом жертвності є виконання Дарією обов'язків секретаря з переписування та редагування текстів до енциклопедії, зі збору інформації до численних гасел. Була першою, кому В. Кубійович звірявся в своїх планах. «Товаришка мого життя» – назвавши так, В. Кубійович визнав заслуги своєї дружини й вірної помічниці [7, с. 230, 243]. Внесок Кекілії Паліїв полягає в тому, що вона від 1963 р. зініціювала і вела у співпраці громадян Торонто «Патронат Наукового осередку НТШ» у Сарселі. Залучивши до збору так необхідних коштів своїх товаришок з першого куреня старших пластунок і сеньйорок «Ті, що греблі рвуть», вона започаткувала «Акцію Сарсель». Пласт став фундатором-меценатом Енциклопедії Українознавства. Сама ж К. Паліїв у заповіті пожертвувала 1 000 дол. на енциклопедію «...як пам'ятники на незнані могили своїх двох братів, Омеляна, що загинув під більшовиками на Східних Землях, арештований у 1936 р., помер у 1942 р. у в'язниці в Саратові, та брата Дмитра, який загинув у боях під Бродами у рядах І. Дивізії Української Національної Армії» [6].

Опираючись на репринтне перевидання «Енциклопедії українознавства» (Львів, 1993–2003), проаналізуємо матеріали, які стосуються фізичного виховання, спорту. «ЕУ-1» – предметний підручник українознавства вже в першому томі містить інформацію про звичаї, гри та забави, правила гігієни, які мають виразні тіловиховні та змагальні компоненти. Згадки про такі риси народної культури вміщені в розділі 4 «Народна духовна культура». Так, етнограф *Зенон Кузеля* (1882–1952) подав приклади фізичної активності в календарній обрядовості: «кусання калити» (с. 229), обрядові танці різдвяно-новорічного періоду (с. 231), молодіжні забави на льоду «на Йордан» (с. 232), весняні танці й хороводи, а також гри-«гаївки» (с. 234), русально-купальські обрядодії (с. 236). У родинних обрядах, а особливо в тих, які призначені до соціалізації й громадського життя дослідник вбачає численні елементи – «парубочі гри та змагання, пов'язані з народним спортом» (с. 244). У другому томі в розділах про громадсько-культурний розвиток окремих територіально-адміністративних утворень із компактним проживанням українців в ХХ ст. зустрічаються згадки про організації з фізичного виховання і спорту: розділ «Буковина і Басарабія» за *Т. Галіном* (с. 571); «Українська еміграція між двома світовими війнами» *С. Баран* (с. 574); «Західня Україна до початку нім.-сов. війни» *В. Кубійович* (с. 581). Третій том містить статті, що торкаються теми – XII. 3. «Народний мистецький танок» критика мистецтв *Марії Пастернак* (*Пастернакова*, 1897–1983) (с. 881–886); XIV. 3. – в розділі «Організації молоді» перший підрозділ «Український пластовий улад» *Володимира Яніва* (1908–1991) (с. 955–957) та XIX. 2. «Фізична культура» *Едварда Жарського* (1906–2003) (с. 1161–1165). В останній статті Е. Жарський висвітлив історію становлення фізичної культури від середньовічної княжої доби і до ХХ ст. включно. Особливо цікавий погляд спортсмена-практика і функціонера на організацію та управління спорту в СРСР. Важливо, що Жарський бачить іззовні та аналізує систему фізичного виховання у підяремній советській Україні. Ключовим для опису суті комплексу ГПО є напівобов'язковий характер виконання, а для виробничої руханки те, що вона примусово заведена в перервах на обід. Як йдеться про спортивні товариства СРСР, дослідник констатує, що «Динамо» створене НКВД, а «Спартак» функціонує на терито-

ріально-професійній основі. Жарський добре обізнаний в питанні й об'єктивно оцінює фізичновиховну галузь. Окремо виділені фізична культура на Західній Україні та на еміграції. Там, на етнічно українських землях, попри намагання окупаційних режимів Польщі, Чехословаччини й Румунії ввести фізичне виховання українців у рамки своїх державних спортивних і фізкультурних товариств, автохтонне населення змагалось за власні національні форми фізкультури. Жарський дає широкий огляд спортивних товариств на цих теренах у міжвоєнний та воєнний час, а також розглядає засновані українцями спортивні товариства вже в еміграції. Доповнює матеріал створена пізніше однойменна стаття в словниковій частині – «Фізична культура» (Т. 9, с. 3500–3502).

Більшість із гасел словникової частини енциклопедії – «ЕУ-2» підготовані були Едвардом Жарським. Він відомий як спортивний діяч 1930-х рр. – у Львові організував спортивний гурток «Сагайдачний», брав участь у футбольних змаганнях, став членом Управи спортивного товариства «Україна», очолював Студентський Спортивний Клуб, співпрацював з Центральним Союзом Українського студентства у Празі. Був він серед співпрацівників з підготовки «Атласу України і сумежних країн». У Німеччині став членом Ради Фізичної Культури й головою таборового спортивного клубу (1945), а на еміграції в Америці – співзасновником «Української Спортової Централі Америки і Канади», очільником української спортивної ради, співредактором спортивних журналів «Змаг», «Спортові вісті» та ін. Він – автор підручників і статей на теми спорту. Перегляд дописів Е. Жарського дасть розуміння стану галузі в Україні та світі до 80-х років ХХ ст. Тематично гасла поділяються на такі категорії:

1. Види спорту: Важка атлетика (Т. 1, с. 204); Кошівка (Т. 3, с. 1157); Легкоатлетика (Т. 4, с. 1272/3); Лещетарство/Лижварський спорт (Т. 4, с. 1288–9); Стрілецький спорт (Т. 8, с. 3074); Туризм (Т. 9, с. 3283–4); Футбол (Т. 9, с. 3543–4); Шахи (Т. 10, с. 3793).

2. Діячі фізичного виховання: Боберський Іван (Т. 1, с.141); Гайдучок Степан (Т. 1, с. 338); Гердан-Заклинська Олена (Т. 2, с. 474); Жарський Едвард (Т. 2, с. 664); Заячківський Микола (Т. 2, с. 763); Нагірний Василь (Т. 5, с. 1673); Паліїв Кекілія (Т. 5, с. 1926); Прийма-Богачевська Рома (Т. 6, с. 2333); Суховерські Оксана та Микола (Т. 8, с. 3106); Тисовський (пс. Дрот) Олександр (Т. 9, с. 3210); Трільовський Кирило (Т. 9, с. 3259); Федів Ігор (Т. 9, с. 3488); Франко Петро і Тарас (Т. 9, с. 3529–3530); Хронов'ят Михайло (Т. 10, с. 3639).

3. Організації: «Луг» руханково-спортове товариство у Галичині (Т. 4, с. 1382); «Січ» руханково-протипожежне товариство (Т. 8, с. 2845–2847); «Сокіл» тіловиховне (руханкового профілю) т-во та Укр. «Сокіл» (Т. 8, с. 2940–2942); Союз «Січей» (Т. 8, с. 2974); Союз Українсько-Американських Спортових Товариств, СУАСТ (Т. 8, с. 2992); Союз Української Поступової Молоді ім. М. Драгоманова «Каменярі» (Т. 8, с. 2992–2993); Українська Спортова Централя Америки і Канади (Т. 9, с. 3400); Український Січовий Союз, централя руханково-протипожежних т-в (Т. 9, с. 3438); Український Студентський Спортовий Клуб, УССК (Т. 9, с. 3439).

Стилістично відмінна стаття «Олімпійські ігри» (Т. 5, с. 1848). Її автор *Осип Зінкевич* (1925–2017), як генеральний секретар Українського Олімпійського Комітету в Екзилі інформує про участь етнічних українців в Олімпійських Іграх, виділяючи їх із безликого загалу советських спортсменів. Зі статті видно, що відколи спортсмени з СРСР змагалися на Олімпійських Іграх (з 1952, Гельсінкі), розсіяні світами українці ревно стежили за земляками, щиро вболівали за них і популяризували їх перемоги, як успіхи України.

Присвячені фізичній культурі й спорту розділи й гасла лаконічні та змістовно глибокі. Вони за обсягом і числом займають порівняно з опублікованим за іншими темами матеріалами не багато місця. А проте їх наявність в Енциклопедії Українознавства свідчить про багатогранність й універсальність цього чи не найбільшого досягнення української культури за кордоном. Втілений сміливий проект В. Кубійовича є нетлінним пам'ятником Великому Українцеві та водночас скарбницею й джерелом натхнення Українського Духу в усіх галузях національної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атлас України й сумежних країв [під заг. ред. д-ра В. Кубійовича]. – Львів : Український видавничий інститут у Львові, 1937. – Текст XLVIII с., карт 66.
2. Білецький М. І. Внесок Володимира Кубійовича в дослідження сфери послуг в «Енциклопедії українознавства» / М. І. Білецький // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова Сер. 4. Географія і сучасність. – 2015. – Вип. 19(33). – С. 84–91. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/10219/3/Biletskyi.pdf>.
3. Грузін Д. В. Кубійович Володимир Михайлович / Д. В. Грузін // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2008. – 568 с.: іл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kubiyovich_V (останній перегляд: 21.03.2021).
4. Дописувачі Вікіпедії, Едвард Жарський [Інтернет]. Українська Вікіпедія; 24 лютого 2021, 08:04 UTC. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Едвард_Жарський. (цитовано 28 березня 2021).
5. Життєпис д-ра Ігора Федіва – редактора перевидання книги історії УСС-ів 1955 р. // Українські Січові Стрільці 1914–1920 [д-р І. Іванець і В. Софронів-Левицький, за ред. д-ра Б. Гнатевича]. – Монреаль : Вид-во Ігоря Федіва, 1955. – 211 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://halychyna.ca/USSTOC/USSOCR030.pdf>.
6. Коренець Г. Життєвий шлях Цьопи Паліїв / Г. Коренець. – Лис 5th, 2009 by tyaka. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://my.plast.org.ua/hrebli/istoriya/istorychni-postatikiurenyu/hanka-korenets-pro-tsopu-palijiv>.
7. Кубійович В. Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен : Молоде життя, 1985. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kubiovych/Meni_85_vyd_1985.pdf.
8. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941 = The Ukrainians in the Generalgouvernement, 1939–1941 : історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чикаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.: фот. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=ukr0001629
9. Лукасевич Л. Роздуми на схилку життя / Л. Лукасевич. – Нью-Йорк; С. Бавнд Брук : Українське православне видавництво Св. Софії, 1982. – 338 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2215/file.pdf>.
10. Сова А. О. Суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність Івана Боберського (1873–1947): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А. О. Сова. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020. – 37 с.
11. Шаблій О. Володимир Кубійович: формула життя і чину // В кн.: Володимир Кубійович. Т. 1. Наукові праці // Упорядкування і вступна стаття проф. Олега Шаблія. – Париж; Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 800 с.
12. Шендеровський В. «Україна понад усе» – Володимир Кубійович / В. Шендеровський // Нехай не гасне світ науки: Книга перша [за ред. Е. Бабчук]. – Київ : ВД «Простір», 2009. – 416 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://parafia.org.ua/person/kubijovych-volodymyr/> (опубліковано: 09.08.2016; востаннє змінено: 23.09.2016).

УДК 061.2НТШ(443.6)"1951/2021"

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОСІДОК НТШ У САРСЕЛІ: «ГОРДІСТЬ ЗА МИНУЛЕ І БІЛЬ ЗА СЬОГОДЕННЯ»

Юрій Зінько, Олена Писаревська

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів

Проаналізовано науково-освітній доробок Європейського осередку НТШ у Сарселі (Франція) за 70-річний період (1951–2021). Пік науково-громадської активності цього осідку припав на 50–90-ті роки ХХ століття і пов'язаний з організаційно-науковою діяльністю його тодішнього голови Володимира Кубійовича (1900–1985). У цей період була підготовлена 14-томна Енциклопедія Українознавства та 7 томів її англomовної версії. Ці фундаментальні видання стали важливим етапом у становленні багатьох напрямків розвитку українознавства.

Науково-освітня спадщина НТШ у Сарселі представлена значними бібліотечними фондами (понад 20 тис. примірників) та архівними матеріалами про діяльність співробітників цього осідку. Цей осідок неодноразово відвідували представники наукової і творчої інтелігенції України. В останні десятиріччя проведено електронну каталогізацію бібліотечних фондів, намічені роботи з упорядкування архівних матеріалів.

Сучасний період розвитку цього осідку НТШ характеризується певними проблемами, пов'язаними з технічним станом його приміщень (давній готель ХІХ ст. «Босежур») та правами на їх власність. Нова управа Європейського осередку НТШ у 2018 році прийняла спеціальне звернення (Комунікат) до державних органів, діаспорних організацій, наукових і громадських організацій про підтримку у справі збереження і функціонування цієї важливої інституції в історії вітчизняної науки. Необхідним є об'єднання зусиль всіх зацікавлених сторін як в Україні, так і за кордоном у справі підтримки і допомоги цьому важливому центру української науки.

Ключові слова: Європейський осередок НТШ, Володимир Кубійович, науково-освітня діяльність, українознавство, бібліотека, Енциклопедія Українознавства.

EUROPEAN BRANCH OF SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN SARCELLES: «PAST PRIDE AND PRESENT PAIN»

Yuriy Zin'ko, Olena Pysarevs'ka

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The article analyzes the scientific and educational achievements of the European branch of Shevchenko Scientific Society (SSS) in Sarcelles (France) for the 70-year period (1951–2021). The peak of scientific and public activity of this branch was observed in the 50-90s of the XX century and is connected with the organizational and scientific activity of its then chairman Volodymyr Kubiyovych (1900–1985). During this period, an 11-volume «Encyclopedia of Ukrainian Studies» and 9 volumes of its English version were created. These fundamental publications became an important stage in the formation of many areas of development of Ukrainian studies.

The scientific and educational heritage of SSS in Sarcelles is represented by significant library funds (over 20 thousand copies) and archival materials about the activities of the staff of this branch. Representatives of the scientific and creative intelligentsia of Ukraine have repeatedly visited this branch. In recent decades, electronic catalog of library collections has been created, and work on organizing archival materials is planned.

The current period of development of this SSS branch is characterized by certain problems related to the technical condition of its premises (Beausejour Hotel in XIX century) and title to this property. In 2018, the new board of the European branch of SSS filed a special appeal to the government agencies, diaspora organizations, scientific and public organizations for support in preserving and ensuring functioning of this important institution in the history of domestic science. All stakeholders both in Ukraine and abroad should join forces to support and assist this important center of Ukrainian science.

Key words: the European branch of Shevchenko Scientific Society, Volodymyr Kubiyovych, scientific and educational activity, Ukrainian studies, library, «Encyclopedia of Ukrainian Studies».

Цього року минає 70 років заснування Європейського осередку НТШ у Сарселі (Франція). На початку червня 1951 року 15 співробітників НТШ переїхали сюди з Німеччини, а

решта перебрались у Сарсель наприкінці того ж року. 28 серпня 1951 року відбулось освячення колишнього готелю «Босежур», де розмістився осередок.

Сарсель (*Sarcelles*) – поселення паризького передмістя, що розташоване за 17 км від столиці. В усі часи Сарсель (фр. *sarcelle* – дика качка, качка-мандаринка) був місцем, куди приїжджали мисливці, а зупинялись вони у готелі Босежур. Територіально воно складається з двох частин: старого Сарселя, відомого як «село Сарцелес» (рис. 1), та багатоповерхової забудови 50–60-х років ХХ століття [10]. В історико-культурному плані найвідомішими об'єктами є церква Сен-П'єр-Сен-Поль (ХІІ ст.) (рис. 2), міська ратуша Мануарде Міравіль (ХІХ ст.), а також Нове місто Сарсель Лашер, що репрезентує архітектурну спадщину 1950-х років. Це місто вирізняє значна частка населення іммігрантського походження з багатодітними сім'ями. Зокрема, приблизно 16 % народились за кордоном, 11 % були французами за місцем народження. У місті є одна з найбільших спільнот прибулих з Алжиру. Високою є частка алжирців (14 %), марокканців (11 %) і тунісців (15 %) [9]. Водночас третина жителів міста – це євреї, з цієї причини Сарсель отримав назву «Маленький Єрусалим». Тут є найбільша концентрація кошерних магазинів, синагог, шкіл та інших установ у всьому Паризькому регіоні. У соціально-політичному плані місто стикається зі зростанням насильства та радикального ісламу. Місто серйозно постраждало від заворушень у 2005, 2007 та 2014 роках. Ці насильства породили хвилю виїздів єврейської спільноти. В цілому Сарсель відносно молоде місто, тут у 2017 році мешкало 58,5 тис. жителів [9].

Рис. 1. Історична карта Сарселю і околиць (ХІХ ст.) [10]

Рис. 2. Церква Сен-П'єр-Сен-Поль (ХІІ ст.) [10]

Сам осідок Європейського Наукового Товариства імені Шевченка у Сарселі [2; 3; 6; 7; 8] розміщене в імпозантній будівлі ХІХ століття, колишньому готелі «Босежур» (рис. 3) з садом із загальною площею 3 000 квадратних метрів. Цей будинок був викуплений архієпископом української греко-католицької церкви Кир Іваном Бучком на поважні субвенції від Ватикану. Саме сюди у 1951 році з Мюнхена (Німеччина) було перенесено Європейський осередок НТШ.

Рис. 3. Будинок Європейського Наукового Товариства імені Шевченка у Сарселі (малюнок О. Шаблія, 1994)

У 1952 році головою НТШ став Володимир Кубійович. У Сарселі утворюється потужний науковий осередок НТШ. Його співробітники мешкали в однокімнатних приміщеннях – колишніх готельних кімнатах, і одночасно займались городництвом на прилеглий ділянці. Саме на період 50–80-х років ХХ століття припадає активна діяльність осідку НТШ [6]. Більшість наукових співробітників, у тому числі Володимир Кубійович, були поховані на місцевому кладовищі в усипальниці НТШ (фото з Фейсбуку за 1 листопада 2018 року) [3] (рис. 4).

Рис. 4. Спільна могила Голови НТШ у Європі Володимира Кубійовича та співробітників осідку

За сімдесятирічний період функціонування осередку НТШ у Сарселі тут діяли Інститут національних досліджень з різноманітними секціями та Інститут Енциклопедії, а також канцелярія, що опрацьовувала кореспонденцію та видавала періодику «Вісті НТШ в Європі», «Бюлетень із Сарселю». Працювала у 50–80-х роках Комісія Допомоги Українському Студентству. Тут організовувались наукові конференції та курси з українознавства. Особливу цінність представляє бібліотечний фонд, де знаходиться приблизно 20 000 книг, архівних документів, фотографій та журналів з діаспори. Недарма осередок НТШ в Сарселі називають найдорожчим діамантом у короні української наукової спадщини в Європі [6]. Найбільшим здобутком цього осередку стала 11-томна Енциклопедія Українознавства (рис. 5), яка містила понад 20 000 статей. Це видання об'єднало науковців з діаспори: 1955–1989 рр. вийшло 10 томів, а 1995 р. – 11-й том (доповнення). Окрім цього, було видано ще 7 англomовних томів [5]. Цими фундаментальними працями Європейський осередок НТШ забезпечив збереження наукової спадщини українців і підніс на європейський рівень вітчизняну науку.

Дослідження проф. Олега Шаблія про діяльність багаторічного голови Європейського осередку НТШ Володимира Кубійовича, яке опиралось на архівні матеріали і особисті відвідини садиби НТШ у Сарселі у 1994 році, дозволило відтворити багаторічну діяльність НТШ за останні пів віку ХХ століття [5]. Ним підкреслюється, що ядром діяльності НТШ у Сарселі став Інститут Енциклопедії України на чолі з В. Кубійовичем, вершиною якого було багатомне видання Енциклопедія Українознавства. Згідно зі спогадами проф. О. Шаблія по візиті в осередок НТШ у 1994 році, ця установа сприймалась як активно функціонуючий науково-освітній об'єкт, де вдало поєднувались музейно-експозиційна частина (кабінет Володимира Кубійовича, бібліотечні фонди) з можливостями науково-освітньої праці у надаваних кімнатах для приїжджих науковців і громадських діячів з України і діаспори. Вже через чверть століття доктор Людмила Пекарська [4] буде описувати цей осередок як упадаючу інституцію.

Рис. 5. Енциклопедія Українознавства (титольна сторінка видання)

Рис. 6. Праця над архівами, ініційована членами Європейського НТШ, 2018 р.

В останні десятиріччя діяльність Європейського осередку НТШ була пов'язана з впорядкуванням бібліотечного фонду. За даними Вікіпедії [2], електронний каталог бібліотеки НТШ у Сарселі почав створюватись з 1994 року і налічує понад 26 тис. найменувань. Він включає бібліографічні описи видань XIX–XX століття, які були видані на території України, СРСР та за кордоном українською, російською та іншими мовами. Також вдалось видати антологію української літератури французькою мовою. Активно брав участь осередок НТШ у щорічному відзначенні роковин Тараса Шевченка у Франції і громадських акціях української діаспори у Франції. Будинок НТШ відвідували неодноразово представники наукової і творчої інтелігенції з України, а також представники посольства України у Франції.

На останніх Загальних зборах Європейського НТШ, датованих червнем 2018 року, Нова Управа, що складається в більшості з науковців молодого покоління, намітила низку заходів: активізувати інтернет-сторінку НТШ, опрацювати новий профіль бібліотечних фондів, а також створено архівну комісію на чолі з д-р Людмилою Пекарською для опрацювання структури і класифікації архівів. Важливим моментом діяльності НТШ залишається упорядкування прав власності на будинок у Сарселі. Сама Нова Управа НТШ була обрана у вересні 2017 року: голова – адвокат Стефан Дуніковський, заступник голови – Микола Шофовал, секретар – Анна-Марія Довганюк. Одне з цікавих відео на Фейсбуку [3], яке датоване вереснем 2018 року, засвідчило роботи з наведення порядку в бібліотеці та перегляду архівів Товариства (див. рис. 6).

Водночас XXI століття поставило перед Європейським осередком НТШ нові виклики як організаційного, так і матеріального плану. Зокрема, так описує архівіст з Лондона д-р Людмила Пекарська [4] сучасний стан приміщення осередку: «стародавній будинок ... з протікаючим дахом і тріщинами, вологими стінами з розповзаючимся грибок і цвілью, яка вбиває книжковий, архівний і мистецький фонд...». Хоча у приміщенні справді збереглась атмосфера часів активної діяльності осередку НТШ – відкрита канцелярія В. Кубійовича з старими меблями та письмовим столом, оточеним книгами; кабінет проф. Володимира Янова – з масою книжок і папками зі сторінками документального матеріалу. Як зауважує очевидець відвідин будинку Сарселю у 2017 році Людмила Пекарська, «по всьому приміщенні розкидані папки, картонні коробки, які є важливими архівними документами». У підсумку вона стверджує, що «... це Європейське вогнище української науки у жахливому занепаді і великій небезпеці безповоротної втрати. Сучасний стан Сарселю – це мірило культурного рівня держави, для якої НТШ працювало понад півстоліття, це показник розвитку країни, яка говорить «Ми – Європа» [4].

Доступної інформації про сучасний стан осередку НТШ у Сарселі недостатньо, щоб судити про його стан. Джерелами є соціальні мережі (у Фейсбуку [3] остання інформація датована серединою 2020 року). Остання публічна інформація на сайті Європейського

осередку НТШ в Сарселі, яка датована 2018 роком, має титул «НТШ в Європі. Гордість за минуле і біль за сьогодні», який використано для назви цієї статті. Цей титул був пов'язаний першою чергою зі зверненням (Комунікатом) нової Управи НТШ в Сарселі. Комунікат НТШ у Європі було звернено до Світової Ради Наукових Товариств ім. Т. Шевченка, членів НТШ в Україні та МЗС України і Посольства України у Франції про ситуацію, яка створилась з осередком НТШ в Сарселі. Ця відозва була прийнята на загальних зборах НТШ. У ній йдеться передовсім за передачу НТШ права власності над посілістю у Сарселі. У зв'язку з тим, що Європейський осередок НТШ на початку своєї діяльності не був зареєстрований як французька установа, посілість було вирішено оформити на Українську Суспільну Службу Опіки у Франції (УССОФ). Десятиліттями оплата за будинок, страхування, податки здійснювались з фондів Європейського осередку НТШ. У цей період стосунки між НТШ і УССОФ були дружніми. Але на початку 2018 року на загальних зборах УССОФ було прийнято рішення не передавати будинок у Сарселі його дійсному власнику НТШ. А вже з червня НТШ було вручено вимогу звільнити протягом року будинок на вулиці 29, rue des Bauves та віддати ключі від нього. Власне у Комунікаті було зазначено, що НТШ звертається до усіх можливих дій, щоб зберегти за собою цей будинок і зберегти пам'ять десятків співробітників Енциклопедії Українознавства, а також світового українства, яке десятиліттями підтримувало НТШ. За інформації о. доктора Ігоря Ранці (*Член Пресвітерської ради, Колегії єпархіяльних радників Паризької єпархії, Голова Комісії екуменічних і міжрелігійних зв'язків Паризької Єпархії Святого Володимира Великого*) [1], зараз справа про власність будинку в Сарселі перебуває в судових інстанціях.

У заключенні цієї узагальнюючої статті про минуле і сьогодні Європейського осередку НТШ наведено слушну загальну пропозицію неодноразово цитованої Людмили Пекарської: «Сьогодні потрібні мудрі кроки на державному рівні, щоб Сарсель з його вмістом став національним багатством як України, так і Франції, щоб він продовжував служити історичному, культурному та науковому прогресу України...» [4].

На сучасному етапі важливо підтримувати діючий Європейський осередок НТШ у Сарселі. Тут актуальною є спільна діяльність як базового осередку НТШ в Україні, так і різноманітних громадських організацій, що підтримують науково-культурну діяльність української діаспори (Світовий конгрес українців, Товариство Україна-Франція, Всеукраїнське Товариство охорони пам'яток історії і культури та інших). Важливо підключити до підтримки французьких партнерів, з якими налагоджена науково-освітня співпраця (Собор святого Володимира Великого у Парижі, Університет Святого Климента у Версалі).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Єпархія святого Володимира Великого у Парижі для українців греко-католиків у Франції, Бельгії, Нідерландах, Люксембурзі та Швейцарії / Українська Греко-Католицька Церква. Офіційна сторінка [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ugcc.fr/pro-ueparhuu>.
2. Наукове товариство імені Шевченка у Європі / Вікіпедія. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Наукове_товариство_імені_Шевченка_у_Європі.
3. Наукове товариство ім. Шевченка в Європі / Сторінка у Facebook. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.facebook.com/ntsheu>.
4. Пекарська Л. Сарсель: НТШ в Європі. Гордість за минуле і біль за сьогодні / Л. Пекарська [28.12.2017]. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ntshevchenko.eu/sarsely-ntsh-v-vgor-gordsty-za-minule-bly-za-syogodennya>.
5. Шаблій О. І. Володимир Кубійович : Енциклопедія життя і творення. – Львів : Фенікс ; Париж, 1996. – 704 с.
6. Shevchenko Scientific Society in Europe – Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі / Офіційна сторінка. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://ntshevchenko.eu/>.
7. Société Scientifique Ševčenko in Sarcelles / Max Pyziur and Hanya Krill // BRAMA. – 2004. – Jan 20. [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.brama.com/news/press/2004/01/040120-parisukrainians3.html>.
8. Société scientifique Chevtchenko. [Electronic resource]. – Mode of access : <https://what-this-is.info/3420571/1/societe-scientifique-chevtchenko.html>.
9. Sarcelles / Офіційна сторінка міста. [Ressource électronique]. – Mode d'accès : <https://www.sarcelles.fr/>.
10. Sarcelles [Ressource électronique]. – Mode d'accès : <https://fr.wikipedia.org/wiki/Sarcelles>.

II. МОДЕРНІ НАПРЯМКИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

УДК [911.3:303.4:001-051](477)»20»

ВИРОБНИЦТВО ЗНАНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ: ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТИ ТА НОВІ ГОРИЗОНТИ

Костянтин Мезенцев, Наталія Провотар

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

Визначено особливості сучасних суспільно-географічних досліджень в Україні. Проаналізовано цитування наукових праць українських вчених в області суспільній географії за базою цитувань Google Scholar. Виявлено рівні та особливості цитування за регіональними осередками та тематичними напрямками. Окреслено головні причини недостатньої презентації та цитування українських суспільно-географічних досліджень за межами країни.

На прикладі урбаністичних досліджень розкрито попит з боку практики та нові горизонти наукових пошуків. Охарактеризовано найбільш перспективні підходи до урбаністичних досліджень: комфортного міста, озеленення міста, різноманіття публічних просторів, пішохідної доступності міста, інклюзивного міста, партисипативного міського планування та міського активізму.

Ключові слова: суспільна географія, виробництво знань, цитування, урбаністичні дослідження, комфортне місто, інклюзивне місто, партисипативне міське планування.

KNOWLEDGE PRODUCTION IN UKRAINIAN HUMAN GEOGRAPHY: ANSWERS TO REQUESTS AND NEW HORIZONS

Kostyantyn Mezentsev, Nataliia Provotar

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Peculiarities of contemporary human-geographical research in Ukraine are determined. The citations of academic works of Ukrainian scholars in the field of human geography based on Google Scholar citations are analyzed. Levels and features of citation by regional centers and thematic areas are revealed. The main reasons for insufficient representation and citation of Ukrainian human-geographical research outside the country are outlined.

The requests from practice and new horizons of research are shown on urban studies case. The most promising approaches to urban research are described: comfortable city, urban greening, diversity of public spaces, pedestrian accessibility, inclusive city, participatory urban planning and urban activism.

Key words: human geography, knowledge production, citations, urban studies, comfortable city, inclusive city, participatory urban planning.

Зазвичай оцінка ключових напрямів вітчизняних наукових досліджень базується на аналізі опублікованих за певний період наукових праць незалежно від рівня їх цитування, тобто незалежно від того, який вони справляють вплив на розвиток наукової думки. Натомість, як свідчить світовий досвід, важливу роль відіграє саме рівень цитування, який відображає впливовість окремих наукових напрямів та центрів. Тому для оцінки напрямів та регіональних осередків, які мають найбільший рівень цитування в області суспільної географії, ми скористалися найбільш доступним та відкритим індексом цитувань Google Scholar (<https://scholar.google.com.ua>). Аналіз здійснено з урахуванням тих вчених, хто мають особистий підтверджений профіль у Google Scholar. Враховувалися цитування тих вчених, які працюють на кафедрах економічної та соціальної географії (та споріднених кафедрах) або мають науковий ступінь доктора чи кандидата географічних наук за спеціальністю 11.00.02 – економічна та соціальна географія. Для оцінки рівня цитувань регіональних осередків аналізувалися праці за весь період публікаційної активності вчених, які нині працюють в університетах, наукових та науково-дослідних і проектних установах. За напрямками суспільно-географічних досліджень аналізувалися праці за період 2000–2020 рр.

II. МОДЕРНІ НАПРЯМКИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

Автори не претендують на вичерпність аналізу та наголошують на певній суб'єктивності, викликаній нечіткістю меж суспільно-географічних досліджень та міждисциплінарним характером багатьох праць суспільно-географів, а також тим, що Google Scholar є доволі динамічною системою, де індекси та кількість цитувань постійно змінюються (аналіз проведено за даними на 15 листопада 2020 року). Але для порівняння окремих напрямів та регіональних центрів такий підхід можна вважати прийнятним.

Якщо розглянути цитування в розрізі регіональних осередків суспільно-географічних досліджень, то найвищий рівень цитувань очікувано мають Київський, Львівський, Одеський і Харківський центри (індекс Гірша $h=16-17$), а також Херсонський, Уманський і Чернівецький (індекс Гірша $h=13-14$) (табл. 1). Якщо індекс Гірша для регіональних осередків свідчить, перш за все, про наявність визнаних лідерів наукових досліджень, то про потужність таких центрів свідчить кількість вчених, які мають високий рівень цитування.

За всіма параметрами найбільш потужним є Київський осередок, де 44 вчених мають індекс Гірша 3 і більше (зокрема 12 – 10 і більше) та 31 вчений, що мають понад 100 цитувань їхніх праць (зокрема, три – понад 1000). У Львівському осередку 20 вчених мають індекс Гірша 3 і більше (10 вчених – понад 100 цитувань), у Чернівецькому – 15 (6), Харківському – 14 (8), Херсонському – 10 (3).

Таблиця 1

Рівень цитування суспільно-географічних праць за регіональними центрами

Регіональний осередок	h-індекс				Кількість цитувань			
	макс.	10 і більше	5-9	3-4	1000 і більше	500-999	100-499	50-99
Київ	17	12	21	11	3	8	20	3
Львів	17	3	7	10	1	4	5	3
Одеса	17	2	2	0	1	1	2	0
Харків	16	4	7	3	0	1	7	3
Херсон	14	2	2	6	0	1	2	3
Умань	14	1	1	0	0	1	0	0
Чернівці	13	1	4	10	0	1	5	6
Івано-Франківськ	12	1	0	0	0	0	1	0
Тернопіль	9	0	5	5	0	0	4	3
Ніжин	8	0	2	0	0	0	2	0
Кривий Ріг	7	0	3	2	0	0	2	1
Луцьк	6	0	3	7	0	0	1	3
Берегове	6	0	4	0	0	0	2	1
Полтава	6	0	2	2	0	0	1	1
Дніпро	6	0	1	1	0	0	0	3
Суми	6	0	1	1	0	0	1	1
Кропивницький	6	0	1	1	0	0	1	1
Рівне	5	0	1	1	0	0	1	0
Мелітополь	4	0	0	5	0	0	0	3
Вінниця	3	0	0	2	0	0	0	1
Житомир	3	0	0	1	0	0	0	0
Луганськ	3	0	0	1	0	0	0	0
Переяслав-Хмельницький	3	0	0	1	0	0	0	0

З ключових монографій, навчальних посібників та підручників суспільно-географічної тематики, опублікованих у 2000-х роках, найбільш цитовані в Google Scholar «Основи загальної суспільної географії» (2003) та «Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії» (2001) Олега Шаблія, «Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика» (2005) та «Основи суспільної географії» (2001) Олександра Топчієва (понад 170 цитувань кожна).

Серед тематичних найбільш цитованими (понад 90 цитувань кожна) є праці:

- з географії рекреації і туризму, зокрема: «Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування» (О. Бейдик, 2001), «Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти)» (О. Любіцева, 2002), «Рекреалогія» (В. Стафійчук, 2006), «Зелений туризм» (М. Рутинський, 2008), «Географія туризму» (С. Кузик, 2011) тощо;

- з політичної географії, зокрема: «Україна в політико-географічному вимірі» (М. Дністрянський, 2000), «Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики» (М. Дністрянський, 2006), «Геополітика» (В. Дергачов, 2012);

- з проблем просторового/регіонального розвитку, зокрема: «Просторовий розвиток соціо-природних систем: шлях до нової парадигми» (С. Сонько, 2003), «Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти» (В. Джаман, 2003), «Логістика: просторово-територіальний вимір» (І. Смирнов, 2004), «Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку» (К. Мезенцев, 2005), «Якість життя населення України: суспільно-географічна концептуалізація» (І. Гукалова, 2009).

Якщо книжкові видання українських авторів можуть конкурувати за рівнем цитування із зарубіжними працями, то у порівнянні зі світовою суспільною географією, де високий рівень цитувань мають окремі наукові статті, вітчизняна наука значно поступається. Так, окремі книги українських авторів мають понад 600 цитувань, а найбільш цитовані наукові статті – лише 15–25. Найбільше цитувань наукових статей суспільно-географічного змісту припадає на такі українські фахові періодичні видання:

- «Український географічний журнал», зокрема, найцитованішими (понад 15 цитувань кожна) є статті «Геодемографічний процес: зміст і функції поняття» (О. Топчієв, С. Куделіна, В. Яворська, 2000), «Регіональний розвиток: сутність процесу та його особливості» (Г. Підгрушний, 2003), «Концепція сталого (збалансованого) розвитку та її сприйняття в Україні» (Л. Руденко, С. Лісовський, 2005), «Географія перед новітніми викликами і запитамі (український аспект)» (Л. Руденко, О. Топчієв, В. Нудельман, 2012), «Ландшафтне планування та його роль у вирішенні завдань сталого просторового розвитку України» (Л. Руденко, Є. Маруняк, 2012), «Планування території регіону: суспільно-географічна концептуалізація» (Д. Мальчикова, 2012), «Територіальна організація портової діяльності регіону у контексті формування транспортно-логістичних мереж» (О. Топчієв, Н. Нефедова, 2013);

- «Часопис соціально-економічної географії», зокрема, «Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів» (К. Немець, Л. Немець, О. Немець, 2009), «Суспільно-географічний аналіз захворюваності населення регіонів України» (Н. Мезенцева (Провотар), С. Батиченко, 2009), «Виробнича типологія сільського господарства Харківської області: тридцять років потому» (С. Сонько, 2015);

- «Економічна та соціальна географія», зокрема, «Розвиток екологічного туризму в Україні» (О. Любіцева, К. Шашук, 2002), «Трансформація публічних просторів у великих містах України на прикладі торговельно-розважальних центрів» (К. Мезенцев, Н. Мезенцева (Провотар), Т. Бура, 2011);

- «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія», зокрема, «Тренди розвитку міських поселень в Україні: стійкі та вразливі міста» (К. Мезенцев, 2013);

- «Вісник Львівського університету. Серія географічна», зокрема, «Класифікація та типологія курортів» (М. Рутинський, 2007), «Периферійність соціального розвитку віддалених депресивних районів України як чинник електоральної активності населення» (М. Дністрянський, 2007), «Історія розвитку та сучасний стан медико-географічних досліджень» (В. Гуцуляк, К. Муха, 2009);

- «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського Сергія: Географія», зокрема, «Історичні аспекти становлення та розвитку концепції «центр–периферія» (І. Пилипенко, 2008).

Як бачимо, найбільш цитованими є наукові статті, присвячені концептуалізації регіонального і міського розвитку, соціально-економічних трансформацій території, просторового планування, демогеографічного розвитку, захворюваності та здоров'я населення, розвитку туризму.

Варто зазначити, що домінуюча кількість цитувань українських вчених забезпечується іншими українськими вченими. Тобто поки що низьким залишається рівень інтернаціоналізації суспільно-географічних досліджень українських дослідників. Із наукових статей, опублікованих українськими авторами у зарубіжних виданнях у 2000-х роках, найбільш цитованими є «Challenges of the Post-Soviet Development of Ukraine: Economic Transformations, Demographic Changes and Socio-Spatial Polarization» (К. Мезенцев, Г. Підгрушний, Н. Мезенцева (Провотар), в книзі «Under-

standing Geographies of Polarization and Peripheralization», видавництво Palgrave Macmillan, 2015), «Ukraine: Transformation of Economic Structure as the Key to Spatial Development» (Л. Руденко, І. Гукалова, Г. Підгрушний, у книзі «Rise and Decline of Industry in Central and Eastern Europe, видавництво Springer, 2005), «Второе загородное жилье горожан в России и Украине: эволюция дач и тренды их современных изменений» (Т. Нефьодова, І. Савчук, в журналі «Известия Российской академии наук. Серия географическая, 2015), «Decentralization Reform in Ukraine: Assessment of the Chosen Transformation Model» (В. Удовиченко, А. Мельничук, О. Гнатюк, П. Остапенко, в журналі «European Spatial Research and Policy», 2017), «The renaming of streets in post-revolutionary Ukraine: regional strategies to construct a new national identity» (О. Гнатюк, в журналі «Acta Universitatis Carolinae Geographica», 2018).

Така ситуація із порівняно низьким рівнем презентації та цитування наукових досліджень характерна не тільки для української суспільної географії, це спільна проблема більшості країн Центральної та Східної Європи. Серед ключових проблем, які зумовлюють порівняно низький рівень презентації та ще більшою мірою цитування результатів наукових пошуків центрально- та східноєвропейських вчених називають мовний бар'єр, відмінності у наукових підходах та трактуваннях порівняно із «західною» суспільною географією, роль спадковості (радянської / соціалістичної) соціально-економічної географії, редакційна політика західноєвропейських та американських наукових видань, сприйняття досліджень, що здійснюються вченими регіону як наукової периферії тощо [8, 9]. Також варто додати наявність значного «внутрішнього ринку» наукових досліджень в Україні, певною мірою самодостатність презентації результатів наукових досліджень в межах країни.

Сучасні дослідження у суспільній географії характеризуються використанням міждисциплінарного підходу, постійним розширенням об'єктно-предметного поля та методичного апарату, багатоаспектністю. У 1970–80-х роках відбулося переосмислення категорії простору в суспільній географії: його стали розглядати не як такий, де соціальні характеристики диференціюються (і відповідно картографуються), а як такий, де соціальні відносини «розгортаються», а сам простір формується в процесі соціальних відносин – відбувається виробництво простору [6].

На особливу увагу заслуговують урбаністичні дослідження, роль яких в українській суспільній географії доволі стрімко зростає [4]. Нині можна вести мову про «моду на урбанізм»: проводяться вебінари, семінари, докторські та літні школи, здійснюються міжнародні грантові проекти, проводяться дослідження, у відповідь на запит суспільства відкриваються нові спеціальності. Увага до урбаністичних досліджень викликана, з одного боку, вражаючими змінами, які відбуваються у розвитку міст, а з іншого, поширенням феномену міського активізму. Сучасні міста розглядаються як простори, де взаємонакладаються різноманітні процеси: глобалізація, метрополізація, джентрифікація, фрагментація (функціональна фрагментація), комерціалізація, деіндустріалізація, терціарізація, ревіталізація, сакралізація, просторова сегрегація (соціальна поляризація), які призводять до суттєвих трансформацій міського середовища [7, с. 181–184]. Міський активізм переживає період відродження і проявляється в різних видах і формах за такими напрямками: актуалізація і популяризація проблем міського розвитку; урбаністичні дослідження; облагородження міського простору; партисипативне управління містом.

Міський простір в урбаністичних дослідженнях розглядається не лише як місце фізичного знаходження людини, але і як середовище її життєдіяльності в контексті розселення, відтворення, проживання, трудової діяльності, проведення дозвілля, рекреації та відпочинку, громадської діяльності, які реалізуються на перетині економічних, соціальних, культурних та містобудівних сфер функціонування міста. У соціальному просторі міста здійснюються соціальні взаємодії людей, їх соціальні відносини.

В українській суспільній географії представлено небагато практично значимих результатів урбаністичних пошуків, концептуалізацій та підходів до розуміння міста. Тому соціальні контексти взаємодії у містах та мікрорайонах, джентрифікація міських кварталів, використання та трансформація публічних просторів, повсякденні практики у містах та субурбії, повсякденність життєдіяльності людини, партисипативне міське планування – все це є важливими складовими урбогеографічних досліджень [3].

Для сучасних урбаністичних досліджень важливим є врахування напрацьованих концептуальних засад та практичного досвіду для підвищення якості життя населення міста.

Окреслимо найбільш перспективні напрями, де дослідження українських вчених можуть зробити внесок у виробництво нових знань.

1. Комфортне місто. Ознакою комфортного міста, міста для людей [1] є підпорядкування інтересів ієрархічному ланцюжку: місто для людей – місто для велосипедистів – місто для комунального транспорту – місто для автомобілів. Комфортне місто передбачає озеленення та наявність достатньої кількості публічних просторів, доступне житло, доступний громадський транспорт, обмеження руху автомобілів, розумне планування та управління містом.

2. Озеленення міста. Актуальність цього питання зумовлена необхідністю сталого його охолодження у відповідь на глобальні зміни клімату та підвищення температури повітря у містах. Озеленення міста передбачає збільшення зелених насаджень, озеленення дахів і фасадів, використання нових підходів до проектування міст.

3. Різноманіття публічних просторів. Місто впливає на психічний стан мешканців. Воно може як погіршувати його, посилюючи тривожність, відчуття самотності і безпорадності, так і сприяти психічному здоров'ю. Для цього воно повинне сприяти взаємодії (спілкуванню) та життєдіяльності людей. Міські публічні простори виконують функцію комунікації, рекреації, відпочинку, самоідентифікації, дають можливість знайомитись, почуватися в безпеці. У період пандемії Covid-19 актуалізувались питання фізичної доступності відкритих зелених публічних просторів міста.

4. Пішохідна доступність. Пішохідне місто, «місто 15-ти хвилин» передбачає не лише комфортну пішохідну доступність різних об'єктів і послуг, а також можливість ведення здорового способу життя, економії транспортних витрат, зниження рівня забруднення міста.

5. Інклюзивне місто. Безбар'єрність та інклюзія забезпечують мешканцям міста можливість взаємодіяти. У соціально-географічному розумінні інклюзії означають доступні (відкриті) для всіх публічні простори, горизонтальну і вертикальну взаємодію між громадами, відсутність соціально-територіальної дискримінації населення тощо [2]. Це важливо з точки зору запобігання вилученню частини міської громади із використання міського простору, поширення соціально-просторової несправедливості та сегрегації мешканців за майновою ознакою.

6. Партисипативне міське планування та міський активізм [5]. Управління містом здійснюється на засадах партисипації міської влади, представників бізнесу та громади міста. Міський активізм виражається у різних формах. Це і проведення урбаністичних досліджень, розробка проектів для бюджету участі, створення та підписання петицій, відкриття різноманітних екокав'ярень чи облаштування публічних просторів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гел Я. Міста для людей / Я. Гел. – Київ : Основи, 2018. – 280 с.
2. Гукалова І. В. До питання соціально-географічної концептуалізації інклюзивного розвитку / І. В. Гукалова // Науковий вісн. Херсон. держ. ун-ту. – Сер. Географічні науки. – 2019. – № 10. – С. 20–26.
3. Мезенцев К. В. Соціальна географія: сучасні фокуси та підходи / К. В. Мезенцев, Н. І. Мезенцева (Провотар) // Географічна наука та освіта: від констатації до конструктивізму : зб. наук. праць. – Київ, 2018. – С. 25–28.
4. Мезенцев К. Міський вимір суспільно-географічних досліджень / К. Мезенцев, Г. Підгрушний, Н. Провотар // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці : ВПП «Місто», 2020. – С. 72–76.
5. Мезенцев К. В. Публічні простори через призму партисипативного міського планування – приклад Києва / К. В. Мезенцев, Н. І. Провотар, М. В. Пальчук // Український географічний журнал. – 2020. – № 2. – С. 30–37.
6. Мезенцев К. В. Неоднозначні приміські простори: тенденції та особливості зміни повсякденних практик / К. В. Мезенцев, Н. І. Провотар, О. М. Гнатюк, А. Л. Мельничук, О. О. Денисенко // Економічна та соціальна географія. – 2019. – Вип. 82. – С. 4–19.
7. Мезенцев К. В. Вступ: зміни міського простору столиці / К. В. Мезенцев, Н. І. Мезенцева (Провотар) // Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін : монографія [за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої (Провотар)]. – Київ : Фенікс, 2017. – 438 с.
8. Gyuris F. Problem or solution? Academic internationalization in contemporary human geography in East Central Europe / F. Gyuris // Geographische Zeitschrift. – 2018. – Vol. 106 (1). – P. 38–49.
9. Bajerski A. East-Central European human geographers in English-dominated, Anglophone-based international publishing space / A. Bajerski, K. Przygoński // Geographia Polonica. – 2018. – Vol. 91 (3). – P. 265–280.

УДК [911.3:910.1](477)»196/200»

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Олег Шаблій

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Ідея нових наукових дисциплін появилася на початку 60-х років ХХ ст. Тренд нових географій мав місце, особливо в американській науці. Він був пов'язаний з переборюванням хибних тенденцій міжвоєнної німецької географії, зокрема політичної і геополітики. Водночас в англomовному світі намітився розвиток лівих поглядів і формування т. зв. радикальної географії на марксовій методологічній підставі. Однак ця «нова» СГ вже формувалася не стільки у період т. зв. модерної географії, як під час існування новітньої (постмодерної) науки. Навіть учений П. Р. Кругман у 1991 р. ввів поняття нової економічної географії, хоч це радше була нова геоeкономіка. У нашій розвідці постулюється десять положень нової суспільної географії в Україні і поза її межами: 1) нова СГ – це географія інформаційного суспільства (ІС). При цьому істотно змінюються чинники його розвитку і геопросторової організації; 2) інформаційне суспільство стає генеральним об'єктом наукової рефлексії шляхом його диджиталізації (оцифрування); 3) у методології СГ чітко формуються, крім реальних, також концептуальні і віртуальні конкретні об'єкти дослідження; 4) предметом дослідження нової СГ стає теорія геоторіальної організації інформаційного суспільства. Головне завдання регіональної і глобальної СГ дослідити першою чергою проблему форм геопросторової організації ІС, вплив цих форм на якісну зміну усєї системи природокористування, розселення і міграції населення, наростання геоторіальної гнучкості (адаптивності) соціальних і виробничих систем, у т. ч. саморегулятивних принципів їх функціонування; 5) розвиток інтегративно-міждисциплінарних (конвергентних) напрямків нової суспільної географії: геософії, геодемології, геополітики, геоeкономіки, геопсихології, геостратегії, геомілітаристики, геопоетики тощо; 6) стимулювання розв'язання семіотичних проблем СГ. Семіотика – це новий філософський напрямок, у якому досліджують роль і функції знаків і знакових систем у процесі пізнання. Кожен знак (система) характеризується трьома рисами: синтактикою, семантикою і прагматикою; у географії слід по-новому трактувати карту як образно-знакову модель; 7) використання постнекласичних (постмодерних) підходів і методів нової СГ. Характерні риси постнекласики і об'єктів її дослідження: цілісність, людиновимірність, еволюціонізм, нелінійність та ін.; 8) потрібність для СГ постмодерного дискурсу; це здійснюватиметься у руслі аналітичної філософії і теорії пізнання як суб'єктивізації об'єктивного та об'єктивізації суб'єктивного; 9) головні терміни, поняття та категорії СГ – це: а) загальнонаукові: інноваційно-комунікаційна діяльність, комунікативна спільнота, мережево-технічне спілкування, культурно-мобільне спілкування, мобер як соціокультурний феномен; б) спеціально-географічні терміни, поняття і категорії: ноогеографія, геокосмотехносфера, геокосмоторія, геокосмоторіальна організація суспільства; антропоторія та ін.; 10) підходи і способи виявлення та обґрунтування законів і закономірностей нової суспільної географії; передовсім їх слід виявляти на основі концепції гнучкої геоторіальної (а навіть геокосмоторіальної) організації суспільства.

Ключові слова: нова суспільна географія, інформаційне суспільство, реальні, концептуальні, віртуальні об'єкти дослідження, гнучка геоторіальна організація суспільства, геосеміотика, постмодерний дискурс, конвергентні напрямки СГ, нові закони і закономірності СГ.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL AND METHODICAL PROBLEMS OF NEW HUMAN GEOGRAPHY FORMATION

Oleh Shabliy

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The idea of new scientific disciplines emerged in the early 60's of the twentieth century. He was associated with overcoming the false tendencies of interwar German geography, in particular political and geopolitics. He was associated with overcoming the legacy of interwar German geography, in particular political and geopolitics. At the same time, the development of leftist views and the formation of the so-called radical geography on a Marx methodological basis. However, this «new» SG was already formed not so much during the period of the so-called modern geography, as during the existence of the latest (postmodern) science. Even the scientist P. R. Krugman introduced the concept of new economic geography in 1991, though it was rather a new geo-economy. In our intelligence, we postulate ten provisions of new social geography in

Ukraine and beyond its borders: 1) the new HG is the Geography of the Information Society (IS). At the same time the factors of its development and geospatial organization change significantly; 2) the information society becomes a general object of scientific reflection through its digitization (digitization); 3) the methodology of the HG clearly outlines, in addition to real, conceptual and virtual specific objects of study; 4) the subject of the study of the new SG is the theory of the geo-territorial organization of the information society. The main task of the regional and global WG is to investigate first of all the problem of forms of geospatial organization of IP, the impact of these forms on the qualitative change of the whole system of nature management, resettlement and migration of the population, the increase of geo-territorial flexibility (adaptability) of social and industrial systems, including the self-regulatory principles of their; 5) development of integrative-interdisciplinary (convergent) directions of new social geography: geography, geodemology, geopolitics, geo-economics, geopsychology, geostrategy, geomilitaristics, geopoetics, etc.; 6) stimulation of solving semiotic problems of HG. Semiotics is a new philosophical trend in which the role and functions of signs and sign systems in the process of cognition are explored. Each sign (system) is characterized by three traits: syntax, semantics and pragmatics; in geography, the map should be re-interpreted as a figurative character; 7) use of post-classical (postmodern) approaches and methods of the new HG. Characteristic features of post-nonclassics and objects of its research: integrity, humanity, evolutionism, nonlinearity, etc.; 8) the need for HG postmodern discourse; this will be in line with analytical philosophy and theory of cognition as subjectivization of the objective and objectification of the subjective; 9) the main terms, concepts and categories of HG are: a) general scientific: innovation-communication activity, communication community, network-technical communication, cultural and mobile communication, mober as a socio-cultural phenomenon; b) special geographical terms, concepts and categories: noogeography, geocosmosphere, geocosmotory, geocosmotor organization of society; anthropotory, etc.; 10) approaches and ways to identify and justify the laws and patterns of new social geography; above all, they should be identified on the basis of the concept of flexible geo-territorial (as well as geocosmotor) organization of society.

Key words: new social geography, information society, real, conceptual, virtual objects of research, flexible geo-territorial organization of society, geosemiotics, postmodern discourse, convergent directions of HG, new laws and regularities of HG.

Актуальність теми. На зміну постіндустріального суспільства приходить суспільство інформаційне. Якщо кінцевим продуктом індустріальної цивілізації були промислові товари і сформовані в результаті їх обігу – світовий ринок та світове і національні господарства, то у постіндустріальному суспільстві – головним є створення різноманітних послуг. Їх споживання у локальних, регіональних, загальнонаціональних і глобальних масштабах, їх урізноманітнення та ін., – все це призводить до інтенсивного формування постіндустріальної формації. Нарешті, в останні 20–40 років спостерігається інтенсивне формування і функціонування інформаційного суспільства, результатом якого стало оцифрування (диджиталізація) як самого суспільства, так і природи. Звичайно, усі попередні типи суспільств не щезли: вони органічно вливаються в інформаційне суспільство у формі його індустріалізації та створення відповідних товарних послуг. Але якщо розглядати пропорції між кінцевим результатом функціонування цих трьох типів суспільств, то на перше місце поступово виходить інформаційна формація.

Якщо загальним об'єктом перспективного вивчення суспільної географії (СГ) і надалі залишається суспільство і людина в ньому, то предмет істотно змінюється: ним стає геопросторова організація першою чергою інформаційного суспільства. А вона – ця організація, стає мережевою, що розвивається на основі створення *оптико-волоконних* мереж, які об'єднують інформаційні *потоки* і формовані ними інформаційні *вузли*. Прикметно, що зараз нові форми організації інформаційного суспільства великою мірою мають своїм чинником вже існуючі форми, тобто геопросторові форми індустріального і постіндустріального суспільств. Впровадження у життя 3D-виробництва створює можливість майже повної незалежності розміщення нового будівництва від сировинного і значною мірою від енергетичного факторів.

Появляється небачена раніше т. зв. *гнучка геопросторова організація* інформаційного суспільства і його форм. Ці та інші проблеми викликають необхідність трансформації і розвитку географії відповідно до нових суспільних, техніко-технологічних, людських обставин. Тобто розвитку географії інформаційного суспільства. Її ми називаємо *новою суспільною географією*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея нових наукових дисциплін появилася на початку 60-х років ХХ ст. На Заході це було пов'язано з переборенням протягом другої

половини 50-х років спадщини німецької географії, точніше політичної географії і особливо геополітики. Зокрема, тренд «нових» географій мав місце в американській науці. Тут у новій географії виникли ряд галузей, які охопили не лише економічну географію, але й соціальну (новий напрямок т. зв. *радикальної* географії, що на початку базувалася на теоретико-методологічній основі марксизму (хоч нічого спільного із советським марксизмом вона не мала).

Що ж стосується советської географії, то тут самого терміна «нова географія» не вживали або навіть не чули. Але знання деякими географами англійської мови (Ю. Медведков, Ю. Лінець, Ю. Саушкін та ін.) давало їм можливість за допомогою реферативного журналу «География» отримувати безпосередньо публікації із Західного світу. Там були статті з « нової геополітики», « нової геостратегії», « радикальної географії», « соціальної географії», « геоурбаністики», « військової географії» та ін. Якщо вони (публікації) не мали терміно-елементу « новий», то у багатьох випадках в них поміщалися нові ідеї і поняття, які трактувалися в ССРСР як буржуазні, отже реакційні. Я працював референтом у цьому часописі і отримував статті на англійській, польській і чеській мовах. Особливо для мене були цінними польськомовні статті, які часто ретранслявали наукові ідеї з англомовних джерел.

Так, в ССРСР, в т. ч. і в Україні поступово розвивалися дослідження (публікації з географії населення, в т. ч. сільського і міського, соціальної географії і навіть неспішно – з « радикальної географії»). У підручнику « Соціально-економічна географія України» (Львів, 1994) я помістив параграф про « соціальні негаразди» в ССРСР.

Особливо інтенсивно розвивалися методи і методика суспільно-географічних досліджень. Зокрема методи математичного моделювання (у 60–70-х роках ХХ ст. відбулася « кількісна революція» у географії загалом). Впроваджувалися методи моделювання – математичного і картографічного. Змінилося трактування ролі географічної карти з позицій теорії інформації (як носія, зберігача і транслятора географічної інформації). Почав інтенсивно впроваджуватися системний підхід та ін.

Пройшло 40–50 років і нова повоєнна географія стала помітно старіти. В постіндустріальному та інформаційному суспільствах появилися свої запити, виклики і проблеми. У зв'язку з « цифровою» революцією, розвитком філософії, зокрема її підрозділу семіотики, постмодерного дискурсу – « суб'єктивізації об'єктивного» та ін. появилися нові тенденції і підходи у трактуванні об'єкта і предмету СГ, зокрема виділення у ній суб'єкта пізнання, його наукової мови, віртуалізації науки.

На всеукраїнській конференції, присвяченій 70-літтю кафедри економічної і соціальної географії мною висунуто десять позицій щодо розвитку нової (краще сказати б – *новітньої*) суспільної географії у найближчі 10–20 років¹.

Виклад основного матеріалу. Першою тезою нашого дослідження є істина: нова суспільна географія (НСГ) є *географією інформаційного суспільства*. Інформаційне суспільство (ІС) – це новий тип суспільства, що інтенсивно формується після індустріального і постіндустріального його типів. Воно появилося не лише з виникнення нових технік (ЕОМ) і технологій та їх систем (у т. ч. й геопросторових), але й розвитку на цій підставі нового типу суспільних – соціальних, демографічних, економічних, екологічних і навіть духовно-культурних відносин. Виникнення, наприклад, нової економіки має в своїй основі оцифрування (диджиталізацію) як економічних відносин у всіх їх різноманітностях (виготовлення, розподіл, обіг та споживання продукту і послуги), так і корінну зміну демо-соціальних зв'язків і структур, ставлення людини до природного довкілля, зокрема його охорони і раціонального використання.

Британський учений Пол Мейсон у книзі «Посткапіталізм. Путівник у майбутнє»² стверджує, що інформаційне суспільство, особливо цифрові технології, стане могильником капіталізму, який базується на приватній власності, вільному ринку, робочій силі як товарів³. У розділі «Довгі хвили. Коротка пам'ять» П. Мейсон стверджує, що промисловий

¹ Див. Шаблій О. І. Фундаментальні об'єкти дослідження у класичному, некласичному і постнекласичному вимірах / О. І. Шаблій. Україна: географічні проблеми сталого розвитку: зб. наук. праць. – Київ : Обрій, 2004. – С. 96–107.

² Мейсон П. Посткапіталізм. Путівник у майбутнє / П. Мейсон [пер. Н. Мочалової]. – Київ : Наш формат, 2019 (див. також: газ. «День». – 22–23.11.2019. – С. 30).

³ Там само.

капіталізм вже пройшов чотири довгі цикли. Нині людство опинилося на порозі п'ятого довгого циклу, характерними рисами якого є: мережеві технології, мобільний зв'язок, глобальний світовий ринок та інформаційні товари⁴.

Отже, в умовах розвитку ІС корінним чином змінюється об'єкт дослідження суспільної географії та й географії загалом. Він – цей об'єкт, тобто географічна оболонка, а в ній природно-географічна й антропогеосфера стають диджиталізованими. Перетворюються у гео-сферні банки даних і комп'ютерних програм та моделей їх створення і використання з певною науковою і практичною метою.

В цих умовах ІС у формі *геоноосфери* стає генеральним об'єктом наукової рефлексії. Це друга теза нашого трактування НСГ. Іншими словами, виникає потреба значного уточнення (осучаснення) загального об'єкта дослідження нашої науки із суспільства (точніше із антропосфери) на *геоноосферу*. При цьому слід пам'ятати, що поруч і у зв'язку з останньою інтенсивно формується в наш час ще й *космоноосфери*, тобто олюднена з допомогою спеціальної техніки (сателіти Землі, запущені з науковою і практичною метою) ноосфера ближнього космосу.

У кінцевому підсумку генеральним об'єктом НСГ стане *геокоосмоноосфера* як органічна – генетична і функціональна єдність гео- і космоноосфери (маємо на увазі сферу ближнього космосу найбільш насичену сателітами).

Третій постулат НСГ такий: у методології суспільної географії чітко формуються і функціонують, окрім реальних, також концептуальні і віртуальні об'єкти дослідження. Вперше ця думка була висловлена нами у 2004 р.⁵ і розвинена у 2017 р.⁶

У найпростішому, наївно-матеріалістичному розумінні реальний об'єкт СГ – це об'єктивна (не суб'єктивна!) дійсність, яка дана людині у її чуттєвому сприйманні. Але існують явища і процеси, які не даються нам з допомогою органів чуття. Наприклад, той же територіальний соціально-економічний комплекс (ТСЕК). Крім того існують інваріанти ТСЕК, різні їх трактування різними авторами тощо. Реальна об'єктивність генерального об'єкта дослідження НСГ визначається через його теоретичне осмислення. Без такої суб'єктивізації об'єктивного суспільства (тут геоноосфера) не існує. Отже, необхідно ввести поняття *концептуального об'єкта* (КО). Найпростішими КО є поняття і концепти. Наприклад, поняття «суспільство», «геопросторова організація» та ін. Усі подальші обґрунтування призводять до створення і обґрунтування емпіричних і теоретичних об'єктів у вигляді гіпотез, концепцій, теорій тощо. А далі – законів і закономірностей.

Нарешті третім типом об'єктів у НСГ слід вважати *віртуальні* об'єкти. Вже у двадцятих роках ХХІ ст. їм належить розгорнутися в обширну теорію, в окремі концепції в інших науках. Принаймні нам відомо, що темою кандидатської дисертації аспірантки на філософському факультеті ЛНУ ім. І. Франка *Уляни Барановської* є проблема віртуальних об'єктів у науці загалом. Зрозуміло, ця проблема має свою історію.

Перше відоме трактування віртуальної дійсності (реальності) було характерне в до-комп'ютерну епоху. Тоді воно було чисто умоглядним. При цьому ставили питання, у якому пропонували розкрити поведінку індивіда, об'єктів чи системи, якби були створені певні умови: наприклад, як виглядала б політична карта Європи у кінці ХХ ст., якби у Другій Світовій війні переміг німецький нацизм?

Інший приклад віртуальності – це змістовне, художнє і т. п. наповнення художнього твору (кінофільму, сценічної драми).

Тепер після появи комп'ютерних технологій першим розумінням віртуальних об'єктів стало в географії створення з допомогою спеціальних програм і баз даних з певною метою

⁴ Там само. Попереду вже (з початку 20-х років ХХІ ст.) поступово народжується шостий цикл (2018–2060 рр. – прогноз) NBIC: конвергенції нано-, біоінформаційних та когнітивних технологій.

⁵ Шаблій О. І. Фундаментальні об'єкти дослідження у класичному, некласичному і постнекласичному вимірах / Шаблій О. І. Україна: географічні проблеми сталого розвитку : збірник наукових праць. – Київ : Обрії, 2004. – С. 96–107.

⁶ Шаблій О. І. Львівська суспільно-географічна школа: дискусійні питання зародження та становлення і сучасні проблеми розвитку / О. І. Шаблій // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії : матер. Всеукр. наук. конф. з участю закордон. учених, присвяч. 70-річчю кафедри економічної і соціальної географії Львів.нац. ун-ту імені Івана Франка (м. Львів, 19–20 листопада 2015 р.) / [відп. ред. : проф. О. І. Шаблій]. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 17–31.

«віртуальних картографічних моделей». Їх можна перетворити у візуальні, роздрукувавши на принтері, чи навіть у концептуальні, коли на основі аналізу цих моделей отримано певні теоретичні висновки щодо геопросторової організації певного явища, яке моделюється.

Іншим видом комп'ютерних віртуальних об'єктів є створення з допомогою спеціальних шоломів (окулярів в них) і візуалізація земної реальності для користувача. Наприклад, подорожей по великих містах світу. Хоч би Нью-Йорком – по П'ятій (головній) авеню міста, мимо емпайр бїлдінга з підняттям на його оглядовий майданчик, далі політ у гирло Гудзона до Статуї Свободи і т. п.

У зв'язку з таким поворотом комп'ютерних технологій виникло поняття *доповнювальної* дійсності (точніше – реальності). Доповнювальна реальність – це сприймана змішана реальність (англ. – mixed reality), створювана за допомогою комп'ютера з використанням «додаткових» елементів спостережуваної реальності⁷.

В такій ситуації виділяють три види «пірнання»* у віртуальне середовище⁸:

а) *сенсорне* – відчуття попадання у трьохвимірне (цифрове) середовище та інтелектуальне стимулювання ним;

б) *просторове* – коли користувач відчуває модельований світ, його (світу) розміри і відстані);

в) *психологічне* – коли свідомість користувача ніби переходить до керуючого персоналу в комп'ютерній грі. При цьому існує відчуття свого фізичного тіла.

Що стосується цифрового середовища «пірнання», то це, по-суті, віртуальне довкілля, що фіксується органами чуття користувача.

У географії категорію віртуальної реальності у контексті поняття «цифрового середовища» у наш час найбільш доцільно використовувати у значенні сенсорної і просторової, де присутні «просторові» відношення. Тут можлива своєрідна заміна *методу спостереження*, що широко застосовуються у землезнавчій науці. При цьому у поєднанні з *методом математичного моделювання* (цифрове наповнення – векторне і матричне) з виходом на *картографічні* віртуальні (цифрові) і реальні моделі.

Минуло п'ятнадцять років (від 2004 р.), як мною була висунута ідея трьох типів об'єктів дослідження суспільної географії. Але ніхто її у подальшому не підхопив. Так «інтенсивно» розвивається наша наука.

Геоторіальна організація (ГО) інформаційного суспільства є предметом нової суспільної географії. Це четверта особливість НСГ. Геоторіальна організація будь-яких суспільств (аграрного, індустріального, постіндустріального) була і залишається предметом їх географічного дослідження. Але якщо названі доінформаційні типи характеризуються першою чергою взаєморозташуванням об'єктів на земній поверхні, взаємозв'язками між цими об'єктами і розвитком просторових їх форм (центри, вузли, райони і т. д.), то для інформаційного суспільства характерне передовсім *функціонування* усіх цих форм, тобто зміна їх станів у короткочасовому вимірі на протязі доби, тижня, декади, сезону, року тощо. Саме функціонування добре описується на основі кібернетичних законів управління з урахуванням прямого і зворотного обігу інформації у системах. Тобто передовсім у тих геопросторових системах, що формуються (функціонують) на третьому рівні геоторіальної організації суспільства (вузли, регіони тощо). В інформаційному суспільстві з'являються також нові форми. Це т. зв. мережеві форми, які в доінформаційних суспільствах не існують.

Правда, в ІС старі (промислові) форми модифікуються і виникають чисто геоінформаційні форми. Це мережеві оптико-волоконні структури – магістральні і субмагістральні лінії та вузли їх перетину, стику чи з'єднання. Перші з них – це всеукраїнські та міжнародні лінії (Київ–Львів і далі на захід і під'єднані до загальноєвропейських магістралей), другі, наприклад, Львів–Івано-Франківськ, Львів–Луцьк та ін.)⁹.

⁷ <https://ru.wikipedia.org/wiki>.

* «Пірнання» – це відчуття дії технічних чинників, що створюють ефект правдоподібності тривимірної графіки, об'ємності звуку та ін.

⁸ Там само [<https://ru.wikipedia.org/wiki>].

⁹ До речі, ці магістральні лінії додатково посилюють системну єдність всеукраїнського національного комплексу і його роль у міжнародному поділі та інтеграції праці, а другі субмагістральні – регіональну єдність і подальше формування шести суспільно-географічних регіонів, які виділені нами ще у 1994 р.

Для географії інформаційного суспільства важливі дві таких особливості:

1) на перше місце висувуються дослідження четвертого аспекту геопросторової організації суспільства – його функціонування у часі, тобто зміни станів його окремих просторових субсистем на протязі коротких часових періодів і фіксація цих змін для вироблення керівних рішень з метою оптимізації чи гомеостатичного утримання цих субсистем; цією рисою суспільна географія пов'язується з геосоціологією, геоекономічною і геодемографією;

2) якщо в індустріальному і постіндустріальному суспільствах вирішальне значення мала його «точкова» і «лінійна» геопросторова організація, то в інформаційному – *мережева організація*, тобто цих дві риси органічно поєднуються в одну, тому це сприяє формуванню нового наукового напрямку – конектографії (краще б сказати – конектології)¹⁰. При чому:

а) просторово-часовою «точкою» може виступати навіть окрема людина, оснащена комунікативною технікою (мобілка, айфон, айпад, персональний комп'ютер) чи неформальні групи людей (групи флеш-мобу)¹¹, які зосереджуються в одній точці або займають значний простір на земній поверхні у певний час;

б) місця виробництва інформації, її зберігання, обробки та використання можуть не збігатися. Це нове явище у геопросторовій організації загалом (у подальшому це буде продемонстровано на прикладі т. зв. системи Grid);

в) індустріальна матеріальна база інформаційних мереж (систем комп'ютерів) у розвинених країнах у загальних рисах повторює територіальну організацію суспільства, особливо геоурбаністичної системи. Це пов'язане з тим, що у головних містах розміщені як наукові і навчальні заклади та установи, так і головні споживачі наукової інформації – *віртуальні центри, ядра, кластери, платформи* тощо;

г) однією з форм географічної організації мережевої інфраструктури стають у наш час т. зв. «хмарні простори» (ХП). ХП – це сукупність комп'ютерних систем, об'єднаних оптико-волоконними лініями з метою створення, передавання та переробки і використання наукової та бізнесової інформації. Відомо, що обсяги вироблюваної промислової і комерційної інформації подвоюються кожні півтора року. А використовуються лише на 15%. Решта ніколи не задіяні. Щоб інтенсифікувати їх використання і збільшити впровадження у сферу практики зараз створюються названі «хмарні простори»: у межах великих міст, країн, їх систем і навіть цілої Європи (т. зв. «Європейська хмара відкритої науки»). Але це першою чергою хмара для бізнесу і громадського сектору¹².

г) у широкому розумінні лише в умовах розвитку інформаційного суспільства та мережевої геопросторової організації можна говорити про справжню, а не декларативну *гнучку організацію суспільства*, зокрема окремих видів економічної діяльності – наукової, освітньої, фінансово-банкової, культурної тощо.

Коротко ця ідея полягає у наступному.

Гнучкість являє собою можливість швидких та ефективних змін (тут – функціональних) в умовах переважно інтенсивного розвитку господарства і зростаючої його структуризації. Гнучкість будь-якої виробничої (соціальної, демографічної тощо) системи необхідно трактувати з умовою використання засобів управління її адаптивною здатністю і надійністю. Виділено три групи чинників гнучкості.

Наприкінці ХХ ст. гнучкість ГПОС пов'язувалася передовсім з якісним стрибком, який передбачався унаслідок масового впровадження на промислових підприємствах та об'єднаннях ГАС (гнучких автоматизованих систем) та ІВС (інтегральних виробничих систем).

Збільшення кількості ГАС та ІВС передбачало, що:

а) внаслідок суттєвого підвищення продуктивності праці зросте роль центрів локалізації ГАС та ІВС, їхнє місце у територіальному розподілі й інтеграції праці. Отже, виникнуть *просторові ядра* ГПОС;

¹⁰ Параг Ханна. Конектография. Будущее глобальной цивилизации / Параг Ханна. – Москва: МИФ, 2019. – 432 с.

¹¹ При цьому, якщо цю людину трактувати як працівника, то його «офіс» можна звести до окремого приміщення (кімнати у квартирі, кабінет на роботі), а інструментарій – до дисплея комп'ютера і його клавіатури.

¹² Див.: <https://www.ukrinform.ua>. Про це говорила на економічному форумі у Давосі (Швейцарія) у 2020 р. Президент Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн.

б) створення потужностей з виробництва засобів виробництва для ГАС та ІВС, а також розвиток мережі ГАС та ІВС на одних підприємствах і центрах суттєво вплине на функціонування інших підприємств і центрів, а отже, і на розвиток та організацію міжселенних економічних і соціальних зв'язків, роботу транспорту, сфери послуг галузевих і міжгалузевих територіальних комплексів, які за необхідністю повинні бути гнучкими;

в) виникнення просторових ядер ГТОВ, гнучких галузевих і міжгалузевих територіальних систем створює умови для формування інтегральних гнучких територіальних систем на локальному (вузол, мікрорайон) і регіональному (мезорайон, макрорайон) рівнях.

У другій половині нульових років ХХІ ст. розвиток ГППОС йшов дещо відмінним шляхом у зв'язку з появою якісно нових технологічних систем, зокрема т. зв. *адитивного виробництва* і організації всеукраїнської, європейської та світової інфраструктури Grid.

Аддитивне або 3D-виробництво – має в основі принципово нову технологію виготовлення деталей шляхом їх «друкування». Іншими словами, шляхом розкладання ідеальної моделі деталі на шари, виготовлення на спеціальному принтері друкарським способом цих шарів і «наліплювання» один на одного. Із плоских «заготовок» виходить об'ємна деталь. А вже із деталей складають предмет – автомобілі, літаки, двигуни чи комп'ютери і т. д., і т. п.

Впровадження цифрових технологій у виробничу сферу і у сферу послуг внесе зміни і у окремі «зрізи» геопросторової організації суспільства. Зокрема:

а) частина виробництв, які у минулому перемістилися у країни з дешевою робочою силою, тепер повернуться у багаті держави, поскільки загальні витрати на оплату праці і техніку знизяться. Отже, швидко зміниться перший аспект ГПОС (розміщення) у глобальному масштабі;

б) зменшиться роль унікальних центрів (і районів) зосередження виробництва дефіцитних металів – алюмінію, міді і заліза, а зросте значення багаточисельних осередків виготовлення композитних матеріалів на вуглецевій основі. Внаслідок цього зменшиться залежність одних країн чи районів від інших, забезпеченіших на названі дефіцитні матеріали;

в) у ГПОС підвищиться роль малих і середніх підприємств і закладів, що мають більше ступенів свободи як при їхньому створенні, так і функціонуванні;

г) появляться on-line-спільноти у сфері послуг подібно до Facebook, які за допомогою Internet здійснюватимуть різноманітні послуги реноваційного, ремонтного, обслуговувального, одним словом, сервісного характеру. Тобто виникне гнучке «соціальне виробництво»¹³;

г) загалом таке «виробництво» просторово деконцентрується, наблизиться до споживача його продукції і послуг, створить нові типи територіальних кластерів.

Створення і функціонування т. зв. Grid-інфраструктури на локальному, районному, загальнонаціональному, континентальному і глобальному рівнях є прикладом нової геопросторової організації суспільства передовсім у науковій, освітній та культурній сферах. У цьому контексті слід проаналізувати із сучасних позицій головні категорії, поняттєво-термінологічні системи, закони і закономірності і навіть теорії та концепції нашої науки, які склалися на стадії індустріального і постіндустріального розвитку суспільства.

Ідея Grid, його реалізація на території України дозволяють зробити ряд суспільно-географічних висновків: з одного боку геопросторова поляризація, з іншого - геопросторова гомогенізація суспільства:

1) розвиток «віртуального суспільства» зумовлює інтенсивне формування ноосфери і її геопросторову морфологізацію. Нагальним науковим завданням суспільної географії є дослідити проблеми кореляції форм геопросторової організації інформаційного (ноосферизованого) суспільства з суспільствами індустріальним та постіндустріальним;

2) поряд з реальними і концептуальними об'єктами суспільної географії необхідно активно приступити до вивчення віртуальних об'єктів (віртуальне поселення, район, комплекс і т. д.);

3) у зв'язку з цим слід переглянути поняттєво-термінологічний, категоріальний та концептуальний апарат нашої науки у руслі його віртуалізації.

¹³Маркіллі П. Третя промислова революція / П. Маркіллі // Український тиждень. – 18 травня 2012. – Ч. 20. – С. 28–29.

П'ятою ознакою формування НСГ є інтенсивний розвиток інтегративно-міждисциплінарних (конвергентивних) напрямків чи навіть дисциплін на межі суспільної географії з іншими науками, у т. ч. географічними: геодемографії і геодемології, геоєкології, геоєкономіки, геосоціології, геополітики і навіть віддалених – геопоетики, геолінгвістики, геопсихології, геоософії, геогуманітаристики і багато інших (мною нараховано більше 30 таких дисциплін)¹⁴. Деякі з них (геопсихологія, геополітика) почали розвиватися ще до I світової війни. Але такі як геоософія, геопоетика, геомілітаристика, геоімагологія та деякі інші – це надбання останніх десятиріч. Недавно було захищено дисертацію докторантом нашої кафедри економічної і соціальної географії ЛНУ ім. І. Франка *Юрієм Кисельовим* з проблем геоософії України (науковий консультант *проф. О. І. Шаблій*). На кафедрі успішно розвиваються такі нові наукові напрямки як геополітика (доц. О. І. Вісьтак, доц. Я. Є. Івах), геоглобалістика (доц. М. М. Книш), геопоетика (проф. О. І. Шаблій), геоімагології (доц. М. Р. Влах) та ін.

Вже відзначалося, що конкретними об'єктами дослідження цих нових дисциплін є функціональні геоторіальні системи (поселення, агротериторіальні комплекси, промислові вузли, економічні райони та ін.). Тобто виявлені загальною та компонентною суспільною географією форми (утворення, структури) у їх функціональному «зрізі». Але здійснюють вони цю функцію своїми методами (особливо шляхом анкетування, інтерв'ювання, наприклад, у геосоціології, геодемографії тощо).

Шостою рисою нової суспільної географії є наявність у ній семіотичних проблем.

Йй слід швидко переходити на семіотичну парадигму. На жаль, нова суспільна географія тільки підходить до розуміння і розв'язання семіотичних проблем. Лише наша публікація у першій книзі «Суспільна географія: Проблеми теорії, історії та методики дослідження» (Львів, 2015) є прецедентом у розв'язанні цієї проблеми.

Відомо, що семіотика – це філософський напрямок, у якому досліджують роль і функції знаків і знакових систем у процесі пізнання. Кожен знак (знакова система) характеризується трьома особливостями. Він (вона) має:

а) *синтактику* (вивчення внутрішніх властивостей знаків і відношення між ними; б) *семантику* – відношення знаків (знакових систем) до реальності; в) *прагматику* – вивчення практичних аспектів використання знаків.

Нами розглянуто семіотичні ідеї у суспільній географії і картографії. Зокрема наголошено на необхідності семіотичного переосмислення об'єкта і предмета СГ і семіотичне переосмислення понять і категорій СГ, особливо поняття «суспільство» як семіотичної реальності і дійсності; семіотичний аналіз¹⁵ такої знакової системи як карта, в т. ч. поняття віртуальної карти.

Зробимо загальний висновок:

1) упровадження в суспільну географію методології семіотики суттєво просуває можливість розкриття змістовних аспектів явищ, об'єктів і їх відношень;

2) це впровадження дає у руки учених-географів важливий інструмент усунення з методології і теорії суспільної географії застарілих, а по суті, консервативних положень і догм, які панували в тоталітарний період;

3) використання епістемології семіотики стає фундаментальним методологічним засобом інтеграції суспільної географії з іншими науками і зокрема з картографією.

Сьомим підходом є постнекласичні підходи і методи нової суспільної географії. В історії науки, в т. ч. географічної виділяються три періоди: класичний, некласичний (модерний) і постнекласичний (постмодерний). Перший тягнувся від давніх греків до другої половини XIX ст., другий – приблизно 80–90 років, третій триває тепер.

Постнекласика характеризується низкою ознак. На думку *проф. В. А. Рижка*, це такі ознаки: цілісність, гуманітарна спрямованість або людиновимірність (антропоцентризм), еволюціонізм (характеризує розмитість меж об'єктів), нелінійність та ін.

На думку цього автора, класична наука мала справу з абсолютними абстрактними об'єктами, некласична – з релятивістськими (відносними) абстрактними об'єктами, а

¹⁴ *Шаблій О.* Нова системна класифікація географічної науки / О. Шаблій, М. Влах, Л. Котик // Історія української географії. Всеукр. наук.-теорет. часопис. – Тернопіль, 2015. – Вип. 32. – С. 7–17.

¹⁵ Проблеми постнекласичних методологій в природно-географічних науках // Тези доповідей науково-методологічної конференції. – Київ, 1994. – С. 13.

постнекласична розглядає цілісні об'єкти, які не мають часток. Їх членування призводить до утворення нових цілісних об'єктів. Наводяться приклади таких цілісних об'єктів у різних науках: у біології – це гени, у фізиці – елементарні частки, у суспільних науках – етнос, людина, суспільство тощо.

Сучасна географія, як відзначалось у матеріалах згаданої конференції, впритул підійшла до постнекласичних ідей: межі системного, інформаційного, кібернетичного й інших підходів і їх здолання; суб'єкт і об'єкт географічного дослідження; спадковість і відмінність постнекласичних принципів від класичних і некласичних; перегляд механізмів взаємодії природи і суспільства через призму нового в природокористуванні; коеволюція ландшафтів і людини як органічної складової географічної оболонки; місце ноосферного підходу в постнекласичному мисленні; *гуманізація природно-географічного знання* – ці та інші питання і проблеми потребують саме постнекласичного аналізу¹⁶.

Що ж стосується методів і підходів постнекласики, то тут головне – це усвідомлення методів як компонентів тріади процесу пізнання. Складовими пізнавальної тріади є: об'єкт дослідження, інструментарій дослідження (методи й інші засоби, наприклад, системний аналіз і синтез, методи моделювання, картографічний тощо) і суб'єкт дослідження – людина, учений з його розумовою діяльністю та формами її об'єктивізації (наукова мова, логічні засоби та ін.). В цій тріаді провідна роль належить суб'єкту пізнання.

Восьмою особливістю НСГ є: *потреба у суспільній географії постмодерного дискурсу.* Так, це риса тепер потрібна. Більше того: вже давно вона назріла у філософії, наукознавстві. А у природничій географії вже маємо прецедент, особливо у працях ландшафтознавців Києва, зокрема акад. *Михайла Гродзинського*¹⁷.

Початки постмодерну знаходимо у наших працях, де йдеться про нього як сучасний етап в розвитку суспільної географії. Водночас наголошуємо, що і тепер не слід відмовлятися від некласичного (і навіть класичного підходів), правда, з урахуванням сучасної його критики. Наприклад, наївно-матеріалістичного розуміння об'єктів дослідження: мовляв, економічний район існує об'єктивно. Краще і його, і ландшафт у фізичній географії трактувати як концепти.

Одним словом, у науковій практиці необхідно у руслі постмодерну здійснювати суб'єктивізацію об'єктивного і об'єктивізацію суб'єктивного¹⁸.

Дев'ятою рисою і вимогою НСГ є *проблема нових її понять та категорій.* Це надзвичайно складна проблема. Бо поняття (і терміни), категорії, концепти та конструкти – це, образно кажучи, цеглини, будівельний матеріал теорії будь-якої наукової дисципліни. Ми виділяємо дві групи понять: загальнонаукові і спеціальнонаукові. Обидві повинні використовуватися у новій географії.

Загальнонаукові терміни і поняття. Якщо нова географія вважає за об'єкт дослідження інформаційне суспільство, то це останнє має стати центральною її категорією. А далі система понять повинна охоплювати риси, властивості, процеси і функції цього суспільства. Зокрема: а) інноваційно-комунікаційну діяльність; б) комунікативну спільноту (її закони, ритми, швидкість); в) мережево-технічне спілкування; г) культурно-мобільне спілкування (КМС); г) мобери, моберство як соціокультурний феномен та ін. Сюди додаємо ще таке нове поняття як «когнітивний капіталізм», де знання відіграють виняткову роль у процесі нагромадження капіталу; а також є головним джерелом вартості¹⁹; «соціалізована фабрика»²⁰.

Спеціально-географічні поняття і терміни. Вони великою мірою будуть мати головно географічну форму, пов'язану із основним поняттям СГ, тобто з геопросторовою (геоторіальною) організацією суспільства. Такими будуть: а) ноогеографія; б) геокосмосфера; в) геокосмотехносфера; г) геокосмоторія; г) геокосмоторіальна організація суспільства, е) антропо-торія та ін.

¹⁶ Там само. С. 5.

¹⁷ Див. працю: *Гродзинський М.* Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія. У 2-х т. / М. Гродзинський. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 431 с.

¹⁸ Антологія сучасної філософії науки, або уміння ASIMO [за ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка. – 2017. – 568 с.

¹⁹ *Мейсон П.* Названа праця / Газ. «День». – 22 листопада 2019 р.

²⁰ Наприклад, відкривши в YouTube і розмістивши в ньому власний контент, автор може отримувати дивіденди за його перегляд (там само!). – *О. Ш.*

В останньому слід переосмислити чотири складових пласти цієї організації: а) взаєморозташування об'єктів у *тривимірному просторі*, включаючи вертикальну координату; б) переміщення інформації між інформаційними центрами (вузлами, платформами), її обсяги і потужності ліній (зокрема системи GRIDy); в) формування і розвиток геокосмотеріальних систем і структур; г) функціонування кожної з цих елементів і структур у часі (доби, декади, місяця, сезону, року).

Тут можемо вводити в науковий обіг нове у геоелекономії і суспільній географії поняття *інформаційних ланцюгів*. Кожен з них являє собою потік інформації, елементи якого використовуються (і/або відбираються) порціями, окремими споживачами на лініях мережних структур чи у їх вузлах. В останніх інформація може акумулюватися і при використанні відкладатися з великою питомою вагою в кінцевій вартості продукту.

У СГ слід ввести мову філософської дисципліни семіотики і нових напрямків, що формуються на межі географії й інших наук: геопсихології, геософії, геоімагології, геопоетики тощо. Дискусійним можна вважати впровадження у СГ терміну *симулякр* для інформаційного типу людини (і не лише), і використання симулякровоного підходу при математичному моделюванні цифрових спільнот і їх довкілля.

Нарешті, десята ознака НСГ. Це підходи і способи виявлення та обґрунтування законів і закономірностей нової суспільної географії. Це питання не має ще прецедентів у його розв'язанні. Очевидно, з старими «розмісницькими» і «перемісницькими» нормами, навіть з системних підходів тут далеко не зайдемо. Зокрема закони і закономірності індустріального і постіндустріального суспільства можуть мати лише обмежене місце. Це пов'язане з тим, що корінним чином змінять свою функцію просторові і часові відношення. Час і простір в інформаційному суспільстві, образно кажучи, зникають. Водночас вони переформатовуються. Образно можна сказати: «Простір і час зникли! Хай живуть простір і час!»

Можемо гіпотетично стверджувати, що ряд існуючих законів і закономірностей «переміститься» із загальнодержавного рівня (наприклад, той же закон геоторіальної спеціалізації та інтеграції) та глобальний чи субглобальний рівень. Прав громадянства набирає такий міждисциплінарний напрямок як *конектографія*²¹. Зростатиме значення наддержавних зв'язків, обмін науковою і технічною інформацією транснаціональних фірм, корпорацій і компаній. А, значить, і нових закономірностей їх функціонування у глобальному масштабі.

Так само затухатимуть *закономірні зв'язки* (а за ними стоять закони) стосовно переміщення речовини й енергії, особливо переміщення першої з них у геопросторі (зменшуватиметься роль видобувних виробництв і промислових галузей первинної переробки сировини (отже зменшиться т. зв. наближення переробних галузей до джерел сировини і палива). Нарешті, ще однією особливістю, як призведе до виникнення нових закономірностей геопросторової організації суспільства, є наростання вертикальної складової у функціонуванні антропосфери. Тут особливу роль відіграватимуть: складова антропосфери *геокосмотехносфера*, зокрема переміщення у ній інформації, космічних апаратів, передача з космосу електроенергії та ін.

Отже, слід перевірити закони і закономірності індустріального суспільства: генетичні (геоторіальної диференціації та інтеграції), геоторіальної структури і відповідності, геоторіального функціонування, в т. ч. т. зв. кібернетичні. Очевидно, тут знайдемо багато спільного і подібного в інформаційному суспільстві з попередніми. Проте впровадження 3-D технологій і GRID-систем внесе багато нового в геоторіальну організацію суспільства²².

²¹ Параг Ханна. Конектографія. Будуще глобальної цивілізації / Параг Ханна. – Москва: МИФ, 2019. – 432 с.

²² Див. нашу публікацію: Шаблій О. І. Нові тенденції геопросторової організації інформаційного суспільства / О. І. Шаблій // Географічна наука і практика: виклики епохи. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2013. – Ч. 26. – С. 25–30.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антологія сучасної філософії науки, або уміння ASIMO [за ред. В. П. Мельника та А. С. Синиці]. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка. – 2017. – 568 с.
2. *Гродзинський М.* Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія. У 2-х т. / М. Гродзинський. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 431 с.
3. *Маркіллі П.* Третя промислова революція / П. Маркіллі // Український тиждень. – 18 травня 2012. – Ч. 20. – С. 28–29.
4. *Мейсон П.* Посткапіталізм. Путівник у майбутнє / П. Мейсон [пер. Н. Мочалової]. – Київ : Наш формат, 2019 (див. також: газ. «День». – 22–23.11.2019. – С. 30).
5. *Параг Ханна.* Коннектографія. Будуще глобальної цивілізації / Параг Ханна. – Москва: МИФ, 2019. – 432 с.
6. Проблеми постнекласичних методологій в природно-географічних науках // Тези доповідей науково-методологічної конференції. – Київ, 1994. – С. 13.
7. *Шаблій О. І.* Фундаментальні об'єкти дослідження у класичному, некласичному і постнекласичному вимірах / О. І. Шаблій // Україна: географічні проблеми сталого розвитку: збірник наукових праць. – К.: Обрій, 2004. – С. 96–107.
8. *Шаблій О. І.* Нові тенденції геопросторової організації інформаційного суспільства / О. І. Шаблій // Географічна наука і практика: виклики епохи. Міжнародна наукова конференція присвячена 130-річчю географії у Львівському університеті (Львів, 16–18 травня 2013 р.). – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка. – Львів, 2013. – Ч. 26. – С. 25–30.
9. *Шаблій О. І.* Львівська суспільно-географічна школа: дискусійні питання зародження та становлення і сучасні проблеми розвитку / О. І. Шаблій // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії : матер. Всеукр. наук. конф. з участю закордон. учених, присвяч. 70-річчю кафедри економічної і соціальної географії Львів.нац. ун-ту імені Івана Франка (м. Львів, 19–20 листопада 2015 р.) / [відп. ред. : проф. О. І. Шаблій]. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 17–31.
10. *Шаблій О.* Нова системна класифікація географічної науки / О. Шаблій, М. Влах, Л. Котик // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2015. – Вип. 32. – С. 7–17.
11. *Шаблій О. І.* Суспільна географія. Книга четверта. У пошуках істини / О. Шаблій. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019. – 838 с.
12. <https://ua.wikipedia.org/wiki>.

УДК 911.3:1

ГЕОСОФІЧНИЙ ПІДХІД У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ**Юрій Кисельов***Уманський національний університет садівництва, м. Умань*

Метою дослідження є висвітлення сутності геософічного підходу в суспільній географії. Обґрунтовано значення для розвитку сучасної суспільної географії постнекласичних підходів. Одним із них є запропонований автором геософічний підхід. Наведено деякі приклади застосування геософічного підходу в різних гілках суспільної географії – географії населення, соціальній, економічній та політичній географії. Наголошено на продуктивності використання геософічного підходу при розробленні геополітичних доктрин. Окреслено роль геософічного підходу як такого, що має міждисциплінарний характер, у формуванні метатеорії географії. Висвітлено можливості застосування різних постнекласичних підходів у творенні метатеоретичного географічного знання. Відзначено, що геософічний підхід відіграє в географічних дослідженнях верифікаційну, рефлексивну та інтегративну роль, а також посилює філософські основи сучасного землезнання.

Ключові слова: суспільна географія, геософічний підхід, ландшафт, постнекласика, геополітичні доктрини, метатеорія, ноосфера.

ON THE GEOSOPHICAL APPROACH IN SOCIETAL GEOGRAPHY**Yurii Kyselov***Uman National University of Horticulture, Uman*

Describing the nature of the geosophical approach in the societal geography is the goal of the research. The significance of post-non-classical approaches for development of the modern societal geography is grounded. One of them is the geosophical approach proposed by the author. Some examples of using geosophical approach in different branches of societal geography such as geography of population, social geography, economical geography and political geography are showed. It is stressed on the productivity of using geosophical approach during creating geopolitical doctrines. The role of the geosophical approach as one that has an interdisciplinary character in shaping metatheory of geography is lined. Possibilities of using different post-non-classical approaches in creating metatheoretical geographical knowledge are highlighted. It is marked that the geosophical approach plays a verificative, reflective and integrative role in geographical investigations and also enforces philosophical fundamentals of the modern Earth knowledge.

Key words: societal geography, geosophical approach, landscape, post-non-classics, geopolitical doctrines, metatheory, noosphere.

Серед невід'ємних атрибутів науки, поряд із методологічними засадами, принципами й методами, слід відзначити дослідницькі підходи. Якщо методи становлять тактику в проведенні дослідження, то підходи є його стратегією. Тому застосування підходу має особливе значення для розвитку теоретичного знання, що формує ідеологію науки.

Із застосуванням підходів тісно пов'язане творення міждисциплінарних зв'язків інформаційного й «об'єктного» (за термінологією проф. О. Шаблія [11]) типів, а також можливості виходу дослідження на метатеоретичний рівень. Заслуговує на увагу детальна характеристика наукових підходів у географії, сформованих переважно за останні 150 років, здійснена В. Пащенко [8]. Не заглиблюючись у різноманіття класичних і некласичних підходів, зосередимо увагу на характеризованих цим ученим постнекласичних підходах, зокрема, синергетичному, ековолюційному, ноосферологічному. Відповідно до наведеного нами вище визначення, кожен із них визначає загальний напрям дослідження, не окреслюючи конкретних методів і принципів. Наприклад, синергетичний підхід у географії передбачає її тісні зв'язки з фізикою, теорією систем і, власне, із синергетикою як наукою про виникнення з хаосу порядку.

Разом із вищезгаданими новітніми підходами в географії, нам видається логічним запровадження (передусім, у суспільно-географічні дослідження) нового наукового підходу – геософічного, заснованого на застосуванні географією теоретичних і методологічних засад геософії – наукової дисципліни, що розвивається на межі географії й філософії та являє

собою множину концепцій людського простору (простору, заселеного, освоєного й осмисленого людськими спільнотами).

Ми вважаємо, що геософічний підхід надасть можливість збалансувати в географічному науковому пошукові конкретно-фактологічний напрям (традиційний у радянській географії, що базувалася виключно на матеріалістичних засадах) і абстрактно-концептуальний (що передбачає суб'єктивне осмислення /на ідеалістичній філософській основі/ внутрішньої сутності реальних об'єктів, виявлення певних рис їхнього глибинного буття, дослідження проблеми сприйняття цих об'єктів мислячою субстанцією – людиною). Особливого значення геософічний підхід набуває в суспільній географії, в центрі уваги якої перебуває людина як суб'єкт відносин у просторі (передовсім, на земній поверхні).

Так, дослідженням із географії населення властиве застосування діалектики, що дозволяє вивчати людину в просторі в контексті її дуалістичної сутності як духовної й матеріальної істоти та різноманіття людських спільнот, деякі з яких мають соціально-економічну природу (класи, страти), інші – біосферну, природно-ландшафтну (етноси). Водночас зауважимо, що клас є категорією, пов'язаною з економічними (виробничими) стосунками в суспільстві; страти є суб'єктами різноманітних суспільних позаекономічних взаємин; етнос, життя якого тісно пов'язане з ландшафтом, який його вміщує, є сакральним феноменом.

Вивчення зв'язків між демогеографічними явищами різної, часом протилежної, генези й сутності (зокрема, ідеальної та матеріальної) є одним із завдань геософії, покликаної осмислити ці явища та сформувані певний синтетичний концептуальний дослідницький об'єкт. На нашу думку, без застосування геософічного підходу характеристика цих зв'язків була б неповною.

Як приклад використання згаданого підходу в географії населення (демогеографії) може бути встановлення залежності між кліматичними умовами території та типом відтворення населення. Зокрема, за нашої доби спостерігається виразне панування розширеного приросту в країнах, розташованих у низьких широтах (на відміну від помірних широт, де природний приріст населення простий або навіть від'ємний). З одного боку, наведений факт потребує багатофакторного аналізу, що враховував би особливості природокористування в цьому регіоні, етнічний і конфесійний склад населення, соціально-економічні чинники (хоча вплив останніх ми вважаємо опосередковано /через духовність ландшафту/ пов'язаним із природними умовами). Водночас спільна дія згаданих чинників утворює сакральну сферу відповідного регіону, яка, являючи собою цілісний духовний феномен, безпосередньо впливає на особливості відтворювальної поведінки населення.

На нашу думку, застосування геософічного підходу можливе також при дослідженнях міграцій у контексті доступності адміністративного центру або ядра агломерації щодо периферії, а також його віддаленості від географічного центру території. Невідповідність фактичної локалізації ядра ідеальному центральному місцю (за В. Кристаллером [13] та О. Лешем [5]) може бути викликана історико-географічними або державно-адміністративними чинниками. Необхідність подолання такої ситуації, невідповідної потребам сьогодення, зумовлює пошук оптимальної моделі адміністративно-територіального устрою, за яким центри адміністративно-територіальних одиниць розташовувалися б якнайближче до їх географічних центрів (з урахуванням історичного, сакрального, транспортно-географічного чинників). У такий спосіб знайшли б практичне втілення положення теорії центральних місць. Геософічність зазначеного прикладу ми вбачаємо в цілісному розумінні всієї сукупності геопросторових відносин і чинників їх формування, одним із яких є людина як дійсний або потенційний мігрант.

Досить новою гілкою суспільно-географічних досліджень є соціальна географія. Вона складається з низки нетрадиційних напрямів, що в Україні одержали розвиток в останні три десятиріччя – географії культури, сакральної географії, географії соціальних негараздів тощо. Геософічний підхід у соціальній географії може використовуватися при дослідженнях геокультурної сфери. Йдеться про просторову приуроченість так званих геокультурних смуг і «кругів» [7, с. 89–90], виокремлюваних за такими антропосферними критеріями, як етнічна, мовна, релігійна, ментальна спільність, в основі якої часто лежить природно-географічний (ландшафтний) фактор.

Геософічний зміст властивий і дослідженням сакральньо-географічних об'єктів і явищ, якщо розглядати зміст поняття «сакральний» у тлумаченні Л. Шевчук [12, с. 12], тобто беручи до уваги не лише належність населення тієї чи іншої території до певних конфесій, а й внутрішній духовний світ людей. Так, геософічний підхід був би реалізований, наприклад, при аналізі сакральньо-географічної ролі низки пам'яток Києва (таких, як Софійський собор, Києво-Печерська Лавра, Патріарший храм Воскресіння Христового тощо) у духовному житті його мешканців у різні часи (очевидно, ця роль залежить від низки чинників /як географічного, так і негеографічного характеру/ – зокрема, рівня пасіонарності киян, ступеня їхньої духовності й національної свідомості, адміністративного значення міста та ін.).

Використання геософічного підходу в економічній географії може бути продемонстровано, зокрема, в ході досліджень проблем реіндустріалізації старопромислових регіонів ресурсного типу. Припинення функціонування традиційних для індустріальної доби виробництв закономірно викликає питання про заснування нових підприємств із запровадженням на них сучасних технологій. У наш час ця проблема на повний зріст постала на Донбасі в контексті його тимчасової окупації російсько-терористичними військами та необхідності майбутньої повоєнної реабілітації території.

Вельми сприятливий ґрунт для застосування геософічного підходу мають дослідження з політичної географії та, особливо, геополітики. Зокрема, він є продуктивним при розробленні геополітичних доктрин. Правильними доктринами можна вважати ті, що побудовані з урахуванням просторового чинника (яскравими прикладами, на нашу думку, є українські геополітичні доктрини – балтійсько-чорноморська С. Рудницького, чорноморська Ю. Липи та балтійсько-середземноморська С. Сонька та Ю. Кисельова [14]).

Особливе місце серед теоретичних і методологічних положень науки належить проблемам її метатеорії – тієї сфери теоретичних засад, що виходять поза межі даної науки. Важливою рисою метатеорії як особливого надскладного елементу наукового знання є її консолідуюча роль як у внутрішньому вимірі (посилення системних зв'язків між окремими галузями цієї науки), так і в зовнішньому (встановлення та зміцнення міждисциплінарних зв'язків між науками одного циклу). Формування метатеорії, необхідність чого зумовлена потребою в розв'язанні низки методологічних проблем, передбачає застосування теоретичних основ, методів, підходів, фактичних даних інших наук, що відіграють верифікаційну (перевірка наукової теорії положеннями іншої теорії), рефлексійну (самовизначення даною наукою місця в системі наук), інтегративну (встановлення тісніших зв'язків між розділами науки) та світоглядну (проникнення в глибинну сутність досліджуваного об'єкта) роль [2].

Ми переконані, що постановка метатеоретичних проблем сучасної географії передбачає застосування нею постнекласичних дослідницьких підходів (до яких ми відносимо й геософічний [3]). Зокрема, залучаючи до дослідницького арсеналу вчення про ноосферу як перетворювану людським розумом біосферу, географія формулює новий (точніше, заново відтворений) концептуальний об'єкт – Ойкумену, що охоплює всю поверхню Землі (разом із найближчим навколосезним космоспростором), освоєну та змінену діяльністю мислячої людини взагалі (за концепцією ноосфери П. Теяр де Шардена) або науковою думкою (за В. Вернадським). Відповідно, постає питання про співвідношення понять, які позначають певні концептуальні інтерпретації земної поверхні (реального об'єкта будь-яких географічних досліджень) – географічне середовище, геопростір, Ойкумена, ландшафтна оболонка Землі, людський простір тощо. Ця термінологічна проблема має вагоме теоретичне значення, адже наслідком її розв'язання має бути визначення просторового об'єкта, в якому, власне, перебуває ноосфера.

Використовуючи синергетичний підхід, неодноразово інтерпретований у географічній літературі [6; 8; 9 тощо], науки про Землю впроваджують розгляд досліджуваних ними об'єктів як тотальностей, сформованих спільною дією всіх причетних до їхньої генези чинників. При цьому можливе творення нових понять на позначення процесів, пов'язаних з односпрямованим впливом різних за походженням і властивостями сил. Прикладами можуть бути визначене В. Пащенко поняття «геостат» [8, с. 148], або дефіноване О. Ковальовим поняття «географічний процес» [4], які розкривають якнайбільше різноманіття аспектів функціонування ландшафтної оболонки нашої планети.

Застосовуючи екоеволюційний підхід і беручи його, як слушно пропонує В. Пащенко, за парадигму сучасного природознавства, сьогоднішня географія залучає до своїх методологічних засад положення новітньої екології, вагомим досягненням якої є напрацювання концепції сталого (підтримуваного) розвитку [10]. Географічність цієї концепції полягає в закладенні нею теоретичних основ забезпечення стійкості ландшафтів в умовах зростаючого антропогенного навантаження на них.

Пасіонарний підхід у географічних дослідженнях забезпечує зв'язок географії з етнологією. Сформульована Л. Гумільовим теорія пасіонарності вказує на географічну сутність феномену етносу, який тісно пов'язаний із ландшафтом. Вважаємо незаперечним «географізм» зазначеної теорії, що визнавався самим її автором [1, с. 22], який і саму етнологію як науку визначав як суміжну, зокрема таку, що сформувалася на географічно-історичному пограниччі.

Ми вважаємо, що в одному ряду з вищезгаданими сучасними методологічними підходами географії перебуває й геософічний підхід, суть якого ми окреслили вище. Застосування зазначеного підходу дозволяє пізнати глибинну сутність геооб'єктів, пов'язану зі значеннєвою інтерпретацією ландшафтів і цілих країн (етнічних і державних територій) для народів, середовищем життя яких вони є. Зауважимо, що така інтерпретація не замінює, а доповнює конкретно-наукове, фактологічне знання про відповідні об'єкти. Тому ще виразнішою стає верифікуюча роль геософічного підходу щодо результатів географічних досліджень. Виходячи із засад дуалістичної природи наукового знання, ми стверджуємо, що найбільш несуперечливим є те знання, достовірність якого підтверджується при проведенні дослідження аналітичного змісту так само, як і при здійсненні синтезу, пов'язаного з розглядом об'єкта як цілості. Таким чином, участь у формуванні метатеорії географії бере й геософія через створюваний нею особливий науковий підхід.

Отже, геософічний підхід є цілком продуктивним при дослідженнях практично будь-яких суспільно-географічних об'єктів, а визначене нами місце цього підходу в побудові метатеорії географії та наведені можливості його застосування в різних її гілках дають підстави для висновку про його наскрізний характер як певного елемента системи географічних наук. Геософічний підхід відіграє в географічних дослідженнях верифікаційну, рефлексивну та інтегративну роль, а також посилює світоглядно-філософські основи наук про Землю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилёв. – Москва : Айрис-пресс, 2006. – 558 с.
2. Кисельов Ю. О. Геософічний підхід як складова змісту метатеорії географії / Юрій Кисельов // Історія української географії. Всеукр. науково-теоретичний часопис. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2011. – Вип. 24. – С. 7–10.
3. Кисельов Ю. О. Геософічний підхід як феномен постнекласики в суспільно-географічних дослідженнях / Ю. О. Кисельов // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2012. – №9 (234). – С. 133–137.
4. Ковальов О. П. Географічний процес: що стоїть за цим поняттям? / О. П. Ковальов // Укр. геогр. журн. – 1997. – №4. – С. 45–51.
5. Лёш А. Географическое размещение хозяйства / А. Лёш ; пер. с англ. Л. А. Азенштадта и др. ; вступит. статья и ред. Я. Г. Фейгина. – Москва : Изд-во иностранной литературы, 1959. – 455 с.
6. Людина в ландшафті ХХІ століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій. – Київ : [б. в.], 1998. – 182 с.
7. Маланюк Є. Ф. Книга спостережень / Є. Маланюк. – Київ : Атіка, 1995. – 236 с.
8. Пащенко В. М. Методологія постнекласичного ландшафтознавства : монографія. / В. М. Пащенко. – К. : [б. в.], 1999. – 284 с.
9. Пащенко В. М. Землезнання: Кн. 1. Методологія природничо-географічних наук / В. М. Пащенко. – Київ : [б. в.], 2000. – 320 с.
10. Программа действий. Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева : Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.
11. Шаблій О. Основи загальної суспільної географії / О. Шаблій. – Львів : Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.
12. Шевчук Л. Т. Сакральна географія / Л. Т. Шевчук. – Львів : Видавн. Львів. ун-ту, 1999. – 160 с.

13. *Christaller W.* Central places in Southern Germany (American edition, Englewood Cliffs) / Walter Christaller. – New York, 1966. – 452 p.

14. *Sonko S.* Development of Baltic-Mediterranean geopolitical strategy as continuation of Stepan Rudnytskiy ideas / S. Sonko, Iu. Kyselov // Часопис соціально-економічної географії. – 2017. - №1(22). – С. 22–25.

УДК 911.3:30/33(477.8)

ДОСЛІДЖЕННЯ МОНОСИСТЕМ ЯК МОДЕРНИЙ НАПРЯМОК СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Наталія Смочко¹, Любов Шевчук²

¹*Мукачівський державний університет, м. Мукачево*

²*ПВНЗ «Львівський університет бізнесу і права», м. Львів*

Метою публікації є висвітлення особливостей дослідження суспільно-географічних моносистем різного ієрархічного рівня як модерного напрямку суспільної географії. Доведено, що застосувавши метод генералізації та виокремивши головний в конкретному аспекті дослідження атрибут суспільно-географічної системи її можна розглядати як моносистему у відповідному їй специфічному суспільно-географічному просторі. Такий підхід до вивчення суспільно-географічних систем дозволить виявити їх множинний вплив на формування суспільно-географічного «рельєфу», визначити контрастність показників у такому «рельєфі» від мінімальних до максимальних та моделювати траєкторії розвитку суспільно-географічних моносистем з метою пошуку оптимальних, з огляду на потреби людини, груп людей та суспільства, форм суспільно-географічного «рельєфу». Сформовано принципи і завдання подальшого розвитку досліджень суспільно-географічних моносистем різного ієрархічного рівня як модерного напрямку суспільної географії.

Ключові слова: суспільна географія, модерний напрямок, суспільно-географічна система, моносистема, метод генералізації, суспільно-географічний «рельєф», монорозвиток.

RESEARCH OF MONOSYSTEMS AS A MODERN DIRECTION OF SOCIAL GEOGRAPHY

Nataliia Smochko¹, Lyubov Shevchuk²

¹*Mukachevo State University, Mukachevo*

²*Lviv University of Business and Law, Lviv*

Summary. The purpose of the publication is to highlight the features of the study of social and geographical monosystems of different hierarchical levels as a modern direction of social geography. It has been proved that, applying the method of generalization, and distinguishing the main in a particular aspect of the study attribute of the socio-geographical system, it can be considered as a monosystem in its corresponding specific socio-geographical space. This approach to the study of socio-geographical systems will reveal their multiple influence on the formation of socio-geographical «relief», identify differences in such «relief» from minimum to maximum and model the trajectory of socio-geographical monosystems to find optimal, given human needs, groups of people and society, forms of social and geographical «relief». The principles and tasks of further research development of social and geographical monosystems of different hierarchical level as a modern direction of social and geographical science have been formed.

Key words: social geography, modern direction, social-geographical system, monosystem, method of generalization, social-geographical «relief», monodevelopment.

Вступ. Дослідження суспільно-географічних систем як моносистем є надзвичайно актуальним на сучасному етапі розвитку суспільно-географічної науки, оскільки інформаційно-накопичувальний етап до їх вивчення підходить до завершення. Отримані бази даних на цьому етапі, наукові результати, висвітлені в працях вчених дозволяють ставити питання про формування нового модерного напрямку суспільно-географічної науки, суть якого полягає у формуванні сучасних наукових поглядів на монорозвиток, моносистему та на їх роль

у формуванні суспільно-географічного «рельєфу» з огляду на новітні потреби людини, груп людей і суспільства, що викристалізуються в надрах інформаційного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Метою цієї публікації є окреслення модерного напрямку суспільно-географічної науки, суть якого полягає у формуванні наукових підходів до висвітлення особливостей дослідження суспільно-географічних моносистем різного ієрархічного рівня.

Зазначимо, що вивчення моносистем як спонтанний неусвідомлений процес зародилося в давні часи. Воно було своєрідною відповіддю на прагнення того чи іншого етносу функціонувати чи жити в реальному світі та не дати нескінченій відносності паралізувати себе, знайти свій центр світу, розпочавши в такий спосіб упорядкування життєдіяльності населення в просторі [15]. При цьому, центром світу соціальної спільноти був храм – святе місце, центром світу сім'я – будинок, в якому жила сім'я. Території, які були навколо них, інтуїтивно включалися в територіальну систему людського буття. Як зазначає Шевчук Л. Т. в праці «Сакральна географія» (1998), яким би не були розміри простору (країна, місто чи село, дім), людина прагне існувати в організованому Світі, Космосі. А організований Світ можливий лише за наявності Центру [15]. Саме символізм центру, центризм виступав і виступає системоформуючим центром територіальних систем, які здавна, як уже зазначалося вище, виокремлювалися спонтанно та інтуїтивно в процесі життєдіяльності населення. Центр організував простір, дозволяв оцінити і розкрити феноменальність останнього, виступаючи точкою відліку у аморфній територіальній протяжності простору. Ще одним феноменальним детермінантом формування і розвитку тих чи інших територіальних систем виступав час, який, розриваючи простір «творив світ».

Осягнення суті територіальних (просторових) систем було тривалий період спонтанно-інтуїтивним у всіх сферах життєдіяльності людини, а саме у сфері наукового пізнання, суспільної практики, та суспільної теорії, а також у сфері проблем самої людини як біологічної істоти, соціальної особи, суспільної особистості. Такий стан справ обумовив те, що впродовж багатьох століть природні і соціальні територіальні (просторові) системи існували як феноменальне явище, а науки про такі системи та про особливості їх співфункціонування не було.

Перелом ситуації у сфері наукового пізнання територіальних (просторових) систем стався у 1968 р., коли австрійський біолог-теоретик Людвіг фон Берталанфі (1901-1972) вперше вербально окреслив загальну теорію систем як узагальнену системну концепцію в рамках сучасної науки і опублікував її у праці «Загальна теорія систем», обґрунтувавши аналогічність та ізоморфічність будь-яких систем. Саме використання гносеологічних принципів аналогії та ізоморфізму як базових під час дослідження будь-яких систем, у тому числі територіальних (просторових), дали можливість зробити прорив у їх науковому пізнанні [2]. Ці принципи, як і підходи до вивчення територіальних систем по різному використовувалися в тих чи інших наукових школах, в рамках яких викристалізувалися думки, ідеї, творчі дискусії та критика. Так, значим науковим доробком в процесі вивчення територіальних систем відзначилися представники Львівської наукової школи: О. І. Шаблій [12, 13, 14], І. І. Ровенчак [6], І. І. Гудзеляк [4], М. Р. Влах [3], О. І. Вісьтак [13] та ін.

В результаті здійснених досліджень викристалізувалося кілька напрямків вивчення територіальних систем, зокрема, філософський, історичний, галузевий, функціональний, структурний, інформаційний, біхевіористський, генетичний та ін. Але, практично кожен з цих напрямків концентрувався на поліаспектних, зокрема поліструктурних підходах до вивчення і розвитку таких систем, що передбачало апріорний погляд на територіальну систему як на полісистему.

Здійснені нами дослідження територіальних систем різного ієрархічного рівня в Карпатському регіоні дозволяє стверджувати, що будь-яку територіальну систему будь-якого ієрархічного рівня можна розглядати як моносистему у відповідному їй спеціальному (суспільному) просторі, умовно спростивши її за допомогою використання методу генералізації з метою виокремлення найважливіших підсистем чи елементів, які дають підстави констатувати моносистемність досліджуваного об'єкту. Це давало можливість отримати нове знання про систему, а також про траєкторію динаміки її найважливіших атрибутів, що

дозволяло вже на вербальному рівні розкрити її сутність, оцінити атрибутність як вираз моносистемності [7, 8, 9, 10, 11].

Отримані в процесі здійснення досліджень результати та їх узагальнення дозволили стверджувати, що нами сформовано модерний науковий напрямок дослідження територіальних моносистем, який концентрується на вивченні таких питань, як монорозвиток, моносистема з огляду на потреби практики визначити їх роль у формуванні суспільно-географічного «рельєфу» для забезпечення новітніх потреб людини, груп людей і суспільства, що викристалізуються в умовах інформаційного суспільства. Цей науковий напрямок представляє собою сферу наукових суспільно-географічних досліджень окремих вчених, чи представників наукової школи, спрямованих на вирішення завдань монорозвитку територіальних систем як моносистем у суспільно-географічній галузі наукових знань. Структурними одиницями зазначеного напрямку є низка проблем і питань, пов'язаних в тій чи іншій мірі з монорозвитком загалом і з функціонуванням та розвитком територіальних моносистем зокрема [8, 10, 11].

Твердження про те, що нами сформовано модерний науковий напрямок дослідження територіальних моносистем, обґрунтоване використанням геопросторової парадигми, низки філософських і суспільно-географічних законів, конкретних аксіоматичних доктрин та концептуальних засад, методу генералізації як основного при вивченні конкретного об'єкта досліджень – територіальної моносистеми. Цілком логічно, що цей напрямок базується на використанні понятійно-термінологічного апарату суспільної географії, з одного боку, та застосуванні низки понятійно-термінологічних систем, які необхідні для опису моносистем і моно розвитку [7]. Зазначений понятійно-термінологічний апарат вирізняється такими специфічними особливостями:

- використанням значної кількості філософських і загальнонаукових термінів і понять, що детермінується необхідністю філософського тлумачення змісту ієрархічності та системності світу, в якому ми перебуваємо, функціонуємо, діємо;

- використанням понятійно-термінологічної системи «Географія» для розкриття «географічності» моносистем, тобто для висвітлення результатів вивчення моносистем як конкретних об'єктів суспільної географії;

- використанням понятійно-термінологічних систем «Моносистема», «Монорозвиток», «Географічні відношення» та інших, які дозволяють розкрити феноменальність, з огляду на формування суспільно-географічного «рельєфу», конкретних моносистемних об'єктів, вивчення яких можливе при застосуванні методу генералізації, геопросторової парадигми та геометоду як визначальних;

- відносною молодістю цього напрямку, котра визначається тим, що в наш час найважливіші для напрямку понятійно-термінологічні системи «Моносистема», «Монорозвиток», «Географічні відношення» та інші, перебувають в стадії становлення, яка дещо розтягнулася в часі через трансформацію формування української наукової суспільно-географічної термінології загалом;

- особливим значенням з огляду на системну ієрархічність використання понятійно-термінологічної підсистеми «Географічні відношення», до складу якої входять відношення між геоторією і такими явищами, як розміщення, щільність, критична щільність, гранично допустима щільність, ємність території, потенціал території; відношення між таксонами (кратність, покритість, концентрація, ієрархія); територіально-структурні геопросторові процеси (диференціювання, нівелювання, концентрування, деконцентрування, дифузія, поляризація та ін); відношення між географічними об'єктами (дія, зв'язки, процес) [7, 8, 11].

Звичайно, модерний науковий напрямок дослідження територіальних моносистем, базуючись на загальнофілософських теоріях і теоріях суспільно-географічних, повинен базуватися на власній теорії розвитку моносистем. Така теорія розвитку моносистем викристалізується в наш час. Принаймні нами окреслені її основні положення. Вважаємо, що ця теорія і принципи її побудови повинні формулюватися при врахуванні:

По-перше, вона базується на суспільно-географічній методології, тобто на вчені, про принципи побудови, форми і способи наукового пізнання, які є основоположними в суспільно-географічній науці. Зазначимо, що згідно з визначенням Е. Б. Алаєва (1983), методологія – це «сукупність найістотніших елементів теорії, конструктивних для самої науки;

методологія на відміну від теорії не приносить нового знання; на відміну від концепції не служить основою для практики; але вона розвиває в науці елементи, без яких неможливий розвиток самої науки. Образно кажучи, методологія – це концепція розвитку теорії, а концепція – методологія переходу від теорії до практики» [1].

По-друге, в її основу покладено геометод як визначальний метод наукового суспільно-географічного пізнання світу. За Б. М. Кедровим, геометод є особливим методом пізнання, оскільки саме застосування цього методу дозволяє розкрити зв'язки речей, явищ у просторі, виявити особливості їх співіснування та взаємний зв'язок між собою, тобто встановити внутрішню структуру, чи будову складних об'єктів, утворених з більш простих, пов'язаних між собою, а отже, співіснуючих частин, що засвідчує, по суті, про застосування геопросторової парадигми [5].

По-третє, вона враховує теоретичне підґрунтя, сформоване при здійсненні суспільно-географічних досліджень. Питаннями теоретичних підходів до визначення територіальних систем в географічному просторі на різних етапах розвитку суспільної географії займалось багато відомих українських вчених географів, зокрема М. М. Баранський, І. М. Дудник, С. П. Запотоцький, О. В. Заставецька, С. І. Ішук, О. О. Любіцева, Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, М. М. Паламарчук, В. М. Петлін, О. Г. Топчієв, О. І. Шаблій, Л. Т. Шевчук та інші.

Суть теорії розвитку суспільно-географічних моносистем полягає в тому, що виявлення, окреслення й оцінка в найзагальніших рисах атрибутів, головних ознак чи найзагальніших тенденцій розвитку будь-яких суспільно-географічних територіальних систем конкретизується і полегшується при зведенні їх до моносистем, що функціонують у спеціалізованому відповідному їм просторі на певному ієрархічному рівні; використання методу генералізації при цьому уможливує виділення та вивчення монопроцесів розвитку, які відбуваються в системах, що дозволяє сформулювати генералізовану наукову уяву про об'єкт дослідження і його ймовірну поведінку в перспективі; головним завданням розвитку суспільно-географічних моносистем є формування такого суспільно-географічного «рельєфу», який буде органічно гармоніювати з природним рельєфом та творитиме в кінцевому рахунку інтегральний природно-суспільно-географічний рельєф з параметрами, які забезпечуватимуть гармонійний розвиток кожної людини і суспільства загалом.

Для окреслення особливостей територіальної моносистеми важлива параметризація процесів монорозвитку як зміни станів окремих атрибутів, наприклад такого атрибуту як територія. Мірило атрибуту території чи окремих його елементів можна розглядати як критерій монорозвитку. При цьому, дослідження моносистем, повинно бути спрямовано на вивчення їх розвитку до переходу через біфуркаційні точки і визначення умов подальшого збереження моносистемності основної моносистеми та відбрунькування від неї моносистем з іншими функціями. Для реалізації цих задач важливо використати традиційні підходи, такі як історико-географічний (ретроспективний) та територіальний (геопросторовий), але при цьому їх доцільно модифікувати. Важливо використовувати й інноваційні підходи: кластерний (формування так званих мережевих структур), біхевіористський (пояснення територіальної ідентичності моносистеми), партисипативний (стратегічне планування територіального розвитку моносистеми). Тільки при поєднанні найрізноманітніших підходів можна буде отримати синергетичний ефект та сформулювати синергетичний підхід, який дозволить передбачити додаткові вигоди при дослідженні моносистем і процесів їх функціонування.

Нема сумнівів у тому, що ця теорія отримає в найближчій перспективі подальший розвиток, оскільки суспільно-географічні територіальні моносистеми як конкретні суспільно-географічні об'єкти мають вивчатися в умовах використання нової парадигми суспільно-географічної науки, котра повинна містити новітні знання різних наук, у тому числі й тих, які вивчають людину, суспільство. Безумовно, має отримати подальший розвиток і понятійно-термінологічний апарат, пов'язаний з суспільно-географічними моносистемами.

Висновки. Результати наших досліджень, які висвітлені в цій публікації дозволяють стверджувати, що наукове вивчення суспільно-географічних моносистем різного ієрархічного рівня викристалізовується в наш час у модерний напрямок суспільно-географічної науки. Використання наукових результатів, отриманих вченими при здійсненні суспільно-географічних досліджень в межах цього напрямку, дозволить моделювати суспільно-геогра-

фічний рельєф, який буде органічно гармоніювати з природним рельєфом та розробляти завдання щодо формування інтегрального природно-суспільно-географічного «рельєфу» з параметрами, які забезпечуватимуть гармонійний розвиток кожної людини і суспільства загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Алаев Э. Б.* Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – Москва : Мысль, 1983. – 350 с.
2. *Берталанфи Л.* Общая теория систем: критический обзор / Л. Берталанфи // Исследования по общей теории систем. Сборник переводов; под ред. В. Н. Садовского и Э. Г. Юдина. – Москва : Прогресс, 1969. – С. 23–82.
3. *Влах М.* Теорія і методологія географічної науки: навч. посібник / М. Влах, Л. Котик. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2018. – 344 с.
4. *Гудзеляк І. І.* Географія населення: навч. посібник / І. І. Гудзеляк. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2017. – 126 с.
5. *Кедров Б. М.* О геометоді как особом способе познания / Б. М. Кедров // География в системе наук. – Ленинград, 1987. – С. 7–10.
6. *Ровенчак І. І.* Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження: монографія / І. І. Ровенчак – Львів : ЛНУ, 2008. – 240 с.
7. *Смочко Н. М.* Історичні етапи формування категорій «розвиток» та «монорозвиток» у поняттєво-термінологічному апараті суспільної географії / Н. М. Смочко // Наукові записки ТНПУ. Серія: Географія. – Тернопіль, 2020. – №2 (49). – С. 84–93
8. *Смочко Н. М.* Монорозвиток територіальних систем у теорії сучасної суспільної географії / Н. М. Смочко // Географія та туризм: науковий журнал – Київ : Альфа-ПІК, 2019. – Вип. 54. – С. 50–59.
9. *Смочко Н. М.* Методологічні основи вивчення територіальних систем монорозвитку: закони та закономірності / Н. М. Смочко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2019. – Вип. 31, №3–4. – С. 108–118.
10. *Смочко Н. М.* Методологічні підходи до обґрунтування категорії «монорозвиток» в суспільній географії / Н. М. Смочко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки». – Херсон, 2019. – Вип. 11. – С. 61–67.
11. *Смочко Н. М.* Теоретичні основи дослідження категорії «монорозвиток» в структурі поняттєво-термінологічної системи територіальна організація суспільства / Н. М. Смочко // Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Серія «Географічні науки». – Луцьк : Вежа, 2020. – № 1 (405). – С. 14–21.
12. *Шаблій О.* Основи загальної суспільної географії / О. Шаблій. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
13. *Шаблій О. І.* Основи суспільної географії : навчально-методичний посібник з самостійної роботи студентів / О. І. Шаблій, О. І. Вісьтак. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 38 с.
14. *Шаблій О.* Суспільна географія: у 2-х кн. / О. Шаблій. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. – Кн. 1. – 814 с.
15. *Шевчук Л. Т.* Сакральна географія: навч. посібник / Л. Т. Шевчук. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 1999. – 160 с.

УДК 911.3 : 332.13

ТИПІЗАЦІЯ ПРОСТОРОВИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: ПРОЦЕСНИЙ ПІДХІД

Володимир Захарченко

Вінницький національний аграрний університет, м. Вінниця

У доповіді підкреслено необхідність типізації просторових форм організації економіки задля їх поглибленого наукового вивчення та цілеспрямованого формування в Україні на наукових засадах. Виділено чотири типи просторових форм організації економіки – на основі ділової, інноваційної та зовнішньоекономічної активності й агломерування виробництва. Дано коротку характеристику просторових форм організації економіки в розрізі усіх типів. Наведено їх додаткові характеристики – за складом галузей, організаційним статусом, конфігурацією та територіальним рівнем.

Ключові слова: просторова форма організації економіки, типізація, процес, активність (ділова, інноваційна, зовнішньоекономічна), агломерування.

TITLE TYPICIZATION OF SPATIAL FORMS OF ECONOMIC ORGANIZATION: PROCESS APPROACH

Vladimir Zakharchenko

Vinnitsia National Agrarian University, city Vinnitsia

The report emphasizes the need to typify the spatial forms of economic organization for their in-depth scientific study and purposeful formation in Ukraine on a scientific basis. There are four types of spatial forms of economic organization - on the basis of business, innovation and foreign economic activity and agglomeration of production. A brief description of the spatial forms of economic organization in terms of all types is given. Their additional characteristics are given - by the composition of industries, organizational status, configuration and territorial level.

Key words: spatial form of economic organization, typification, process, activity (business, innovation, foreign economic), agglomeration.

Для наук, які вивчають просторову організацію економіки, а це, насамперед, економічна географія та просторова економіка, важливе значення має типізація її форм. Вона дозволяє певною мірою узагальнити теоретичні напрацювання як фундаторів економічної географії і просторової економіки (Й. фон Тюнена, А. Вебера, В. Кристаллера, А. Льоша, У. Айзарда, П. Хаггета), так і їх послідовників, у т. ч. й видатних українських учених – О. Алімова, А. Ващенко, К. Воблого, Б. Данилишина, С. Дорогунцова, О. Діброви, М. Долішнього, Ф. Заставного, В. Кубійовича, М. Паламарчука, М. Пістуна, Л. Руденка, С. Рудницького, В. Садовського, О. Топчієва, О. Шабля та ін. Типізація просторових форм організації економіки (ПФОЕ) має також важливе практичне значення, передусім у плані впорядкування економічного простору.

Під **типізацією** ПФОЕ будемо розуміти віднесення їх до певного класифікаційного типу на основі важливих (якісних) ознак. Такі ознаки можна віднайти у самій **просторовій організації економіки**. І для цього чи не найбільше підходить процесний підхід, тому що він дозволяє розглядати її **як мережу взаємодіючих процесів** трьох типів: економічних, організаційних та просторових. Це означає, що формування ПФОЕ є результатом дії цих процесів.

До **економічних** процесів, які щонайбільше впливають на формування ПФОЕ, ми відносимо процеси ділової, інноваційної та зовнішньоекономічної активності.

Процеси ділової активності охоплюють різні аспекти діяльності суб'єктів господарювання – від створення підприємств до їх позиціонування на ринку. Рівень ділової активності суб'єктів господарювання найточніше характеризують показники ефективності їх виробничо-господарської діяльності в динаміці.

Процеси інноваційної активності передбачають упровадження різних типів інновацій задля одержання суб'єктами господарювання, насамперед підприємствами, конкурентних

переваг. Рівень інноваційної активності підприємств визначається як відношення кількості інноваційно-активних, підприємств до їх загального числа у галузі, регіоні чи країні.

Процеси зовнішньоекономічної активності пов'язані із підвищенням ефективності господарської діяльності як на рівні окремих підприємницьких структур, так і в масштабах регіонів чи усєї країни на основі експорту та імпорту товарів і послуг, міжнародної виробничої та науково-технічної кооперації, транснаціоналізації капіталу і виробництва тощо.

Ще один процес – *агломерування виробництва* – за змістом (одержання ефекту від агломерації виробництва) є економічним, а за формою – просторовим, тому що веде до просторової концентрації виробництва, ущільнення зв'язків між суб'єктами господарювання, «поляризації» простору тощо.

Якщо відмічені процеси відбуваються на основі однієї галузі, декількох взаємопов'язаних галузей, чи багатьох галузей, то за *галузевим складом* формуються, відповідно, *галузеві, міжгалузеві та багатогалузеві (інтегральні) ПФОЕ*.

Організаційні процеси мають своїм виразом *організаційний статус* ПФОЕ. Згідно з ним, одні ПФОЕ мають організаційне оформлення у вигляді підприємств, корпорацій, асоціацій, спеціальних адміністрацій, а деякі його не мають.

До **просторових** відносяться процеси із розміщення економічних об'єктів, насамперед підприємств, а також процеси поширення їх самих, результатів їх діяльності (товарів, послуг тощо) та агентів, з яким вони контактують. Загалом ці процеси визначають *конфігурацію ПФОЕ*.

Процес розміщення має своїм виявом локалізацію окремих підприємств чи їх груп відповідно до чинників розміщення – природно- і трудових, транспортних, агломеративних, екологічних тощо. Цей процес лежить в основі формування *точкових ПФОЕ*.

Процес поширення економічних об'єктів і результатів їхньої діяльності має своїм виразом широкий спектр самих різних зв'язків [1, с. 194–199]. Для типізації ПФОЕ принципове значення має розрізнення вертикальних і горизонтальних зв'язків, Перші передбачають встановлення передусім виробничо-технологічних зв'язків, зокрема з комбінування й кооперації виробництва, другі – взаємодію об'єктів із використання спільних ресурсів, інфраструктурних об'єктів, конкуренції на ринках тощо. І якщо зв'язки першого типу зумовлюють формування *лінійних ПФОЕ*, то зв'язки другого типу – *площинних ПФОЕ* (за термінологією С. Щеглюк [7, с. 73]).

Процес поширення економічних об'єктів дозволяє також виділити *ПФОЕ за просторовим рівнем: локальні, регіональні, національні та міжнародні*.

На основі відмічених процесів інтеграції економічних об'єктів та їх виявів можна виділити **типи ПФОЕ**, визначити їх склад та навести основні характеристики (табл. 1).

ПФОЕ на основі процесів ділової активності. Починати розгляд ПФОЕ на основі цього типу найбільш логічно, тому що без ділової активності не могло б з'явитися жодне **підприємство**, як основна «клітинка» ПФОЕ. Кожне підприємство, навіть якщо воно випускає різноманітну продукцію, зазвичай відносять до якоїсь однієї галузі (нині – виду економічної діяльності). В умовах ринкової економіки важливе значення має поділ підприємств на великі, середні, малі та мікропідприємства, зокрема в аспекти державної підтримки найменших.

Через те що, виживання новостворених малих підприємств складає тільки 14–30%, виникла необхідність (особливо з 1990-х років) у їх підтримці – на основі створення бізнес-інкубаторів, які цей показник можуть підняти до 85 %. **Бізнес-інкубатор** – це організація, що на певних умовах надає обладнані приміщення та інше майно суб'єктам малого та середнього бізнесу, а також здійснює навчання підприємців менеджменту, маркетингу, бізнес-плануванню.

Підприємство, якщо воно організаційно дробиться на декілька, або розміщується в декількох населених пунктах, або створюється шляхом об'єднання декількох раніше самостійних підприємств стає **корпорацією** (об'єднанням підприємств). За конфігурацією корпорації стають уже лінійними ПФОЕ, а за масштабом можуть бути щонайбільше національними, бо якщо вони ці рамки переходять, то стають транснаціональними.

Підприємства і корпорації – переважно виробничі структури, які часто відчувають гостру потребу у фінансових ресурсах, необхідних для нарощування основних і оборотних активів. Відтак, виникає необхідність у злитті банківського та промислового капіталів й

утворенні фінансового капіталу. Результатом цього процесу є формування **фінансово-промислових груп** (ФПГ) – об'єднань промислових підприємств з фінансовими установами. У різних країнах ФПГ можуть мати деякі відмінності в організації та особливі назви, наприклад, кейрецу в Японії.

Таблиця 1

Типізація просторових форм організації економіки

Типи ПФОЕ – на основі процесів:	Просторові форми організації економіки	За галузевим складом			За організаційним статусом		За конфігурацією			За просторовим рівнем			
		галузеві	міжгалузеві	багатогалузеві	організаційно оформлені	організаційно не оформлені	точкові	лінійні	площинні	локальні	регіональні	національні	міжнародні
Ділової активності	Підприємства	+			+		+			+			
	Бізнес-інкубатори	+			+		+			+			
	Корпорації	+	+	+	+			+		+	+	+	
	ФПГ	+	+	+	+	+		+		+	+	+	
	Підприємницькі мережі	+	+	+	+	+		+		+	+	+	+
Агломерування виробництва	Промислові райони	+	+			+		+		+			
	Індустріальні округи	+	+		+			+		+			
	Кластери	+	+		+			+		+	+		
	ТВК	+	+	+	+	+		+	+	+			
	Полюси зростання	+	+	+		+			+	+	+		
Програмні регіони			+	+				+		+			
Інноваційної активності	Стартапи	+			+		+			+			
	Інноваційні бізнес-інкубатори	+			+		+			+			
	Інноваційні мережі	+	+	+	+	+	+		+	+	+	+	
	Інноваційні парки	+			+		+			+			
	Технополіси	+	+		+	+			+	+			
	Інноваційні кластери	+	+		+				+	+	+		
S-регіони			+		+			+		+			
Зовнішньо-економічної активності	Спільні підприємства	+			+		+						+
	ТНК	+	+	+	+			+					+
	Міжнародні кластери	+	+		+			+	+				+
	ВЕЗ	+	+	+	+				+				+
	Глобалізовані регіони			+		+			+				+

Скорочення: ВЕЗ – вільні економічні зони; ТВК – територіально-виробничі комплекси; ТНК – транснаціональні корпорації; ФПГ – фінансово-промислові групи.

Джерело: розробка автора.

У сучасних умовах великі корпорації й ФПГ не втратили свого значення, але більш маневреними бізнес-структурами виглядають **підприємницькі мережі** – групи суб'єктів господарювання, що здійснюють спільну діяльність на основі рівноправних прямих зв'язків із використанням інформаційних технологій (ІТ). Такі мережі можуть набувати різних організаційних форм, наприклад, компанія Nike – форми мережної корпорації.

ПФОЕ на основі агломерації виробництва. На формування таких ПФОЕ, зокрема промислових районів, ще в кінці XIX ст. звернув увагу А. Маршалл. За ним, **промислові райони (дистрикти)** – це поєднання малих і середніх підприємств певної галузі, що спеціалізуються на окремих стадіях виробничого циклу в межах певної місцевості. У цих районах ефект агломерації утворюється за рахунок трьох чинників: 1) швидкого розповсюдження нових ідей; 2) наявності ефективних фірм-партнерів; 3) широкого доступу до вузькокваліфікованої робочої сили.

Промислові райони наприкінці XIX – початку XX ст. ще не мали організаційного оформлення, але наприкінці 20-х років XX ст. в Італії зароджуються їх організаційно оформлені аналоги – **індустріальні округи** як об'єднання підприємців, найманих робітників, держави та банків. У їх виникненні важливу роль відіграло особливе соціальне середовище, що

базувалося на взаємній довірі та розгалужених сімейно-родинних зв'язках [5, с. 209]. Вважається, що індустріальні округи є однією із різновидностей кластерів.

Кластер, за М. Портером, – це група фірм чи галузей, взаємопов'язаних між собою та з фірмами, які географічно сконцентровані у певному місці, діють у певній сфері та взаємодоповнюють одна одну. Кластери створюються задля одержання ефектів масштабу виробництва, охоплення (використання одних і тих же факторів виробництва багатьма фірмами), синергії (кооперативної взаємодії) та тригера (запуску інновацій) [4, с. 258, 274-292].

Кластери, зазвичай, організаційно оформлені ПФОЕ, щонають певну регіональну «прив'язку». Це дало підстави М. Енрайту виділити регіональні кластери як особливий їх тип, хоча кластери можуть формуватися не тільки на регіональному рівні. Галузеві кластери уже мають достатньо широке поширення в Україні. Нині назріла необхідність створювати регіональні індустріальні кластери. Особливості їх проектування розглянуті нами у праці [3].

У колишньому СРСР значна увага приділялася розвитку таких ПФОЕ, як **територіально-виробничі комплекси** (ТВК). Під ТВК М. Колосовський розумів взаємозумовлене сполучення підприємств в одному промисловому центрі або цілому районі, що забезпечує економічний ефект за рахунок вдалого добору підприємств відповідно до факторів місцезнаходження та відстані. В залежності від складу галузей формувалися галузеві, міжгалузеві та багатогалузеві територіальні комплекси. Галузеві й міжгалузеві комплекси обласного рівня часто мали організаційне оформлення у вигляді виробничих об'єднань, асоціацій тощо. Багатогалузеві ТВК зазвичай не мали спеціальних органів управління за винятком програмно-цільових ТВК типу Братсько-Усть-Ілімського. На локальному й мікрорайонному рівнях ТВК найчастіше формувалися у вигляді промислових вузлів та промислових агломерацій.

Теорія та практика таких ПФОЕ, як **«полюси зростання»** Ф. Перру значною мірою є аналогом ТВК. Хіба що при їх формуванні більша увага приділяється розвитку периферії.

На прискорений регіональний розвиток орієнтована така ПФОЕ, як **програмний регіон**. Її класичним прикладом слугує регіон долини річки Теннессі у США, для виходу якого з Великої депресії президент Ф. Рузвельт підписав у 1933 р. акт TVA (Tennessee Valley Authority Act of 1933) про заснування державної корпорації, завданням якої була реалізація програми розвитку регіону. Цікаво, що TVA як держкорпорація функціонує донині.

ПФОЕ на основі інноваційної активності. Саме ці ПФОЕ є основними виразниками гнучкої просторової (територіальної) організації виробництва у трактуванні О. Шаблія [6]. Вони базуються на інноваціях та ІТ, отже, мають можливість швидко перебудовувати свою структуру. Найбільш гнучкими є **стартáпи** – нещодавно створені інноваційні компанії, які ще не вийшли на ринок читількопочала на нього виходити. Виходу стартапів на ринок мають сприяти **інноваційні бізнес-інкубатори**, а також **інноваційні мережі** – структури, що забезпечують трансфер та комерціалізацію інноваційних продуктів. В Україні це Національна мережа трансферу технологій (NTTN), яка співпрацює з інноваційно активними підприємствами.

Щодо **інноваційних парків**, то їх умовно можна поділити на три категорії: індустріальні, технологічні та наукові. **Індустріальний парк** – це територія, що має необхідну інфраструктуру для діяльності у сфері обробної промисловості та проведення наукових досліджень. Фактично – це майданчик, де розміщується промислове виробництво. Прикладом такого парку може бути «Вінницький кластер холодильного машинобудування». **Технологічні парки (технопарки)** визначаються вже не як територія, а як юридична особа чи група юросіб, що виконують проекти з виробничого впровадження наукоємних розробок. В Україні вони не мають належного поширення. **Наукові парки** створюються лише з ініціативи закладів вищої освіти або наукових установ і передбачають реалізацію певних наукових та науково-технічних напрямів діяльності. В Україні достатньо відомим є науковий парк «Київська політехніка».

Технополіс – структура, подібна до технопарку, але розміщена в межах конкретного населеного пункту, що є університетським центром. Ідея технополісу яскраве втілення знайшла в Кремнієвій Долині у США. Тут у м. Сан-Хосена базі Стенфордського університету було сконцентровано понад дві тисячі High-Tech компаній з числом зайнятих понад 200 тис. осіб.

Деякі автори відносять технополісидо такої ПФОЕ, як *інноваційні кластери*. І дійсно, їх можна розглядати як інноваційні кластери, але тільки локального та мікрорайонного рівнів.

На початку 90-х рр. ХХ ст. відомий шведський учений-регіоналіст А. Андерсон почав виділяти таку ПФОЕ, як *«С-регіони»* («регіони, що навчаються»). На його думку, це регіони з активним формуванням економіки знань, підвищену конкурентоспроможність яких обумовлюють т. зв. «С-фактори»: компетенція, культура, комунікації та креативність [2].

ПФОЕ на основі зовнішньоекономічної активності. Найпоширенішою ПФОЕ цього типу є *спільні підприємства* (СП). СП – це підприємства, що базуються на спільному капіталі, спільному управлінні та спільному розподілі результатів і ризиків суб'єктів господарської діяльності двох чи більше країн, хоча інтегруються вони переважно у господарський комплекс приймаючої країни. Прикладом може слугувати українсько-австрійське СП з виробництва фруктових соків «АГРАНА Фрут Україна» у Вінницькому районі.

Більш потужними ПФОЕ щодо інтеграції національної економіки у світогосподарські зв'язки є *транснаціональні корпорації* (ТНК). ТНК – це підприємства, що складаються з материнського підприємства, розміщеного у країні базування його штаб-квартири, та його закордонних філіалів у приймаючих країнах (не менше, ніж у двох). Нині у світі нараховується понад 65 тис. ТНК та 85 тис. їх філій. Вони забезпечують близько 50 % світового промислового виробництва.

У зв'язку з глобалізацією та становленням постіндустріальної економіки відбувається просторове розширення таких ПФОЕ, як кластери, – до міжнародного рівня. В результаті формуються *міжнародні кластери*, наприклад авіабудівний – Airbus.

Однією з найдавніших ПФОЕ є *вільні (спеціальні) економічні зони* (ВЕЗ). ВЕЗ – це територія, в межах якої встановлюється і діє спеціальний, зазвичай пільговий, режим господарської діяльності. Ключовою умовою створення ВЕЗ є стимулювання притоку прямих іноземних інвестицій. Нині у світі нараховується близько 2 тисяч ВЕЗ. В Україні упродовж 1996–2004 рр. були створено 11 ВЕЗ. Однак через непрозорість бізнесу, їх діяльність у 2005 році була призупинена.

В умовах глобалізації в окремих регіонах активізується процес їх інтеграції у світогосподарські зв'язки в результаті чого вони трансформуються у *глобалізовані регіони*: а) транснаціональні, зокрема європейські, в т. ч. й за участю регіонів України, наприклад «Карпати»; б) «індустрія макіладорас» – зони вільної торгівлі на кордоні США та Мексики; в) «ворота у глобальний світ», наприклад регіон «Амстердам – Роттердам», де сконцентровані значні ресурси і через який проходять важливі міжнародні товарні, фінансові та міграційні потоки.

Проведена типізація ПФОЕ показала, що ознаки і критерії виділення окремих їх типів потребують подальшого обґрунтування в межах єдиної методології дослідження просторових аспектів розвитку економіки країн і регіонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – Москва : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Брикова І. В. Теоретичні основи міжнародної конкурентоспроможності регіону / І. В. Брикова // Економіка та підприємництво. – 2005. – № 15. – С. 61–70.
3. Захарченко В. І. Кластерний підхід до аналізу і підвищення конкурентоспроможності економіки України та її регіонів / В. І. Захарченко, С. В. Захарченко // Вісник Хмельницького національного університету. Серія : Економічні науки. – 2009. – № 5. – Т. 1. – С. 53–57.
4. Портер М. Конкуренція / М. Э. Портер ; [пер. с англ.]. – Москва : Вильямс, 2005. – 496 с.
5. Соколенко С. Производственные системы глобализации: сети, альянсы, партнерства, кластеры: Украинский контекст. – Киев : Логос, 2002. – 646 с.
6. Шаблій О. І. Гибкая территориальная организация производства (постановка вопроса) / О. И. Шаблій // География и современность : межвуз. сб. / под ред. С. Б. Лаврова, Ю. П. Селивестрова. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1987. – Вып. 3. – С. 95–104.
7. Щеглюк С. Д. Теоретичні підходи до типології просторових форм ділової активності регіону / С. Д. Щеглюк // Регіональна економіка. – 2016. – № 3. – С. 69–75.

УДК 911.3 : 32

ПОШИРЕННЯ РІЗНИХ ТИПІВ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ПОСТМОДЕРНОМУ СВІТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ

Мирослав Дністрянський

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Розкрито загальні особливості зміни геополітичної свідомості в період постмодерну. Обґрунтовано безпідставність глобалістських уявлень щодо можливості й перспективності конструювання геополітичного порядку з мінімальним значенням системи національних держав. Показані приклади збереження геополітичного значення національно-державницького типу геополітичної свідомості. Розкрито деструктивну роль неоімперського геополітичного мислення. Відображено суперечності політизації релігійно-конфесійних взаємин в ісламських державах.

Ключові слова: геополітичний порядок, постмодерн, глобалізм, національно-державницький тип геополітичної свідомості, неоімперіалізм, політизація ісламу.

DISSEMINATION OF DIFFERENT TYPES OF GEOPOLITICAL CONSCIOUSNESS IN THE POSTMODERN WORLD AND THEIR INFLUENCE ON TERRITORIAL-POLITICAL PROCESSES

Myroslav Dnistryanskyi

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The general features of the change of geopolitical consciousness in the postmodern period are revealed. The groundlessness of globalist ideas about the possibility and prospects of constructing a geopolitical order with a minimum value of the system of nation-states is substantiated. Examples of preserving the geopolitical significance of the national-state type of geopolitical consciousness are shown. The destructive role of neo-imperial geopolitical thinking is revealed. The contradictions of politicization of religious and confessional relations in Islamic states are reflected.

Key words: geopolitical order, postmodernism, globalism, national-state type of geopolitical consciousness, neo-imperialism, politicization of Islam

Постановка проблеми. Глобальний геополітичний порядок у всі часи визначало співвідношення двох основних чинників: 1) геополітичної свідомості, яка проявлялася у баченні впливовими суспільними колами принципів організації політичного світоустрою та його майбутнього, а також місця своєї та інших держав в його структурі; 2) об'єктивних тенденцій територіально-політичного розвитку, що проявлялися в змінах політичної карти світу, появі і поширенні нових політичних явищ, конфліктних ситуацій тощо. Ці чинники завжди різною мірою були взаємопов'язані, адже домінуючі в суспільстві геополітичні погляди вимагали практичної реалізації, а об'єктивні зміни на карті світу вносили корективи в геополітичну свідомість. Ситуація помітно змінилася, коли внаслідок великих територіально-політичних трансформацій, що відбулися наприкінці ХХ ст., а також якісних зрушень в інформаційній сфері та комунікаціях, відбулося переосмислення багатьох світоглядно-філософських підходів, започаткувавши й новий період загальносуспільного розвитку, який поширився насамперед у розвинутих західних країнах і дістав назву *постмодерн*. Цей період зумовив і суттєву трансформацію ментально-політичного мислення, що проявилось насамперед в активізації вольового конструювання нових територіально-політичних реалій та «гібридизації» світової політики загалом. Але при цьому зберігають свою значущість й інші підходи, формуючи складну мозаїку сучасних типів геополітичної свідомості, що і визначило **предмет** цієї розвідки – з'ясувати сутність, причини виникнення та особливості поширення основних типів геополітичної свідомості в сучасному світі та їхнє практичне значення..

Виклад основного матеріалу. Геополітична свідомість впливових політичних кіл Заходу мала багато спільного, але водночас і була суттєво диференційованою. Але наприкінці ХХ ст. в їхньому середовищі домінуючими стали різноманітні варіанти *глобалізму*, тобто ідеології, в основі якої бачення політичного розвитку як неухильного утвердження ліберальної демократії в усьому світі, пріоритетності різних наддержавних структур як у ході соціально-економічної інтеграції, так і через створення міждержавних територіально-політичних об'єднань. Крайньою формою глобалістської геополітичної свідомості став *мондіалізм* – політичний рух за створення загальносвітових політичних структур як альтернативи національно-державним, у тому числі й світового уряду.

Чому саме глобалізм став провідним типом геополітичної свідомості західних еліт? Очевидно, тут *позначились постмодерні ілюзорні уявлення щодо можливості конструювання у бажаному для себе напрямі всіх соціально-політичних реалій*. Мовляв, якщо є мета, то сконструювати можна практично все. Були також ілюзії про те, що створення глобальних політичних структур, поступове усунення різних культурних відмінностей приведе до зменшення ймовірності виникнення конфліктних ситуацій. Це вже було проявом ірраціонального страху будь-яких форм етнополітичної активності.

Практичною опорою глобалістського геополітичного мислення в Західній Європі стали організаційні та управлінські успіхи Європейського Союзу, а в США – зростання військово-політичної й економічної значущості цієї держави разом з широким колом своїх союзників в усіх частинах світу. Причому глобалісти наполягають на подальшій трансформації ЄС у напрямі до створення конфедеративної держави, що не підтримується багатьма політичними середовищами національних європейських держав. У концептуальному аспекті всі напрями глобалістського геополітичного мислення спиралися й спираються на об'єктивність процесу глобалізації, який найбільше проявляється в зростанні економічної й соціально-екологічної взаємозалежності країн світу, уніфікуванні культурних підходів й стандартів, всебічному комунікаційному зближенні населення держав[1], [11].

Але дуже скоро помітною стала геополітична ілюзорність глобалістичних прожектів, бо й сама глобалізація не є одновекторним трендом уніфікування стандартів життя, а, як це не парадоксально, приховує в собі і протилежні тенденції, тобто перебіг і результати глобалізації все ж диференційовані за сферами життєдіяльності людей і мають різні геополітичні наслідки. Так, в економічній сфері, через велику роль міжнародних банківсько-фінансових систем, транснаціональних корпорацій, наростання глобальної взаємозалежності проявляється найбільш випукло. Такі тенденції супроводжувалися нав'язливим формуванням різного рівня міжнародно-регіональних об'єднань, що вимагало і міждержавного політичного зближення. Отже, в економічній сфері процеси глобалізації на сьогодні є домінуючими, що однак не викликає всезагального захоплення, а є предметом різнобічної критики, адже глобалізаційні економічні процеси збільшують економічну і політичну значущість великих світових економік і водночас зменшують соціально-економічні можливості невеликих держав, їхню економічну й політичну самостійність. Окрім того, великий розмах економічної глобалізації – це постійна загроза дестабілізації ситуації в результаті локальних провалів в якійсь економічній сфері чи країні. Інакше кажучи, поглиблення глобальної економічної взаємозалежності призводить до збільшення вразливості національних економік, а звідси – зростання популярності ідей *економічного націоналізму* [2].

В інших сферах (політичній, культурній) наслідки глобалізаційних процесів неоднозначні. Так, сподівання деяких ідеологів на те, що в результаті глобалізації буде остаточно «подолана національна ідентичність» й різнобічні культурні відмінності виявились не лише безпідставними, а, навпаки, саме під впливом інформаційно-комунікаційної інтеграції глобального поширення та утвердження набули ідеї національного самовизначення, захисту прав етнонаціональних спільнот і груп, збереження етнокультурної самобутності. Тому цілком безпідставними є сподівання на те, що глобалізація дасть змогу відсунути на задній план етнонаціональний та релігійний чинники і витворити якісь нові «глобальну», «континентальну» чи «субконтинентальну» ідентичності. Часто, навпаки, глобальне поширення успішного досвіду національних держав і національних культур унаслідок комунікаційного зближення стимулює політичні рухи народів з низьким ступенем самосвідомості до боротьби за збереження своєї культурної самобутності і навіть до створення своєї державності.

Небезпечними є і прагнення глобалістів применшити під різними гаслами роль системи національних держав, ураховуючи те, що саме вона має на сьогодні структуроформуєче значення в територіально-політичній організації людського суспільства, фактично є її каркасом. Тому всі спроби нівелювання ролі національних держав несуть загрозу порушити геополітичну рівновагу в сучасному світі, його стабільність, поглибити невизначеність і хаос.

Національно-державницький тип геополітичної свідомості, який започаткували ідеї Й.-Г. Гердера (1744–1803), Д. Мадзіні (1805–1872), багатьох ін. відомих філософів, політиків та науковців і який спирається на політичні потреби й інтересів організованих народів, проявився в прагненнях політичної реорганізації світу з урахуванням географії етнічних націй. Реалізація цих ідей упродовж XIX–XX ст. докорінно змінила політичну карту світу, насамперед Європи та Азії, забезпечивши створення багатьох національних держав, головними ознакам яких є: 1) особливі історично-генетичні засади (сформувався або безпосередньо внаслідок етнополітичного самовизначення, або внаслідок об'єднання різних державних утворень на єдиній етнонаціональній основі); 2) характерна територіальна структура (в основі державної території – ареал розселення державоформуєчого етносу); 3) чітко виражене культурне обличчя, характерні ознаки якого також визначає культура державоформуєчого етносу [4].

Про державотворчий потенціал етнонаціонального чинника свідчить не лише формування значної кількості національних держав упродовж XIX–XX ст., але й утворення, особливо після Другої світової війни, етнонаціональних федерацій та етнонаціональних автономій в унітарних державах. [6]. Отже, динаміка етнополітичних процесів, тобто наростання хвилі формування національних держав, етнонаціональних федерацій, етнонаціональних автономій, насамперед у Європі й Азії, переконливо засвідчує, що *тенденція до відповідності, з одного боку, територіально-політичного устрою сучасного світу, важливими складниками якого є державні території, державні кордони, а з іншого – етногеографічної структури людства, територіальними підрозділами якої є етнічні території, етнічні межі тощо, має закономірний характер і простежується впродовж декількох останніх століть. Водночас закономірним є й диференційований перебіг етнополітичних процесів у регіонах світу, що особливо помітно проявляється в регіонах з автохтонним населенням та в регіонах переселенського типу [4].*

Етнополітичні рухи зіграли важливу роль і в процесах деколонізації. Однак зазначимо, що, хоча сам процес деколонізації іноді прискорювався під дією етнополітичних вимог, його не можна ототожнювати з етнонаціонально-визвольним рухом, адже в процесах деколонізації багатьох регіонів важливу роль відіграли проекти творення т. зв. «територіальних націй» на основі колоніальних володінь, що не спиралися на етногеографічні реалії, а основними рушійними силами деколонізації були поліетнічні колоніальні еліти. Отже, зіставлення політичної та етнічної карт свідчить, що більшість держав Європи й Азії, їхня внутрішня державно-територіальна організація є результатом складних процесів етнополітичної активізації і консолідації населення. З іншого боку, формування модерних національних держав, у розпорядженні яких є великі засоби та важелі впливу, безперечно, стало потужним чинником творення яскравих національних культур, які становлять основу різноманітного культурного багатства світу.

Розвиток подій засвідчив конструктивну геополітичну роль та глобальне значення ідеї національної держави і в тому, що вона значно обмежує територіальну експансію, зменшує небезпеку постійних зіткнень щодо територіального перерозподілу залежних країн чи сфер впливу. Саме утворення національних держав забезпечило територіально-політичну стабілізацію багатьох міжнародних районів світу, особливо європейських.

Впливовість національно-державницького типу геополітичної свідомості і на сьогодні є найбільш помітною в регіоні Центральної і Центрально-Східної та Південно-Східної Європи, хоча наявність національно-політичних рухів за незалежність чи за створення широкої національної автономії є характерною і для інших частин світу, що потребує не їхнього огульного осуду як чогось вкрай небезпечного, а пошуку конструктивних зважених варіантів вирішення проблем з урахуванням конкретних етногеографічних реалій. Прихильники пріоритетності ідей національно-державного розвитку в Європі виступають також проти трансформації ЄС в конфедеративну державу, а бачать це об'єднання як систему національ-

них держав. Важливо також наголосити, що національно-державницький тип геополітичної свідомості не має нічого спільного з расизмом, шовінізмом, регіональним сепаратизмом, нацизмом, ксенофобією, які ґрунтуються на зовсім інших ідеологічних засадах, але які необґрунтовано пов'язують з національно-державницькими підходами з метою їхньої дискредитації, безпідставно об'єднуючи в одне поняття «націоналізм» та надаючи йому негативні політичні оцінки. Як справедливо вважає український етнолог М. П. Тиводар, націоналізм як «природне і відкрите демонстрування, відстоювання і захист етносами своєї самобутності і неповторності, устремління до державно-політичної незалежності... живе у кожному етносі» [9]. Разом з тим, «націоналізм – це нейтральний феномен, який можна використати як інструмент прогресу, визволення і розбудови нації. Неможливо і безглуздо протиставляти етноси і людство, національну множинність і вселюдську єдність. А оскільки нації – це соціально-політичний стан етносів, а поза ними не жила, не живе і не житиме жодна людина, то націоналізм існуватиме, поки існуватиме людство» [9].

У свідомості політичних еліт деяких країн світу, насамперед російських, в період постмодерну знову домінуючим став *великодержавницький, імперський тип геополітичної свідомості*, згідно з яким ідеалом державного розвитку є створення великої імперії та забезпечення її міжнародного домінування. Але в постмодерних умовах *великодержавницька геополітична свідомість* зазнала формальних змін, ховаючи свою сутність за ідеями необхідності конструювання «великих політичних просторів» з посиленнями на різні надумані соціально-економічні, культурні чи політичні потреби. В цих питаннях неоімперіалізм іноді поєднується з глобалістською пропагандою.

Ще одним інструментом великодержавницької геополітичної пропаганди, передусім російської, є використання терміна «суперетнос» для позначення різних великих і неоднорідних географічних груп населення [3], суть яких фактично немає нічого спільного з природою етнопонаціональних спільнот (наприклад, «євразійський суперетнос», «радянський суперетнос», «слов'янський суперетнос» та ін). Цим самим закладається обґрунтування різних моделей експансії. Мовляв, якщо є «євразійський суперетнос», то чому не бути «євразійській наддержаві»?

Але утворення і функціонування імперій завжди супроводжувалося політичною конфліктністю через те, що їхнє утвердження суперечить інтересам різних територіальних груп населення, адже держави імперського типу, – це абсолютно неорганічні утворення, основані на насильному утриманні підневільних етнокультурних й релігійних спільнот, країн та регіонів. З огляду на, це розпад імперій – закономірна тенденція їхнього розвитку, а тому в сучасному світі яскраво виражених імперій залишилося небагато. В контексті міжнародної безпеки очевидно, що імперіалізм і великодержавництво – це постійна загроза глобальних конфліктів та зіткнень. Головно саме вони і спричинили найбільші катаклізми ХХ ст. – світові війни. Тобто й інтереси міжнародної безпеки та стабільності, й реальні суспільно-територіальні процеси суперечать імперському типові геополітичної свідомості.

Суперечливим і гібридним варіантом геополітичного мислення залишаються ідеї різних *пан-рухів* (пантюркізму, панславізму, панарабізму та ін.), які мають давню передісторію і поєднують елементи національно-державницької та імперської геополітичної свідомості. Ідеї політичної поєднаності споріднених у мовно-культурному аспекті народів спочатку були проявом зростання їхньої самосвідомості і політичних прагнень, але згодом ці ідеї використовували великі держави, зокрема, Російська та Османська імперії, для свого можливого розширення чи зміцнення геополітичних позицій. На сьогодні геополітичне значення таких пан-рухів є мінімальним, хоча за певних умов може відбутися їхнє відродження. Але в будь-якому випадку сподівання на те, що ототожнення людей з такими пан-рухами може стати альтернативою національній ідентичності, як це припускає Е. Сміт, аналізуючи варіанти «подолання національної ідентичності», є цілковито безпідставними [10].

Водночас у багатьох країнах Азії та Африки в другій половині ХХ ст. почав утверджуватися *релігійно-державницький (як різновид – релігійно-наддержавницький) тип геополітичної свідомості*, в основі якого формування системи переконань щодо необхідності самовизначення територій на основі релігійної чи конфесійної ідентичності, що головню стоїть ісламу. Такі ідеї підштовхнув прецедент поділу в 1947 році єдиної британської

колонії Індії на суверенні держави, сформовані за релігійною однорідністю – індуїстську Індію та мусульманський Пакистан (сучасні Пакистан і Бангладеш).

На сьогодні ситуація з політизацією релігійних відносин ускладнюється тим, що ідеї реорганізації політичної карти світу за релігійними ознаками є складовою ісламського фундаменталізму – радикальних релігійно-політичних доктрин, в основі яких, попри відмінності різних течій, є зростання соціальної ролі ісламу та прагнення організувати політичне життя згідно з канонами цієї релігії [7]. Наслідками такої політичної активізації ісламських середовищ стало утворення як низки радикально-політичних рухів, які часто вдаються до тероризму, так і намагання створити різні маргінальні територіально-політичні утворення як, наприклад, так звана «Ісламська держава Іраку і Леванту».

Релігійно-геополітичний тип свідомості жорстко протистоїть тенденціям культурної та соціальної глобалізації, але в прагненні до створення ісламських наддержавних, наднаціональних державно-політичних утворень, в ідеях панісламізму, іноді поєднується з імперським та глобалістським геополітичним мисленням, що водночас суперечить національно-державницьким підходам організації політичного життя [8]. Тому з огляду на такі тенденції в багатьох регіонах Азії та Африки політизація ісламу водночас жорстко конкурує і певною мірою поєднується з іншими типами геополітичної свідомості.

Політизація ісламу, характерна для сучасних постмодерних часів, супроводжується у багатьох випадках зростанням соціально-політичної напруженості і збройних конфліктів, основними джерелами яких є протистояння зі світською владою держав, а також антагоністичні відносини основних груп мусульман – шиїтів та сунітів. Загрозливий характер мають також прагнення до створення ісламських великодержав (халіфатів, еміратів), що вже несе небезпеки ревізії усталених державних кордонів. Оскільки ісламсько-фундаменталістський тип геополітичного мислення не має в своєму розпорядженні розроблених моделей узгодження політичних інтересів різних релігійно-конфесійних та етнічних груп населення між собою та з державою загалом, то на сьогодні його активне поширення є суттєвим викликом принципам і перспективам безконфліктного територіально-політичного розвитку світу. Але треба наголосити, що джерелом політичних конфліктів не є іслам як релігія, а саме неузгодженість різних аспектів релігійної активності та політичних взаємин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білорус О. Економічна система глобалізму. Монографія. К.: КНЕУ, 2003. 378 с.
2. Глушко Т. П. Перспективи економічного націоналізму в умовах глобальної цифрової революції // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія : зб. наук. праць. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – Вип. 38(51). – С. 211–220.
3. Гумилев Л. Етногенез и биосфера Земли. – Москва : Гидрометеиздат, 1990. – 526 с.
4. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики : монографія. – Львів : Літопис; Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
5. Дністрянський М. С. Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи реальні глобальні тренди // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Географічні науки. – 2013. – № 16. – С. 163–168.
6. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС. – Київ : Основи, 1996. – 420 с.
7. Курілло В. Є, Семусева Д. І. Політичний вектор ісламу // Наукові праці : наук.-метод. журнал. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Т. 248. – Вип. 236. Політологія. – С. 22–26.
8. Нагорний С. Політична думка мусульманського суспільства та її вплив на політичну систему в країнах Арабського Сходу // Іслам в його проблемах і трансформаціях. – Київ, 2010. – С. 156–164.
9. Тиводар М. П. Етнологія. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.
10. Сміт Е. Національна ідентичність. – Київ : Основи, 1994. – С. 149.
11. Яценко Б. П., Бабарицька В. К. Країнознавство: основи теорії. – Київ : Либідь, 2009. – 312 с.

УДК 911.3:314.1

КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНСТРУЮВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Сергій Задворний

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль*

Стаття присвячена розгляду особливостей креативних індустрій як інструменту конструювання територіальної ідентичності населення громад у процесі реформи децентралізації. Розглянуто актуальні питання впровадження в українське законодавство і практичну діяльність поняття «креативні індустрії». Здійснено характеристику креативних видів економічної діяльності у контексті їх впливу на територіальну ідентифікацію. Проведено групування галузей креативних індустрій за ступенем впливу на локальну спільноту. Виявлено основні проблеми реалізації світового досвіду підтримки функціонування креативних індустрій в Україні на рівні локальних спільнот.

Ключові слова: креатив, індустрія, культура, мистецтво, ідентичність, громада, децентралізація.

CREATIVE INDUSTRIES THROUGH THE PRISM OF CONSTRUCTION OF TERRITORIAL IDENTITY: DECENTRALIZATION CONTEXT

Sergii Zadvornyi

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

The article is devoted to the peculiarities of creative industries as a tool for constructing the territorial identity of the population of communities in the process of decentralization reform. The topical issues of introduction of the concept of «creative industries» into the Ukrainian legislation and practical activity are considered. The characterization of creative types of economic activity in the context of their influence on territorial identification is carried out. The groups of creative industries were grouped according to the degree of influence on the local community. The main problems of realization of world experience of support of functioning of creative industries in Ukraine at the level of local communities are revealed.

Key words: creative, industry, culture, art, identity, community, decentralization.

Вступ. Цьогоріч в українському суспільстві відбулося декілька епохальних подій, які дали відлік функціонування нового формату місцевого самоврядування та територіальної організації влади в державі. Насамперед, було завершено реформування базового та районного (субрегіонального) рівнів адміністративно-територіального устрою. Це, у свою чергу, дало можливість провести місцеві вибори 25 жовтня 2020 року уже на новій територіальній основі. Зазначені трансформаційні процеси уже давно визріли та покликані здійснити децентралізацію організаційно-управлінських та фінансових повноважень. Інтегральне ж завдання реформи децентралізації – оптимізувати і вдосконалити систему територіальної організації влади з метою підвищення ефективності управління суспільним розвитком та підняття рівня якості надання послуг населенню.

Розробка та затвердження перспективних планів формування територій громад областей, а також обговорення процесу ліквідації «старих» та утворення «нових» районів виявився надзвичайно складним, багатограним та водночас суперечливим процесом. Негативним фактором у цьому контексті варто відзначити те, що обговорення таких важливих і доленосних питань відбувалося, у переважній більшості, без залучення суспільно-географів із науково-експертного середовища. Тому окремі елементи системи базового та субрегіонального рівнів адміністративно-територіального устрою у геопросторовому вимірі є недопрацьованими і проблемними, а самі адміністративні одиниці є диспропорційними і складними у конфігурації. Наявність цих проблем, а також необхідність забезпечення конструктивного поступу територіальних громад, вимагає здійснення заходів щодо консолідації її мешканців. У даному випадку необхідно звернутися до практики конструювання територіальної іден-

тичності населення локального рівня, яка, у свою чергу, виступає специфічним символічним ресурсом соціально-економічного розвитку громади.

Формування територіальної ідентичності – це клопіткий та довготривалий процес, що вимагає залучення найбільш дієвих інструментів та ресурсів, а його успішність залежить від креативності та нестандартності у підходах. Саме тому, сьогодні надзвичайно актуальним є залучення у процес конструювання територіальної ідентичності населення громади креативних індустрій.

Проблематикою конструювання територіальної ідентичності населення у теоретичному та практичному аспектах займалася ціла низка світових та українських дослідників. Переважна більшість сучасних досліджень стосується вивчення ресурсів та розробки технологій формування позитивного іміджу території, поселення. Водночас, у цьому контексті, недостатньо висвітлено роль креативного підходу у проектуванні успішної консолідованої локальної спільноти.

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу особливостей використання видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій у конструюванні територіальної ідентичності населення об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ).

Виклад основного матеріалу. У реаліях сьогодення креативні індустрії відіграють усе помітнішу роль у соціально-економічному розвитку країн на регіональному та локальному рівнях. Разом із цим вони частково забезпечують і підтримують процес територіальної ідентифікації. У переважній більшості випадків успішність громади, регіону прямо пропорційна рівню розвитку креативних індустрій.

Сьогодні креативний сектор економіки є стрімко зростаючим та починає займати відносно значний сегмент у національній економіці. Так, за результатами впровадження проекту з адаптації, дослідження та запровадження системи індикаторів ЮНЕСКО в Україні (Індикаторів впливу культури на соціально-економічний розвиток – CDIS), встановлено, що в Україні внесок культурних індустрій у структурі валового внутрішнього продукту становить близько 4,04% [4].

Термін «креативні (культурні) індустрії» та теоретичне підґрунтя креативної економіки сформувалося наприкінці 40-х років ХХ століття, а уже на початку ХХІ століття це стало невід'ємною складовою стратегій розвитку провідних розвинутих країн світу. Багато із них прийняли стратегію «Креативної нації», де основним трендом є просування своєї ідентичності та культурного бренду, мобілізувавши те, що ми сьогодні називаємо «креативною економікою» [13].

Терміни «культурні індустрії» і «креативні індустрії» практично взаємозамінні. Поняття «культурних індустрій» більше належить до культурної спадщини та традиційних видів творчості, а під «креативними індустріями» розуміють прикладні творчі практики, інновації та генерацію прибутку та робочих місць за рахунок створення інтелектуальної власності.

Культурні та креативні індустрії, за визначенням ЮНЕСКО, поєднують створення, продукування та комерціалізацію нематеріальних сенсів культурного характеру. За класифікацією Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД), до культурних та креативних індустрій належать: традиційна культура (ремесла, народне мистецтво, фестивалі), культурні пам'ятки (музеї, виставки, бібліотеки, археологічні локації), аудіовізуальні медіа (кіно, ТБ, радіо), цифрові медіа (відеоігри, програмне забезпечення і т. п.), сценічне та образотворче мистецтво [3].

З точки зору форм бізнесу, креативні індустрії засновані на пріоритеті малих і середніх підприємств, що виробляють творчі продукти і послуги. Водночас, це місцеві виробництва, орієнтовані на пошук виходу на глобальні ринки в умовах постіндустріальної економіки [5]. Такий контекст дає можливість реалізовувати принципи глокалізації. Це, з точки зору збереження самобутності, ідентифікації та популяризації місцевої культури має позитивний ефект, адже створюються умови для доступу місцевих культурних продуктів до світового ринку. Для культурних організацій це означає необхідність слідування міжнародним вимогам та дотримання стандартів, включення до міжнародних мереж, що сприяє покращенню якості товарів і послуг.

Креативні індустрії відносно новий термін у реаліях національного законодавства та практичної діяльності. Вперше в Україні поняття креативних індустрій введено в офіційний обіг у 2016 р., коли Кабінет Міністрів України схвалив «Довгострокову стратегію розвитку української культури – стратегію реформ» [11]. У цьому документі акцент зроблено на державній підтримці креативних індустрій, що відповідають викликам XXI століття та виконання програми ЄС «Креативна Європа». Підпрограма «Культура», як частина програми «Креативна Європа», передбачає просування креативного та культурного секторів. Підтримка сектору культури спрямована як на захист та підтримку європейської культурної спадщини, так і на підтримку культурних і креативних індустрій, що дає можливість стимулювати їх зростання та розвиток. До пріоритетних напрямів тут відносяться наступні заходи: міжнародна мобільність митців та інших професіоналів; розвиток аудиторії; розвиток навичок цифрових технологій, що сприяють їх використанню на різних етапах (від виробництва продукції до розповсюдження та споживання); розвиток нових бізнес-моделей (підвищення рівня знань щодо ведення бізнесу); проведення тренінгів та навчання (нові знання та навички); міжкультурний діалог, сприяння соціальної інтеграції мігрантів та біженців; підтримка Європейського року культурної спадщини [10].

Згодом у 2018 р. у новій редакції Закону України «Про культуру» визначено, що креативні індустрії – це види економічної діяльності, метою яких є створення доданої вартості і робочих місць через культурне (мистецьке) та/або креативне вираження. У свою чергу, результатом діяльності креативних індустрій є креативний продукт, що являє собою товари та послуги, які створені/надані за результатами культурного (мистецького) та/або креативного вираження і мають високу додану вартість [9]. Відправною ж точкою у визначенні компонентної структури креативних індустрій став 2019 р., коли було затверджено Перелік видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій [7]. До цього переліку увійшло 34 види економічної діяльності згідно з Національним класифікатором України ДК 009:2010 [1] (рис. 1). Застосування переліку видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій, дозволить визначити наступне: 1) внесок креативних індустрій у валовий внутрішній продукт держави; 2) частку осіб, зайнятих у цих сферах; 3) кількість підприємств та їхній оборот тощо.

Сьогодні розвиток креативних індустрій має на меті забезпечити подолання кризових процесів, які відбуваються у геокультурному просторі та підвищенні рівня ціннісних орієнтацій місцевих спільнот. Активізація соціальної активності мешканців громади у контексті створення колективної форми територіальної ідентичності дасть змогу створити привабливий образ території, підкреслити її унікальність та у соціально-економічному відношенні підвищити конкурентоздатність. Подолання розрізненості мікроспільнот та напрацювання дієвої політики конструювання локальної (місцевої) ідентичності на основі культурно-символічних образів є запорукою сталості, успішності та добробуту громади.

Територіальна ідентичність населення – це сприйняття індивідом себе як представника певної «уявної спільноти», основою якої є спільність території. Ідентичність – це базис консолідації задля соціокультурної, економічної та громадянської поступальної активності. Сьогоднішній погляд на територіальну ідентичність загострює перспективу необхідності її конструювання. Процес конструювання територіальної ідентичності – це цілеспрямована діяльність, у результаті якої у мешканців локальної спільноти формуватиметься логічна та стійка місцева ідентичність. Конструювання ідентичності має бути складовою частиною політики ідентичності ОТГ.

Оскільки об'єднані територіальні громади можуть складатись із поселень, які слабо інтегровані між собою, мають суттєві відмінності за різними ознаками, то формування спільної ідентичності для таких громад є так само необхідним, як і для України в цілому. Відмінності в місцевих ідентичностях всередині ОТГ також можуть створювати проблеми розвитку таких громад, бути джерелом недовіри до місцевої влади, рішень і дій місцевої ради чи мешканців центрального поселення громади [2]. Недостатня інтегрованість поселень у єдину систему пріоритетів територіальної громади призводить до кризи локальної ідентичності. У сучасних реаліях це викликано, в тому числі, й через недопрацювання суспільно-географічної частини реформи децентралізації, що вилилось у певні контроверзи, які створюватимуть додаткові перешкоди у процесі конструювання ідентичності. Сюди

варто віднести наступне: 1) значну частину громад утворено «зверху» без реалізації принципу добровільності об'єднання; 2) окремі громади, які утворилися на добровільній основі, але згідно нових критеріїв не змогли підтвердити свою соціально-економічну спроможність, були ліквідовані та доєднані до більш перспективних ОТГ; 3) наявність анклавів та екс-клавів (до слова зазначимо, що відповідно до Методики формування спроможних територіальних громад, територія громад має бути нерозривною [8]); 4) низький показник компактності території та відсутність якісної логістики із центром громади; 5) диспропорційність у співвідношенні сільського і міського населення ОТГ; 6) несформованість усталених традицій внутрішнього електорально-географічного поділу території ОТГ.

Рис 1. Компонентна структура креативних індустрій

З іншого боку децентралізація збільшила роль локальної культури у житті кожної громади. Культурні особливості території усе частіше сприймаються як цінний набуток

II. МОДЕРНІ НАПРЯМКИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ

громади, як можливості для розвитку традицій, туризму, ремесел, а отже – і економіки. Культурне різноманіття створює багатий і різноманітний світ що збільшує діапазон вибору та виховує людські здібності та цінності, а отже, є джерелом сталого розвитку для громад, народів та націй [12]. Даний ресурс необхідно креативно застосовувати під час розробки та покрокової реалізації політики ідентичності ОТГ.

Розглядаючи структуру креативних індустрій крізь призму конструювання територіальної ідентичності слід зазначити, що кожен із видів економічної діяльності володіє характерними функціональними рисами та виступає своєрідним ресурсом. З огляду на це, нами було здійснено групування галузей креативних індустрій на 5 блоків за ступенем впливу на локальну спільноту (див. рис. 1, табл.1).

Таблиця 1

Креативні індустрії як ресурс конструювання територіальної ідентичності

Найменування блоку видів економічної діяльності (склад, кількість видів)	Рівень впливу на ідентичність локальної спільноти	Типи громад і поселень, де наявний достатній креативний капітал	Основні заходи політики конструювання територіальної ідентичності
Діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг (6)	Дуже високий	Міські, селищні та сільські громади	Організація і проведення спільних свят, спортивних заходів, і фестивалів (дні села, міста, громади тощо); створення музею історії громади; створення і підтримка культурно-мистецьких колективів; популяризація народних ремесел і підтримка майстрів; налагодження крафтового виробництва продукції декоративно-прикладного мистецтва; наповнення закладів культури інноваційним змістом діяльності.
Освіта (1)	Високий	Міські та селищні громади	Навчання і виховання у закладах початкової спеціалізованої мистецької, фахової передвищої та вищої освіти на засадах та кращих зразках місцевої самобутньої культури; заохочення дітей та молоді до участі в діяльності творчих колективів; підтримка участі творчих колективів, виконавців у всеукраїнських і міжнародних конкурсах і фестивалях; реалізація у громаді культурно-мистецьких проектів; створення програми підтримки і преміювання обдарованих дітей.
Інформація та телекомунікації (16)	Середній	Міські громади	Створення і підтримка власних друкованих ЗМІ; публікації у ЗМІ новин про історії успіху громади; створення тематичних циклів радіо-, телепередач, фільмів про історію і сьогодення поселень громади, про видатні персоналії, визначні об'єкти культурної спадщини; видання книг про громаду, її населені пункти, стимулювання місцевих авторів; онлайн трансляції визначних заходів, сесійних засідань ради, футбольних матчів місцевої команди тощо.
Професійна, наукова та технічна діяльність (8)	Нижче середнього	Міські громади із центром у великих містах	Створення та підтримка корпоративної репутації громади; лобювання інтересів мешканців громади; формування сприятливого інвестиційного клімату, просування бренду ОТГ.
Переробна промисловість (3)	Низький	Окремі поселення громад	Підтримка виробництва сувенірної продукції; налагодження виготовлення іміджевої продукції на існуючих підприємствах.

Представлене нами вище групування креативних індустрій за рівнем впливу на локальну ідентичність сприятиме формуванню вдалої моделі реалізації політики конструювання територіальної ідентичності на коротко- та довгострокову перспективу.

У переліку видів економічної діяльності, які віднесені до креативних індустрій, відсутня діяльність із організації туризму, яка є вкрай актуальною у системі креативної економіки. Сьогодні культурний туризм є дієвим рушієм соціально-економічного розвитку територій, засіб полікультурного діалогу та фактор підкреслення власної ідентичності. Наразі основними умовами розвитку культурного туризму у громаді є історико-культурний

потенціал території, транспортна доступність, рівень надання послуг щодо розміщення, харчування, інформаційно-рекламного обслуговування, організації дозвілля туристів.

Стимулювання розвитку креативних індустрій призводить до формування якісно нових форм їх геопросторової організації: креативний кластер, креативний хаб, креативний центр. Елементарною формою геопросторової організації креативних індустрій виступає креативна локація, яка характеризується наявністю мінімально можливих засобів та ресурсів для реалізації креативних проєктів. Каркас креативних індустрій формує, насамперед, мережа базових закладів культури. Слід відзначити, що у сільських поселеннях креативна економіка сприяє збереженню та модернізації уже наявних об'єктів соціальної інфраструктури, водночас у містах відкриваються нові об'єкти, переформатовуються і освоюються нові простори будинків і споруд, відкриті простори.

Висновки. Отже, креативних індустрії не лише відіграють помітну роль у формуванні територіальної ідентичності населення, але й стають вагомим фактором зростання економіки. Реформа децентралізації відкрила широкі можливості для продуктивного поступу територіальних спільнот людей. Конструювання локальної ідентичності – важливий і відповідальний процес консолідації її мешканців, що є запорукою успішності і прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010. Держспоживстандарт України; Наказ, Класифікатор від 11.10.2010 № 457. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10#Text> (дата звернення 08.11.2020).
2. *Котенко Я. В., Ткачук А. Ф.* Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади (видання друге, виправлене та доповнене). К.: ТОВ «Видавництво «ЮСТОН». 2018. 56 с.
3. Культурні та креативні індустрії #ЗаПідтримкиУКФ у 2018 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uaculture.org/texts/kulturni-ta-kreatyvni-industriyi-zapidtrymkyukf-u-2018-roczii/> (дата звернення 10.11.2020).
4. Культурні та творчі індустрії: українська модель. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demcult.org/kulturni-ta-tvorchi-industrii-ukrain/> (дата звернення 10.11.2020).
5. *Лошковська Х. С.* Креативні індустрії як сучасний сегмент стратегічного розвитку країн світу. Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2014. – Вип. 119(2). – С. 153–158.
6. *Олійник Я. Б., Гнатюк О. М.* Територіальна ідентичність населення Подільського регіону: монографія. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. – 223 с.
7. Про затвердження видів економічної діяльності, які належать до креативних індустрій: Розпорядження Кабінету Міністрів України; Перелік від 24.04.2019 р. № 265-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/265-2019-%D1%80#Text> (дата звернення 10.11.2020).
8. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України; Методика. Форма типового документа. Паспорт від 08.04.2015 р. № 214. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#n157> (дата звернення 08.11.2020).
9. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 р. № 2778-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text> (дата звернення 08.11.2020).
10. Про програму «Культура». Креативна Європа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://creativeeurope.in.ua/programs/categories/1> (дата звернення 08.11.2020).
11. Про схвалення Довгострокової стратегії розвитку української культури – стратегії реформ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npras/248862610> (дата звернення 11.11.2020).
12. Inspiring Creativity – Interact. [Electronic resource]. – Mode of access: www.interact-eu.net (дата звернення 08.11.2020).
13. The Value of Culture and the Creative Industries in Local Development. [Electronic resource]. – Mode of access: <file:///D:/Documents/Downloads/2018-SACCI-Handbook.pdf> (дата звернення 08.11.2020).

УДК: 911.3

ДЕМОСОЦІОГЕОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Злата Качмарик

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Проаналізовано демосоціогеографічні чинники, що впливають на розвиток фінансової інфраструктури Західного регіону України. Наголошено на традиційних чинниках, які дають змогу відбуватися процесам безпосередньо або опосередковано зумовлюють процеси, пов'язані з ними. Ці чинники мають мультиплікаційний ефект, який проявляється у ланцюгових змінах при трансформації самого чинника. Відповідно, в залежності від геопросторових особливостей розміщення населення та його демосоціогеографічних особливостей виникають різні групи споживачів, яким необхідні особливі послуги. Розвиток фінансової мережі відбувається не тільки під впливом регіональних чинників, а також у руслі загальнодержавних та загальносвітових тенденцій. Задля збалансованого розвитку необхідно врахувати чинники, що не тільки сприяють розвитку, а й гальмують його. Фінансова інфраструктура характеризується значною розгалуженістю, тому особливу увагу приділено чинникам, що є притаманними для кожної складової.

Ключові слова: фінансова інфраструктура, чинники розвитку, соціальні чинники, демографічні чинники.

DEMOSOCIO-GEOGRAPHICAL FACTORS OF FINANCIAL INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT OF THE WESTERN REGION OF UKRAINE

Zlata Kachmaryk

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

Demosociogeographical factors influencing the development of the financial infrastructure of the Western region of Ukraine are analyzed. Emphasis is placed on traditional factors that allow processes to occur directly or indirectly determine the processes associated with them. These factors have a multiplier effect, which is manifested in chain changes in the transformation of the factor itself. Accordingly, depending on the geospatial features of the population and its demosociogeographical features, there are different groups of consumers who need special services. The development of the financial network is not only under the influence of regional factors, but also in line with national and global trends. For the sake of balanced development it is necessary to take into account the factors that not only promote development, but also inhibit it. The financial infrastructure is characterized by significant diversification, so special attention is paid to the factors that are inherent in each component.

Key words: financial infrastructure, development factors, social factors, demographic factors.

Важливим компонентом суспільного розвитку Західного регіону та України є розвинена фінансова інфраструктура. Необхідною умовою для цього є низка чинників, серед яких виділяють демосоціогеографічні, що є базовими для усієї системи чинників.

Зазначимо, що фінансова інфраструктура – поняття, що відображає взаємозв'язок кількох сфер, зокрема економічної, фінансової та соціальної. Вирішальна роль для надання ефективних фінансових послуг належить розвиненій фінансовій інфраструктурі, яка становить основу для зростання фінансової системи.

Фінансова інфраструктура є сукупністю інститутів та організацій, науково-методичних і кадрових елементів, що забезпечує неперервну, прозору й надійну основу функціонування фінансового ринку в його динамічному розвитку, переміщення та розподіл потоків капіталів між секторами, суб'єктами й об'єктами ринку [1]. До установ фінансової інфраструктури належать банки (з мережею своїх установ – філій, відділень та ін.), страхові компанії, інвестиційні, кредитні, пенсійні фонди, розрахункові установи, установи, що проводять операції з цінними паперами, компанії фінансового лізингу, компанії із надання та реалізації концесій [2].

Демосоціально-географічні чинники є основою для розбудови фінансової інфраструктури. Вони входять до системи суспільно-географічних (поряд із географічним положенням, історико-, економіко-географічними) включають в себе такі особливості: геопросторові

особливості населення, структура людності, демографічне навантаження населення, рівень доходів населення, зайнятість та ін., які визначають інтенсивність та рівень розвитку фінансової інфраструктури загалом та її компонентів зокрема. Відповідно, в залежності від геопросторових особливостей розміщення населення та його демосоціальних особливостей виникають різні групи споживачів, яким необхідні особливі послуги. Це виявляється у специфічних зарплатних, пенсійних проєктах, таких як недержавні пенсійні фонди (НПФ), для функціонування яких потрібні конкретні компоненти фінансової інфраструктури.

Геопросторовою особливістю людності у Західному регіоні України є майже однакова кількість у адміністративних областях регіону. Людність Західного регіону України станом на 1 січня 2020 р. становила 10,47 млн осіб. Відповідно, у регіоні проживає 25% усього населення України. За кількістю населення адміністративні області характеризуються: для шести з восьми областей кількість населення налічується приблизно однакова – понад 1 млн осіб, Львівська область має понад 2,5 млн осіб. Кількість населення Чернівецької області не досягає 1 млн осіб.

Як і в Україні, так і в регіоні дослідження відбувається скорочення кількості населення. Наприклад, з 2000 по 2020 рр. людність регіону значно скоротилась: найбільше зменшення відбулось у Хмельницькій області (на 14%) та у Тернопільській області (понад 10%). Найменше скоротилося населення у Волинській та Чернівецькій (приблизно 3%), Рівненській (2,5%) та Закарпатській (0,77%) областях, при цьому населення України за цей же період скоротилось на понад 15%, на противагу в Західному регіоні України загалом відбулося скорочення на 5,9% (табл. 1) [12].

У розрізі обласних центрів здебільшого відбувся приріст міського населення. Лідерами за додатними показниками є Хмельницький, Тернопіль та Івано-Франківськ. У сільській місцевості регіону дослідження також відбувається скорочення населення, найбільше – у Хмельницькій, Тернопільській та Львівській областях (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка кількості населення, тис. осіб

	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2020 р.			
					Усього	2020 р. у % до 2000 р.	У т. ч. у міській місцевості	У т. ч. у сільській місцевості
Волинська	1067,7	1044,777	1036,665	1042,918	1031,421	96,60	539,179	492,242
Закарпатська	1263,9	1248,486	1244,828	1259,57	1253,791	99,20	465,904	787,887
Івано- Франківська	1430,1	1393,616	1380,716	1382,553	1368,097	95,66	606,764	761,333
Львівська	2676,9	2588,041	2549,617	2537,799	2512,084	93,84	1534,04	978,044
Рівненська	1183,3	1160,695	1151,624	1161,151	1152,961	97,44	548,088	604,873
Тернопільська	1156,9	1119,573	1088,865	1069,936	1038,695	89,78	473,727	564,968
Хмельницька	1458,9	1388,038	1333,957	1301,242	1254,702	86,00	720,752	533,95
Чернівецька	932,3	911,491	904,371	909,965	901,632	96,71	390,551	511,081
Західний регіон	11 170,0	10 854,7	10 690,6	10 665,1	10 513,4	94,12	5 279,0	5 234,4
Україна	49 429,8	47 280,8	45 962,9	42 929,3	41 902,4	84,77	29 139,3	12 763,10

*Складено автором за [4 – 12].

Основою для становлення фінансових центрів є система поселень. З огляду на те, що більшість об'єктів фінансової інфраструктури зосереджено у містах, в областях регіону наявна значна кількість доріг з поганим покриттям, це особливо помітно у сільській місцевості. Також регіон має високий рівень зношеності громадських транспортних засобів.

Варто зазначити, що частка фінансового ринку регіону не є лідируючою за кількістю банків та юридичних осіб інших компонентів інфраструктури ринку та їх рівня розвитку. Однак у геопросторовому відношенні достатньо високим є відсоток, що припадає на фінансовий ринок Львівської області, який становить приблизно половину фінансових послуг Західних областей України.

**Демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки
(на 1000 осіб у віці 15-64 роки), 2020 р.**

Область	Загальне навантаження			Навантаження особами у віці 0-14 років			Навантаження особами у віці 65 років і старше		
	Міська та сільська місцевості	міська місцевість	сільська місцевість	Міська та сільська місцевості	міська місцевість	сільська місцевість	Міська та сільська місцевості	міська місцевість	сільська місцевість
Волинська	490	450	534	294	265	325	196	185	209
Закарпатська	468	469	468	291	288	293	177	181	175
Івано-Франківська	457	426	482	248	231	262	209	195	220
Львівська	456	439	484	238	225	260	218	214	224
Рівненська	494	436	549	305	258	351	189	178	198
Тернопільська	457	424	486	230	230	230	227	194	256
Хмельницька	495	439	575	237	234	239	258	205	336
Чернівецька	465	420	501	253	222	279	212	198	222
Західний регіон	473	438	510	262	244	280	211	194	230

*Складено автором за [4 – 12]

Характерною рисою регіону є значна кількість людей працездатного віку, яка мігрує за кордон, переважно у країни, що межують з Україною, з метою заробітків. Таким чином, заробітчани повертають кошти назад, що забезпечує розвиток тут малого підприємництва. Також ця ситуація створює особливий ринок праці у регіоні, що сприяє формуванню інститутів спільного інвестування (ІСІ) як складової фінансової інфраструктури. Наприклад, у м. Івано-Франківськ відбувається будівельний бум у сфері житлової забудови [6].

Наприклад, у 2019 р. найбільше будівельної продукції було вироблено у Хмельницькій та Івано-Франківській областях. Натомість, найнижчі показники у регіоні були з у Закарпатської області. Проте у розрізі України найвищі показники спостерігаються у Київській області. Також високі показники у таких областях, як Одеська, Харківська та Дніпропетровська. Останнім часом відбувається будівельний бум у Вінницькій області. Загалом, для регіону характерні високі показники виробництва будівельної продукції, особливо це стосується продукції житлового типу.

Ще одним чинником, що впливає на формування фінансової інфраструктури є демографічне навантаження на населення у віці 15–64 роки. При цьому, кількість економічно активного населення регіону працездатного віку у 2019 р. становила 4,5 млн осіб, а це 42,4% від населення усього регіону. Загальне демографічне навантаження на населення у віці 15-64 роки в середньому у Західному регіоні України становить майже 473 особи на 1000 осіб проти 480 осіб на 1000 осіб по Україні (станом на 1 січня 2020 року [12]). Незважаючи на те, що порівняно з ідентичними показниками 2015 р., у 2020 р. зросло навантаження, проте у загальному державному плані у регіоні навантаження менше, ніж у інших. Відповідно, загальне демографічне навантаження на населення працездатного віку у Західному регіоні України нижче, ніж середньо український показник. Наприклад, урахувавши рівень демографічного навантаження на працездатне населення у віці 65 і старше, настає можливість оцінки розвитку інфраструктури недержавних пенсійних фондів. НПФ – це юридична особа, яка має статус неприбуткової організації (непідприємницького товариства), функціонує та провадить діяльність винятково з метою накопичення пенсійних внесків на користь учасників пенсійного фонду з подальшим управлінням пенсійними активами, а також здійснює пенсійні виплати учасникам зазначеного фонду [3, с. 46].

Виробництво будівельної продукції, млн грн., 2019 р.

Області		у % до загального обсягу	2019 у % до 2018
Волинська	2328,7	1,3	122,3
Закарпатська	1960,6	1,1	108,3
Івано-Франківська	3504	2	101,9
Львівська	10665,4	6	119,7
Рівненська	3184,7	1,8	122,1
Тернопільська	2415,8	1,4	126,7
Хмельницька	3655,4	2,1	103,4
Чернівецька	1995,6	1,1	130,9
Західний регіон	29710,2	2,1	116,9125
Вінницька	10210,1	5,8	176,3
Київська	10294,8	5,8	133,4
Полтавська	7429,9	4,2	102,2
Черкаська	2077,7	1,2	101,4
Україна	177009,5	100	120

*Складено автором за [4 – 12].

У Західному регіоні України є 6 регіональних відкритих НПФ з 62 загальноукраїнських. До них належать: невідприємницьке товариство відкритий недержавний пенсійний фонд «Дністер» (м. Львів), неприбуткова організація «Відкритий пенсійний фонд «Соціальні гарантії» (м. Львів), Невідприємницьке товариство Відкритий недержавний пенсійний фонд «Прикарпаття» (м. Івано-Франківськ), Невідприємницьке товариство «Відкритий пенсійний фонд «Соціальна перспектива» (м. Івано-Франківськ), Невідприємницьке товариство «Відкритий недержавний пенсійний фонд «Резерв Рівненщини» (юридична адреса – м. Київ) та Невідприємницьке товариство «Відкритий недержавний пенсійний фонд «Резерв Тернопільщини» (юридична адреса – м. Київ). При цьому значна кількість недержавних пенсійних фондів на ринку Західного регіону України зареєстровані у м. Київ. Проте, недержавні пенсійні фонди так і не набули широкого поширення серед фізичних осіб (винятком є корпоративні та професійні НПФ), хоча пенсійна реформа, яка передбачає наявність розвинених НПФ як третього рівня, була розпочата у 2004 році.

Розмір середньомісячної зарплатні по регіону дослідження характеризуються нижчим рівнем, ніж середньоукраїнський. Наприклад, станом на 1 січня 2020 року, середньомісячна заробітна плата в Україні становила 10771 грн, в той час як цей показник в середньому по регіону дослідження становив 8657 грн. У жодній з областей Західного регіону України нема показника, який б перевищував середню українську заробітну плату. Середньомісячна зарплатня у Тернопільській області становила 7068 грн – найменша не тільки у регіоні, а й по Україні загалом [12]. Окрім цього, регіон дослідження характеризується значно нижчими показниками ВРП на 1 особу. Зі здобуттям Україною незалежності, з 90-х рр. ХХ ст., області, що охоплює Західний регіон України, не посідають провідних позицій за загальними економічними показниками. Це вказує на рівень соціальної бідності у регіоні.

Проте останніми роками відбувається зростання соціального рівня. Зокрема, це забезпечується розвитком ІТ-сектора як в Україні, так і в Західному регіоні зокрема.

За рівнем зайнятості населення у віці 15 років і старше станом на 2019 р. Західний регіону України характеризується середньоукраїнськими показниками – приблизно 51-52%, при цьому найвищі показники присутні у Чернівецькій та Рівненській областях, а у Тернопільській і Волинській – найнижчі [4 – 12].

За рівнем безробіття Західний регіон України характеризується нижчим відсотком безробіття, ніж середньоукраїнський. При цьому, у всіх областях регіону, крім Волинської,

упродовж 2015–2020 рр. відбулось скорочення кількості безробітних. Зокрема, найбільше скоротилась кількість безробітних у Львівській, Хмельницькій та Рівненській областях.

Висновки. Для Західного регіону України притаманні геопросторові особливості фінансової інфраструктури, що сформувались під впливом соціально-демографічних чинників. Відповідно, від цього залежить інтенсивність та рівень розвитку фінансової інфраструктури та її компонентів. Незважаючи на те, що чисельність населення у регіоні скорочується, для розвитку фінансової інфраструктури темпи скорочення не є дестимулюючими. Крім цього, на розвиток фінансової інфраструктури одним з визначальних чинників є розподіл за віковими групами, а саме рівень зайнятості населення та демографічне навантаження, особливо особами у віці 65 років і старше. Відповідно до цих показників у структурі фінансової інфраструктури з'являються не тільки банківські установи, які забезпечують зв'язок у системі роботодавця-працівник, а також такі установи, як недержавні пенсійні фонди. Чисельність населення у регіоні скорочується, що призводить до зростання демографічного навантаження на населення. Водночас варто наголосити, що серед інших вагомих чинників, демографічне навантаження на працездатне населення у Західному регіоні є нижчим, ніж загальноукраїнське. Економіко-географічні чинники мають як стимулюючий, так і обмежуючий вплив: незважаючи на те, що окремі показники в районі мають рівень вище середньоукраїнського, але показники валового регіонального продукту відображають загалом нижчий рівень економічного розвитку, ніж у решті регіонів, переважанням малого та середнього бізнесу над великими економікотвірними підприємствами. Загалом, наявні демосоціогеографічні чинники вигідно впливають на формування фінансової інфраструктури у регіоні дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Іваницька О. М. Державне регулювання розвитку фінансової інфраструктури: монографія. / О. Іваницька // К.: Вид-во НАДУ, 2005. - 276 с.
2. Іваницька О. М. Концептуальний підхід щодо регулювання розвитку фінансової інфраструктури в Україні / О. Іваницька // Державне управління: теорія та практика. – 2006. – № 1.
3. Майорова Т. В. Інвестиційна діяльність: Навчальний посібник / Т. В. Майорова. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 376 с.
4. Офіційний сайт Головного управління статистики у Волинській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/>
5. Офіційний сайт Головного управління статистики у Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua/>
6. Офіційний сайт Головного управління статистики у Івано-Франківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ifstat.gov.ua/>
7. Офіційний сайт Головного управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lv.ukrstat.gov.ua/>
8. Офіційний сайт Головного управління статистики у Рівненській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rv.ukrstat.gov.ua/>
9. Офіційний сайт Головного управління статистики у Тернопільській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.te.ukrstat.gov.ua/>
10. Офіційний сайт Головного управління статистики у Хмельницькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.ukrstat.gov.ua/>
11. Офіційний сайт Головного управління статистики у Чернівецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cv.ukrstat.gov.ua/>
12. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

УДК 911.3:378:338.4

TRANSFORMATION OF THE LVIV HIGHER EDUCATION MARKET IN THE CONTEXT OF IT INDUSTRY DEVELOPMENT

Myroslav Biletskyi, Iryna Vanda, Liubov Kotyk
Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

In the current functioning of higher education, market drivers – the ratio of demand (abiturients as potential consumers) and supply (institutions of higher education as providers of educational services) – are important regulators of development. An overview of the IT industry of Lviv in the all-Ukrainian level, and its role as a component of the economy are given. The opening of IT specialties of educational level «bachelor» in higher education institutions of the city is presented. The leading institutions of higher education of the city are determined according to the offer of specialties and demand of abiturients, rating among the institutions of Ukraine. The role of private higher education institutions and IT companies, IT Cluster in particular, in the development of special higher education is highlighted. According to the results of the entrance campaign in 2019, the features of demand and supply of higher education in IT specialties were reviewed. Challenges and further directions for higher IT education development are considered.

Key words: higher education market, higher education institutions, IT specialties, IT industry, Lviv.

ТРАНСФОРМАЦІЯ РИНКУ ВИЩОЇ ОСВІТИ М. ЛЬВОВА У КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ ІТ-ІНДУСТРІЇ

Мирослав Білецький, Ірина Ванда, Любов Котик
Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Анотація: У сучасному функціонуванні вищої освіти важливими регуляторами розвитку виступають ринкові механізми співвідношення попиту (абітурієнти як потенційні споживачі) та пропозиції (заклади вищої освіти як надавачі освітніх послуг). Наведено огляд ІТ індустрії Львова у загальноукраїнському вимірі, його значення як компонента господарства Львова. Прослідковано відкриття ІТ спеціальностей освітнього рівня «бакалавр» у закладах вищої освіти міста. Визначено провідні заклади вищої освіти міста за пропозицією спеціальностей та попитом абітурієнтів, рейтингом серед закладів України. Висвітлено роль приватних закладів освіти, ІТ підприємств, особливо ІТ Кластеру, у розвитку спеціальної вищої освіти. За результатами вступної кампанії 2019 р. розкрито особливості попиту та пропозиції вищої освіти за ІТ-спеціальностями. Розглянуто виклики та подальші напрямки для розвитку вищої ІТ освіти.

Ключові слова: ринок вищої освіти, заклади вищої освіти, ІТ спеціальності, ІТ-індустрія, м. Львів.

Social transformation in Ukraine caused the changes in every branch of economy. In the higher education the most visible features are commercialization of services, development of private institutions, change of branch profile of higher educational institutions changes, growing entrance for admission to the most prestigious specialties [2]. Despite this, higher education is one from determinant of intellectual and innovative development of the region [7]. Information technology (IT) plays a leading role in the modern economy and state development. It is the key to the formation of the digital economy and the knowledge economy, it ensures effective functioning of the country (e-government, e-administrative services) and the strengthening of national security (digitalization of the military sphere), it is a means of bridging the socio-economic gap between transition economies and developed countries of the world. The development of IT industry contributes to the increasing investment attractiveness and global competitiveness of the country as well as overcoming the corruption problems and shadow economy. IT stimulates innovative development on the local level and helps to solve both regional and global socio-economic issues.

Information base of research – statistical data on entrance for IT specialties to higher education institutions in Lviv [3], as well as analytical reports on the development of the IT industry in Ukraine and Lviv. The results are obtained from the application of certain methods from the groups [9], which are used in human-geographical research: philosophical (causes principle),

general scientific (methods of analysis and synthesis, generalization) and specific scientific (statistical method).

In Ukraine, the IT industry plays an important role in the country's economy and its significance continues to grow (the share of IT in services exports has increased from 3.1% in 2011 to 20.1% in 2018). Out of 12.6 thousand registered legal entities that worked in the Ukrainian IT industry, 52% of companies are located in Kyiv, 8% – in Kharkiv, 6% – in Dnipro. 5% of all legal entities of the IT companies registered in the country are located in Lviv. Out of top 50 IT companies in Ukraine, according to the DOU survey (January 2019), 48% have offices in Lviv, and SoftServe, Eleks, Intellias have their headquarters in the city [8]. When talking about top three IT companies and the number of employees they have in Lviv, 35% of people work in EPAM, 41.5% are employed by GlobalLogic, 71.7% – by SoftServe [11]. By the type of services, 88.4% of Lviv IT companies position themselves as outsourcing providers (N-iX, Perfectial, CoreValue, Conscensia, Skelia, DevCom, etc.), 3.2% – as outstaffing providers (Smart Solution), 8.4% – R&D companies (Mita-Teknik, Cypress Semiconductor, Leobit, etc.) [10, 12].

Lviv is the leader by the number of individual entrepreneurs operating in the IT industry (12.1% of the national total in 2018). Mostly they work as remote employees of small and medium-sized IT companies in the city or work freelance globally (Java, Python, C ++, Web, Scala specialists). In 2017, they paid UAH 354.9 million of the flat tax as individual entrepreneurs working in the field of information services and software development (11.2% of the national total). Overall, Lviv's IT industry turnover amounted to 14.4% of the city's gross production and 7.2% of the regional total (2017), and growth to 20% of the city's production in 2018–2019 [12]. The IT industry is growing sector of city economy: in 2018 the turnover increase on 15%, and 23% in 2019 [12].

The development of the Lviv IT industry has raised the issue of professional training of its specialists. Initially, this task was performed by the departments of applied mathematics of Ivan Franko University of Lviv and Lviv Polytechnic National University. The demand for specialists on the labor market led to the opening of the Computer Engineering and Information Technology Department at the Lviv Polytechnic in 1995, since 2001 – a separate unit – the Institute of Computer Science and Information Technologies has been training specialists in the fields of Computer Science, Software Engineering, Publishing and Printing (Computer Technologies and Systems of Publishing and Printing Productions), and Applied Linguistics. In 2003, the Ivan Franko National University of Lviv opened the Faculty of Electronics and Computer Technologies, which focused on the training of computer science, micro and nanoelectronics as well as information technology design professionals. Specific directions of computer science education have been launched since the 21st century at the Institute of Entrepreneurship and Advanced Technologies, Lviv State University of Life Safety, etc. The adoption of the 2014 Law on Higher Education has expanded the capacities of higher education institutions to launch new computer science education programs that meet market requirements and stakeholder needs. As a result, as of 2019, a number of programs, such as «Software Engineering», «Computer Science», «Information Technology», «Computer Engineering», «Data Analysis», «Cybersecurity», «Artificial Intelligence», and others, opened in 11 higher education institutions of the region, nine of which are located in the regional center (table 1).

The total licensed volume of admissions for IT degrees (Bachelor's degree) amounted to 2,730 places in 2019, which is 15% more than in 2018. Such an increase was fostered by the greater cooperation between Lviv's higher education institutions and the Lviv IT Cluster as well as the growing interest of the state in the development of the IT industry (increase in the number of state scholarships in the fields of computer science, information systems and technologies, cybersecurity; implementation of the «European educational initiatives» project), the need of the society for the professions of the future (the competition for one licensed place in «Information systems and technologies» is 2.7–10.0, in «Cybersecurity» – 4.5–5.6, in «Systems analysis» – 5.8–6.8, in «Software engineering» – 4.6–11.9).

Higher education institutions in Lviv have the largest licensed volume of admissions in the directions of «Computer science» (50.6% of the total 2019 admissions) and «Information systems and technologies» (10,8%). The share of new programs is currently low in the total volume of the licensed admissions («Systems analysis» – 7.7%, «Cybersecurity» – 12.2%), which is caused by the small number of teaching professors specializing in these fields.

Table 1

Higher IT Education in Lviv, Bachelor's Degree, 2019

Higher education institution	Specialties (licensed admissions/number of applications)						
	Software Engineering	Computer Engineering	Information Systems and Technologies	Cyber-security	Computer Sciences	Computer Sciences and IT	Systems Analysis
Lviv Polytechnic National University	133/1932	250/1275	155/902	230/1279	600/3068	250/1275	100/680
Ivan Franko National University of Lviv	100/458	-	100/483	60/267	295/1918	-	85/492
Ukrainian National Forestry University	-	-	21/140	-	28/344	-	-
Ukrainian Academy of Printing	-	-	20/33	-	32/217	-	-
Lviv State University of Life Safety	-	-	-	44/163	45/144	-	-
Lviv University of Trade and Economics	-	-	-	-	30/150	-	-
Ukrainian Catholic University	-	-	-	-	50/387	-	50/310
Private Higher Education Institution IT Step University	-	-	-	-	250/162	-	-
Lviv Branch of the Private Higher Education Institution «European University»	-	-	-	-	52/0	-	-

Compiled by the authors based on: Вєрн. Освіта. UA. URL: <https://vstup.osvita.ua/spec>.

The widest choice of educational degrees in the IT industry is offered by Lviv Polytechnic National University and Ivan Franko National University of Lviv, four other higher education institutions provide programs in two directions, and three more universities – in one.

Among the entrants of the higher education institutions in Lviv, according to the submitted applications, the most popular are the degrees of «Computer Science», «Software engineering», «Cybersecurity», «Information Systems and Technologies» [3]. The highest average admission scores of entrants (2019) are at Ukrainian Catholic University (188.9), Ivan Franko National University of Lviv (168.3), and IT Step University (167.8) [3].

The cooperation of the Lviv IT Cluster with the higher education institutions of the city is aimed at overcoming the competency gaps in the educational programs (substantiated at [1]), strengthening the collaboration with the stakeholders, forming the economic model of the development of the IT programs and their learning culture. The latter involves the introduction of the principles of dual education, involvement of the employers in compiling the list of normative and selective disciplines of the curriculum and their content (IT Expert project as an educational initiative of the Lviv IT Cluster), involvement of professionals of the Middle and Senior level in the educational process, opening certified Master's and Bachelor's degrees («Internet of Things» bachelor program at Lviv Polytechnic National University, MSc in Data Science at Ukrainian Catholic University, etc.), the development of private IT schools (IT Step University founded in 2017).

The transformation of the higher IT education market in Lviv has resulted in the high DOU 2019 rating, which reflects the quality of education and the readiness of graduates to recommend an establishment to the next generation of students: Ukrainian Catholic University holds the second place in the rating with a score of 9.3 out of 10, Ivan Franko National University of Lviv is on the 10th place (6.39), Lviv Polytechnic National University – 16th place (5.50) [5]. Talking about the advantages of Lviv higher education institutions that offer IT degrees, the graduates stated such things as providing relevant and useful knowledge for working in IT industry, the opportunity to get a decent salary in the future, forming a community of graduates who share common values, etc. Among the disadvantages are the mismatch between the educational programs and the market needs, the outdated or irrelevant information taught at the higher education institutions, outdated

technical infrastructure and equipment, low commercialization of the students' individual scientific research.

The challenge for further IT industry development is sufficient educational level of specialists. STEM education is becoming increasingly popular in Ukraine due to the development of the IT sector and the job prospects it offers [6]. According to the DOU survey of the Ukrainian IT professionals, 85% of them have an academic degree, either IT related or not. Near 50% of persons that hold engineering positions in the Ukrainian IT industry have got STEM degrees [10]. At the same time, the weak point for IT industry advance [4] as well as higher education institutions development is filling the IT market with low and/or narrow-skilled specialists, graduated short-term courses or non-technical universities. The most urgent challenges in the development of higher IT education in Lviv require the creation of new models of its formation which should take into account mobility, uncertainty, motivation, creativity, commercialization, and more. This can be done by implementing the triple helix model, which involves the interaction between higher education institutions, IT companies and local authorities, which is successfully demonstrated by the example of the Lviv IT Cluster activity. Now is the time to shift to a model of project-entrepreneurship and project-entrepreneurial universities, which should not only ensure the symbiosis of education, science and market demand, but also commercialize the results of their own scientific research in the field of IT.

REFERENCES

1. *Алексеев В.* Проблема «розриву» між IT-освітою і потребами ринку та співробітництво з львівським кластером «IT-ВРО» / В. Алексеев // Інноваційні комп'ютерні технології у вищій школі : матеріали 5-ої Наук.-практ.ї конференції, 19–21 листопада 2013 р., Львів / Національний університет «Львівська політехніка». – Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2013. – С. 116–122.
2. *Білецький М. І.* Структурно-динамічні процеси розвитку сфери послуг регіону / М. І. Білецький // Географія та туризм. – 2014. – Вип. 31. – С. 148–160. [Electronic resource]. – Mode of access: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2014_31_18
3. Вступ. Освіта. UA: інформаційна система / Освіта. ua, 2019 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://vstup.osvita.ua/spec>.
4. *Ковалюк Т.* Про розвиток IT-освіти України / Т. Ковалюк, О. Єфіменко // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 719: Комп'ютерні науки та інформаційні технології. – С. 293–297.
5. Рейтинг вишів DOU 2019 / DOU. – 1 червня 2019 р. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://dou.ua/lenta/articles/ukrainian-universities-2019>.
6. Розвиток української IT індустрії: аналітичний звіт / Асоціація «IT Ukraine», Офіс ефективного регулювання, 2018. – 68 с. [Electronic resource]. – Mode of access: https://ko.com.ua/files/u125/Ukrainian_IT_Industry_Report_UKR.pdf.
7. *Семів Л. К.* Інтелектуально-інноваційний розвиток регіону в контексті євроінтеграції: монографія / Л. К. Семів. – Львів, 2009. – 483 с.
8. Топ-50 IT-компаній України, січень 2019 / DOU. – 11 лютого 2019 р. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://dou.ua/lenta/articles/top-50-jan-2019>.
9. *Шаблій О. І.* Основи суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 282 с.
10. *Шимкович В.* Огляд IT-ринку праці: Львів / В. Шимкович / DOU. – 1 березня 2017 р. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://dou.ua/lenta/articles/it-market-lviv>.
11. Empowe Ring Communities for the Future: Звіт з корпоративної соціальної відповідальності за 2017-2018 / SoftServe, 2019. – 84 с. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://cdnssincprod.softserveinc.com/pdf/softserve-social-responsibility-report-2017-2018-ua.pdf>.
12. IT Research 5.0 / Львівський IT Кластер, 2020. – 69 с. [Electronic resource]. – Mode of access: <https://itcluster.lviv.ua/wp-content/uploads/2020/12/IT-Research-5.0-Ukr.pdf>.

УДК 656.8

ТЕНДЕНЦІЇ РИНКУ ПОШТОВОЇ ЛОГІСТИКИ В УКРАЇНІ*Ірина Поручинська, Володимир Поручинський**Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк*

У статті проаналізовано сучасний стан ринку послуг експрес-доставки в Україні. Виокремлено основні підприємства поштової логістики державного та приватного секторів. Показано основні тенденції розвитку ринку послуг експрес-доставки, а саме: проаналізовано головних гравців ринку та географію їх присутності, визначено їх частку в загальному обсязі доставки. Виділено позитивні та негативні сторони діяльності кожного підприємства. Окреслено перспективи розвитку ринку поштової логістики.

Ключові слова: поштово-логістичний оператор, експрес-доставка, кур'єрська доставка, перевезення, вантаж.

POSTAL LOGISTICS MARKET TRENDS IN UKRAINE*Iryna Poruchynska, Volodymyr Poruchynsky**Volyn National University Lesya Ukrainka University, Lutsk*

The article analyzes the current state of the market of express delivery services in Ukraine. The main enterprises of postal logistics of the public and private sectors are singled out. The main trends in the development of the market of express delivery services are shown, namely: the main market players and the geography of their presence are analyzed, their share in the total volume of delivery is determined. The positive and negative aspects of the activity of each enterprise are highlighted. Prospects for the development of the postal logistics market are outlined.

Key words: postal and logistics operator, express delivery, courier delivery, transportation, cargo.

На сьогоднішній день послуги експрес-доставки є одним із важливих сегментів світового транспортно-логістичного ринку, який характеризується стрімким розвитком. Попит на послуги обумовлюється розвитком економіки та підвищенням популярності ринку Інтернет-торгівлі.

Швидкий розвиток послуг експрес-доставки, поява новітніх засобів впливу на кінцевого споживача, зростаюча конкуренція всередині галузі, все це вимагає детального аналізу. Тому дослідження сучасного стану та тенденцій розвитку ринку поштової логістики в Україні є актуальним.

Головною метою є дослідження сучасного стану ринку поштової логістики, визначення його основних тенденцій та перспектив розвитку.

Активний розвиток дистрибуційних центрів спричинив стрімке зростання в Україні ринку перевезень пошти та малогабаритних вантажів (МГВ), яке почалося у 2003 р. З того часу фахівці відзначають приріст обсягів перевезень як на міжнародних, так і внутрішніх напрямках.

Послуги з перевезень пошти та МГВ, які пропонуються в Україні, можна поділити за різними ознаками. В першу чергу, вони поділяються за географічною ознакою на міжнародні та внутрішні (національна та регіональна доставка) [1; 11].

За типом вантажів – послуга надається для дрібних, пакетних, коробкових відправлень, палетних та частино-машинних партій вантажу. До послуги з перевезень пошти відносять кур'єрські послуги з перевезення листів та посилок вагою до 35 кг за принципом «від дверей до дверей».

До малогабаритних вантажів відносять вантаж вагою від 35 кг до 2,5–3,5 тис. кг. На ринку їх доставка відбувається за маршрутними вантажними перевезеннями – метод доставки товару, що передбачає його відправку у складі збірного вантажу автотранспортом, який прямує затвердженим маршрутом згідно із задекларованими термінами. Графік руху передбачає два варіанти: доставка згідно із задекларованими термінами або доставка відповідно наповненості транспорту [11].

Ринок доставки в Україні в останні роки переживає піднесення. З'явилося багато приватних поштово-логістичних операторів, які здійснюють поставку протягом однієї-двох діб. В той же час, досить потужно виглядає і державна «Укрпошта», що входить до Всесвітнього поштового Союзу.

На сьогоднішній день лідерами серед комерційних операторів є: «Нова Пошта», «Meest Express», «Нічний Експрес», «Автолюкс», «САТ» [2].

Крім того, у деяких областях країни (насамперед східних) ведуть свою діяльність потужні регіональні компанії, наприклад, компанія «Делівері». В останні роки в Україні також з'явилися місцеві кур'єрські служби, основним напрямком діяльності яких є доставка в межах одного міста, в тому числі з урахуванням приміських територій [11].

Незважаючи на велику кількість конкурентів, «Укрпошта» залишається компанією з найбільш розгалуженою мережею, і нараховує понад 12 тис відділень, 10 тисяч з яких знаходяться у сільській місцевості.

Серед приватних компаній вже не перший рік лідерські позиції утримує Група «Нова пошта», яка надає повний спектр логістичних та пов'язаних з ними послуг. До Групи входять українські та зарубіжні компанії, зокрема «Нова Пошта», «НП Логістик», «ПОСТ ФІНАНС» і «Нова Пошта Глобал». Мережа компанії налічує більше 6000 відділень по всій Україні, в тому числі, районних центрах а кількість відправлень тільки за 2019 рік перевищила 212 млн. Так, як відділення працюють з восьмої ранку, до дев'ятої вечора, то це дає змогу забрати свою доставку, тоді, коли це зручно [3; 8].

Для того, щоб зберегти передові позиції, керівництво компанії робить ставку на інноваційні технології. Зокрема, у містах Києві, Львові та Хмельницькому працюють унікальні термінали, де завдяки спеціальному обладнанню посилки автоматично сортуються для різних напрямків. Також логістичний оператор тестує доставку за допомогою електроскутерів та дронів [3].

До недавнього часу другу позицію серед приватних експрес-перевізників за розміром мережі, яка налічувала понад 650 відділень, займала компанія «Ін Тайм». Представництва компанії були в кожному обласному та районному центрі України. Проте, у березні 2020 року компанія припинила свою діяльність [5].

Міжнародний поштово-логістичний оператор з доставки усіх типів відправлень «Meest Express» – це єдина служба доставки, яка вивела сектор кур'єрських послуг в свій пріоритет розвитку. Компанія дотримується західної моделі функціонування і доставка «від дверей до дверей» – головна конкурентна перевага цієї компанії. Мінус в тому, що в оператора досі відносно невелика проникність у районні центри. Проте він покриває близько 45 % населення завдяки великим містам, де нараховується близько 500 відділень [6].

Крім того, у 2016 році компанія «Meest Express», розпочала співробітництво з Європейським банком реконструкції та розвитку (ЄБРР) у галузі впровадження комплексної системи екологічних ініціатив. Замовити додаткову послугу «зелена логістика» можна за додаткову одну гривню до стандартного тарифу доставки відправлення, що дасть змогу компенсувати викиди парникових газів, спричинених цим відправленням. За зібрані кошти буде реалізовано проекти висадки дерев та відновлення екосистем в українських Карпатах та інших куточках світу [6].

«Нічний експрес» — приватне підприємство експрес-доставки вантажів територією України, Підприємство має мережу офісів більш ніж по 75 по містах України із зручним графіком роботи і можливістю доставки вантажу прямо до дверей [7].

Українська компанія «Автолюкс Експрес Пошта», забезпечує швидку і зручну доставку документації та вантажів в межах України та за кордоном. Компанія має досить розгалужену мережу регіональних представництв. Плюсом діяльності компанії є те, що вона пропонує послуги з перевезення негабаритних вантажів – тобто таких, які вимагають спеціальної упаковки і транспортного засобу [4].

ТзОВ «Транспортна компанія «САТ» – українська логістична компанія має близько 100 представництв у 86 містах України та здатна протягом 1–2 діб здійснити доставку вантажу за схемою «від дверей до дверей» у більш ніж 500 населених пунктів країни [9].

Група компаній «Делівері» розпочала роботу в 2001 році, основною спеціалізацією є надання транспортних і логістичних послуг для сектора B2b (суб'єкти підприємницької

діяльності і корпоративний сектор) як на території України, так і за її межами. Компанія також надає послуги фізичним і юридичним особам по міжнародній доставці документів, посилок і бандеролей. Є одним з лідерів на логістичному ринку України. Щоденно здійснює понад 1000 рейсів, має 27 сортувально-розподільних центрів, 15 регіональних офісів по обслуговуванню клієнтів.

Менш відомими, проте вже досить потужними є такі логістичні оператори як Western Bid, Justin? SkyNet Worldwide Express, FedEx.

Пошта «Justin» є складовою корпорації Fozzy Group, якій належить мережа відомих супермаркетів «Сільпо», «Фора», Fozzy, RIngoo, Thrash. І це є головною перевагою поштової служби, оскільки Поштомати встановлені в торгових центрах та супермаркетах. Доставка відправлень «Justin» доступне у форматі «Відділення-Відділення». До переваг поштової служби також належать: мінімальний термін доставки – від 24 годин; швидке оформлення — через особистий кабінет; понад 500 поштомаркетів у Києві, Львові, Харкові, Одесі, Дніпрі, Луцьку, Полтаві, Рівному та інших містах України. Відділення «JUSTIN» називаються поштомаркетами — це маркетплейс, супермаркет послуг, в якому доступні як традиційні поштові послуги, так і фінансові — видача карток, оформлення страховок, кредитування тощо. Justin має міжнародні представництва в Китаї, США, Польщі.

Також у 2018 році Національна комісія, яка здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, зареєструвала двох операторів поштового зв'язку – «Євро Укрпошта» та «Скай Логістика».

Компанії надають послуги прийому, обробки, перевезення та доставки поштових відправлень, виконує доручення користувачів, щодо поштових переказів на території України. Крім того, компанія займається поштовими відправленнями в міжнародному напрямку.

Незважаючи на те, що в останні роки «Укрпошта» дещо втратила позиції на внутрішньому ринку України, в міжнародній доставці компанія залишається успішною. «Укрпошта» доставляє поштові відправлення у понад 230 країн світу і співпрацює з 192 національними поштовими операторами. Застосовуються три формати доставки – поштовий формат, експрес-доставки, карго. Перевагами доставки є можливість ввезення товару в інші країни у спрощеному митному режимі [10].

Другим гравцем на ринку міжнародної доставки є компанія «Meest Express». Перевагою компанії є наявність великого трафіку з Європи і Північної Америки. У випадку ж «Укрпошти» – це, в першу чергу, Китай (доставка з популярних AliExpress, Taobao) [11].

«Нова пошта» запустила міжнародну доставку лише наприкінці минулого року, тому як гравець на міжнародному ринку вона ще досить слабка. Проте дочірня компанія Nova Poshta International займається доставкою у 200 країн світу. Поки найкраще налагоджений процес доставки в Молдову та Грузію. Недолік даної послуги у тому, що доступна вона лише при відправленні з Києва. Також є компанії, які забезпечують конкретні напрямки. Найчастіше вони співпрацюють з бізнес-клієнтами [3].

Якщо порівняти середню вартість доставки «відділення-відділення», то найдорожче обійдуться тарифи «Нової пошти». Оскільки у цього оператора є можливість мати цінову надбавку до звичайної ціни на ринку приблизно 20–30 % за рахунок розвинутості бренду.

Дещо інша тенденція простежується в адресній доставці. Тут найвищі тарифи мають «Автолюкс», «САТ» та «Нічний експрес» [11].

Отже, лідерами на ринку експрес-перевезень серед комерційних операторів є підприємства «Нова Пошта», «Meest Express» і «Нічний експрес», частки яких становлять приблизно 18 %, 11 % та 7 % відповідно. Проте найгострішою є конкуренція між ТОВ «Нова Пошта» та ПАТ «Укрпошта», яке є домінуючим оператором поштового зв'язку в сегменті надання універсальних послуг (90-95 %). Подальша ситуація на ринку залежатиме від інтенсивності економічного суперництва між його учасниками та рівня концентрації. На фоні зростаючої конкуренції компанії будуть переорієнтовувати свою роботу на сегмент B2C, який характеризується більш динамічним розвитком, ніж сегмент B2B. Також оператори експрес-доставки будуть продовжувати розвивати схему накладених платежів і регіональних мереж.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.org> (дата звернення 12.11.2020).
2. *Ніколаєва Я. В.* Тенденції розвитку ринку послуг експрес-доставки України / Я. В. Ніколаєва // Молодий вчений. – № 6 (09). – 2014. – С. 188–192.
3. Нова Пошта – один із лідерів експрес-доставки в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://news.24tv.ua/nova-poshta-odin-iz-lideriv-rinku-ekspres-dostavok-novini-ukrayini_n1391726
4. Офіційна сторінка компанії «Автолюкс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.autolux.ua> (дата звернення 12.11.2020).
5. Офіційна сторінка компанії «Ін-Тайм» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.intime.ua> (дата звернення 12.11.2020).
6. Офіційна сторінка компанії «Міст Експрес» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://meestexpress.com.ua> (дата звернення 12.11.2020).
7. Офіційна сторінка компанії «Нічний експрес» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nexpress.com.ua> (дата звернення 12.11.2020).
8. Офіційна сторінка компанії «Нова пошта» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://new.povaposhta.ua> (дата звернення 12.11.2020).
9. Офіційна сторінка компанії «САТ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sat.ua/> (дата звернення 12.11.2020).
10. Офіційний сайт «Укрпошта» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ukrposhta.ua/> (дата звернення 12.11.2020).
11. Ринок доставки. Чи є альтернатива лідерам? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2111474-rinok-dostavki-ci-e-alternativa-lideram.html>.

III. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КАРТОГРАФІЇ ТА ГЕОІКОНІКА

УДК 528.9:[355+32]](477)

КОНЦЕПЦІЯ «ГЕОПОЛІТИЧНО-МІЛІТАРНОГО АТЛАСУ УКРАЇНИ»

Олег Шаблій

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Розкрито головні риси Концепції «Геополітично-мілітарного атласу України» (ГМАУ). Відзначено тип атласу – науково-довідковий, історико-географічний та комплексний. Подібний атлас створюється уперше. Його необхідність зумовлена загальносуспільними та регіонально-географічними чинниками. Обґрунтовано теоретичні основи ГМАУ (всього шість положень, серед яких головне: «ідеалом було створення самостійної держави у межах території суцільного розселення українського етносу»). Принципи ГМАУ: історико-географічний, національний, державності, континуїтету і сецесії (наступності у державотворенні), системності та комплексності, гуманізації. Окремий розділ «Концепції» – це його зміст і структура. Всього в Атласі приблизно 200 карт, картосхем, картоїдів різної тематики. Окремими його елементами є тексти, схеми, графіки, слайди, ілюстрації і картини (особливо батальних сюжетів) та ін. Зміст розкритий у двадцяти розділах. Названо інформаційні джерела ГМАУ, у т. ч. картографічні; також математичні основи (масштабний ряд головний для України: 1:5 млн, 1:8 млн, 1:15 млн; для карти світу – 1:80 млн). Подано роздуми щодо організаційних, виробничих та фінансових аспектів видання Атласу.

Ключові слова: атлас, «Геополітично-мілітарний атлас України» (ГМАУ), принципи (історико-географічний, національний, державності, системності, континуїтету і сецесії, гуманістичний).

THE CONCEPT OF «GEOPOLITICAL AND MILITARY ATLAS OF UKRAINE»

Oleh Shabliiy

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The main features of the concept of «Geopolitical and Military Atlas of Ukraine» (GMAU) are revealed. The type of atlas is noted – scientific-reference, historical-geographical and complex. This is the first time such an atlas has been created. Its necessity is due to general social and regional-geographical factors. The theoretical foundations of the GMAU are substantiated. Six fundamentals are framed, among which the main one: «the ideal was the creation of an independent state within the territory of continuous settlement of the Ukrainian ethnos»). Principles of GMAU are distinguished: historical and geographical, national, the principle of statehood, continuity and secession (continuity in state formation), systemicity and complexity, humanization. A separate section of the Conceptis GMAU content and structure. In total, the atlas has about 200 maps, charts, and cartograms. Separate of its elements are texts, diagrams, graphics, slides, illustrations and paintings (especially battles) and others. The contents is disclosed in twenty sections. Information sources of GMAU, including cartographic ones, are revealed; also mathematical bases (the main scale for Ukraine are 1 : 5 000 000, 1 : 8 000 000, 1 : 15 000 000; for the world map – 1:80 000 000). Opinions on the organizational, production and financial aspects of the publication of the atlas are given.

Key words: atlas, «Geopolitical-military atlas of Ukraine» (GMAU), principles of historical and geographical, national, statehood, systemicity and complexity, continuity and secession, humanistic.

I. МЕТА УКЛАДАННЯ ТА ВИДАННЯ АТЛАСУ

Науково-довідковий історико-географічний атлас під назвою «Геополітично-мілітарний атлас України» (далі: ГМАУ або «Атлас») – це цілком новий картографічний твір, у якому розгорнута система карт, картосхем, картоїдів і текстів до цих груп (серій). У ньому за допомогою різноманітних засобів – методів, принципів і прийомів буде відображено геополітичні і військово-мілітарні явища, структури і процеси розвитку та функціонування і їх геопросторову організацію як першою чергою у самій Україні, так і у її сусідів, частково на євразійському материкау і навіть у світі (як, наприклад, під час II світової війни).

Кожна карта (картосхема, картоїд і т.п.) укладається за окремою програмою і затверджується Редколегією Атласу. Науковий редактор Атласу задає ідею і сутність легенди карти, її зміст, який відповідає назві карти і її місцю у системі (взаємопов'язаній групі карт).

Аналогічні атласи для окремих країн, які б охоплювали геополітичну обстановку і геостратегію(!) країни поки що не існують. Найчастіше видаються політико-географічні атласи світу чи окремих регіонів (материків, субматериків чи частин світу) на певну дату. Так само популярними є *атласи офіцера* (особливо видання таких атласів практикувалися в советський період, але об'єктивність інформації в них була надзвичайно сумнівною, ідеологічно спрямованою). Нам невідомі приклади видання подібних атласів у світі. Отже, наш Атлас буде першим у своєму роді.

Необхідність розроблення і видання Атласу зумовлена такими **чинниками загально- і регіонально-географічними.**

Загальносуспільні чинники:

1) Україна у різні періоди свого розвитку (занепаду, втрати геополітичної суб'єктивності) і т. д., здійснювала (чи послаблювала) інтенсивність геополітичного і геомілітарного функціонування. Окремі риси попередньої діяльності прямо чи посередньо у вигляді чинників впливають, особливо на початковій стадії наступного періоду;

2) не були стосовно України геополітично нейтральними її сусіди, особливо великі і, як правило, агресивні (за визначенням акад. С. Л. Рудницького такими сусідами у різний час були Річ Посполита, Османська імперія чи Московщина (Російська імперія, Російська Федерація в ССРСР). Україна для них майже повсякчас ставала геополітичним фронтіром;

3) дві світових катастрофи – Перша і Друга світові війни починалися як не з безпосередньої близькості (Перша світова війна), то з самої України (Друга світова війна);

Регіонально-географічні чинники:

1) Україна надзвичайно природно- й історично різноманітна. На неї мали вплив не лише природні чинники, які великою мірою впливають на регіональні плацдарми ведення воєн, що тут часто виникали чи продовжувалися, але й чинники демосоціальні або економічні, які нерідко ставали військовими об'єктами агресії її сусідів;

2) духовно-культурні особливості регіонів України нерідко визначали геополітичну їх орієнтацію чи навіть держави загалом. Або вони використовуються ворожою стороною (як, наприклад, Росією) у гібридній війні;

3) у системі регіонів України окремі з них у загальноукраїнському геополітичному просторі у різний час відіграють різну роль. Це стосується зокрема Центрального, Східного і Західного регіонів;

4) проти України з 2014 р. ведеться відверта гібридна війна з боку Російської Федерації. У ній використовується новий засіб і його теоретичні та прикладні аспекти; цей засіб – *теорія хаосу*, що не використовувалися у попередніх війнах.

Наш Атлас належить до типу *науково-довідкових, комплексних, історико-географічних*. Він створюється колективними зусиллями наукових та науково-практичних установ.

Провідною установою (закладом), який розробляє Програму Атласу і є головним виконавцем усіх карт і їх систем, виготовляє чорнові варіанти карт є Львівський національний університет ім. І. Франка, зокрема кафедра економічної і соціальної географії на чолі із Заслуженим професором цього університету, Заслуженим діячем науки і техніки України Шаблієм Олегом Івановичем. Окремі карти можуть розроблятися поза університетом, але з обов'язковим дотриманням вимог Відповідального редактора Атласу. Доведення до чистового варіанту – справа одного із картографічних видавництв України. Так само видрук здійснює картографічне підприємство.

II. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ

Теоретичні основи – це генеральні положення української і світової географії і картографії, а також загальнонаукові прийоми і методи цих наукових сфер. Зокрема методи моделювання (математичного та картографічного), формалізації та ідеалізації. Суттєвою теоретичною основою є *наукові принципи*, що враховують мету його укладання, своєрідність об'єкта дослідження (України), його належність до певного типу країн, урахування історико-географічних особливостей їх розвитку та ін. Зокрема, при складанні структури Атласу і

особливо розроблення змісту систем карт (їх груп) необхідно враховувати такі особливості розвитку:

1) після XII ст., коли відбувався поступовий розпад Руської імперії на удільні князівства, до завоювання українських земель Польським королівством і Великим князівством Литовським, у XVI ст. Русь-Україна остаточно підпала під владу І Речі Посполитої. Приблизно з XVI ст. з півдня на неї стала тиснути Османська імперія, а з півночі Московське царство (з середини XVII ст. Московія анексувала майже всю Східну Україну);

2) одночасно займанці здійснювали свою геополітику стосовно загарбаної частини України, яка не була синхронізована у часі. У кінцевому підсумку Московія відтіснила подібних до неї суперників і зайняла майже усі українські етнічні землі, вийшовши на південні моря (Чорне та Азовське) і вперлася у західні етнічні землі України (Галичину, Буковину, Закарпаття та ін.);

3) український народ ніколи не змирився зі своїм колоніальним становищем і з перемінним успіхом боровся проти окупантів за свою незалежну державу. Найбільші спалахи цієї боротьби спостерігалися у середині XVII ст. (Хмельниччина), на початку XX ст. (боротьба за самостійну національну державу) і в кінці XX ст. (увінчалася успіхом у 1991 р.);

4) ідеалом було створення самостійної держави у межах території суцільного розселення українського етносу, тобто у межах української національної території. Це стратегічна складова власне української геополітики;

5) все це призвело до стимулювання розвитку і формування української політичної нації, а також і процесу формування нації – основи такого типу національної держави. У межах української національної території навіть утворилися політико-географічні регіони (на відміну від історико-географічних (Галичина, Волинь, Буковина, Слобожанщина, Подільшя та ін.). Ці політико-географічні регіони (наприклад, Запорізька Січ, Західна Україна, Поділля (не природне), Гетьманщина, Надсяння та ін.);

6) велику геополітичну роль зіграли моря – Чорне й Азовське, які, як ворота у світ широкий, приманювали різного роду загарбників до завоювання України. Навіть були сформовані польською та російською політичною елітою геополітичні сленги «Од можа і до можа» («Від моря і до моря» – це польське гасло і «Помиємо чоботи у південних теплих морях» – російське гасло) та ін.

Під час створення Атласу слід керуватися такими науковими принципами: 1) історико-географічним; 2) національним; 3) державницьким; 4) контуїтету і сукцесії; 5) системності і комплексності; 6) гуманізації. Розглянемо коротко кожен з них.

Історико-географічний принцип. Він реалізується у двох формах: а) конкретно-історичного; б) конкретно-географічного. Ширше: він є реалізацією більш фундаментального філософського принципу єдності простору і часу, а також відомого загальнонаукового постулату, що істина конкретна (Гегель).

Конкретно-історичний принцип означає, що кожне явище, процес, подія і т. д. має часові координати – початок і кінець у своєму розвитку і функціонуванні. І відповідні цим координатам свої якісні і кількісні характеристики.

Так само ці явища, процеси і події визначаються водночас і географічними координатами. Інакше неможливо визначити просторові координати історичних явищ і процесів. Крім того, конкретно географічними властивостями великою мірою зумовлена геополітика стосовно певної території (як природної, політико-адміністративної, демографічної, економічної, соціальної та іншої просторової одиниці). І навпаки: кожна з них має пряме і посереднє відношення як чинник геополітики. Грають роль і метричні й топологічні характеристики просторової одиниці – локалітети, регіони, держави тощо і сама геопросторова організація суспільства.

Національний принцип передбачає, що усі відображувані явища і процеси орієнтовані на геополітику української етнічної і політичної нації. Національна історія і географія, а в них геополітика і геостратегія, військово-мілітарна діяльність своїми критеріями, – все це повинні мати україноцентричну орієнтацію. *Україноцентризм* – це вектор, що націлює геополітичну і військово-мілітарну діяльність на розвиток духовності, релігійного і соціально-економічного життя України як держави української нації. Цей принцип проходить золотою лінією через усю історію і географію України.

Третім виступає принцип державності. Вся історія і географія українського народу – це його боротьба за створення і укріплення на національній території національної держави. Вони відбувалися з перемінним успіхом від першої держави Антів (IV–VI ст.) після Р. Хр. до 90-х років XX ст. Навіть тоді, коли здавалося, що створенні квазідержави у вигляді Української чи Українські фронти у період II світової війни. Багатьма ученими-істориками, особливо у Російській імперії і Советському Союзі піддавалися сумніву про українськість Київської Русі (краще сказати б «Корінної Русі», або просто «Русі», бо територія поза межами теперішньої державної території України була вже не Руссю, а великою частиною на півночі Руської монархії).

Одним з принципів створення Атласу є **принцип континуїтету і сукцесії.** Континуїтет (лат. *contuit* – безперервний) – це безперервність у розвитку, асукцесія – строга послідовність наступних стадій розвитку стосовно попередніх. Наприклад, у біогеографії після вирубування соснових асоціацій обов'язково проростатимуть певний час березові, а після березових знову виникають корінні – соснові.

Отже, принцип континуїтету в Атласі вимагає, щоб його творці прослідкували безперервність геополітично-мілітарних процесів стосовно українських земель і українського народу щодо формування, розвитку, занепаду та піднесення української державності на них. А принцип сукцесії в Атласі буде сприяти висвітленню строгої послідовності одних українських держав іншими – навіть антиукраїнськими. Лише би це здійснювалося у межах української національної території. Наприклад, сучасна держава Україна сукцесивною наступницею УССР; чи Галицько-Волинська держава у XII–XIV ст. була спадкоємцем Київської Русі.

П'ятим принципом укладання Атласу є **принцип системності та комплексності.** Насправді – це два принципи, які тісно пов'язані між собою. Водночас серед усіх принципів вони найближчі до методів дослідження у географії. Але тут йдеться про методику укладання самого Атласу. Тому системність передбачає передовсім добру його рубрикацію: структурність розділів, їх підрозділів і параграфів і змістовий зв'язок між ними. Відповідно логічну структурність і залежність між поняттями, які використовуються у дослідженні у вигляді т. зв. поняттєво-термінологічних систем.

А принцип комплексності передбачає розглядати явища і процеси як: а) відображення взаємозв'язку між чинниками (природними і суспільними) і державно-політичним устроєм держави; б) між геопросторовою організацією її кордонів і розміщенням її збройних сил відносно потенційного (стратегічного) ворога; в) між різними видами збройних сил і т. п.

Нарешті, шостий принцип – це **постулат гуманізації.** Він полягав у тому, що головною метою геополітики і військово-політичної діяльності є їх спрямованість на збереження і зміцнення держави, яка є не стільки метою, як засобом укріплення суверенітету народу (нації), поліпшення умов їх життя, розвитку духовності – освіти, культури, релігії. Оборона країни – це перший і священний обов'язок її громадян. Тому в Атласі повинні бути відображені не лише збройні сили держави, але і її людські резерви, добровольчий корпус і волонтерський потенціал.

Гуманістичний принцип полягає і в тому, що він проявляється вже на поняттєвому рівні. Зокрема при класифікації воєн на визвольні і завойовницькі (загарбницькі), руїнні (руїнні, руйнівні) та оцадливі. Наприклад, при звільненні Тернополя у 1944 р. дії советської армії були нещадно руйнівними. Центр міста методично руйнувався артилерійськими обстрілами і бомбардуваннями. Тому житловий фонд й історико-культурні пам'ятки були знищені дотла.

III. ЗМІСТ І СТРУКТУРА АТЛАСУ

Зміст і структура, тобто передовсім його рубрикація і легенди кожної з карт впливають передовсім з його назви, теоретичних принципів і характеру явищ та процесів картографованого об'єкту – України в її історико-географічній конкретності.

Для розроблення структури Атласу і в т. ч. послідовності його розділів, можна запропонувати два варіанти.

Перший. Це побудувати його як геополітико-мілітарний Атлас сучасної України. Тобто від початку її незалежності (з 90-х років XX ст.). Це був найкращий варіант. Але його важко реалізувати, оскільки фактичні матеріали з військово-оборонної і дипломатичної сфери є

малодоступними. Навіть, якщо при певних умовах вони будуть надані розробникам для користування, то Атлас буде виданий під грифом «Секретно». Він втратить свій науково-довідковий характер.

Другий. Розкрити зміст і структуру Атласу як *історико-географічного науково-довідкового* твору. У такому разі в Атласі картографічним методом буде побудовано процес становлення української державності, формування її геополітики та геополітики й геостратегії сусідніх держав стосовно України. Головну увагу тут можна зосередити на ХХ – початку ХХІ ст. і зокрема на географії російсько-української війни й геополітиці України, її сусідів першого і другого порядків і навіть ширше – трансатлантичного альянсу (НАТО), ЄС, США, Канади, Близького Сходу, Китаю та ін.

На наш погляд, Атлас слід розробляти за другим варіантом. Рекомендуємо його структуру побудувати з 20 розділів, починаючи з двох перших, в яких подається картографічний огляд природно- і соціально-економічного положення України у глобальному, регіональному і субрегіональному відношенні. А закінчується Атлас розділом (двадцяти), де представлено геостратегічні сюжети України до 30-х років ХХІ ст.

Пропонуємо та розділи Атласу:

- I. ПРИРОДНІ ПЕРЕДУМОВИ ГЕОПОЛІТИЧНО-МІЛІТАРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
- II. ГЕОПОЛІТИЧНІ І ГЕОСТРАТЕГІЧНІ ВИМІРИ УКРАЇНИ
- III. ГЕОПОЛІТИКА ПРОТОДЕРЖАВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
- IV. ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНО-РУСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
- V. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
- VI. МОНГОЛО-ЗОЛОТООРДИНСЬКЕ ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ-РУСЬ
- VII. УКРАЇНА-РУСЬ У СКЛАДІ ПЕРШОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
- VIII. АНТИПОЛЬСЬКІ, АНТИОСМАНСЬКІ ТА АНТИМОСКОВСЬКІ ВІЙНИ І ПОВСТАННЯ
- IX. ГЕОПОЛІТИКА ЦАРИЗМУ СТОСОВНО УКРАЇНИ
У ПОСТМАЗЕПІНСЬКИЙ ПЕРІОД (XVIII СТ.)
- X. РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ У XIX СТ. – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
- XI. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА ТА ЖОВТНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
- XII. РОЗПАД РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ
І СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ. ЗЛУКА УНР І ЗУНР
- XIII. ОКУПАЦІЯ І МІЛІТАРИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ,
ІІ РІЧЧЮ ПОСПОЛИТОЮ І РУМУНІЄЮ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1939 РР.)
- XIV. ВІЙСЬКОВО-ГЕОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ УССР
У ПЕРІОД ІІ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
- XV. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА
УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (1942–1956 РР.)
- XVI. ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД І КРИЗА Т. ЗВ. СВІТОВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ
- XVII. РОЗПАД СССР І ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ
- XVIII. РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА
- XIX. УКРІПЛЕННЯ І РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВО-ГЕОПОЛІТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ
- XX. ПІДТРИМКА ПОЗИЦІЙ УКРАЇНИ У МІЖНАРОДНОМУ МАСШТАБІ.

Сам власне зміст Атласу висвітлюється різними способами. Оскільки твір є історико-географічним твором, то *головним засобом* є **картографічне зображення**, що відповідає теоретичним і методичним положенням картографічної і географічної науки. Відомо, що кожна карта (картосхема, картоїд) – це образно-знакова модель, у якій з допомогою «картографічної мови» відображається просторова інформація про явища, об'єкти і процеси, їх властивості і відношення на земній поверхні у їх динамічному чи статичному аспектах. Тому карта має, як правило, три структурні компоненти: а) легенду карти, що є ключем до її розуміння; б) саме картографічне зображення – графічно-знакову модель картографованого явища (об'єкту); в) врізки у вигляді графіків, діаграм, схем та інших карт значно більшого чи меншого масштабу, які генералізують чи конкретизують інформацію головної карти.

Іншим важливим засобом розкриття змісту Атласу є **тексти** в ньому. У текстах відображаються найсуттєвіші риси, структури, зв'язки, тенденції і закономірності розвитку

картографованих явищ чи об'єктів. Тексти мають бути змістовними, лаконічними і образними, легко сприйматися і запам'ятовуватися. При потребі, доцільно використовувати крилаті висловлювання і думки відомих мислителів, мистців, громадських і політичних чи військових діячів тощо.

Третім важливим засобом висвітлення змісту Атласу є різного роду і виду **зображувальні моделі-слайди, малюнки, фотокопії картин і документів** (наприклад, баталій чи важливих угод), схеми тощо. Найважливіші вимоги до них: тісний зв'язок з сюжетом карти, яку вони доповнюють, мистецька виразність, достовірність і унікальність, достатня розмаїтість тощо.

IV. ІНФОРМАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА

Для укладання кожної карти необхідні достовірні інформаційні джерела. Називаємо серед них головні: статистичні, архівні, фондові, картографічні. Вони частково перекриваються.

Статистичні джерела. Цінність Атласу великою мірою залежить від різноманітності та достовірності його статистичної бази. Але для Атласу такого типу таких джерел дуже мало. У літературі ближчій за виданням до нашого часу у відкритих текстах найбільше трапляються дані (і то не завжди об'єктивні) про кількісний склад армій і військ, втрати убитими і полонені під час великих битв чи війн загалом (і то, як правило, менші для своїх військ і більші – у ворога) і т. д., і т. п. Тому завжди зважати на наліз цього цифрового матеріалу з погляду їх об'єктивності.

Навіть при умові, що існує досить статистичних даних, то їх можна представити у вигляді таблиць. Крім того, їх можна обчислити з небагатьох за кількістю у вигляді ймовірностей, розмитих множин, показників кореляції та ін.

Але, повторюю, що деякі статистичні показники є на інших картах подібних сюжетів. Тому в цих умовах доцільно використовувати якісні показники, класифікаційні і типологічні одиниці. Наприклад, коли є потреба відобразити руїнний потенціал країн, то можна виділити чотири-п'ять їх класи: а) з дуже високим потенціалом (США, Росія), б) високим (Індія, Німеччина), в) середнім (Мексика, Аргентина), г) низьким і дуже низьким.

Картографічні джерела. Таких джерел надзвичайно мало, особливо тих, які видано в Україні. Більше вони наявні у державах, що є спадкоємцями колишніх імперій, які володіли українськими землями у минулому. Таких як Польща, Московія, Османська імперія, Румунія тощо. Так, в «Атласі офіцера» (1947 р.), виданому у Москві є до 20 картосхем окремих битв чи походів. Але усі вони і за назвами, термінологією чи змістом є дуже заідеологізованими на комуністичний чи москвоцентричний лад.

Одним з важливих картографічних джерел можна назвати історичні атласи України, особливо опубліковані у видавництві «Мапа» у Києві за редакцією Юрія Лози. З них ми можемо почерпнути з деякою редакційною коректою карти України і сумесних країн різних періодів, особливо тих, що стосуються завоювання українських земель, їх анексії, чи перетворення у різні форми адміністративно-територіального статусу. Наприклад, створення Руського воєводства у Королівстві Польському, де українські землі позначені західніше, ніж нині проходить кордон українсько-польських земель.

З окремих атласів чи настільних й настінних карт (наприклад, карти Голодомору, видані у Києві ДНВП «Картографія»), а також з книг-монографій доцільно використати як окремі дані, так і висновки, зроблені на підставі цих даних.

Особливо слід ретельно оцінювати і використовувати картографічні проекції. Для території України придатними головне є конічні, псевдоконічні і меркаторські (гірше) проекції, де площинне спотворення у різних точках території порівняно невеликі. В окремих випадках доцільно взяти оригінальні проекції: картоїдну Меркатора (карта світу у вигляді серця) і синусоїдну з польських джерел, де Україна і зокрема Київ знаходяться у центрі карти.

Що стосується змісту карт, то його слід представити пропорційно загальним (особливо на початку чи в кінці розділів), статтями та аналітичними картами. А легенди не повинні бути надто ускладненими і перевантаженими складною і малозрозумілою термінологією (поняттями).

V. МАТЕМАТИЧНІ ОСНОВИ АТЛАСУ

Карти атласу великою мірою орієнтовані на їх масштаби (мірила), що більш-менш повторюють масштаби «Комплексного атласу України» (ДНВП «Картографія», 2005 р.). У ньому карта України на розвороті подана у м-бі 1:4500, карта України на одній сторінці – у м-бі 1:8000, карта на 0,5 сторінки – у м-бі 1:15000, на 0,8 сторінки – у м-бі 1:30000. Карти світу – у м-бі 1:80000.

Проте необхідно мати на увазі, що на більшості карт України у нашому Атласі необхідно показати межі української національної території, а також повністю або частково території сусідніх країн таких як, наприклад, Польщі, Словаччини, Угорщини, Росії і т. д. Тому ми пропонуємо такий масштабний ряд стосовно відображення території України 1:5,0 млн, 1:8,0 млн, 1:15,0 млн. Для карти світу годиться м-б 1:80000.

Загалом щодо масштабного ряду, то це питання доцільно віддати на розсуд карто-складального підприємства.

Зміст картографічних основ карт певного масштабу має бути аналітичним. Але з певними додатками, які впливають зі назв карт. Зрозуміло, що транспортно-інфраструктурні лінії – залізниці на картах періоду України-Русі непотрібні. Водночас елементи основи карт повинні бути подані як своєрідні матриці-орієнтири функціонального чи «розмісницького» характеру.

IV. РОЗРОБЛЕННЯ КАРТ АТЛАСУ І ЙОГО ВИДАННЯ

Атлас являє собою великий і складний науково-видавничий твір. Крім тих рис, які названі вище, він має ще декілька сторін: організаційну, виробничу та фінансову.

Організаційна сторона. Організацією розроблення і видання Атласу займається Львівський національний університет ім. І. Франка, зокрема географічний факультет і особливо кафедра економічної і соціальної географії під керівництвом проф. О. Шаблія. При кафедрі створюється науково-організаційне ядро (група) з провідних викладачів – професорів і доцентів. Підготовка чорнових варіантів карт здійснюється навчальною лабораторією «Комплексного атласного картографування», зокрема завідувачем та двома інженерами.

Програми усіх карт складаються відповідальним редактором проф. О. Шаблієм у спів-авторстві з одним (двома) авторами. Графічно-кольоровий (чорновий) варіант карт укладається одним із працівників навчальної лабораторії «Комплексного атласного картографування». Керівник групи (відповідальний редактор) здійснює координацію діяльності між окремими групами чи окремими виконавцями карт Атласу, чи установами, які беруть участь у підготовці карт чи їх серій.

Організаційна підготовка атласу до друкування здійснюється головно одним з картографічних підприємств України (у принципі – можливо і зарубіжних країн чи установ, наприклад, Канади, чи зарубіжних установ Наукового Товариства ім. Т. Шевченка). У Києві ними може бути ДНВП «Картографія», «Оріон» чи «Передові картографічні технології» та ін.

Друкується Атлас на ТОВ «Новий друк» чи Вінницькій картографічній фабриці. Угода про це укладається окремо.

Виробничий аспект. Цей аспект охоплює виготовлення основ карт: картосхема, створення авторських оригіналів, їх переведення у друкарські форми (діапозитиви) та друкування Атласу.

Виготовлення основ, як вже відзначалося, здійснюється головно картографічним видавництвом («Оріон» чи ДНВП «Картографія») за замовленням головного розробника, який встановлює вимоги до карт, виходячи з концепції Атласу, масштабного ряду, розробляє програми окремих карт чи їх розділів.

Створення авторських оригіналів здійснюється навчальною лабораторією «Комплексного атласного картографування» під науково-методичним керівництвом проф. О. Шаблія. Технологія цього процесу передбачає розроблення програми кожної карти, створення системи її умовних знаків (легенди), виготовлення макету карти, їх обговорення і затвердження; збір і оброблення інформаційних джерел і матеріалів, виготовлення чорнового та чистового авторського варіанту карти.

Переведення авторських оригіналів у друкарські форми здійснюється повністю картографічним підприємством, з яким укладається окрема угода. Виготовлені цим підприєм-

ством штрихові та кольорові проби карт затверджує Робоча група Редколегії і завіряється головою.

Друкування Атласу здійснюється картографічною фабрикою.

Фінансовий аспект. Розроблення, підготовка до видання і саме видання Атласу – це дорога і витратна за часом, грошовими коштами діяльність. Вона за нашими обчисленнями сягає 1,5–2,0 млн грн. Для цього необхідні різні джерела фінансування. І залежно від цього пропорційний розподіл накладу Атласу.

Йдеться про те, що витрати на укладання Атласу є порівняно не дорогими, бо цей процес відбувається у межах оплати робочого часу працівників Університету і видавництва-укладача. Тут можна говорити про кошти на стимулювання якості праці картографів навчальної лабораторії «Комплексного атласного картографування» і авторського колективу кафедри ЕСГ.

Для друкування Атласу (а це найвартісніший процес) необхідні спонсори. Крім Львівського національного університету ім. І. Франка та картографічного видавництва тут, очевидно, спонсором може стати військове відомство – Міністерство оборони України.

Якщо припустити, що наклад Атласу у першому заводі (тиражі) визначити 2,0 тис. примірників, а вартість його одного примірника становитиме 1,0 тис. грн., то на друкування цього тиражу потрібно 2,0 млн гривень. Це примірно. Існують багато шляхів здешевлення: по-перше, за рахунок накладу; по-друге, шляхом здешевлення матеріалів (використання заміників та ін.); по-третє, підвищення продуктивності праці. Існують можливості пошуків закордонних спонсорів, особливо, якщо Атлас видати англійською мовою.

Оформлення Атласу. Атлас слід оформити як раритетне ошатне видання.

До оформлення слід залучити відомих оформлювачів книг Львова чи Києва, а, можливо, й з діаспори. В Атласі бажано подати старі карти військових компаній чи раритетні карти-схеми воєнних походів чи подій і т. п. Слід виготовити красиво форзац-титули. Внести у тексти і на окремі сторінки картини баталій, портрети полководців, гетьманів України, видів зброї і т. д.

Атлас можна виготовити у двох варіантах: а) у вигляді книги з палітурками (і навіть у суперобкладинці); б) в пакеті (у пачці, розшитий).

УДК [911.3:912.43:314](477-22)"18"(091)

КАРТОГРАФУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЕРСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТИ

Ірина Чайка, Ірина Гудзеляк

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

У статті досліджено картографічну спадщину, яку можна використовувати як джерело вивчення процесів трансформації сільської поселенської мережі та демографічної історії сільського населення України. Вказано на головні здобутки тематичного картографування населення України з середини ХІХ ст. Виокремлено та описано внесок В. Кубійовича у розвиток сучасної національної демогеографії та картографування населення. Проаналізовано зміст блоку карт населення України у «Комплексному атласі України» та «Національному атласі України» та можливості їх використання для реконструкції сільського розселення. Вказано на актуальні проблеми відсутності повної статистики сільського населення України та обмежені можливості демографічного картографування.

Ключові слова: карти, картографування, історія картографії, сільське населення, сільське розселення, Україна.

MAPPING OF THE RURAL SETTLING OF UKRAINE IN NATIONAL GEOGRAPHY: HISTORICAL AND PROSPECTIVE ASPECTS

Iryna Chaika, Iryna Hudzelyak

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The article examined the cartographic heritage, which can be used as a source for studying the processes of transformation of the rural settling network and the demographic history of the rural population of Ukraine. The main achievements of thematic mapping of the population of Ukraine since the middle of the 19th century were pointed out. The contribution of V. Kubyovych to the development of modern national demogeography and mapping of the population was singled out and described. The content of the block of maps of Ukraine's population in the «Comprehensive Atlas of Ukraine» and the «National Atlas of Ukraine» and the possibility of their usage for the reconstruction of rural settlements were analyzed. The current problems of lack of complete statistics of Ukraine's rural population and limited opportunities for demographic mapping were pointed out.

Key words: maps, mapping, history of cartography, rural population, rural settling, Ukraine.

Складна демографічна та соціально-економічна ситуація в Україні особливо гостро проявляється в сільській місцевості. Вирішення сукупності демографічних проблем передбачає моніторинг стану сільського населення та поселень. В суспільно-географічному контексті особливо важливою є оцінка територіальної диференціації демографічних та розселенських характеристик, яка потребує історико-географічного аналізу процесів розселення населення та його демографічного розвитку. Основним джерелом такої інформації, звичайно, є переписи населення та наявні напрацювання українських географів.

Найбільш інформативними для географів є картографічні матеріали. Через особливості історичного розвитку української держави матеріали доводиться збирати частинами, адже вагомими науковими публікаціями, статистичними матеріалами були створені в часи перебування українських земель в складі різних окупаційних режимів. У період незалежності особливості подання статистичної інформації також створюють певні труднощі, а наявний картографічний матеріал полегшує процес проведення наступних досліджень. Великий перелік статистичних показників складно проаналізувати за допомогою таблиці, тому візуальне відображення територіальних відмінностей полегшує завдання.

Зважаючи на цінність картографічної спадщини для подальших географічних досліджень українського сільського населення, варто проаналізувати та узагальнити вже наявний науковий доробок та оцінити, які карти необхідно створити для подальших досліджень географії сільського населення України.

Питання історії української картографії розглянуто у працях Жупанського Я. І., Потокія М. В., Сосси Р. І. та деяких інших українських науковців [6, 7]. Вагомий внесок їх досліджень полягає у структуризації наявного картографічного матеріалу минулих історичних періодів, на основі якого проведено періодизацію історії української картографії. У праці «Історія картографування території України» Сосса Р. І. обґрунтовує такі основні етапи розвитку української картографії: 1) картографічні зображення у первісному суспільстві; 2) картографування у стародавні часи (IV ст. до н. е. – V ст. н. е.); 3) картографування у середньовіччі (VI ст. – поч. XVII ст.); 4) картографування у нові часи (середина XVII ст. – 1918 р.), в якому виділяємо два періоди: сер. XVII ст. – друга пол. XVIII ст.; кінець XVIII ст. – 1918 р.; 5) картографування у новітні часи (1918 р. – поч. 1990-х рр.), в якому виділяємо чотири періоди: 1918–1920 рр., поч. 1920-х рр. – 1941 р., 1941–1945 рр., 1945 — поч. 1990-х рр.; 6) картографування у незалежній Україні (з 1992 р.) [7, с. 21]. У статті «Деякі питання періодизації історії картографування населення Західної України» М. В. Потокій виділив основні картографічні праці, у яких зображено людність, щільність та етнічний склад населення України впродовж історичного розвитку, а також пропонує варіант періодизації історії картографування населення Західної України. Основними етапами розвитку картографії населення західної України, на його думку, є: сер. XIX ст. – 1922 р.; 1922–1945 рр.; 1945–1991 рр.; сучасний етап (з 1991 р.) [6]. Попри високий рівень вивченості питання історії української суспільної картографії, об'єктивні вимоги у вивченні демографічних та розселенських особливостей сільської місцевості потребують аналізу матеріалів картографування саме сільського населення.

Отже, метою цієї статті є аналіз карт минулих історичних періодів як джерел інформації про демографічний та розселенський стан українського сільського населення. Для досягнення мети дослідження у статті використано загальнонаукові методи – порівняльно-історичний, аналізу та синтезу.

Картографічні матеріали найдавніших етапів (від первісного суспільства до кін. XVIII ст.) є особливо значущими для історичної географії населення, етногеографії. При вивченні сучасних проблем та передумов розселення сільського населення України доцільно аналізувати картографічну спадщину з кінця XIX ст. Саме в цьому столітті розпочалась активна розробка тематичних карт. Однією з передумов розвитку української географії та картографії стало утворення Товариства ім. Шевченка (засноване у Львові 1873 р., пізніше Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ)) та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. До того часу карти попередніх періодів переважно були загальногеографічними або відображали лише розташування адміністративно-територіальних одиниць, попри це вони є джерелом інформації про формування поселенської мережі.

Одні з перших карт населення українських земель були видані у «Статистичному атласі Галичини та Лодомерії з Великим Краківським князівством» (1875 р.). Це був демографічний атлас Галичини, який вміщав шість карт (загальна людність, локальна людність, щільність розселення поляків, українців, статева структура населення). Цьому атласу передувало картографування населення частини Західної України в «Атласі королівства Польського», складеного Ю. Кольбаром у 1824 році [7].

Перші карти населення Наддніпрянщини в Російській імперії, згідно з науковим дослідженням Сосси Р. І., був атлас С. Корсакова «Карти населеності великоросійських губерній» (1839 р.). У розрізі губерній та повітів Європейської Росії способом картограми відображено чисельність населення на одну квадратну милю й число десятин землі на одного мешканця. У 1851 р. видано карту «Ступені населеності губерній і областей Європейської Росії». Пізніше були опубліковані генеральні карти ступенів населеності Російської імперії та Європейської Росії Ракінта (1860 р.) і Шуберського (1862 р.) [7]. Створені карти населення не акцентували увагу на розподілі населення за типом поселень, однак кількість міського населення до кінця XIX ст. не перевищувала 20% [3].

Цікаву інформацію про стан сільського розселення можна почерпнути з «Етнографічної мапи» Л. Кльованого, виданої у складі навчального «Географічного атласу України» [7].

За даними атласу, у 1928 році в УСРР мешкали 28,9 мільйони людей. З них сільське населення становило 23,6 млн, а міське населення лише 5,3 млн. На рис. 1 способом карто-

грами показано щільність населення УРСР. Згідно з цією картою найбільш заселеними є Поділля, Київщина, частина сучасної Полтавської та Сумської областей.

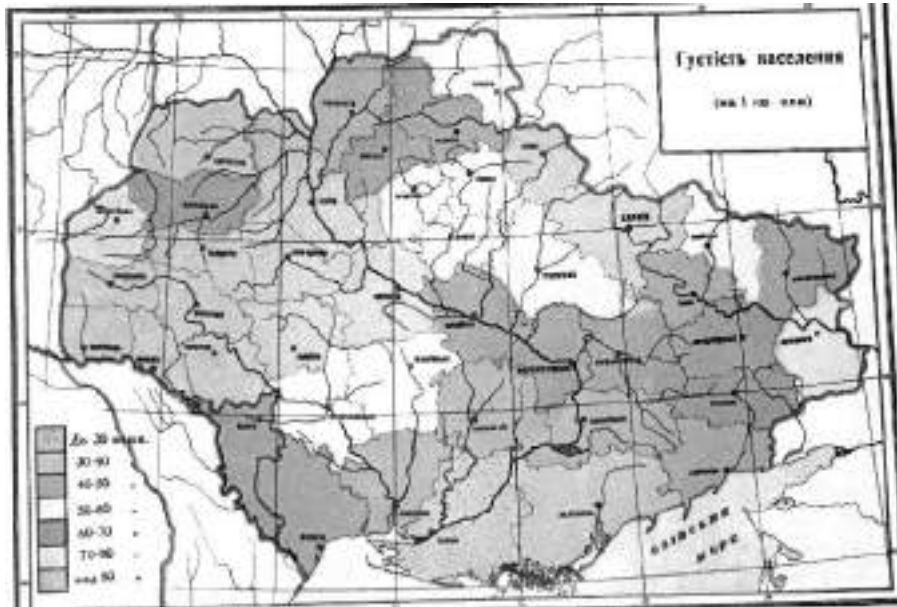

Рис. 1. Щільність населення України з «Географічного атласу України» (Київ, 1928 р.) [8]

З огляду на тогочасний низький відсоток урбанізації, можна припустити, що тенденції щільності заселення у сільській місцевості є аналогічними. Порівняння карток «Густість населення» та «Етнографічна мапа» (рис. 2) виявило, що більшість території з найвищою щільністю населення мають однорідну етнічну структуру сільського населення з абсолютним переважанням українців. В основі цих карт є дані перепису населення 1926 р., вони можуть бути базовими при співставленні з іншими переписами населення, окрім перепису 1939 року, який був сфальсифікований. Також з метою порівняння з сучасними розселенськими тенденціями варто звернути увагу на характер заселення лісостепової смуги (Вінницька, Хмельницька, Черкаська, Полтавська, частина Київської та Харківської областей), а також зони Полісся (Житомирська, Чернігівська, Сумська області).

Рис. 2. Етнографічна карта України з «Географічного атласу України» (Київ, 1928 р.) [7, с. 221]

У ХХ ст. найбільший внесок у розвиток української географії населення та суспільної картографії – це науковий доробок В. Кубійовича, зокрема, «Атлас України й суміжних країв» (1937 р.). Учений заклав фундамент української суспільно-географічної картографії. Його значимість полягає у картографуванні територій цілої України в її етнічних межах. Атлас включає таку тематику карт населення України та сільського населення зокрема, як густота, вік і стать, природний рух, мандрівки (міграції), зміни у стані людності у часі 1897–1926 рр. Перша частина атласу – теоретична і розділ «Людність» є джерелом інформації про стан людності територій, тенденції розселення міського та сільського населення [1].

Окрім атласу, усю картографічну спадщину В. Кубійовича можна розділити на 1) карти настінні і підручні; 2) карти-ілюстрації у наукових публікаціях, зокрема й у «Енциклопедії Українознавства». Значну частку карт він видавав у співавторстві з М. Кулицьким [3].

У статтях «Зміни у стані населення радянської України в 1927–1958 рр.» та «Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр.», автор розмістив відповідні картограми «Зміни в стані сільської людності УРСР 1927–1958 рр., % в порівнянні зі станом 1926 р.» та «Зміни у стані сільської людності УРСР 1959–1965 рр. Приріст і убуток, % в порівнянні зі станом 1959 р.», також доповнив їх описом характеру заселення територій, який на той час динамічно змінювався (рис. 3).

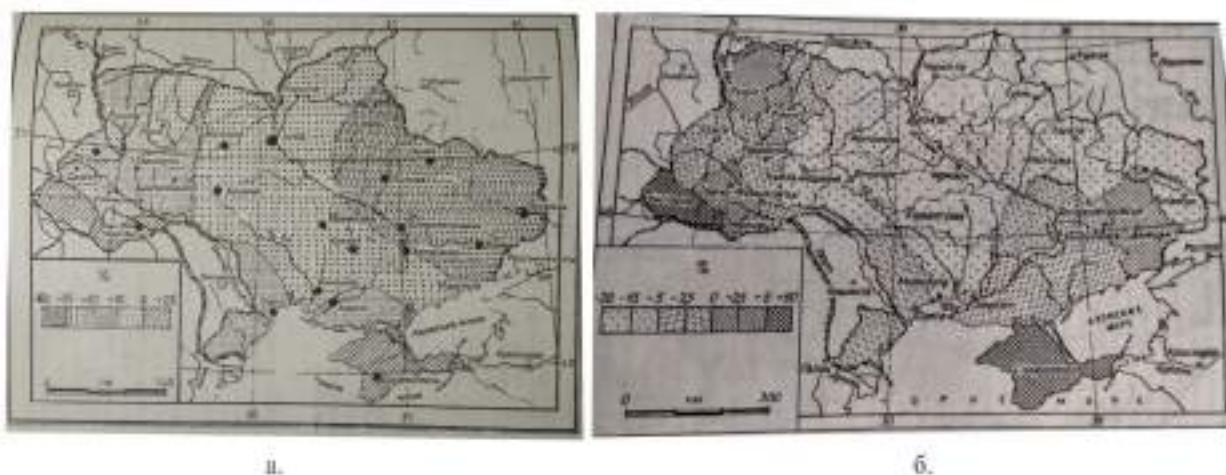

Рис. 3. Карти динаміки сільського населення України [3]

а – Зміни у стані сільської людності УРСР 1927–1958 рр., приріст і убуток, % в порівнянні зі станом 1926 р.;
б – Зміни у стані сільської людності УРСР 1959–1965 рр. Приріст і убуток, % в порівнянні зі станом 1959 р.

Подальший розвиток картографії населення обмежувався політично-ідеологічним впливом радянської влади, тому значна частина матеріалів була засекречена, а окремі переписи (зокрема 1939 р.) були сфальсифіковані, що ставить під сумнів достовірність карт, складених на такій основі. З виданих карт населення насамперед слід виділити «Карту сучасного етнічного складу населення Української РСР» масштабом 1:1 500 000 (1966 р.) та карту «Українська РСР. Розміщення населення» масштабом 1:750 000 (1975 р.) [7].

Новий етап та стрімкий розвиток в українській картографії, зокрема у картографії населення розпочався з 1991 р. «Комплексний атлас України» (2005 р.) та «Національний атлас України» (2007 р.) – це наймасштабніші у кількісному плані національні картографічні твори [2, 4, 5]. За картами, поданими у Національному атласі України можна простежити динаміку формування чисельності сільського населення за регіонами, починаючи з 1897 р. Реконструкція динаміки сільської людності допомагає зрозуміти основні тенденції розселення населення на кожному відображеному історичному етапі, що однозначно використовується при аналізі трансформації сучасної сільської поселенської мережі.

Проведений аналіз картографічних матеріалів за тематикою сільського населення України показав, що зображення різних характеристик стану сільського населення, окремо від міського, було скоріше рідкісним явищем. Причиною цього можна форсовану урбанізацію ХХ ст., яка викликала більший науковий інтерес до вивчення людності міст. Попри складну політичну ситуацію ХІХ–ХХ ст. українським географам, зокрема В. Кубійовичу, вдалося закласти основи нової школи національної картографії у тематиці географії населення.

Тогочасний аналіз стану людності сільського населення та його зміни у праці формує уявлення про особливості заселення територій та значення історико-політичних умов у формуванні сучасної розселенської та демографічної ситуації у сільській місцевості. Картографічні твори ХХІ ст. забезпечують реконструкцію історії сільського розселення та розкривають сучасне демографічне становище сільського населення. Проте Державній службі статистики та редакторам майбутніх картографічних творів варто більшу увагу звертати на розділення демографічних, розселенських та соціальних характеристик за типом поселень, картографування динаміки чисельності поселень. Такий висновок зумовлений потребами у подальшому дослідженні соціально-економічного становища сільської місцевості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атлас України та сумежних країв / За загальною редакцією д-ра Володимира Кубійовича. – Львів, 1937.
2. Бочковська А. І., Руденко Л. Г. Карти Національного атласу України як інформаційна база для дослідження формування чисельності населення // Український географічний журнал, 2014. – №2. – С. 3–9.
3. Володимир Кубійович: формула життя і чину / Володимир Кубійович. Т. І. Наукові праці // За ред. О. Шаблія. – Париж; Львів : Фенікс, 1996.
4. Комплексний атлас України. – Київ : ДНВП «Картографія», 2005.
5. Національний атлас України. – Київ : ДНВП «Картографія», 2007.
6. Потокій М. В. Деякі питання періодизації історії картографування населення Західної України / М. В. Покотій // Подільський регіон: виклики ХХІ століття (географічні аспекти): матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 25 квітня 2017 р.). – Тернопіль, 2017.
7. Сосса Р. І. Історія картографування території України: підручник. – Київ : Либідь, 2007.
8. Україна в атласі 90-річної давнини: Маріупіль, Нікопіль, Гумань, Озівське море та українська Кубань [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://patrioty.org.ua/blogs/ukraine-v-atlasi-90-richnoi-davnyny-mariupil-nikopil-human-ozivske-more-ta-ukrainska-kuban-155710.html> (дата звернення: 11. 11. 2020).

УДК 910.27

КАРТОГРАФІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ПОТОКІВ ВЕЛИКОГО МІСТА

Іван Рудакевич

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль*

У публікації розглянуто дослідження транспортних потоків у великому місті (на прикладі м. Тернопіль) з наступним їх картографічним моделюванням. Для збору інформації про величину транспортних потоків був використаний один з методів натурного дослідження, яке виконувалося студентами на вибраних вулицях міста згідно певних етапів і правил. Короткий геопросторовий аналіз показує найвищі значення інтенсивності руху автотранспорту на об'їзній дорозі та головних міських магістралях. Для відображення величини перевантаження вуличної мережі потоками автомобільного транспорту була створена картографічна модель. За результатами дослідження були сформувані головні проблемні фактори та перспективні заходи щодо зменшення інтенсивності транспортних потоків і перевантаження вулиць міста.

Ключові слова: автотранспорт, картографічна модель, місто, транспорт, транспортний потік.

CARTOGRAPHIC MODELING OF TRANSPORT FLOWS OF THE BIG CITY

Ivan Rudakevych

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

In this publication the research of transport flows of the big cities of with the subsequent cartographic modeling is considered. The field research methods was used to collect information on the size of transport flows. The research of intensity of the transport flow according to certain stages and rules are performed. A brief geospatial analysis shows the highest values of the intensity of traffic on the byroad and the main city highways. In order to reflect the magnitude of the overload of the street network by streams of motor transport, a separate cartographic model was created. According to the results of the research, the main problem factors of the street network of the big cities are formed.

Key words: motor transport, cartographic model, city, transport, transport flow.

Значний ріст кількості автотранспорту в українських містах протягом останніх десятиліть зумовив суттєве зростання навантаження на міські вулиці та магістралі. Наслідками цього стали тривалі затори та затримки в русі автомобільного транспорту, прискорене руйнування дорожньої інфраструктури, погіршення безпеки руху та інші негативні явища. Подібна ситуація в останні роки спостерігається також у всіх обласних центрах Західної України, де ці негативні тенденції посилюються радіальним плануванням вуличної мережі, що сприяє її транспортному перевантаженню. Відповідно постає проблематика наукового дослідження транспортних потоків і пошук проблемних місць у функціонуванні вулично-дорожньої мережі.

Перша макроскопічна модель руху транспортного потоку з позицій теорій механіки була запропонована в 1955 році американськими дослідниками Лайтхіллом (Lighthill) і Уїземом (Whitham). Вони змогли використати методи опису процесів перенесення в суцільних середовищах для моделювання дорожніх заторів. Виділення математичних досліджень транспортних потоків у самостійний розділ прикладної математики вперше здійснено Ф. Хейтом.

У 1960-70-х роках з розвитком автомобілізації підвищився інтерес до дослідження транспортних систем. Зокрема, ця зацікавленість проявилася у фінансуванні численних контрактів, звернених до авторитетних учених – фахівців в галузях математики, фізики, процесів управління, таких як Нобелівський лауреат І. Пригожин, спеціаліст з автоматичного керування М. Атанс, автор фундаментальних робіт зі статистики Л. Брейман. Наприкінці 80-х початку 90-х років ХХ ст. у США проблеми дослідження транспортних систем були переведені в ранг проблем національної безпеки. До вирішення цього завдання були притяг-

нуті кращі фахівці та комп'ютерна техніка Національної дослідницької лабораторії Лос-Аламос – Los Alamos National Lab (LANL) [1].

З вітчизняних вчених дослідження транспортних потоків і систем міст в різні роки здійснювали Д. Беспалов [1], Е. Лобанов [4], В. Мазур, М. Мельник [5], М. Осетрін [6], Ю. Ставничий та інші науковці. Серед вчених-географів дослідження транспортних потоків у містах не здобуло значної популярності. Деякі наукові відомості з цієї тематики описані у працях М. Бугроменка [2], М. Казанського, К. Канського, С. Тархова, О. Шаблія.

Метою цього дослідження було створення, аналіз і розробка рекомендацій щодо подальшого застосування картографічних моделей автотранспортних потоків великого міста (на прикладі м. Тернопіль) на основі зібраної первинної інформації в польових умовах (на вулицях міста).

У цьому контексті під час вивчення навчального курсу «Основи географічного моделювання і прогнозування» студентам географічного факультету ТНПУ ім. В. Гнатюка було запропоноване виконання індивідуальних навчально-дослідних завдань із вивчення транспортних потоків у місті Тернопіль. Останнє таке дослідження було виконане у 2017 році, а його виконання мало наступні етапи:

1. Підготовчий етап (розподіл досліджуваних вулиць серед студентів, ознайомлення з методикою проведення дослідження транспортних потоків у місті);
2. Польовий етап (здійснення розрахунку транспортних потоків на вулицях міста згідно методики та умов);
3. Камеральний етап (розрахунок та сумування результатів вимірювання транспортних потоків на вулицях міста, створення попередніх картографічних моделей);
4. Інтерпретація результатів дослідження у вигляді загальної картографічної моделі транспортних потоків міста.

Були також сформовані загальні вимоги для виконання досліджень, виконання яких сприяло дотриманню правил безпеки та збиранню якісного дослідницького матеріалу:

1. При виконанні польового етапу досліджень дослідник повинен дотримуватися правил дорожнього руху, не перебувати на проїжджій частині, не перешкоджати руху автомобілів і не відволікати увагу водіїв.

2. Дослідження необхідно виконувати у дні із сприятливими погодними умовами та доброю видимістю. Оптимальними порами року для виконання таких замірів є осінь або друга половина весни, оскільки взимку та влітку інтенсивність руху суттєво знижується.

3. Польові дослідження (заміри) необхідно проводити лише у будні дні (оптимально – вівторок, середа, четвер). У понеділок і п'ятницю спостерігається нерівномірність транспортних потоків та тижневе «пікове» навантаження, що спричиняє більшу кількість транспорту на вулицях. У вихідні дні, навпаки, інтенсивність транспортних потоків знижується в рази.

4. Рекомендований час виконання для досліджень (замірів) від 15.00 до 18.00 (т. зв. «вечірній пік»). Вранці та в обідню пору дослідження не забезпечують оптимальних показників через різкі зміни транспортних потоків.

5. Проведення замірів транспортних потоків лише на перехрестях вулиць (де сходяться три напрямки і більше). Виїзди з дворів і підприємств переважно не розраховуються [7, с. 72–73].

Враховуючи, що документація про дорожній рух не є публічно доступною, тому вона недоступна науковцям для виконання досліджень. Нами був вибраний акцент на використання натурних досліджень у контексті вивчення (обстеження) транспортних потоків. Для інтерпретації результатів дослідження обране картографічне моделювання, як один з поширених способів відображення інформації в географічній науці.

Коротко опишемо особливості натурального дослідження транспортних потоків на перехресті вулиць. На поданому перехресті (рис. 1) слід дослідити три перетини вулиць, на яких автотранспорт рухається у 6 напрямках. Для того досліднику необхідно дослідити рух транспортних потоків у трьох перерізах вулиць (зображені сірими пунктирними лініями). Під час спостереження, яке триває 10 хвилин, слід підрахувати кількість автомобілів, що рухаються в обох напрямках на одному вуличному перерізі. Наступні 10 хвилин дослідник розраховує кількість транспорту на другому перерізі і т.д. На класичному перехресті двох

вулиць (8 напрямків) буде 4 розрахункових точок і перерізів. Після розрахунку одного перехрестя заданої вулиці дослідник переходить на наступне.

Оскільки транспортні потоки вулиць виміряні за 10 хв., то необхідно перевести ці числа у «годинний формат». Це необхідно виконати тому, що транспортний потік вимірюється у кількості автомобілів, які проїхали ділянку вулиці за одну годину. Для цього потрібно отримані значення транспортних потоків на вулицях помножити на число 6 (10 хв. \times 6 = 60 хв. = 1 год).

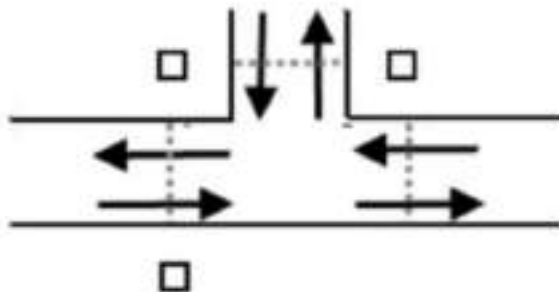

Рис. 1. Схема дослідження Т-подібного перехрестя

(стрілками позначені напрями руху транспорту, квадратами – місця розташування дослідника, пунктирними лініями – перерізи вулиць для розрахунку транспортного потоку).

Для створення картографічної моделі транспортного потоку числові значення транспортних потоків переводяться в зображення у вигляді епюр. Тобто значення транспортного потоку перетворюється у відповідну товщину ліній, які відобразять його величину на вулиці. Товщина лінії повинна відповідати вибраному масштабу (наприклад, 1 мм = 10 автомобілів/годину). Отримане графічне зображення (на прикладі рис. 1) матиме вигляд рисунка 2. Для відображення цілої вулиці потрібно поєднати усі перехрестя суцільними лініями відповідного масштабу [7, с. 73-7].

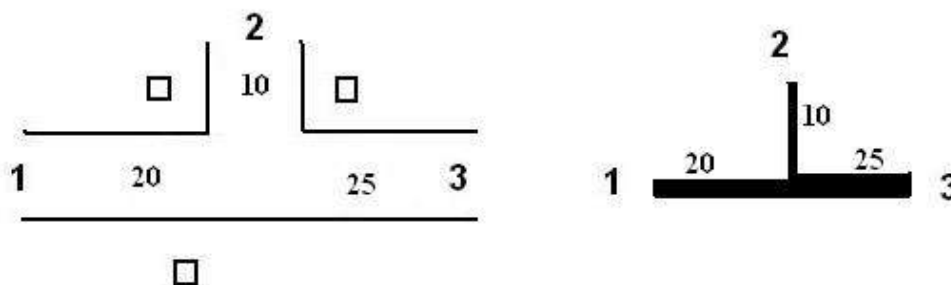

Рис. 2. Створення картографічної моделі транспортного потоку дослідженої вулиці методом епюр [7, с. 74]

Поєднання кількох картографічних моделей перехресть створює аналогічну для всієї вулиці. Об'єднання моделей транспортних потоків всіх досліджених вулиць утворюють таку для всього міста, які відображені нижче (рис. 3).

Дослідження інтенсивності автотранспортних потоків у 2017 році показало зростання навантаження об'їзної дороги м. Тернопіль та вулиці 15 Квітня. Причому на її відтинку від проспекту Злуки до Збаразького кільця було зафіксоване максимальне значення інтенсивності автотранспортного потоку в місті – 2995 автомобілів за годину (рис. 3). Приблизно щосекунди по цій вулиці проїжджає автомобіль! Зросла також інтенсивність руху автотранспорту по проспектах С. Бандери і Злуки, а також на вул. Руській в центрі міста (більше 1500 автомобілів/годину). Пожвавився також рух автомобілів на вулицях Бережанській, Микулинецькій, Лесі Українки, які переважно виконують функцію виїздів з міста. На жаль, через меншу кількість учасників дослідження у 2017 році не були охоплені такі міські магістралі як вулиці Бродівська, Промислова, С. Будного, Є. Коновальця, Татарська, Вояків дивізії «Галичина» (рис. 3).

Для розрахунку величини завантаженості вуличної мережі міста були співставлені результати досліджень автотранспортних потоків у 2015 і 2017 роках з нормативними показниками згідно ДБН. В результаті такого порівняння була створена картографічна модель

із застосуванням методу епюр. Співвідношення проектної (нормативної) та фактичної інтенсивності автотранспортних потоків розраховане у відсотках від першої. Чим вища інтенсивність руху транспортних потоків відносно нормативного значення, тим і більша кількість відсотків. Якщо цей показник перевищує 100 %, то означає, що інтенсивність транспортних потоків на вулиці перевищує проектне значення. У Тернополі виділяються кілька вулиць переважно у центральній частині із перевищенням нормативних показників інтенсивності руху автомобільного транспорту: Замкова, Руська (крім дамби ставу), Острозького, Замонастирська, Гоголя, початок вул. Львівської. Перевищення проектних норм означає, що в «пікові» години автомобільний транспорт на даних вулицях частіше стоїть, аніж рухається. Більшість магістральних вулиць у місті наближаються до проектних норм інтенсивності транспортного потоку на них. Зокрема, це такі важливі міські магістралі як вул. 15 Квітня, Київська, Протасевича, Микулинецька, Збаразька, Мазепи, Бережанська, проспекти Злуки і С. Бандери, а також дамба ставу. Для запобігання перевантаженості даних вулиць необхідно або підвищувати швидкість руху автотранспортного потоку, або збільшувати кількість дорожніх смуг, що є фактично неможливим через планувальні чи адміністративні обмеження.

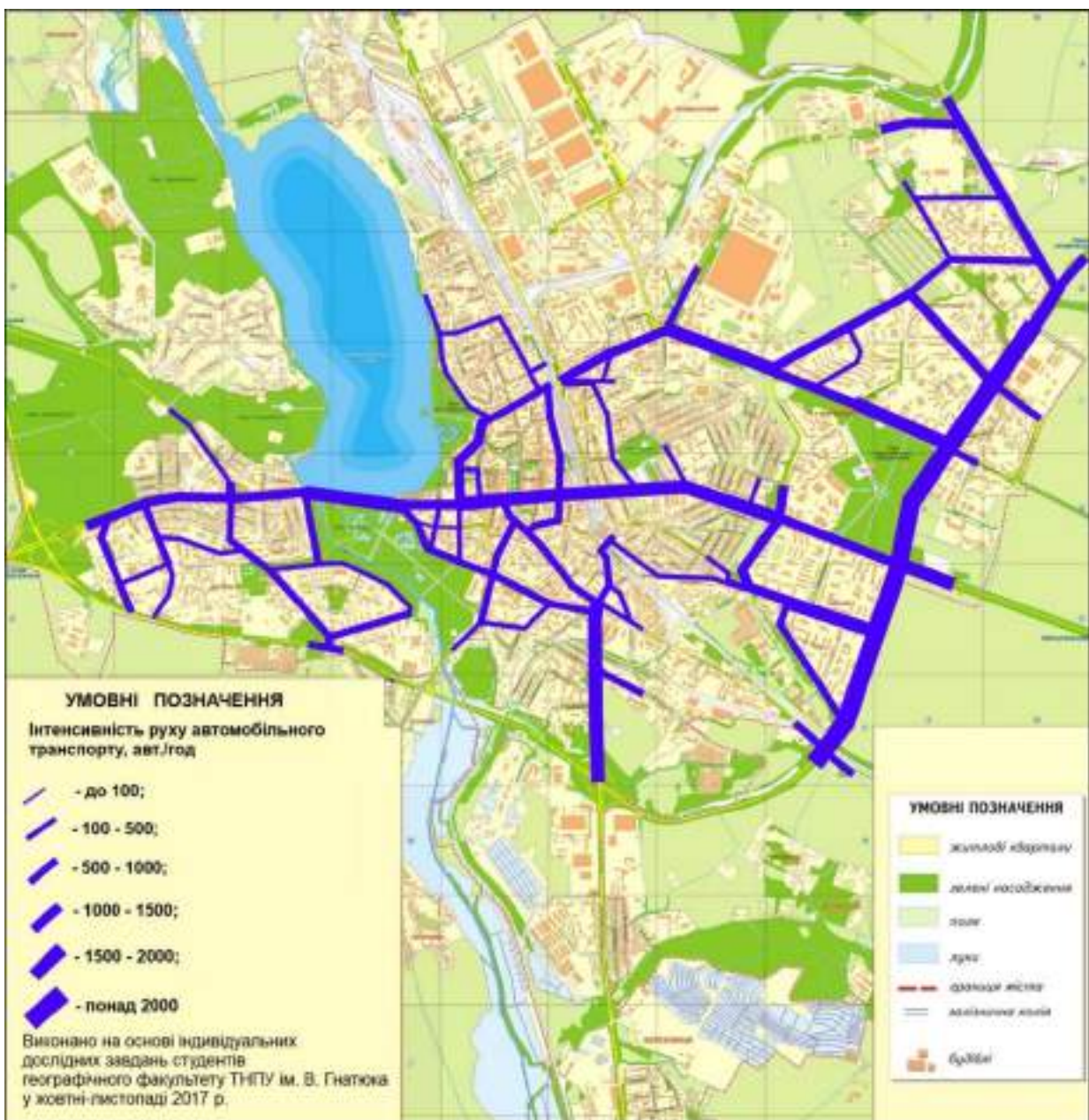

Рис. 3. Картохема інтенсивності руху автомобільного транспорту по вулицях м. Тернопіль у 2017 р.

Проблема перевантаженості міських вулиць Тернополя та інших міст потоками автотранспорту зумовлена переважно наступними факторами:

- 1) низька пропускна здатність та мала кількість смуг руху магістралей в центральній частині міста;
- 2) значна зарегульованість транспортного потоку перехрестями, світлофорами та пішохідними переходами;
- 3) використання крайніх лівих і правих смуг руху на вулицях для паркування автомобілів;
- 4) надмірне скупчення маршрутів громадського транспорту в центральній частині міста, де значну частину потоку формують автобуси і тролейбуси;

зростання кількості легкових автомобілів у населення та відповідно рівня автомобілізації міста, що відображається на підвищенні завантаженості вулиць.

Для вирішення проблеми перевантаження вулиць міст автотранспортними потоками можна запропонувати впровадження наступних заходів:

- 1) удосконалення системи регулювання дорожнім рухом і керування світлофорними об'єктами, що забезпечить підвищення швидкості руху та знизить його інтенсивність;
- 2) збільшення чи вивільнення смуг руху для автотранспорту на міських вулицях, де таке можливе згідно планувальних чи містобудівних умов;
- 3) обмеження або заборона паркування вздовж проїжджої частини т. зв. «проблемних» вулиць;
- 4) спорудження нових об'їзних доріг для виведення транзитних транспортних потоків з міських вулиць;
- 5) підвищення якості та регулярності руху міського громадського транспорту для переорієнтації частини водіїв з особистого транспорту [7, с. 77].

У підсумку варто зазначити, що даний комплекс досліджень транспортних потоків на вулицях міста Тернополя був проведений вперше після останнього подібного обстеження у 2004 році. Причому наші дослідження проводилися три рази з інтервалом в один рік. Методика досліджень міських автотранспортних потоків хоча є типовою для технічних наук, однак досить оригінальна для географії чи картографування. З її допомогою було проведено вивчення автотранспортних потоків міста, яке було відображене у вигляді картографічної моделі, виконаної способом епюр. Загалом дані картосхеми показують високу інтенсивність руху автомобільного транспорту по об'їзній дорозі в м. Тернопіль та магістральних вулицях, які виходять до меж міста. Відповідно до результатів досліджень і моделювання виділені проблемні аспекти функціонування транспортних потоків у місті Тернополі, а також запропоновані ймовірні шляхи їх вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Беспалов Д. Моделювання транспортного потоку на перетинах в різних рівнях / Д. Беспалов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bespalov.me/2014/01/08/modelyuvannya-transportnogo-potoku-na-peretynah-v-riznyh-rivnyah>.
2. Бугроменко В. К. Транспорт в територіальних системах / В. К. Бугроменко ; Тихоокеан. ин-т географии. – Москва : Наука, 1987. – 110 с.
3. ДБН В.2.3-5-2001 «Вулиці та дороги населених пунктів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://netbaryerov.org.ua/bud_norm/1219871193.doc
4. Mazur V. Improvement of City Traffic Network Based on an Analysis of its Features // Комп'ютерні системи проектування. Теорія і практика: [зб. наук. пр.] / Вісник. Національний Університет «Львівська політехніка». – Львів : Вид-во НУ «Львівська політехніка», 2014. – № 808 – С. 56–59.
5. Осетрін М. М. Міські дорожньо-транспортні споруди : навчальний посібник / М. М. Осетрін. – Київ : Ін-т змісту і методів навчання, 1997. – 194 с.
6. Основи організації дорожнього руху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elib.lutsk-ntu.com.ua/book/mbf/auto/2010/10-139/page8.html>.
7. Рудакевич І. Р. Картографічне моделювання транспортних потоків у м. Тернопіль / І. Р. Рудакевич // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : географія. – Тернопіль : СМП «Тайп». – Вип. 1 (44). – 2018. – С. 71–80.

УДК 55(092)

НЕОРДИНАРНІ ЗДОБУТКИ В. О. ВАЩЕНКА У РЕГІОНАЛЬНОМУ ГЕОЛОГІЧНОМУ КАРТОГРАФУВАННІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (ПАМ'ЯТІ ГЕОЛОГА)

Микола Павлунь, Лариса Генералова

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Віталій Опанасович Ващенко належить до геологів-практиків, яких вирізняють різнобічні геологічні і загальноосвітні знання, видатні організаторські здібності, талант журналіста й письменника, мислення детектива. В роботі висвітлюється діяльність начальника Геологозйомочної партії Львівської геологорозвідувальної експедиції ДП «Західукргеологія» В. О. Ващенко, який спрямовував свої хисти на створення геологічних карт різного масштабу для Західної України. Значну роль дослідник відіграв у створенні низки карт нової серії Держгеолкарта-200. Серед нагород і відзнак В. Ващенко: медаль ім. В. І. Лучицького, звання «Почесний розвідник надр України», Почесна грамота Державної геологічної служби, Золотий нагрудний знак та медаль «За заслуги» Спілки геологів України, Почесна грамота Верховної Ради України.

Ключові слова: Віталій Ващенко; геолог-практик; геологічні карти; геологічна зйомка

V. O. VASHCHENKO'S EXTRAORDINARY ACHIEVEMENTS IN THE REGIONAL GEOLOGICAL MAPPING OF WESTERN UKRAINE (IN MEMORY OF A GEOLOGIST)

Mykola Pavlun, Larysa Heneralova

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

Vitalii Opanasovych Vashchenko belongs to the geologists-practitioners, who are distinguished by encyclopedic geological and general educational knowledge, outstanding organizational skills, talent of a journalist and writer, detective thinking. The paper covers the activities of the head of the Geological Survey Party of the Lviv Geological Exploration Expedition of SE «Zakhidukrgeologiya» VO Vashchenko, who directed his skills to create geological maps of various scales for Western Ukraine. V. O. Vashchenko played a significant role in creating a number of maps of the new series of Gosgeolcart-200. Among the awards and distinctions of V. O. Vashchenko: the medal named after V. I. Luchytsky, the title of «Honorary Explorer of Ukraine», Honorary Diploma of the State Geological Survey, Gold Badge and Medal «For Merit» of the Union of Geologists of Ukraine, Honorary Diploma of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Key words: Vitalii Vashchenko, geologists-practitioners, geological maps, geological survey.

Одним з пріоритетних напрямків геологічних досліджень в Україні є регіональні (РГД), які орієнтовані на створення наукової багатофункціональної геологічної основи загального природокористування. Для реалізації РГД виконувалась геологічне довивчення площ у масштабі 1:200 000 (ГДП-200) з метою складання, підготовки та видання Державної геологічної карти України масштабу 1:200 000 нового покоління. Видані комплекти Держгеолкарти-200 мають великий обсяг інформації, що дає змогу використовувати їх як базову геологічну основу для планування та проведення майже всіх видів геологорозвідувальних, інженерно-геологічних, еколого-геологічних, гідрогеологічних і гірничо-геологічних робіт [6]. Названі види робіт давно заявили про необхідність переходу до наступного етапу РГД – створення Геокarti-50.

В березні поточного року геологічна спільнота Західної України з великим сумом прощалась з Віталієм Опанасовичем Ващенко, начальником Геологозйомочної партії Львівської геологорозвідувальної експедиції ДП «Західукргеологія». Всі таланти Віталій Опанасович спрямовував на створення і опис геологічних карт різного масштабу для Карпатського і Волино-Подільський регіонів Західної України. Значну роль В. О. Ващенко відіграв у виконанні низки карт нової серії Держгеолкарта-200.

Рис. 1. Віталій Опанасович Ващенко
6. IV. 1938 – 23. III. 2020

Метою роботи є дослідження результатів геологічної картографування Карпатського і Волино-Подільського регіонів Західної України за участі або під керівництвом В. О. Ващенко.

У написанні роботи використано метод геологічних і порівняльних досліджень за період 1961–2020 рр. та системний підхід, який дає змогу проаналізувати становлення і розвиток геологічних досліджень у Карпатському та Волино-Подільському регіонах, виконаних В. О. Ващенко.

Віталій Ващенко народився 6 квітня 1938 р. в Харкові у родині викладача кафедри економічної географії Харківського університету, згодом професора і завідувача кафедри економічної географії Львівського державного університету О. Т. Ващенка [9]. Його природничо-наукові інтереси і зацікавленість майбутнім фахом проявились ще у школі, тому в 1955 р. юнак поступив на геологічний факультет Львівського університету (рис. 1).

Після закінчення розпочав працювати у Львівській геологорозвідувальній експедиції тресту «Київгеологія» Мінгео України на посаді геолога, старшого геолога, пізніше – начальника загону, начальника партії. Спочатку він займався розшуками та розвідкою родовищ евапоритів Прикарпатського соленосного басейну, а згодом перейшов до підрозділу, що здійснював геологічну зйомку в Карпатах. У 1961–1963 рр. Г. Д. Досин, В. О. Ващенко, Г. Г. Лютий на території аркушу М-34-XXX (Стрий) проводили комплексні геокартувальні роботи з польовим редагуванням та гідрогеологічну зйомку масштабу 1 : 200 000. Під час робіт було зібрано нові дані з геології, тектоники, геоморфології, четвертинних утворень, корисних копалин, які і лягли в основу однієї з перших державних геологічних карт Української РСР Карпатської серії аркуш М-34-XXX (Стрий), виданої у 1970 році під керівництвом Г. Д. Досина – кваліфікованого карпатського геолога. На початку ХХІ ст. кандидат геолого-мінералогічних наук Г. Д. Досин редагував неперевірено коректні Держгеолкарти, виконані В.О. Ващенко.

Між 1963–1974 рр. Віталій Опанасович до тонкощів опанує польові геологічні картографувальні роботи, відточує майстерність керівника геологічної групи і стає лідером геологічних і науково-прикладних досліджень Карпатської покривно-складчастої структури. У цей час Львівською геологорозвідувальною експедицією тресту «Київгеологія» та Комплексною тематичною партією тресту «Львівнафтогазрозвідка» у Карпатському регіоні та Передкарпатті виконувались комплексні роботи з геологічної зйомки масштабу 1: 50 000, керівниками яких були відомі виробничники І. П. Мочалін, А. М. Денисевич, В. О. Ващенко, П. Г. Лазаренко, Л. С. Герасимов.

З 1978 р. В. О. Ващенко здійснює групову геологічну зйомку та геологічну зйомку на територіях, що охоплювали 2–5 аркушів масштабу 1:200 000 та 1: 50 000 у карпатському регіоні. З середини 90-х років минулого століття В. О. Ващенко, одним з перших на території незалежної України, розпочинає роботи з геологічного довивчення масштабу 1: 200 000 раніше закартованих територій (ГДП-200), з подальшим виданням за отриманими даними Державної геологічної карти нового покоління. Ці геологічні дослідження згідно до Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази на період до 2030 року є стрижневим напрямком робіт у регіональному вивченні території України. В. О. Ващенко є одним з незаперечних піонерів цих досліджень в Карпатському регіоні і в Україні. Його зусиллями та роботами його групи виконані ГДП-200 аркушів М-35-XXXI (Чернівці) й L-35-II (Кимпулунг-Молдовенеск) [2] та М-35-XXV (Івано-Франківськ) [3], які були видані як Державні геологічні карти України. У матеріалах робіт до виданих аркушів узагальнено геологічний матеріал, в основі якого лежать результати геологічного довивчення площ, за 1993–1998 рр. В пояснювальних записках подається систематизований опис стратифікованих утворень, тектонічної будови територій робіт та історія геологічного розвитку, корисних

копалин та закономірностей їхнього поширення. В окремих розділах наводиться загальна характеристика геоморфологічної будови, гідрогеології та екологічного стану геологічного середовища, подаються переліки родовищ і проявів корисних копалин та геологічних пам'яток, відомих в межах території аркушів. Для аркушів Карпатської серії М-34-XXXVI (Хуст), L-34-VI (Бая-Маре), М-35-XXXI (Надвірна), L-35-I (Вішеу-Де-Сус), створених Б. І. Мацьківим та ін., В. О. Ващенко – експерт Науково-редакційної ради (НРР) Державної геологічної служби України. В 2015 р. вийшла Державна геологічна карта України масштабу 1: 200 000 аркуш М-35-XXVI (Чортків) Волино-Подільської серії, відповідальним виконавцем якої був В. О. Ващенко [4]. Останнім часом В. О. Ващенко разом з колегами підготував до видання Державну геологічну карту аркуш М-34-XXX (Стрий) та пояснювальну записку до неї. Як бачимо, в опрацювання В. О. Ващенка потрапляють аркуші територій, в яких представлені несхожі структурно-фаціальні зони з різко відмінними стратиграфічними колонками, структурним планом, історією розвитку, металогенічною спеціалізацією [1–4].

Працюючи над Держгеолкарти-200, В. О. Ващенко постійно самовдосконалюється. Фахово володіючи комплексними даними щодо геологічних досліджень, В. О. Ващенко дуже предметно опановував методи й програми геоінформаційного забезпечення, які використовуються при професійних роботах. В. О. Ващенко розумів актуальні завдання геологічних досліджень, які полягають у створенні цифрової геолого-інформаційної моделі досліджуваних територій. Ця модель, окрім власне картографічних складових, має містити первинний фактичний матеріал. Саме це на думку провідних спеціалістів, дає змогу налагодити актуалізацію усього комплексу обов'язкових картографічних матеріалів [6]. Разом з тим, з позицій «нової глобальної тектоніки» відбулось переосмислення відомих геологічних, геофізичних і геохімічних фактів та палеогеографічних реконструкцій. Принципова нова парадигма орієнтована на примат горизонтальних рухів над вертикальними при формуванні тектонічних структур Землі. В. О. Ващенко, займаючись нагальними проблемами геологічного знімання, уже давно звертав увагу на дані, які відігравали роль структурних і речовинних індикаторів різних геодинамічних обстановок. Для аналізу структурно-речовинних комплексів геолог залучає провідних фахівців країни і активно співпрацює з провідними геофізиками Державного геофізичного підприємства «Укргеофізика», Інституту геофізики імені С. І. Субботіна НАН України, системи Геопошук, УкрДГРІ, Національної акціонерної компанії «Надра України». Лабораторні дослідження виконували лабораторії Львівської, Закарпатської ГРЕ та Кримського відділення УкрДГРІ. Для діагностики й уточнення віку за результатами мікрофауни і нанопланктону стратигенних утворень територій дослідження В. О. Ващенко співпрацює із спеціалістами Львівського відділення УкрДГРІ, Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Інституту геологічних наук НАН України.

З О. М. Гнилком, П. Ю. Лозиняком, В. В. Кузовенком В. О. Ващенко вивчав нижньо-міоценові соленосні моласові утворення Передкарпаття [1]. З А. С. Андрєєвою-Григорович (провідним науковим співробітником Інституту геологічних наук НАН України) В. О. Ващенко підготував роботу щодо кореляції регіоярусів неогену Центрального і Східного Паратетису з Міжнародною стратиграфічною шкалою [7, 8]. З провідним науковим спеціалістом Українського державного геологорозвідувального інституту С. С. Кругловим Віталій Опанасович працював над складанням карти геологічної будови Кавказько-Кримсько-Карпатської області масштабу 1 : 1 000 000. У співпраці із ст. науковим співробітником Інституту геологічних наук НАН України Л. І. Константином Ващенко реалізував наукові і прикладні завдання геологічного довивчення і складання Держгеолкарти-200 Придністерського Поділля.

У звітах і наукових працях В. О. Ващенка приділяється багато уваги геоморфологічним дослідженням і питанням четвертинної геології. Він вдумливо використовував в своїх дослідженнях та геологокартувальних роботах по Середньому Придністров'ю ідеї Г. Тейсейра, П. М. Цися, Й. Д. Гофштейна, М. Ф. Веклича.

В. О. Ващенко був активним учасником науково-виробничих нарадах та геодинамічних шкіл геологів-зйомщиків України (Рівне, 2005; Світлодарск Донецької обл., 2003; база ГРЕ «Кривбасгеологія» та Криворізької КГП КП «Південукргеологія», Кривий Ріг, 2007; Миколаївка (Крим), 2010), де приймалися доленосні рішення щодо пріоритетних досліджень для

Держгеолслужби. У списку заходів треба відмітити Другу геодинамічну школу (7–14 вересня, 2004), яка ознайомила геологів-зйомщиків з новітніми методами геодинамічних досліджень, сучасними поглядами на геодинаміку Карпатської складчастої системи та прилеглих територій.

Робота під час нарад, спілкування у редколегії Держгеолкарти-200 та науково-редакційній раді Держгеолслужби сприяли зав'язуванню дружніх професійних стосунків В. О. Ващенко та видатного українського геолога і науковця, кандидата геолого-мінералогічних наук Вячеслава Якимовича Великанова.

Віталій Опанасович Ващенко уособлював найкращі усталені в геології традиції об'єднання науки та практики. Геолог-практик, який мав величезний досвід проведення геолого-знімальних робіт, він багато часу приділяв науковим дослідженням. Його авторству належить чимало науково-практичних звітів та суто наукових робіт.

Творчий доробок В. О. Ващенко завжди був активним і сміливим, натомість не завжди сприймався колегами гладко і однозначно, часто викликав бурхливі дискусії, але з часом і його ідеї блискуче були доведені практикою геологознімальних робіт.

В останні десятиліття він головно займався геологічним довивченням територій аркушів масштабу 1:200 000 та підготовкою до видання та виданням комплекту карт нової серії Держгеолкарта-200. Це дало змогу значною мірою уточнити, а в окремих випадках по-новому вирішити питання геологічної будови, тектоніки, історії геологічного розвитку та по іншому оцінити перспективи території на різні типи корисних копалин. При виконанні названих робіт було узагальнено наявні на момент написання звітів результати різновекторних геологічних досліджень. До речі тут слід підкреслити, що за кількістю фондових звітів, написаних В. О. Ващенко у Львівській експедиції, він є незаперечним лідером. За системну вагому і високопрофесійну роботу В. О. Ващенко запросили бути членом Львівського відділення Міжвідомчого тектонічного комітету України (МТК) та приймати участь в роботі кайнозойської комісії фанерозойської секції Національного стратиграфічного комітету України.

Багато сил і часу він також віддав вивченню геологічних пам'яток України, є одним із співавторів цього багатотомного видання. Найбільший внесок представлено у першому томі, який охоплює об'єкти Карпатського регіону та Волино-Поділля (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області) [5]. Крім геологічних пам'яток, В. О. Ващенко підготував пізнавальні геологічні матеріали по геопаркам. За опублікованою інформацією найрозробленішою є тема геопарку «Кам'янка».

Головний науковий і практичний доробок В. О. Ващенко можна згрупувати у такі позиції, які з різною детальністю обґрунтовуються на картографічних матеріалах і у пояснювальних записках до виданих Державних геологічних карт. По-перше, у роботах Віталія Ващенко корінним чином помінялася ідеологічна парадигма інтерпретації тектоніки Карпатського регіону. В 60–70 роки ХХ ст. при складанні геологічних карт масштабу 1 : 200 000 та Державної геологічної карти Карпатського регіону використовували концепцію фіксизму. На сьогоднішній день переважна більшість дослідників геології Карпатського регіону не мають сумнівів в тому, що Карпатська складчаста споруда вирізняється яскраво вираженою покривною будовою. Більше того, за сучасними уявленнями вся Карпатська складчаста система разом з нижньою моласою Передкарпаття (Бориславсько-Покутською і Самбірською зонами) утворюють гігантський алохтонний комплекс – мегапокрив, насунутий на передгір'я в північно-східному напрямку на десятки, а може й перші сотні кілометрів. Ці ідеї були взяті за основу при складанні державних геологічних карт нового покоління.

По-друге, за результатами багаторічних досліджень одержані принципово важливі нові дані із стратиграфії і седиментології Карпат та Передкарпаття, які суттєво змінили уявлення про умови осадконакопичення та історію формування регіону: помінялися погляди на стратиграфічне положення границі олігоцену і міоцену, встановлені олістостромові горизонти у Карпатах і Передкарпатті, вивчаються різноманітні флішові текстури як ознаки середовища седиментації осади, виявлена роль турбідних потоків як важливого чинника формування флішової ритмічності, значно поглибилась вивченість речовинного складу, поширення і фаціальних змін стратиграфічних комплексів і різновидів порід та палеонтологічна обґрунтованість віку окремих стратонів тощо. Детальне довивчення нижньоміо-

ценової соленосної моласи, яке виконано в останні роки в Українському Передкарпатті, дало змогу запропонувати суттєві корективи до затвердженої стратиграфічної схеми цих утворень.

По-третє, суттєво змінилася інтерпретація геологічної будови рівнинної частини території Передкарпаття (аркуш М-35-XXV, М-35-XXX). Доведено, що давня Східноєвропейська платформа з південного заходу облямована молодю епіпалеозойською Західноєвропейською платформою зі складчастим палеозоєм у фундаменті і мезозойським чохлам. На структурах Західноєвропейської платформи закладена в міоценову епоху Більче-Волицька (Зовнішня) зона Передкарпатського прогину, яка заповнена потужною верхньою моласою, сформована внаслідок руйнування Карпатської складчастої споруди, що насувалася з південного заходу.

По-четверте, на основі аналізу фактичних, головним чином бурових матеріалів і детальних геологічних побудов, В. О. Ващенко разом зі своїми колегами прийняли точку зору про визначну структуротвірну роль в межах Більче-Волицької зони перед середньо-баденського (передтираського) рельєфу. Він сформований інтенсивною ерозійною діяльністю розгалуженої річкової системи з притаманними їй глибокими каньйоноподібними врізами в мезозойській і, частково, палеозойській цоколь. Раніше, на виданих картах, в тому числі і на Державній геологічній карті, подібні структури трактувалися як грабени, що утворені складними комбінаціями вертикальних диз'юнктивних порушень. Варто зауважити, що деякі геологи і сьогодні притримуються такої точки зору.

По-п'яте, за останні десятиріччя кардинальним чином змінився баланс корисних копалин, поширених на території досліджуваних аркушів (зокрема М-35-XXV, М-35-XXXII, L-35-II): відкрито декілька значних за запасами сировини покладів нафти, низку невеликих родовищ газу, родовища калійних солей, самородної сірки, покращилось водопостачання великих населених пунктів за рахунок розвіданих підземних вод, виявлені родовища мінеральних вод з лікувальними властивостями, оцінені можливості відкриття нових родовищ і приросту запасів сировини важливих корисних копалин тощо.

В. О. Ващенко підсумовує: «Уже цей стислий виклад результатів досліджень і нових ідей, використаних під час польових робіт та переінтерпретації попереднього численного фактичного матеріалу згідно затверджених стратиграфічних схем при геологічному довивченні площі, стали підґрунтям для побудови геологічних карт нового покоління, які відповідають високим сучасним вимогам».

Головний геолог ДП НАК «Надра України» «Західукргеологія» Д. Г. Панов у фейсбуці так написав про В. О. Ващенка: «Майже 60 років життя віддано геології і роботі у Львівській експедиції. Серед численних нагород і відзнак Віталія Ващенка: медаль ім. В. І. Луцицького, звання «Почесний розвідник надр України», Почесна грамота Державної геологічної служби, Золотий нагрудний знак та медаль «За заслуги» Спілки геологів України, Почесна грамота Верховної Ради України. Але головною життєвою відзнакою його геологічного життя є безумовний авторитет і повага колег, друзів.

Світла пам'ять про Віталія Опанасовича Ващенка як про Геолога, професіонала невичерпної енергії, творчу непересічну особистість, цікавого співрозмовника, надійного товариша, працелюбну, тактовну, доброзичливу людину, патріота геології України збережеться у пам'яті колег, учнів, друзів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гнилко О. М. Новий погляд на геологічну будову Бориславсько-Покутського та Самбірського покривів Українського Прикарпаття / О. М. Гнилко, В. О. Ващенко // Геологія і геохімія горючих копалин. – 2003. – № 2. – С. 63–75.
2. Державна геологічна карта України масштабу 1: 200 000, аркуші М-35-XXXI (Чернівці), L-35-II (Кимпилунг-Молдовенеск). Карпатська серія. Чернівецька, Івано-Франківська, Тернопільська області України. / В. О. Ващенко, Т. Л. Євтушко, А. Й. Британ; ред. Г. Д. Досин, Ю. М. Веклич. – Київ : УКР ДГРІ, 2003. – 89 с.
3. Ващенко В. О. Державна геологічна карта України масштабу 1: 200 000, аркуш М-35-XXV (Івано-Франківськ). Карпатська серія. Пояснювальна записка / В. О. Ващенко, С. М. Турчинова, І. І. Турчинов, Г. Г. Поліха; ред. Г. Д. Досин, Ю. М. Веклич. – Київ : УКР ДГРІ, 2007. – 150 с.

4. Державна геологічна карта України масштабу: 200 000, аркуш М-35-XXVI (Чортків). Волино-Подільська серія. Пояснювальна записка // В. О. Ващенко, А. А. Плотніков, І. І. Турчінов, О. В. Джерж. – Київ: УКР ДГРІ, 2020. (в друці).

5. Геологічні пам'ятки України: у 4 т. Т. 1. Карпатський регіон. Волино-Поділля (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області) / В. П. Безвинний, С. В. Білецький, Д. С. Гурський, О. Б. Бобров [та ін.] ; за ред. В. І. Калініна, Д. С. Гурського, І. В. Антакової. – Київ: ДІА, 2006. – 320 с.

6. *Костенко М. М.* Геологічне довивчення раніше закартованих площ та створення Держгеол-карти масштабу 1:200 000 – важливий етап геологічного вивчення надр території України (здобутки і проблеми) / М. М. Костенко // Мінеральні ресурси України. – 2018. – №3. – С. 3–12.

7. Регіональна стратиграфічна схема палеогенових відкладів Українських Карпат – основа ефективних пошуків вуглеводнів / А. С. Андрєєва-Григорович, О. М. Гнилко, В. О. Ващенко, М. М. Іванік, Н. В. Маслун, С. Р. Гнилко, О. Д. Лемішко // Стан, проблеми та перспективи нафтогазової промисловості України : міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 7–9 верес. 2012 р.) : зб. тез доп. – Львів, 2012. – С. 41–42.

8. Стратиграфія неогенових відкладів Українських Карпат та Передкарпаття / А. С. Андрєєва-Григорович, В. О. Ващенко, О. М. Гнилко, Н. А. Трофимович // Тектоніка і стратиграфія. – 2011. – Вип. 28. – С. 67–77.

9. *Шаблій О.* Структурування географічної науки, історичний досвід і сучасні тенденції./ О. Шаблій, М. Влах, Л. Котик // Суспільна географія, наукові традиції і сучасні виклики: Матеріали Всеукр. наук. семінару, присвяченого 110-літтю від дня народження доктора географічних наук, професора О. Т. Ващенка (м. Львів, 13 грудня 2018 р.). – Львів : Вид-во Львівського національного університету імені Івана Франка, 2018. – С. 55–64.

УДК: [930.2:929.6](477)

ГЕОІКОНІЧНІ АСПЕКТИ РОЗРОБЛЕННЯ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБУ УКРАЇНИ

Олег Шаблій

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Розкрито проблеми, пов'язані із розробленням Великого державного герба України (ВДГУ). Необхідність створення цього герба записано у Конституції України. Рішення Верховної Ради України щодо конкурсу на проект герба прийнято 26 серпня 2020 р. Автор виявляє недоліки (упущення) існуючого неофіційного ВДГУ. Зокрема, закладену у ньому «народницьку» парадигму, зайвий дубляж корон, протиставлення двох великих частин України (Західної і Східної) невдале положення синьо-жовтої стрічки під символом козака і галицького Лева, незрозумілий порожній «глек» у верхній частині герба, манірна постать козака та ін. Наводить принципи і вимоги до ВДГУ: виразність, упізнаваність, лаконічність, небагатоколірність (не більше трьох-чотирьох кольорів), структурність (не більше п'яти структурних компонентів, які складаються з елементів), змістовість (україноцентричні сенси), зокрема відображення унітарної держави та її історико-географічна розмаїтість. Розроблено три-чотири інваріанти ВДГУ. Усі мають п'ять структурних складників: Богоматір як покровительки України, малий герб України (тризуб на щиті), дві постаті захисників України – полковник з часів Хмельниччини з перначем і воїн Української Галицької Армії часів ЗУНР (1918–1921 рр.), слоган «Слава. Україна. Воля» разом з символом українських південних морів – Чорним та Азовським. Стаття ілюстрована сімома схемами, у т. ч. чотири – це інваріанти ВДГУ, розроблені автором, а один – це затверджений Конкурсним журі ВДГУ (20.11.2020 р.).

Ключові слова: Великий Державний Герб України (ВДГУ), неофіційний державний герб, провідна верства, інваріанти ВДГУ, Тризуб, воїн УГА, Хмельниччина, принципи створення ВДГУ.

THE PROBLEMS OF ELABORATION OF GREAT STATE COAT OF ARMS OF UKRAINE

Oleh Shabliiy

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The article reveals the issues on elaboration of the great state coat of arms of Ukraine (GSCAU). The necessity of establishing the great coat of arms of Ukraine is the provisions of the Constitution of Ukraine. The decision of the Verkhovna Rada (Ukraine's parliament) on the competition for the design of the GSCAU was adopted on August 26, 2020. The author lets on the imperfections (omissions) of the existing the unofficial GSCAU. Among its are the «populism» («narodnytstvo») paradigm embedded in it, unnecessary dubbing of crowns, opposition of two large parts of Ukraine (Western and Eastern), improperly location of the blue-yellow ribbon under the symbols of the Cossack and the Halytskyy Lion, incomprehensible empty «jar» in the upper part of the coat of arms, feminine figure of the Cossack etc. The principles and requirements for the GSCAU elaboration are provided: expressiveness, recognizability, conciseness, non-multicolor (no more than three or four colors), structure (no more five structural components, consisting of elements), content (Ukrainian-centric meanings), in particular the unitarity of the reflection of the unitary state and its historic and geographical diversity. Three invariants of the GSCAU have been elaborated. All of them have five structural components: The Mother of God as the patroness of Ukraine, the small state coat of arms of Ukraine (the trident on the shield), two figures of defenders of Ukraine – a colonel with a pernach from Bohdan Khmelnytskyi's times (1648–1657), and a soldier of the Ukrainian Halytska Army from Western-Ukrainian People Republic times (1918–1921), slogan «Glory. Ukraine. Liberty» with the symbol of Ukrainian southern seas – Black and Azov. The article is illustrated by five figures, including four invariants of the GSCAU, developed by the author, and one is approved by the Competition Commission of the GSCAU (20.11.2020).

Key words: the great state coat of arms of Ukraine (GSCAU), unofficial the GSCAU, principles for the GSCAU elaboration, invariants of GSCAU, trident, soldier of the Ukrainian Halytska Army, Bohdan Khmelnytskyi's times, Mother of God.

У засобах масової інформації розгорнулася дискусія з проблеми «Чи потрібен Великий Державний Герб України (ВДГУ)?». Вже приблизно 25 років тому Верховною Радою нашої

держави було прийнято ухвалу про Малий герб, який є естетично витриманим родовим знаком Святого Володимира – золотий Тризуб, що поміщений на щиті синього кольору. Щодо цього герба жодних сумнівів не існує. Але щодо ВДГУ думки громадськості розійшлися.

Відомо, що Верховна Рада України 26 серпня 2020 р. прийняла ухвалу про необхідність створення Великого Державного Герба України. Відповідно, Кабінет міністрів теж ухвалив постанову, де визначив головні риси цього герба. Вони, своєю чергою, висловлені ще у Конституції України 1996 р. Тут відзначено: ВДГУ повинен включати Малий Державний герб – Тризуб як герб княжої Держави Володимира Великого. Також складовим елементом ВДГУ має бути герб Війська Запорізького, тобто козак з мушкетом.

Рішенням уряду було визначено термін подання ескізу Герба (до 1-го листопада 2020 р.) і його апробації компетентною комісією до 1-го грудня та визначення переможців. Очевидно, багато художників, геральдистів та інших митців України взяли участь у цьому конкурсі. Результати (хоч би попередні) ще неопубліковані. Вони стануть відомі після 1-го грудня цього року. Думаю, що на цьому конкурс не завершиться¹.

Я вже віддавна мав намір взяти участь у такому конкурсі. Мене особливо стимулювало те, що існуючий неофіційний ВДГУ має багато недоречностей, а навіть похибок. Тому перетворив розглянемо ці недоречності і нам стане зрозуміло, що проблема ВДГУ є актуальною (до речі, багато національно свідомих українців не згодні з цією думкою).

Наша думка полягає в тому, що конкурс слід продовжити. Один місяць для підготовки ескізу ВДГУ є замалим. З іншого боку, виникає підозра: чого так спішить влада, якщо вже декілька років існує відомий варіант герба, що задовольняє багатьох через його високу естетичну вартість (ці особи просто не відають про деякі недоречності у змісті цього герба) і виконання ним представницьких та номінативних функцій.

Ми створили буквально за місяць (з кінця вересня до початку листопада) кілька варіантів ВДГУ (пояснення див. далі).

Спочатку розглянемо недоліки й упущення існуючого ВДГУ. Таких упущень приблизно десять.

Недоліки й упущення неофіційного ВДГУ

Перед тим, як розглянути ці недоліки (точніше упущення) зазначимо, що існуючий герб характеризується високим естетизмом. Тут особливо цікавою є його завершена цілісність. Тут п'ять структурних частин: малий герб (тризуб), запорожець (виконаний в руслі Нарбутівського козака з мушкетом), галицький лев (дуже вже «бароковий»), верхня «рослинна» частина герба і нижня теж рослинна частина із синьо-жовтою стрічкою. Серед упущень такі.

Рис. 1. Неофіційний Великий державний герб України (автори – О. Івахненко та В. Мітченко)

¹ Початок статті написано до 01.12.2020 р. А її закінчення – вже після оголошення результатів конкурсним журі.

1) На гербі закодовано «народницьку» парадигму в історії України. Мовляв, історію творять «народні маси» (народ, трудящі, експлуатовані) – тому тут нарисований простий козак (хоч він зі шаблею). Тепер же головними у суспільстві вважаються його «провідні верстви» – козацька старшина, керівні класи (прошарки), лідери (учення *В. Липинського*). Тому на нашому проекті ВГ зображено старшину (полковника) Козацького війська.

2) На існуючому гербі символ Галичини – Лев «протиставлений» символу «Східної України» – козакові. У нашому проекті нема такого протиставлення: тут справа представник еліти українського новітнього державотворення – полковник, а зліва – представник війська УГА (обидва – це символи боротьби за соборну Україну).

3) На «чинному» ВГ зверху представлена корона, як символ королівської (царської, монархічної) влади. Україна ніколи не була королівством: тому у нашому проекті на місці корони поміщено образ Божої Матері, під омофором якої знаходяться і воїни, і тризуб, і малий герб України.

4) На «чинному» Великому Гербі (ВГ) представлено дві корони: одна зверху, а друга – на Левові, що недопустимо.

5) На сучасному (неофіційному) ВДГУ і Лев, і Козак стоять на синьо-жовтій стрічці, як символи, зафіксованому прапором України. Таке «топтання» по символу прапора недопустиме (це нагадує «святкування» Дня незалежності у 2020 р., коли «танцювання» відбулося на синьо-жовтому полотнищі на Софіївській площі 24.08.2020 р.).

6) На теперішньому ВДГУ під його короною «зображено» методом архипентури якийсь горщик. Для чого він? Що він символізує?

7) Козак на цьому гербі – не козак, а якась манірна особа, у незвичній для козака позі.

8) Наш проект ВГ побудований за принципом «троїстості» (як і сам тризуб): а) тут три особи – Матір Божа і два вояки; б) малі герби (земель) об'єднано у чотири трійки за сторонами світу (північ – Гетьманщина, Київщина і Волинь, захід – Поділля, Галичина, Закарпаття, південь – Буковина, Таврія, Запоріжжя, схід – Кубань, Донеччина, Слобідщина). Зокрема, в «чинному» ВДГУ трійця виражена лише у тричленній синьо-жовтій стрічці (у нашому ВГ стрічка внизу теж тричленна).

9) На неофіційному ВДГУ Козак убраний у шаровари. Відомо, що це «пізні» вбрання (десь з другої половини ХІХ ст.). Запорізькі козаки носили вузькі штани.

10) На «чинному» гербі його ліва сторона (зображення Лева) за «вагою» (тут площею зображення) десь у півтора раза переважає праву (порівняйте розміри голови Лева з головою козака). Отже, герб ще його чашоподібною нижньою частиною мав би бути нестійким і «падати» вліво.

Вимоги до нового Великого Державного Герба України

При створенні ВДГУ необхідно дотримуватися низки вимог з тим, щоб при його використанні як символу Української держави (представницька і номінативна функція) можна було б вирізняти серед інших державних знаків й чітко ідентифікувати саме як символ української держави.

Я виділяю таких п'ять–шість головних вимог до ВДГУ: 1) виразність (упізнаваність); 2) лаконічність і небагатоколірність з переважанням кольорів українського прапора; 3) структурованість (не більше п'яти структурних компонентів, які, своєю чергою, складаються з окремих елементів). Це головно стосується морфології герба. 4) Сюди належить також дзеркальна симетричність герба.

Інша проблема – так би мовляти, *змістовість* ВГ. Перша вимога – це його україноцентрична візія. Зрозуміло, що, по-перше, на ВГ має бути поміщений передовсім Малий герб. По-друге, певні структурні частини чи елементи повинні відображати сенси української етнічної нації. По-третє, на ВГ має бути відображено унітарність Української держави та її історико-географічне розмаїття.

Нарешті, на ВГ різними засобами слід відобразити коди українськості.

Розглянемо ці вимоги у викладеному порядку.

Перша вимога: ***виразність ВДГУ, його упізнаваність***. Це відбувається передовсім через переважання в ньому традиційних двох кольорів – синього і жовтого. Дискусія

точиться, першою чергою, щодо місцеположення цих двох кольорів на прапорі України. Відомо, що урядом затверджено такий порядок: зверху синє, внизу – жовте.

Такий порядок усталився ще з 1918 р. (часи Української Народної Республіки). Він автоматично перейшов до сучасної України. Але в короткий період Гетьманату (влада П. Скоропадського у 1919 р.) цей порядок зазнав перестановки: зверху став жовтий, тобто «гарячий» колір, знизу – синій – «холодний». У принципі, це нічого суттєво не змінює.

Головне в іншому. Синій колір має кілька відтінків, особливо за його інтенсивністю. Якщо він неінтенсивний, то здалеку уподібнюється до сірого. Коли ж він дуже інтенсивний, то наближається до чорного. Це спостерігаємо на гербі.

Тому у нашому проєкті ВДГ України ми пропонуємо два відтінки: голубий на щиті малого герба і синій на великому щиті ВДГ України. Таким чином, Малий герб буде чіткіше виділятися на фоні Великого. І водночас великий щит буде більше контрастувати з жовтим кольором його обрамлення.

Друга вимога – **небагатоколірність і структурованість**. Кількість кольорів повинна бути мінімальною – три-чотири. При цьому, бажано, щоб один з них, наприклад, зелений був результатом змішування (накладання) синього і жовтого. Якщо буде більше чотирьох кольорів, то знак герба стане пістрявим.

Отже, серед трьох-чотирьох кольорів герба домінуватимуть сині і жовті.

Щодо структурованості, то тут слід мати на увазі, що велика кількість структурних частин герба призведе до його значної подрібненості. Тому пропоную п'ять структурних частин у ВДГУ (так як в чинному ВГ України): а) центральний компонент – великий щит з Малим гербом – Тризубом на малому щиті і 12-ма гербиками українських земель; б) над великим щитом – Матір Божа – покровителька України, що двома руками підтримує великий щит; в) козацький старшина (знак провідної верстви часів Хмельниччини); г) воїна часів ЗУНР; г) унизу – допоміжний структурний знак з ідентифікацією номінацій: «Україна», «слава», «воля». Це слова, взяті безпосередньо з гімну України (перший рядок: «Ще не вмерла України ні слава, ні воля»). Крім того, поза цими п'ятьма структурними частинами варто подати ще елементи – дві стрічки з символами «Україна» – кетягами калини.

Третя вимога – **змістовість** Великого герба. Зокрема, його україноцентричні сенси. Вище зазначалося, що це досягається поміщенням тризуба у центральній частині герба, переважанням синіх і жовтих кольорів, «тризубість» інших символів: три «особи» на гербі (Богоматір, старшина, вояк УГА), три гербики українських земель по кожній з чотирьох сторін тризуба, символа родючості і добробуту України (колоски пшениці), і внизу – символ Чорного та Азовського морів («еже море славить руськое», як писав про перше з них М. Грушевський).

Четверта вимога – **унітарність української держави та її історико-географічна розмаїтість**. Унітарність символізує один знак – тризуб, а розмаїтість – 12 гербиків, тобто тих земель, що відіграли суттєву роль у становленні і розвитку української нації і держави. Ці гербики розміщені подібно, як і реальні землі, починаючи з центральної (проти годинникової стрілки): Київської, Волинської, Подільської, Галицької, Закарпатської, Буковинської, Таврійської, Запорізької, Кубанської². Далі – Донецької, Слобідської, Гетьманської України. Нарешті єдність Сходу і Заходу України символізується повернутими один до одного козацького старшини з перначем і галицького воїна з рушницею, погляди яких спрямовані на символ України, яку вони бережуть від недругів.

Рис. 2. Типовий вигляд представника козацької старшини – Гетьманщини

² Може виникнути питання про доцільність Кубані на гербі України. Відомо, що Кубань офіційно входила у склад УНР у 1919–1924 рр. Пізніше вона була окупована Росією і жорстоко деукраїнізована

Елітність воїнів показана тим, що на їх ременях висить холодна зброя – *шабля*. Шабля в українському війську мали право носити лише вихідці з шляхетних родин (рис. 2). Полковники носили пернач як символ влади та ін.

У «змісті» герба також вирізняють питання стосовно поєднання у ньому християнської Богоматері – покровительки України, а також мусульманського символу – *тамги* – національного знаку кримських татар. Треба мати на увазі, що тут йдеться про регіональний знак в одному випадку (Таврія) і загальноукраїнський знак держави, що першою у Східній Європі прийняла християнство. Інша справа, чи доцільно на символі Богоматері подавати двічі хрестик (можна усунути його на грудях Пресвятої Діви).

Інваріанти ВДГУ. У процесі пошуку «остаточного» ВДГУ я виготовив чотири його інваріанти. Тобто такі проекти, які не принципово відрізняються між собою структурно, а радше деталями. Розглянемо кожен з них у послідовності від першого найпростішого до четвертого – найскладнішого.

Перший інваріант. У ньому відсутній символ Матері Божої. Тут на домінаційному місці – зверху вгорі зображений т. зв. *Трипільський хрест* як символ давності України та українців

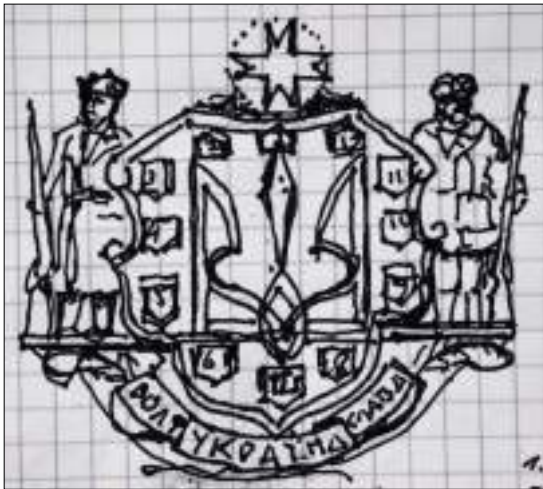

Рис. 3. Перший інваріант Великого державного герба України

(існування трипільців приблизно 5–7 тис. років тому) (рис. 3). Кожне з чотирьох рамен хреста роздвоєне. Виходить восьмипроменева зірка. Вона осяє своїм благодатним промінням (господарською землеробською культурою, житловим будівництвом, своїми мистецькими кодами) українську землю (тут – символи тризуба) і двох воїнів, які її захищають.

Сам Тризуб (Малий Герб України) разом з дванадцятьма українськими землями як головний структурний комплекс ВДГУ підтримується двома воїнами (з часів Хмельниччини і ЗУНР) з гвинтівками: один (справа) екіпований важкою рушницею – т. зв. рушницею-гаківницею. Тут воїни обернені назовні стосовно тризуба – у сторону потенційних ворогів у періоди існування українських держав, коли проявлялася найвища інтенсивність збройної боротьби за українську держав-

ність (1648–1657 рр. і 1918–1921 рр.).

Отже, у цьому проєкті специфічними є: трипільський хрест-зоря і звернення воїнів назовні – у напрямі східних азійських недругів (передовсім Московії) та західному (супроти європейських у минулому неприятелів).

Рис. 4. Другий інваріант Великого державного герба України

Другий інваріант має у своїй структурі триособову композицію. На місці трипільської зірки ми поміщаємо ближчий Україні образ Матері Божої – покровительки наших земель, народу і держави. Під омофором Богородиці знаходиться весь простір ВДГУ: великий щит з малим гербом і два воїни (як і у першому інваріанті). Воїни ще звернені назовні ВДГУ, але як Матір Божа підтримують великий щит з тризубом. Це символ того, що незалежна і вільна Україна неможлива без її мілітарної сили, причому як «провідної верстви», так і народу (звичайних громадян) (рис. 4).

Особливістю **третього інваріанту** є його слоган внизу проєкту: «Україна: героям слава! Слава нації!». Це відомий заклик радикальних патріотів. Дехто вважає, що останні два слова дуже дражливі

відносно національних меншин в Україні. Але націю можна (і чим далі, тим більше) трактувати

як політичну спільноту у межах української держави, як сукупність громадян, що проживають на території України (рис. 5).

Рис. 5. Третій інваріант Великого державного герба України

лястими лініями.

Таким чином, запровадження трьох додаткових елементів у четвертий інваріант герба – двох візерунчастих лиштв з калиною, корони на голові Богоматері, символів південних морів – Чорного й Азовського значно поліпшили проєкт ВДГУ – його цілісність, завершеність і повноту як Великого Герба української держави (рис. 6).

Рис. 6. Четвертий інваріант Великого державного герба України

Четвертий інваріант ВДГУ можна ще удосконалювати різними способами. Зокрема, це стосується мистецьких деталей герба або деякою зміною акцентів на ньому. Наприклад, в одязі двох бокових персонажів. Обидва воїни одягнені у «важкуваті» мундири. Полковник – у подвійне вбрання: для поважності у нього нарисовано важку верхню накидку, яка ідентифікує його як представника «провідної верстви» (за В. Липинським). Її можна залишити.

Рис. 7. Галицькі воїни періоду ЗУНР

А от щодо галицького воїна (зліва) періоду ЗУНР, то його шинель – це екіпіровка, що відображає зимовий сезон. Її можна полегшити, одягнувши воїна у демісезонну куртку і штани-галіфе. Таким чином піднімаємо його до рівня (статусу) нижчого офіцера (рис. 7).

Також можна облагородити уніформи воїнів різними деталями: петлями, гудзиками, кольоровими вставками, шнурами чи відзнаками тощо. Крім того, обличчя осіб, включаючи образ Богоматері, слід подати симпатичними, такими, що мають усі ознаки гідності.

Доцільно посилити контури усі п'яти компонентів герба, а також деяких елементів. Тобто їх диференціювати за товщиною ліній.

Виникає також питання, що дати у руки воїна справа: гвинтівку (хіба що у праву руку простого солдата) чи шаблю? Тоді вона (шабля) стане симетричною до шаблі полковника Запорізького війська.

Рис. 8. Остаточний інваріант Герба (ескіз *О. І. Шаблія*)³

Нарешті, ще один інваріант Герба з урахуванням деяких з тільки що згаданих побажань (рис. 8). Отже, можемо стверджувати, що перший етап створення мною ВДГУ завершений. Далі – лише мистецьке оформлення з тим, щоб досягнути візуальної досконалості.

Як відомо, у схваленому журі конкурсу 20 листопада 2020 року ВДГУ є ряд недоречностей (рис. 9). Зокрема:

³ Тут екіпіровку воїна на лівій стороні ВГ я взяв з мережі, де є фотографії поета і композитора (музика пісні "Чуєш, брате мій") Левка Лепкого. Він служив в УГА як офіцер – командир кавалерійської сотні.

1) Тут домінаційною є надалі парадигма (ідея, наскрізний ідеал) *народності*, з її козакофільством, представлена символом Козака з мушкетом. Ця парадигма панувала в Україні у ХІХ ст. у середовищі кирило-мефодіївців, а потім – і в адептів М. Грушевського. Мовляв, народ (у марксистів – це «трудящі маси») є рушійною силою розвитку суспільства. Отже, знову запанувала т. зв. «соціалістична дурійка». За В. Липинським, в історії українського суспільства треба брати передовсім до уваги т. зв. «*провідну верству*». Я б сказав, що тепер – це органічне поєднання «провідної верстви» і «трудового» народу. Отже, на ВДГУ має бути два символи: представник еліти (провідної верстви) і представник народу – звичайний воїн – захисник України.

Рис. 9. Великий державний герб України – ескіз, прийнятий спеціальною геральдичною комісією

2) Щитотримачі непорівняні між собою. Це коронований Лев – символ Галицько-Волинського королівства та Архистратиг Михаїл – герб Києва. До того ж Архистратиг чомусь виконаний у білих тонах («біле по-білому», що у таких мистецьких творах «читається» як елементарна діра). Дехто радить поміняти місцями Архистратига і Козака.

3) На хоругві (золотій) Козак з рушницею знову, як і на неофіційному ВДГУ у шароварах, що не було притаманне Запорізьким козакам (вони ходили у вузьких штанах).

4) Галицький Лев та Архангел знову «топчуться» по синьо-жовтій стрічці.

5) Внизу Герба звисають аж три китиці Калини (достатньо однієї, але зверху ВДГУ).

6) Сам Козак на хоругві чомусь дуже малий у порівнянні з іншими двома символами ніби-то Західної і Східної України.

7) Архангел чомусь опинився на «Заході» (зліва), а Лев – на «Сході» (справа). Треба навпаки.

8) Уся композиція ВДГУ у стилі квазібароко, починаючи з контурів (профіль) Лева і закінчуючи хоругвою.

Як бачимо, автор ВДГУ п. Олексій Кохан недалеко відійшов від неофіційного герба України, яким користувалися до недавнього часу. Це, по-суті, інваріант попереднього герба (рис. 1). Може погіршеного виду.

Висновок. На сучасному етапі розвитку України вона ще не готова ні у ментальному, ні у політико-державному, ні в художньо-естетичному аспектах розробити свій Великий Герб. До нього ще треба дозріти. Функції ВДГУ з успіхом може виконувати Малий Герб – Золотий тризуб на синьому щиті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Войтко О.* Відродження Великого герба / О. Войтко // День. – 2020. – 28–29 серпня.
2. *Гречило А.* Наш герб. Українські символи від княжих часів до сьогодення / А. Гречило, Б. Завітій. – Київ : Родовід, 2018. – 400 с.
3. *Гречило А.* Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // Зап. Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 2006. – Т. ССЛІІ.
4. *Субтельний О.* Україна. Історія / Субтельний О. – Київ : Либідь, 512 с.
5. *Чадюк М.* Спершу має бути концепція, а не ескіз / М. Чадюк // День. – 2020. – 27–28 листопада.
6. *Шаблій О. І.* Символи української держави / О. І. Шаблій // У кн.: Суспільна географія. Кн. друга. Проблеми українознавства, регіоналістики, краєзнавства. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2015. – С. 9–18.
7. *Шаблій О. І.* Деконструкція Гербу України / О. І. Шаблій // У кн.: Суспільна географія. Кн. четверта. У пошуках істини. – Львів : ЛНУ імені І. Франка, 2019. – С. 239–241.
8. Internet джерела.

IV. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ГЛОБАЛІСТИКА, КРАЇНОЗНАВСТВО, КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИЗМОЛОГІЯ

УДК 911.3

ГЕОПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ КРАЇН МАКРОРЕГІОНУ ЛАТИНСЬКА АМЕРИКА І КАРИБСЬКИЙ БАСЕЙН

Мирослава Книш, Ольга Мамчур

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

У статті висвітлено процеси економічної глобалізації у макрорегоні Латинська Америка і Карибський басейн. Геопросторові аспекти економічної глобалізації є одними із найбільш цікавих її аспектів розвитку макрорегіонів світу, що описано у статті через показники частки міжнародної торгівлі у національних економіках макрорегіону, рівня фінансової глобалізації (прямих іноземних інвестицій) у країнах Латинської Америки і Карибського басейну. Також представлено інший важливий аспект глобалізації латиноамериканських країн – це транснаціоналізація економіки, особливо у Бразилії, Мексиці, Аргентині. Три латиноамериканські субрегіони – Центральна Америка, Кариби і Південна Америка – формують макрорегіональне різноманіття й відмінності у процесах економічної глобалізації. Розглянуто й економічні наслідки впливу глобальної кризи, спричиненої пандемією COVID-19 у макрорегіоні.

Ключові слова: макрорегіон, економічна глобалізація, індекс економічної глобалізації, економіко-географічне положення, міжнародна торгівля, прями іноземні інвестиції, субмакрорегіони.

GEOSPATIAL FEATURES OF ECONOMIC GLOBALIZATION IN MACROREGION OF LATIN AMERICA AND CARIBBEAN

Myroslava Knysh, Olha Mamchur

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

Latin America and Caribbean into economical globalization' processes: geospatial aspects. Processes of economical globalization in Latin America and Caribbean are highlights in the article. Geospatial aspects of economic globalization are the most interesting aspects of macroregions' development in the World. It was described by external trade's role in national economies, rate of financial globalization (direct foreign investment) in Latin America and Caribbean. Another important aspect for Latin-American countries is transnationalization, especially for Brazil, Mexico and Argentina. Three Latin-American sub-macroregions – Central America, Caribbean and South America – are forming macroregional diversity and differences in processes of economic globalization. Also the economic consequences of the global crisis caused by the COVID-19 pandemic in the macroregion are considered.

Key words: macroregions, economical globalization, economical globalization index, economical-geographic position, external trade, direct foreign investment, sub-macroregions.

Тенденції глобалізації практично ототожнюються із головними процесами розвитку сучасного суспільства. Глобалізаційні процеси знайшли своє відображення й осмислення у працях багатьох вчених з різних наукових галузей. Особливо цікавими є суспільно-географічні дослідження процесів економічної глобалізації на рівні макрорегіону.

Глобалізація – загальносвітова тенденція, яка формується в головних економічних центрах. Однак, жодна країна не може ефективно розвиватися, не враховуючи сучасні зміни, спричинені глобалізацією. Цей процес досліджується науковцями різних сфер, кожен з яких розглядає окремі аспекти глобалізації.

Відомим і загальнозживаним цей термін став у 90-х рр. XX ст., що значною мірою і пояснює обмеженість сучасних знань про глобалізацію. Нині термін «глобалізація» став одним із найпопулярніших у суспільних науках. Його означень майже стільки ж, скільки авторів досліджує цей процес. Найпопулярнішим є визначення, запропоноване експертами МВФ: глобалізація як зростаюча економічна взаємозалежність країн усього світу в результаті

збільшення обсягів і різноманітності транскордонних потоків, товарів, послуг, капіталу завдяки швидкій дифузії технологій [7].

Головними характеристиками економічної глобалізації і лібералізації міжнародної торгівлі є поширення прямих іноземних інвестицій (ПІІ), виникнення потужних транскордонних фінансових потоків. Розвиток цих процесів став можливим у результаті взаємодії двох чинників, а саме економічної політики, що спричинила до зниження національних бар'єрів для міжнародної торгівлі і ПІІ та нових технологій, передусім у сфері інформації та комунікації.

Мета дослідження виявити геопросторові особливості процесів економічної глобалізації на прикладі макрорегіону Латинської Америки та Карибських країн.

Виклад основного матеріалу. Мірилом залучення макрорегіону, наприклад, Латинської Америки і Карибських країн, у процеси глобалізації є індекс економічної глобалізації. Методика розрахунку індексу економічної глобалізації представлена міжнародною консалтинговою компанією А.Т. Kearney [14].

Під час розрахунку індексу економічної глобалізації найчастіше враховують дві групи показників:

1) частку міжнародної торгівлі (експорт товарів і послуг плюс імпорт товарів і послуг) у відношенні до ВВП країни, %;

2) вхідні прямі іноземні інвестиції у країну.

У дослідженні процесів економічної глобалізації у Латинській Америці і Карибських країн використано матеріали Конференції ООН з торгівлі і розвитку (ЮНКТАД), яка щорічно публікує доповідь про світовий розвиток торгівлі та інвестицій [15]. Статистична база цієї організації є важливим загальноприйнятим джерелом інформації.

Для оцінки участі країн макрорегіону у процесах економічної глобалізації ми проаналізували частку експорту у ВВП (%). За результатами розрахунків в макрорегіоні виділені такі типи країн: з дуже високим (більше 50%), високим (40–50%), середнім (30–40%), низьким (менше 20%) рівнями економічної глобалізації.

Отже, найбільш глобалізованими в макрорегіоні є країни Карибського басейну, для яких відкритість економіки – це можливість отримати доступ до товарів й послуг, капіталу, котрі вони самі не можуть виробляти. А найменш глобалізованими країни з великим внутрішнім ринком – Бразилія, Аргентина, Колумбія.

Найбільше процеси економічної глобалізації позначилися на зовнішньоекономічній діяльності: зросла динаміка зовнішньоекономічного обігу; активізувалася діяльність іноземного капіталу; змінилася структура зовнішньої торгівлі.

За останні 15 років (до 2020 р.) обсяги зовнішньоторговельного обігу макрорегіону зросли у шість разів: спочатку переважно за рахунок збільшення імпорту товарів іноземних компаній після відкриття ринків країн; потім зріс майже удвічі експорт. Отже, у 2005 р. – 170 млн (серед них, товарів – 82%), а у 2015 – вже понад 1200 млн дол. (84%) [15]. У структурі експорту найбільшу частку мала продукція машинобудування, паливо і продукти харчування (рис. 1).

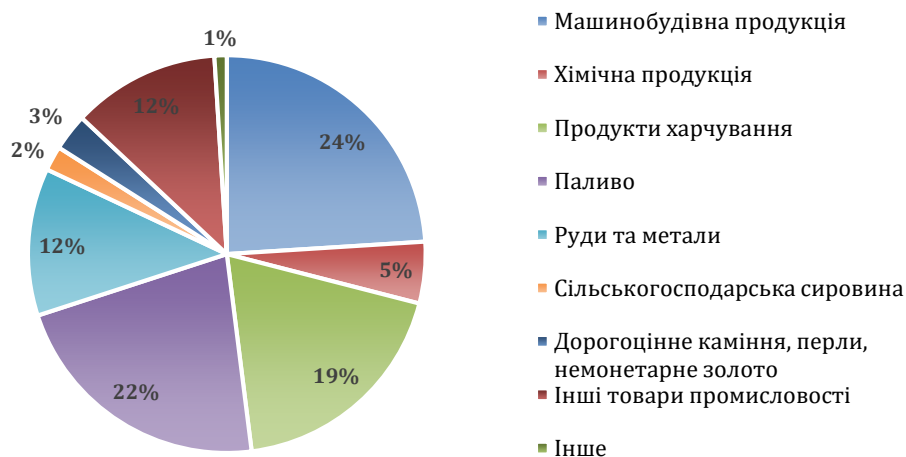

Рис. 1. Структура експорту товарів Латинської Америки і Карибських країн, 2015 р.

Економічна глобалізація країн Латинської Америки і Карибського басейну впливає на структурну перебудову зовнішньої торгівлі. В експорті країн існує тенденція до збільшення частки готових виробів і напівфабрикатів та зменшення частки традиційних товарів. Країни макрорегіону, насамперед Бразилія, Мексика, Аргентина, проводять політику, спрямовану на розширення структури експорту за рахунок збільшення частки товарів обробної промисловості. У макрорегіоні є країни з високою часткою промислового експорту. Наприклад, у Барбадосі більша частина експорту припадає на електронне обладнання, принтери, фотоелементи. В останнє десятиліття зростає експорт комплексного обладнання, технологічних ліній, навіть цілих підприємств. Особливе значення ця особливість експорту має в Бразилії, Мексиці й Аргентині.

На світовому ринку макрорегіон посідає важливе місце як імпортер промислових і продовольчих товарів. Головними статтями продовольчого імпорту є пшениця, рис, олія, молочні продукти.

У географії експорту з Південної Америки основна частка (майже 50%) припадає на внутрішньорегіональний ринок, також Європу і США. У 2015 р. у країнах Центральної Америки і Карибського басейну пріоритет в експорті – у США (76%). Незначний обсяг товарообігу припадає на країни Азії та Африки [6].

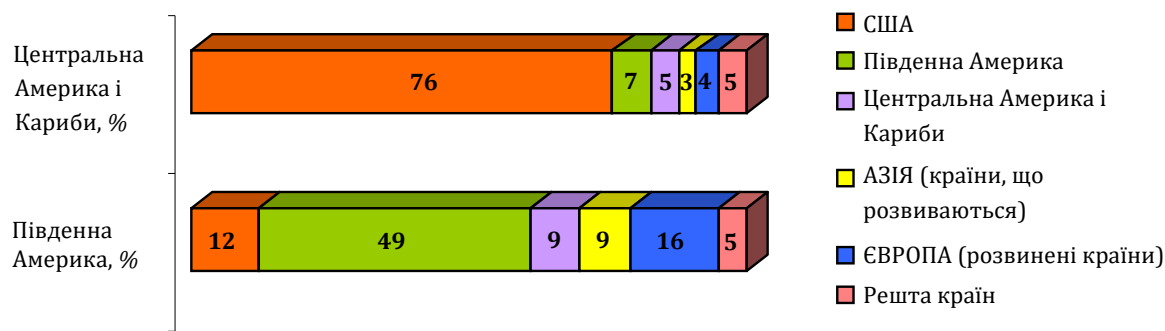

Рис. 2. Географія експорту товарів субмакрорегіонів, 2015 р.

Латинська Америка та Карибський басейн характеризуються високим рівнем фінансової глобалізації. Ми розрахували індекс фінансової глобалізації, який відображає участь країни у глобальних потоках капіталу. Цей індекс відображає частку залучених і вкладених прямих іноземних інвестицій (ПІІ) до обсягу ВВП країни (у %).

Таблиця 1

Частка макрорегіонів у світових потоках вхідних і вихідних прямих іноземних інвестицій, 2015 р. та 2020 р.

Регіони	Вхідні ПІІ		Вихідні ПІІ	
	2015	2020	2015	2020
Європа. Розвинені країни	712,9	72,5	793,2	73,7
Північна Америка	428,5	180,1	367,1	141,5
Інші розвинені країни (Австралія, Ізраїль, Нова Зеландія, Японія)	30,4	59,5	121,7	131,9
Африка	54,1	39,8	11,3	1,6
Східна Азія	322,1	291,8	226,1	282,4
Південно-Східна Азія	152,7	135,9	66,7	61,1
Південна Азія	50,5	70,9	7,8	11,7
Західна Азія	42,4	36,5	31,3	33,5
Латинська Америка і Карибський регіон*	167,7	21,9	11,8	-3,5
Океанія	2,3	1,8	-0,1	0,2
Перехідні країни	35	31,1	24,2	5,6
СВІТ	2032,3	998,9	1698,2	739,8

Складено за: [16]

Найвищий рівень фінансової глобалізації в макрореєні мають Британські Віргінські Острови і Кайманові Острови в Карибському басейні за рахунок функціонування офшорних зон, а також Бразилія, Мексика, Чилі, Колумбія. Низький рівень фінансової глобалізації характерний для більшості країн Центральної Америки.

Частка Латинської Америки і Карибських країн у вхідних і вихідних ПІІ за період 2009–2019 рр. загалом мала тенденцію до зростання. Країни макрореєну поступово почали відігравати щоразу більшу роль у світовому експорті капіталу.

Бразилія за обсягом вхідних ПІІ належить до першої десятки країн. Після 2015 р. частка Латинської Америки зменшилась. Макрореєн мав частку 20% усіх вхідних іноземних інвестицій у світі та 8% – вихідних ПІІ (2015). На сьогодні ця частка макрореєну становить 2,2% – серед вхідних глобальних інвестицій, а вихідних – близька до мінімуму.

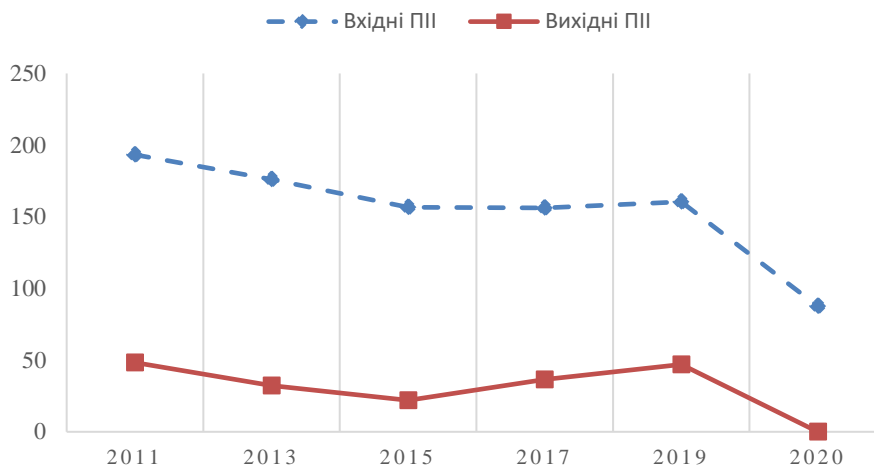

Рис. 3. Динаміка вхідних та вихідних потоків прямих іноземних інвестицій Латинської Америки та Карибів, 2011–2020 рр. [16]

Найбільшими реципієнтами ПІІ в макрореєні є Бразилія, Мексика, Чилі й Аргентина, а найбільшими донорами – Бразилія, Мексика, Чилі, Колумбія (табл. 2).

Таблиця 2

Найбільші країни-реципієнти та донори прямих іноземних інвестицій (2015 р., 2020 р.)*, млн. дол.

Найбільші країни-реципієнти ПІІ	Обсяг вхідних прямих іноземних інвестицій, млн дол.		Найбільші країни-донори ПІІ	Обсяг вихідних прямих іноземних інвестицій, млн дол.	
	2015	2020		2015	2020
Бразилія	64,6	28,4	Чилі	64,6	9,3
Мексика	30,3	29,1	Мексика	30,3	11,0
Чилі	20,2	8,3	Колумбія	20,2	3,2
Аргентина	11,8	4,1	Бразилія	11,7	19,0
Колумбія	11,7	7,7	Аргентина	6,9	1,5
Британські Віргіни (Велика Британія)	51,6	39,6	Британські Віргіни (Велика Британія)	51,6	42,3
Каймани (Велика Британія)	19,0	23,6	Каймани (Велика Британія)*	19,0	10,8
Загалом у макрореєні	167,6	87,6	Загалом у макрореєні	167,6	47,0

Складено за: [16]

*Не враховано загальні дані окремих фінансових центрів на Карибах, як от Британські Віргіни, Каймани, Аруба, Гренада та ін.

Зазначимо, що в усіх країнах макрореєну переважають вхідні потоки ПІІ над вихідними. Згідно із розподілу вхідних і вихідних ПІІ за субмакрореєонами у 2015 р. найбільша частка вхідних ПІІ припала на країни Південної Америки (45,7%) і Кариби (37,5%). Найбільша частка вихідних ПІІ (75%) зосереджена на Карибах у зв'язку із розташуванням тут оф-

шорних зон До зон пільгового оподаткування («податкових гаваней») в макрореґіоні відносять Барбадос; Бермудські Острови, Кайманові Острови, Британські Віргінські Острови (Велика Британія); Кюрасао (Нідерланди).

На динаміку обсягу вхідних ПІІ Латинської Америки вплинула сировинна криза й падіння цін на продукцію добувної галузі та падіння показників ПІІ у країнах макрореґіону за підсумками 2015-2016 р. Це зумовлено специфічною структурою ПІІ за сферами економічної діяльності у країнах Латинської Америки і Карибів. У 2020 р.

Аналізуючи сфери економіки, куди надходили іноземні інвестиції у 2015 р., слід зазначити, що у макрореґіоні найбільша частка інвестиційних надходжень припадала на сферу послуг – 42% (за субмакрореґіонами: 43% у Південній Америці, 53% – Центральній Америці та на Карибах); на другому місці – промисловість – 31% (за субмакрореґіонами: 35% у Південній Америці та 43% – Центральній Америці та на Карибах). У Південній Америці значна частка інвестицій (22%) надходить у галузі первинного сектору, зокрема сільське господарство.

Частка первинної економіки в інвестиційних надходженнях Латинської Америки і Карибських країн є однією із найвищих у світі (поступається лише Африці, 28%), порівнюючи із загальносвітовим рівнем (7%). А за часткою інвестицій у промисловість макрореґіон є лідером у світі, зважаючи на світовий показник 27%. Також для Латинської Америки і Карибських країн характерний найнижчий рівень вхідних інвестицій у сферу послуг (загалом у світі – 64%).

За обсягами експорту та імпорту ПІІ розроблено таку типологію країн макрореґіону за особливостями фінансової глобалізації (станом на 2019 р.):

1) великі імпортери та експортери ПІІ (понад 5,0 млрд дол. вхідних ПІІ) – Бразилія, Мексика, Венесуела, Аргентина, Колумбія, Чилі і Перу; Британські Віргінські та Кайманові Острови;

2) середні імпортери та експортери ПІІ (1,5 – 5,0 млрд дол.) – переважно найбільші країни Центральної Америки та Карибів – Коста-Ріка, Панама, Уругвай, також Багами, Домініканська Республіка, Тринідад і Тобаґо;

3) малі імпортери та експортери ПІІ (менше 1,5 млрд дол.) – більшість країн Центральної Америки та Карибського басейну, також Еквадор, Парагвай;

4) малі імпортери ПІІ – вихідних інвестицій не мають, лише вхідні – Болівія, Гайяна, Суринам; на Карибах – Ангілья, Гаїті, Гренада, Сент-Вінсент і Гренадіни; Беліз та Сальвадор у Центральній Америці.

Шокові економічні тенденції від пандемії COVID-19 спричинили хвилювання у різних сферах економіки макрореґіону, серед яких зовнішня торгівля, туризм та транспортні послуги є серед тих галузей, які найбільше постраждали, як свідчить новий звіт ЮНКТАД [16]. У Латинській Америці й Карибах зафіксовано надзвичайне зменшення ПІІ (на 73 млрд дол.) у 2020 р. (-45%, сучасний обсяг – 88 млрд дол.), оскільки вона зазнала найгіршого скорочення економічної діяльності (-8%) серед країн, що розвиваються. У макрореґіоні також зафіксовано найбільше скорочення формування основного капіталу (-13%), оскільки пізнє зниження цін на товари у 2014 р. економічна експансія в Латинській Америці сповільнювалась із вже досить низький рівень [16]. Економічна криза отримала подальший поштовх та посилила спадаючу траєкторію ПІІ в макрореґіоні.

Інвестиційні потоки до Латинської Америки й Карибів зменшились вдвічі у 2020 р. Пандемія виявила політичні і соціальні вади країн макрореґіону, проблеми компонентного складу економік, призвела до рецесії та спричинила значні проблеми із залучення іноземних інвестицій.

Згідно доповіді ЮНКТАД [16] низькі ціни на нафту та товари із макрореґіону сприяли зниженню рівня інвестицій у великі економіки Південної Америки – Колумбію, Бразилію, Аргентину, Чилі та Перу, які залежать від прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у видобувні галузі. Інші економіки, особливо країни Карибського басейну, сильно постраждали від колапсу в туризмі та припинення інвестування у сферу подорожей та відпочинку. У промисловому виробництві, автомобільна та текстильна індустрії, дві важливі галузі в макрореґіоні, зазнали потрясіння як попиту, так і пропозиції.

Отже, інвестиційні ресурси макрорегіону концентруються вибірково у головних центрах економічного росту: Бразилії, Мексиці, Чилі та Аргентині. Експерти ЕКЛАК так оцінили зростання вхідних потоків іноземного капіталу: «Ці капіталовкладення відіграли фундаментальну роль у трансформації макрорегіону, модернізації сфери послуг та інфраструктури. Це проявилось у вдосконаленні телекомунікаційної мережі у Бразилії, фінансово-банківської системи Аргентині, реконструкції доріг та аеропортів у Чилі, створенні експортних платформ для складальних підприємств та інших країнах Центральної Америки» [2].

Особливим виявом глобалізації є вільні економічні зони (ВЕЗ). Однією із успішно втілених проектів таких зон є Манаус – вільна економічна зона в місті Манаус, столиці штату Амазонас (Бразилія). Початкова ідея – порт вільної торгівлі в Манаусі, зараз – це великий осередок, як національний так і регіональний, промислового виробництва продукції. Найбільше ВЕЗ сконцентровано у Бразилії, Мексиці, Аргентині, також Чилі, Колумбії, Парагваї. У 1995 р. на територіях Аргентини, Бразилії, Парагваю, Уругваю діє зона вільної торгівлі «Меркосур».

Економічна глобалізація позначилася на ключових внутрішніх процесах: стимулювала модернізацію та концентрацію виробництва та капіталу; прискорила формування національних компаній; дала поштовх для формування ТНК «транслатинос». Отже, на початку ХХІ ст. з'явилася нова тенденція в макрорегіоні – транснаціоналізація великого латиноамериканського капіталу. Так, у списку 50-ти найбільших ТНК є сім латиноамериканських: мексиканських – 4, бразильських – 3. Тенденція до транснаціоналізації характерні для ключових країн – Бразилії, Мексиці, Аргентини, Чилі. Наприклад, одна із найбільших латиноамериканських ТНК – це бразильська гірничо-металургійна корпорація «Vale SA» (третья та обсягом у світі серед гірничодобувних компаній у світі). Вона збудувала 9 гідроелектростанцій у світі та володіє морським портом Тубаран-Vale – одним із найбільших залізничних портів світу.

До головних напрямків діяльності «транслатинос» відносять перетворення національних компаній з чистих експортерів мінеральної сировини й енергоносії у глобальних виробників; активізація конкуренції із західними ТНК і спроби вийти за межі макрорегіону компаній з виробництва масових споживчих товарів і різних послуг (переважно зв'язку); спроби переміщення окремих виробництв (запчастини до автомобілів, двигунів, електроапаратури) ближче до ринків споживання (Індії, Китаю, Туреччини). Однак, ступінь інтернаціоналізації діяльності «транслатинос» залишається загалом обмеженим. За даними ЕКЛАК більшість компаній за межами національного ринку реалізують не більше 25% продукції. Причому цей експорт не виходить поза межі макрорегіону.

Отже, ринкові форми і процеси економічної глобалізації за останні 20 років змінили економічну структуру макрорегіону. Завдяки цим процесам з'явився сучасний сектор економіки. На його частку у більш розвинених країнах припадає 40% ВВП, у бідних – майже 10% ВВП. Наприклад, у Мексиці великі іноземні ТНК здійснили модернізацію складальних підприємств «макіладорас»: на половині таких підприємств впроваджені нові технології, на третині – автоматизовані виробничі процеси; з'явилися «макіладорас» третього покоління, які здійснюють науково-дослідні, конструкторські роботи і виробляють нову продукцію.

За результатами дослідження процесів економічної глобалізації у країнах Латинської Америки і Карибського басейну слід виділити такі два субмакрорегіони:

1) *Центральна Америка та Карські країни* характеризується виробництвом товарів, експорт яких спрямований переважно до головного гео економічного партнера макрорегіону – США; також великий вплив на економіку країн мають ПІІ із США; країни субрегіону отримують середні та малі (у розрізі макрорегіону) обсяги вхідними ПІІ та незначні обсяги вихідних ПІІ;

2) *Південна Америка* характеризується експортними потоками переважно до країн-сусідів по материк, меншою мірою – до Європи, США; значна частка вхідних ПІІ у країни Південної Америки надходить із країн Європи, а частка США – лише 15%.

Зазначимо також, що серед найпотужніших фінансових центрів світу (осередків концентрації потужних міжнародних банків, ТНК, фондових бірж тощо), що на сьогодні є каркасом світової системи фінансів, латиноамериканських міст – небагато. Найбільшим фінансовим центром макрорегіону є місто Сан-Паулу і великою міжнародною фондовою біржею.

Наслідки процесів економічної глобалізації Латинської Америки і Карибських країн супроводжуються низкою негативних явищ. Головне місце серед негативних наслідків експерти ЕКЛАК називають посилення асиметрії економічної залежності та зростання економічної нестабільності. Сучасна економічна рецесія в окремих країнах посилена наслідками й глобальної пандемії (2020-2021). Значне посилення залежності розвитку економіки макрорегіону від притоку іноземного капіталу приховує велику небезпеку нестабільного економічного зростання. Економічна глобалізація призвела до посилення конкуренції у зовнішній торгівлі. Найдинамічнішим конкурентом латиноамериканських країн на північноамериканському ринку, є Китай. Ця тенденція, ймовірно, посилюватиметься.

За головними економічними показниками Латинська Америка і Карибські країни продовжують відставати від розвинених країн. На думку латиноамериканських вчених, структурна перебудова економіки була надто повільною. Саме тому середня продуктивність праці тут не перевищує 30-50% рівня продуктивності розвинених країн.

Висновки. Перехід до неоліберальної моделі розвитку економіки наприкінці 1980-х рр. сприяв залученню Латинської Америки і Карибів до процесів глобалізації. Найбільше ці процеси впливають на зовнішньоекономічну діяльність та інвестиційні потоки: зросла динаміка зовнішньоторговельного обігу; активізувалась діяльність іноземного капіталу; змінилася структура зовнішньої торгівлі у трьох субрегіонах – Центральній Америці, Карибах, Південній Америці. Найбільш економічно глобалізованими у макрорегіоні є карибські країни, зокрема із фшорним банківництвом. Глобалізація позначається на ключових внутрішніх процесах: стимулювала модернізацію та концентрацію виробництва і капіталу; прискорила формування національних компаній дала поштовх для формування ТНК «транслатинос», особлов у Бразилії та Мексиці. Проте, глобалізація й періодичні сировинні кризи на глобальних ринках товарів призвели до посилення асиметрії економічної залежності та конкуренції у зовнішній торгівлі, а пандемія, яка розпочалась у 2019 р., посилила негативні тенденції економічної розвитку регіону. Головним завданням економічної політики є розробка такої концепції розвитку макрорегіону, яка б нівелювала негативний вплив процесів глобалізації і забезпечила умови для сталого соціально орієнтованого розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Глобальні зміни світу 2025. Доповідь / [пер з англ.]. – Львів : Літопис, 2010. – 188 с.
2. Звіт ЕКЛАК за 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://undocs.org/pdf?symbol=ru/e/ac.51/2018/7>.
3. Індекс глобалізації KOF (KOF Index of Globalization) / Швейцарський інститут технологій в Цюріху [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://globalization.kof.ethz.ch/query/showData>
4. Книш М. М. Геопросторові особливості економічної глобалізації / М. М. Книш, О. І. Мамчур // Географія, екологія, туризм: теорія, методологія, практика: матеріали міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 25-річчю географічного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (Тернопіль, 21–23 травня 2015 р.). – Тернопіль : СМП «Тайп», 2015. – С. 83–86.
5. Книш М. М. Проблеми регіонального лідерства Бразилії / М. М. Книш // Географія та туризм : наук. зб. КНУ ім. Тараса Шевченка. – 2010. – Вип. 5. – С. 48–52.
6. Книш М. М. Регіональна економічна і соціальна географія світу (Латинська Америка та Карибські країни, Африка, Азія, Океанія) : навч. посібник / М. М. Книш, О. І. Мамчур. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. – 368 с.
7. Книш М. М. Суспільна географія країн, що розвиваються: проблеми теорії, методології та методики : монографія. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. – 276 ст.
8. Кузик С. П. Географія світового господарства : навч. посібник / С. П. Кузик, О. І. Мамчур, І. В. Ванда. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – 312 с.
9. Мамчур О. І. Новітні економічні типології країн світу / О. І. Мамчур, С. В. Сідорова // Геополітика і екогеодинаміка регіонів : науковий журнал. – Сімферополь : Кримський науковий центр Національної академії наук України, 2014. – Т. 10. – Вип. 2. – С. 141–146.
10. Мамчур О. І. Комплексні типології країн світу у суспільно-географічних дослідженнях / О. І. Мамчур // Географія, картографія, географічна освіта: історія, методологія, практика : матеріали міжн. наук.-практ. конф., присвяченої 25-річчю створення кафедри географії України та регіоналістики і 80-річчю з дня народження професора Ярослава Жупанського (м. Чернівці, 9–11 жовтня 2014 р.). – Чернівці, 2014. – С. 149–151.

11. Політична географія і геополітика : навч. посібник / [Б. Яценко та ін. ; за ред. Б. П. Яценка]. – Київ : Либідь, 2007. – 255 с.
12. Суліма Є. М. Глобалістика : підручник / Є. М. Суліма, М. А. Шепелєв. – Київ : Вища школа, 2010. – 544 с.
13. Шаблій О. Основи суспільної географії: підручник / О. Шаблій. – Львів : ЛНУ, 2012. – 268 с.
14. A.T. Kearney / Foreign Policy : Globalization Index [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.atkearney.com>
15. Trade and Development Report 2020 [Electronic resource]. – Mode of access: <https://unctad.org/webflyer/trade-and-development-report-2020>.
16. World Investment report 2021 // UNCTAD/WIR/2020 [Electronic resource]. – Mode of access : <https://unctad.org/webflyer/world-investment-report-2021>.

УДК 911.3.339.92

ТРАНСФОРМАЦІЯ ТУРИСТИЧНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Ярослав Мариняк

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль*

Визначено пріоритетність туристичного сектору для економіки України. Проаналізовано основні положення сучасного стану туристичної галузі у світі. Встановлено, що в усьому світі економічне значення туризму є значним і зростаючим. Міжнародні організації та національні уряди однаково сприймають туризм як рушій економічного зростання та майбутнього розвитку. Основними методами дослідження були компаративний аналіз та широкий спектр статистичних методів із застосуванням прийому збору інформації та їх оцифровізації. Розроблено рекомендації щодо конкретних проектів та основних напрямків, де співпраця держави буде представляти особливу цінність і визначити потенційні організаційні структури для співпраці. Найпоширенішою темою цієї співпраці є набуття знання та обмін інформацією як природне місце для співпраці. Іншими поширеними проблемами є цифрове формування статистичної інформації, стійкість, інновації та маркетинг.

Ключові слова: туристична політика, цифрова економіка, туристична статистика.

TRANSFORMATION OF THE TOURIST SECTOR OF UKRAINE THROUGH THE PRISM OF THE CONCEPT OF THE DEVELOPMENT OF THE DIGITAL ECONOMY

Yaroslav Maryniak

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

The priority of the tourism sector for the economy of Ukraine is determined. The main provisions of the current state of the tourism industry in the world are analysis. It is established that all over the world the economic importance of tourism is significant and growing. International organizations and national governments alike see tourism as a driver of economic growth and future development. The main research methods were comparative analysis and a wide range of statistical methods using the method of collecting information and digitizing them. Recommendations have been developed for specific projects and main areas where state cooperation will be of particular value and identify potential organizational structures for cooperation. The most common theme of this cooperation is the acquisition of knowledge and exchange of information as a natural place for cooperation. Other common problems are the digital production of statistical information, sustainability, innovation and marketing.

Key words: tourism policy, digital economy, tourism statistics.

Вступ. Туризм є важливою галуззю, що зростає в Україні, але донедавна цього не було. Все швидко змінюється, і держава дала сильний сигнал за останні роки, який дає можливість для перепекти у туристичному секторі. В усьому світі економічне значення туризму є знач-

ним та зростаючим. Туризм – це вже одне ціле з найбільших і найбільш швидкозростаючих секторів світової економіки, з важливим внеском у створення нових робочих місць, дохід від експорту та внутрішнього туризму. Міжнародні організації та національні уряди однаково сприймають туризм як рушій економічного зростання та майбутнього розвитку.

Відповідно до туристичних тенденцій та політики ОЕСР 2018 рік, середній економічний вплив туризму становить 4,2% ВВП, 6,9% зайнятих і 21,7% від експорт послуг у країнах ОЕСР [9]. Витрати щодо подорожей більше, ніж удвічі збільшився у всьому світі між 2000 р. та 2016 р., що становить 7% світового експорту в ОЕСР товарів та послуг [10]. Прибуття міжнародних туристів досягло 1323 мільйонів у 2017 році, що робить його рекордним для міжнародної туризму. Це зростання на 84 мільйони міжнародних прибулих, або на 7% більше, ніж у 2016 році. Туризм має вирощується приблизно на 4% на рік протягом восьми поспіль років, зростання, яке не має аналогів з 1960-ті. З 2014 року в Північному регіоні проводився щорічний зростання кількості ночей у ліжках на 6–8,5 % [11]. Найвищий приріст міжнародних прибуттів туристів у 2017 році був в Африці, з 9% зростанням. Європа також зазнав значного зростання в 2017 році, с збільшення прибуття туристів на 8%. Між 2005 р. і 2016 р. Азія перевершила всі регіони світу в умови зростання, з прибуттям міжнародних туристів зростаючи в середньому на 7% на рік порівняно з вищезазначене міжнародне середнє значення 4% [12].

Зростання в межах 3,5–7% прогнозується в прибуття міжнародних туристів у всі регіони у 2018 році. Очікується тривале довгострокове зростання, с кількість міжнародних прибутків сягає 1800 мільйонів у 2030 році.

Метою дослідження є дослідити, чи існує справжня зацікавленість, готовність та потреба у середовищі учасників туристичної діяльності для збільшення офіційної співпраці у галузі туризму, як у внутрішньому середовищі так між державним та приватним секторами. А якщо так, то визначити можливі точки зростання, де співпраця може зробити реальну зміну та додати цінність зусиль, які вже ведуться у нашій країні.

Методи дослідження. Основними методами дослідження були компаративний аналіз та широкий спектр статистичних методів із застосуванням прийому збору інформації та їх оцифровізації. Цей аналіз включав дослідження існуючих літературних та інших джерел про туризм: національна політика та законодавство, академічні звіти, галузевий аналіз та інша інформація, що стосується туристичного сектору.

Результати дослідження. Завдання було надати рекомендації щодо конкретних проєктів та основних напрямків, де співпраця держави буде представляти особливу цінність і визначити потенційні організаційні структури для співпраці. Висновок є однозначний, що є інтерес, воля й необхідність посилення співпраці у рамках туристичного сектору.

Найпоширенішою темою цієї співпраці є набутті знання та обмін інформацією як природне місце для співпраці. Іншими поширеними проблемами є цифрове формування статистичної інформації, стійкість, інновації та маркетинг.

Новизна дослідження. Обґрунтовано необхідність запровадження цифрової економіки для економіки України на прикладі туристичного сектору. Розроблено рекомендації щодо введення цифровізації для обліку статистичної інформації для туризму. Вплив сектору на економіку країни вже є значним і ймовірно збільшиться за значенням і масштабами. Власне правильно сформована туристична політика в контексті державної політики матиме позитивний вплив і призведе до конструктивних розробок для туризму в країні.

Виклад основного матеріалу. Туристична політика – це система методів та заходів соціально-економічного, правового, зовнішньополітичного, культурного та іншого характеру, яке здійснюється парламентами, урядами, державними і приватними організаціями, асоціаціями та установами з метою створення умов для розвитку туристичної індустрії, раціонального використання туристичних ресурсів, підвищення ефективності функціонування системи туризму.

Туристична політика формується і реалізується на різних рівнях: державному, регіональному, окремого підприємства. Туристична політика держави носить всі характерні риси його загальної політики. Однак є і специфічні чинники, під впливом яких туристична політика формується. Туристична політика держави поєднує внутрішні умови, а також складну

систему конкурентних відношень із іншими державами, а також із світовими регіонами, що формують міжнародний туристичний ринок.

Мету туристичної політики визначають і пов'язують із конкретними економічними та історичними умовами розвитку країни, а також зрілістю самої туристичної індустрії. Головні цілі залежать теж від ступеня розвитку сфери туризму.

У практичній діяльності країна може орієнтуватися як на окремі цілі, так і на їх сукупності. На основі державної туристичної політики місцеві органи влади формують локальні цілі.

На рівні туристичного підприємства метою туристичної політики є орієнтація на забезпечення задоволення потреб туристів, збільшення доходів та прибутку від надання туристичних послуг, оптимізацію якості туристичного обслуговування, освоєння нових ринків та ін.

Реалізація цілей туристичної політики вимагає координації (вертикальної та горизонтальної) діяльності різних інституційних одиниць, інтегрованих у систему туризму.

В Україні створенні законодавчі акти, які чітко визначають і системно регулюють туристичну діяльність, цивілізованим законодавчим шляхом структурує туристичний ринок. Закон України «Про туризм» відповідає нормам і правилам міжнародної практики у сфері туризму, праву Європейського Союзу, чим стимулює туристичні фірми працювати до узвичаєних міжнародних норм і стандартів. Законодавча база є фундаментом, який дозволяє побудувати ефективну нормативну базу українського туризму.

Такий аналіз дає усі підстави стверджувати, що реалізація державної політики України в галузі туризму засновується на таких основних принципах: законності, демократизму, справедливості, пріоритетності розвитку туристичної галузі тощо. Враховуючи те, що Закон регулює відносини між суб'єктами туристичної діяльності, державою, та фізичними особами – споживачами туристичних послуг, можна дійти висновку, що принципи господарського, цивільного, адміністративного та інших галузей права, повною мірою мають застосовуватися при регулюванні суспільних відносин, що складаються в галузі туристичної діяльності.

Розпочатий процес реформування покращення умов для функціонування туристичної галузі є ключовим питанням у проведенні реформ, з метою збільшення конкурентоспроможності, інновації та стійкості в межах сектору.

Створення національної туристичної організації (НТО) є продуктом цієї політичної політики та розстановкою пріоритетів. Мандат відповідно до проекту UNWTO, мета – скласти дорожню карту та проаналізувати сучасні юридичні норми, рамкові умови та інші відповідності громадської діяльності, а також визначити виклики та напрямки подальшого розвитку туристичного співробітництва.

Проблема забезпечення туристичної галузі надійною статистичною інформацією є головним викликом для цієї сфери. Спільно з Урядом України у 2017 р. відбулася Міжнародна конференція щодо вдосконалення методів статистики у сфері туризму та впровадження рекомендованої UNWTO системи сателітного рахунку, за участі першого заступника Міністра економічного розвитку і торгівлі України Максима Нефьодова, старшого офіцера інституту Європи UNWTO Века Jakeli, директора по статистиці, тенденціях та політиці програм UNWTO.

Уряд В. Гройсмана ухвалив Концепцію розвитку *цифрової економіки* до 2020 року без конкретики. Вважалося, що перехід України на цифрову економіку допоможе залучити нові інвестиції. Лейтмотивом цієї програми було, що завдяки розвитку цифрової економіки до 2021 року можна забезпечити додаткові 5% до ВВП України. Однак до сьогодні немає чіткого тлумачення, або доступного пояснення, що це за «цифрова економіка», як вона відрізняється від традиційної та що взагалі дає Україні?

Проблемі розвитку цифрової економіки та трансформаційним процесам, що відбуваються в суспільстві під впливом цифровізації, значну увагу приділяли вітчизняні та зарубіжні вчені. У суспільно-географічні дослідження ця ідея проникла завдяки працям М. В. Багорова, В. С. Грицевича, К. О. Немця, О. І. Шаблія. В економічній літературі: В. С. Куйбіда, С. В. Коляденко, Д. Лайон, В. І. Ляшенко, А. О. Маслов, Л. О. Матвейчук, К. А. Семячков та ін. Однак бачення концепції цифровізації економіки, дефініції «цифрова економіка», напрямів її розвитку залишаються недостатньо розкритими.

Не вдаючись до глибинного аналізу цієї проблематики відмітимо її найбільш актуальні питання, а саме:

– для доступного розуміння «цифрова економіка» є новим рівнем цифрових сервісів, коли в онлайн переходять оплати комунальних платежів, через смартфон ми реєструємося в черзі, оплачуємо покупки тощо. А для промислових підприємств перехід в цифрову економіку отримав визначення в світі як Industry 4.0 – четверта індустріальна революція;

– цифрова економіка як будь-яка діяльність, пов'язана з інформаційними технологіями;
– головним простором є мережа Інтернет. Тому часто можна почути замість «цифрова економіка» – економіка на вимогу (on-demandeconomy).

Які власне нові потужні можливості для держави, суспільства та громадян відкриває цифрова економіка? У цьому можна легко перекоонатися на викликах, які поставила перед освітнім простором, Пандемія коронавірусу COVID-19 – це найбільше випробування, з яким зіткнувся світ сьогодні. За цей період у освітньому секторі поступово відбувається технологізація процесу навчання: масові онлайн-курси, вебінари, онлайн-конференції та інтернет-тестування – всі ці формати вже стали невід'ємною частиною самовдосконалення українців. Про локальні цифрові рішення можна говорити довго, але основним тестом для нашої держави на шляху до успішного майбутнього має стати система електронного управління. Бо тотальна бюрократія і корупція – це основні вороги «цифрової економіки».

З введенням цифрової економіки туристичні підприємства стануть більш конкурентоспроможними на зовнішньому ринку. Проте у туристичній галузі вже досить успішно діють сучасні інформаційні технології щодо бронювання у готельних комплексах, транспортних перевезеннях, туроператорській та турагентській діяльності.

Якщо ми хочемо, щоб Україна не відставала Заходу – потрібно забезпечити розвиток власної наукової цифрової інфраструктури, тим більше, що передумов, приміром, для розробки сучасних технологій діяльності фінансових, податкових, митних служб, а також нові сервіси, нові можливості для розвитку власного бізнесу онлайн, простий доступ до товарів і послуг за допомогою гаджета тощо. Цифрова інфраструктура буде розвиватися, а це нові робочі місця, поступовий перехід на лише на електронний облік, а й на електронне управління, доєднання до міжнародного онлайн-бізнесу. Така дорожня карта цифрової трансформації економіки України необхідна, а для запровадження потрібно ще розробити і прийняти багато законів та постанов.

Для діяльності туристичного сектору необхідно виконати такі рекомендації:

– для того, щоб туризм реалізував зростання обіцяні новими технологіями, потрібно продовжувати надавати пріоритет цифровим технологіям та інновації в туризмі. Мудра державна політика у т.ч. туристична є необхідною для полегшення вирівнювання регулювання, транскордонне співробітництво та реалізація політики, яка заохочує більший обмін інформацією та даними;

– з метою сприяння більш швидкому цифровому розвитку українського туризму, ініціативно взятися для об'єднання ресурсів та побудови оцифрування статистичних матеріалів;

– форум нових і руйнівних ідей всередині цифровий туризм, з акцентом на розумний напрямки, ефективна мобільність та зв'язок, слід створити. Це можливість спиратися на досвід та роботу компаній ключових учасників туристичного сектору;

– необхідно опиратись на міжнародний досвід.

Викає запитання для кого призначені ці рекомендації у першу чергу для мережі керівників установ регіональної та місцевої влади, туристичним компаніям та НТО про те, як ними розумнокористуватися, спираючись на цифрові засоби та дестинації розвитку.

Спільний проект з туризму статистики та мобільних даних вже є запропонованим Державним агентством розвитку туризму України (ДАРТ) та компанією Google підписаний Меморандум про співпрацю у розвитку туристичної галузі та діджитал трансформації України. Це важливий крок на шляху до розвитку туристичної галузі та діджитал трансформації України. Діджиталізація туристичної галузі – один із пріоритетних напрямків роботи ДАРТ, саме тому є важливою кооперація із провідними світовими цифровими компаніями.

Меморандум передбачає співпрацю у таких напрямках:

– обмін досвідом щодо організації та реалізації програм, спрямованих на розвиток та просування України як цікавої туристичної дестинації (як в'їзного, так і внутрішнього туризму);

- організація та проведення семінарів, лекцій, тематичних досліджень для подальшого вдосконалення знань в контексті туристичних відносин;
- співпраця та допомога у різних туристичних заходах;
- обмін інформацією щодо участі у великих українських та міжнародних форумах;
- обмін досвідом у галузі впровадження інноваційних інформаційних технологій.

ДАРТ вважають, що саме робота над діджиталізацією сприятиме залученню іноземного потоку туристів до країни.

При широкому доступі до інтернету по всій території України досі прослідковується тенденція, що локальні туристичні офіси не вміють правильно працювати з цифровими інструментами, зокрема і всі можливості Google, тому важливо організувати цифрові навчання (насамперед для працівників туристичної галузі). Проект є важливим це лише перший крок і подальша співпраця буде підтримуватися.

Приклади кращих практик розумних та ефективних для використання цифрових технологій за напрямками туристичного бізнесу надає компанія Київстар. Наприкінці весни та влітку 2020 року 7,3 млн абонентів Київстар подорожували Україною. Це на 17% менше, ніж за аналогічний період 2019 року. Щоб з'ясувати це та допомогти покращити туристичний потенціал регіонів України, Київстар провів аналіз знеособлених даних мобільності різних груп абонентів з травня по серпень 2020 року. Аналітика побудована на машинних алгоритмах BigData, яку в Київстарі постійно вдосконалюють та на її основі розробляють аналітичні продукти для бізнесу. BigData – це один зі стратегічних напрямків у Київстар. Потенціал у нього величезний, адже аналітика допомагає в розвитку різних smart-екосистем, в тому числі міст та регіонів з точки зору туристичного потенціалу або покращення інфраструктури.

У трійку міст з населенням понад 500 тис. осіб, жителі яких подорожували найактивніше, увійшли Київ, Львів та Запоріжжя. Цей рейтинг міст складено на основі відсотка абонентів Київстар, які проживають у цих містах та їздили країною. Наприклад, у Києві це 40%, у Львові – 38%, а в Запоріжжі – 35%. Лідером за кількістю прибуттів туристів також виявився Київ, за чотири місяці його відвідало понад 450 тис. гостей. На другому місці опинилося місто Одеса, тут побувало майже 400 тис. подорожуючих. А Білгород-Дністровський район Одеської області опинився на третьому місці, з 370 тисячами туристів. У цілому українці у 2020 році віддавали перевагу відпочинку саме на морських курортах Одеської, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей.

Дана мережа, повинна бути функціональною. Вона може стати платформою, за допомогою якої можна ідентифікувати та активувати співпраця державного та приватного сектору, розробників технологій та інвесторів.

Висновки. Туристичний сектор пронизує економічні, соціальні, культурні та екологічні умови на всіх рівнях. Взаємодія глобального впливу туризму та масштаби його проникнення на місцевий фон робить його важливим драйвером змін. Це означає, водночас величезні можливості і виклики. Туристичний сектор має великий потенціал для створення економічного зростання та розвитку, водночас ставить реальні виклики для громад, культури та довкілля. Хоча туризм може мати величезний і руйнівний характер вплив на місцеві громади та економіку, одночасно сектор сприйнятливий до змін і тенденцій; це оскаржується різноманітною зацікавленістю одних на другого.

Основні світові тенденції у цей час формуються і змінюють світову туристичну галузь. Хоча їх вплив може відрізнятись в різних регіонах, але світові тенденції є найважливішими рушіями змін в українському туризмі. Серед найбільш очевидними тенденціями є зміна демографічних показників серед мандрівників і поява нових ринки, оцифровка та нові та руйнівні бізнес-моделі, а також соціальні, культурні та екологічні проблеми. Будь-яка політика щодо туризму, або рамки для співпраці повинні мати можливість мати справу зі складністю сектору та багатьма і часто суперечливими інтересами всередині туризму. Всіх країнах цей сектор збільшив своє політичне значення через його зростаючу течію та майбутні економічні наслідки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Багров Н. В.* Географія в інформаційному світі / Н. В. Багров. – Симферополь, 2004.
2. *Грицевич В.* Сучасна інформаційна діяльність у світлі суспільно-географічних досліджень / В. Грицевич // Часопис соціально-економічної географії. – Харків, 2008. – №5(2.). – С. 40–45.
3. *Лайон Д.* Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. Сучасна зарубіжна соціальна філософія / Д. Лайон. – Київ, 1996. – С. 362–380.
4. *Ляшенко В. І.* Цифрова модернізація економіки України як можливість проривного розвитку: монографія / В. І. Ляшенко, О. С. Вишневецький. – Київ : НАН України, Ін-т економіки пром-ті, 2018. – 252 с.
5. *Маслов А. О.* Інформаційна економіка: становлення, структура та теоретичне осмислення : монографія / А. О. Маслов. – Київ : Аграр Медіа Гр., 2012. – 432 с.
6. *Матвейчук Л. О.* Цифрова економіка: теоретичні аспекти / Л. О. Матвейчук // Економічні науки. Вісник Запорізького національного університету. – 2018. – №4(40). – С. 119–127.
7. *Немец К. А.* Информационное взаимодействие природных и социальных систем / К. А. Немец. – Харьков, 2005.
8. *Шаблій О. І.* Основи загальної суспільної географії : підручник / О. І. Шаблій. – Львів : Видав. центр ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
9. OECD (2018). OECD Tourism Trends and Policies 2018, OECD Publishing, Paris [Electronic resource]. – Mode of access: <http://dx.doi.org/10.1787/tour-2018-en>, 27–28.
10. World Tourism Organization, UNWTO, (2017). Tourism Highlights. 2.
11. World Tourism Organization, UNWTO, (2017). Tourism Highlights. 15.
12. World Tourism Organization, UNWTO (2018). Annual Report 2017, 9–16.

УДК 316.32-044.922:28](4)(091)

ІСЛАМІЗАЦІЯ ЕВРОПИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ**Мирослава Влах***Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів*

Розкрито сутність ісламізації як процесу трансформації суспільства на засадах ісламу – релігії, що має значний вплив на життєдіяльність індивіда та спільноти (чітко сформовані норми щодо держави, права, етики, науки, повсякденного життя). Виокремлено «вертикальний» і «горизонтальний» напрямки ісламізації. Відзначено історико-географічний чинник дослідження процесів ісламізації Європи. Висвітлено вплив арабських (VII-XV ст.) та Османських (XIV-XIX ст.) завоювань на формування умовно автохтонних мусульманських спільнот у Південній і Південно-Східній Європі. Проаналізовано сучасні міграційні процеси як чинник посилення ісламізації Західної і Північної Європи. Інтерпретовано висновок щодо цивілізаційного розмежування Європи (Західно-християнська, Православна, Ісламська цивілізації). Висвітлено територіальні відмінності ісламської спільноти в Європі за показником поширення ісламу – часткою осіб, які сповідують іслам у загальній кількості населення. Виокремлено групи країн, у яких частка мусульман становить відповідно до 1%, 1–5, 6–10, 11–20, понад 20%. З'ясована потреба створення сучасних моделей інтеграції мусульман в європейське суспільство, зокрема заміну концепції мультикультуралізму реляційною концепцією ісламу, що ґрунтується на принципах соціальної рівності, культурної різноманітності та політичної єдності. Зазначено можливість формування євроісламу як синтезу різних культурних традицій і практик. Наголошено на вимозі осучаснення понять суверенність, визнана/невизнана держава, суверенна держава.

Ключові слова: ісламізація, територіальні відмінності, мультикультуралізм, реляційна концепція ісламу, євроіслам.

**ISLAMIZATION OF EUROPE:
HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL CONTEXT****Myroslava Vlakh***Ivan Franko National University of Lviv, Lviv*

The article describes the essence of Islamization as a process of transformation of society on the principles of Islam. Islam is a religion, which has a significant impact on the life of the community and the individual (clearly defined norms about the state, law, ethics, science and daily life). The research differentiates the «vertical» and «horizontal» directions of Islamization and emphasizes the importance of the historical and geographical factors for the exploring of actual processes of Islamization of Europe. The author shows the influence of Arab conquests (VII-XV centuries) and Ottoman conquests (XIV-XIX centuries) on the formation of conditionally autochthonous Muslim communities in Southern and Southeastern Europe. The modern migration processes is a factor of increasing of Islamization. The author analyzes the territorial differences of the Islamic community in Europe by the spread of Islam – the proportion of people who profess Islam in the total population and highlights the groups of countries in which the proportion of Muslims is 1%, 1–5, 6–10, 11–20, more than 20%. The research reveals the necessity of modern models of integration of Muslims into European society, in particular the replacement of the concept of multiculturalism with a relational concept based on the principles of social equality, cultural diversity and political unity. The possibility of the formation of the Euro-Islam as a synthesis of different cultural traditions and practices is outlined.

Key words: Islamization, territorial efficiency, multiculturalism, relational concept of Islam, Euro-Islam.

Постановка проблеми. Після Другої світової війни для європейського континенту характерні процеси активної інтеграції та донедавна мирного співіснування різних народів і релігій. Однак, попри спільність кордонів, вільне переміщення людей і капіталу, з релігійного погляду Європа є неоднорідною. Це пояснюється тим, що за останні п'ятдесят років емігранти з багатьох країн істотно змінили конфесійну структуру населення. Європа чимраз більше підпадає під ісламський вплив, зумовлений масовими міграційними процесами. Надзвичайно бурхливе поширення ісламу та його політичних ідей у сучасному світі, поступова і неминуча ісламізація Європи спонукають до суспільно-географічного вивчення цього процесу в історичному контексті.

Мета дослідження полягає у розкритті історико-географічних передумов появи, збільшення кількості мусульманського населення Європи у розрізі умовно автохтонної і міграційної когорт, у з'ясуванні територіальних відмінностей мусульманської спільноти задля обґрунтування політики її інтеграції в європейське суспільство.

Аналіз останніх досліджень. Ісламізація сучасного світу – міждисциплінарна проблема, яку вивчають історики, політологи, міжнародники, правники, соціологи, культурологи та представники інших наукових напрямків [1–4, 8]. Комплексні суспільно-географічні дослідження процесів ісламізації Європи в українській науці не провадилися.

Виклад головного матеріалу. Термін *ісламізація* походить від назви однієї зі світових релігій, що у перекладі з арабської означає смиренність, покірність. Тих, хто прийняв цю релігію, називають вірними (араб. *муслім*). Звідси виникла інша назва ісламу – мусульманство. В Європі його колись називали магометанством (від латинізованої форми імені основоположника ісламу Мухаммеда).

Загальна кількість мусульман у світі (*умма*) становить понад 2,2 млрд осіб (друга за кількістю вірян релігія після християнства) [13]. Іслам – це найдинамічніша релігія у світі. Демографічний потенціал цієї спільноти справляє у XXI ст. дедалі зростаючий вплив на демографічні, політичні, економічні та соціальні процеси в країнах проживання мусульман і на міжнародні відносини.

У сучасній науковій літературі дотримуються двох підходів до трактування поняття *ісламізація*. У широкому розумінні – це процес трансформації суспільства зі стану *куфр* (невірності) до стану *просвіти* (навернення до ісламу) [10]. Ісламізація триває вже понад 1400 років. Іслам став панівною ідеологією в 57 країнах світу – членах Організації Ісламського Співробітництва (з них 23 країни належать до арабського світу). У 52 державно-адміністративних утвореннях мусульмани становлять понад 50% загальної кількості населення. На територію мусульманського світу припадає 24% площі суходолу.

Важчим за обсягом є політологічне розуміння ісламізації як процесу посилення впливу ісламу в різних сферах державної політики та суспільного життя, а також процесу навернення до ісламу частини або всього народу чи етносу з відмінним від цієї релігії віросповіданням у певному регіоні або країні [7]. Термін *ісламізація* вживають також на позначення політичних рухів за повернення до мусульмансько-правових норм у державному житті (наприклад, рух ісламізації у Пакистані наприкінці 70-х років XX ст.) [6, с. 135].

В «Ісламському тлумачному словнику» термін *ісламізація* трактують так: запровадження приписів ісламу як норм суспільно-політичного життя, що відбувається як «зверху» (внаслідок відповідної політики правлячого режиму), так і «знизу» (під тиском фундаменталістських організацій і впливових релігійних діячів) [5, с. 89–90].

Данський психолог, критик форсованого процесу ісламізації Європи Н. Сеннельс виокремив такі напрямки цього процесу: *ісламізація політичної сфери* (будівництво мечетей, ісламізація юриспруденції, поліцейської та пенітенціарної систем, законодавства); *ісламізація економічної сфери*, зокрема товарів; *ісламізація соціальної сфери* (міське життя і забудова, освіта, соціальні інститути, робочі місця, громадські місця, спортивні споруди і місця загального користування, харчування, торгівля тощо) [10].

У контексті політичного управління вирізняють *вертикальну* та *горизонтальну* ісламізацію. *Вертикальна ісламізація* – це поступова ісламізація інститутів державної влади, що відбувається на трьох рівнях: загальнодержавному, регіональному і локальному. Вона здійснюється в межах уже чинних політичних інститутів і супроводжується поступовою ісламізацією політичної еліти країни. *Горизонтальна ісламізація* стосується ісламізації незалежних від держави громадських інститутів і відносин. Вона спрямована на створення в суспільстві необхідних умов для задоволення соціальних, економічних, політичних і культурних потреб мусульманської спільноти. Для неї характерний розвиток горизонтальних зв'язків, заснування власне ісламських громадських інститутів і груп впливу, що намагаються змінити державу «знизу» [9].

Суттєвим чинником ісламізації сучасної Європи стали глобалізаційні процеси, зокрема посиленням міграції населення. Це призвело до урізноманітнення етнічного і релігійного складу населення регіону. Мусульманське населення Європи неоднорідне за своїм походженням. Одна група мусульманської спільноти сформувалася тут через поступове збройне

захоплення території мусульманами (ісламська експансія) у Середньовіччя, інша – внаслідок мирного переселення мусульман у немусульманські держави (Західна Європа, Східна Європа, Північна Європа).

Мусульманські вторгнення в Європу почалися невдовзі після зародження релігії (610). Це були нетривалі набіги арабів і берберів на візантійську Сицилію (652). Після їхнього вторгнення на Піренейський півострів і падіння королівства вестготів 711 року частиною Арабського халіфату став Аль-Андалус, або Андалусія (зараз це автономна спільнота на півдні Іспанії)¹. Він охоплював територію сучасної Португалії, більшу частину Іспанії і частину Франції. Науковці стверджують, що до X ст. Аль-Андалус мав мусульманську перевагу, оскільки значна частина місцевого населення перейшла на іслам. Це був період Співіснування (*La Convivencia*) на Піренейському півострові, а також золотий вік єврейської культури в Іспанії. Завоювавши Аль-Андалусію, мусульмани створили в Європі окремі емірати. Емірат на Сицилії існував у 831–1091 роках, на Криті – з кінця 820-х рр. до візантійського відродження острова 961 року. Загалом араби протрималися на півдні Італії аж до їхнього вигнання норманами 1072 року.

Християнський контрнаступ, відомий як Реконкіста, поступово відсував політичні утворення мусульман на південь, і християнські королівства стали завойовувати роз'єднані тайфи (дрібні держави) Аль-Андалусії. До 1236 року від мусульманської Іспанії залишилася тільки південна провінція Гранада (з 1238 р. – васальна держава християнського королівства Кастилія). Взяття Гранаді військами католицьких королів 1492 року завершило Реконкісту, закінчило історію ісламської держави на Піренейському півострові. Мориски (маври, або сарацини) – у XV–XVII ст. мусульманське населення Іспанії, що складалося з арабів і берберів – проживало переважно в Гранаді. Однак, ще до XVI–XIX ст. бербери з Північної Африки нападали на прилеглі частини Європи (іноді й на віддалені, як територія сучасної Італії, Франції, Англії, Нідерландів, Ірландії) з метою захоплення рабів-християн для продажу на ринках.

У XIV ст. експансію в Європу розпочала Османська імперія. Вона зайняла європейську частину Візантійської імперії, встановила в регіоні іслам як державну релігію. У період між 1354 р. (Османи перейшли в Європу на Галліполійський півострів) та 1526 р. (битва при Могачі, в якій Османи завдали поразки об'єднаному угорсько-чесько-хорватському військові) Османська імперія завоювала територію нинішньої Греції, Болгарії, Румунії, Албанії, Сербії, Північної Македонії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, Угорщини. Під контролем Османів перебувала більша частина Балкан. Османська імперія на середину XVII ст. досягла Поділля. За Бучацьким мирним договором 1672 року між Річчю Посполитою та Османською імперією, Західне і Східне Поділля стали Османською провінцією.

Османська експансія в Європі закінчилася після поразки у Великій турецькій війні (1683–1699) зі Священною лігою за контроль над землями Південної і Східної Європи. Важливою історичною подією стала битва під Віднем (1683). За Карловицьким договором (1699), Османська імперія втратила більшість своїх завоювань у Центральній Європі (Угорщину, частину сучасної Хорватії, Словенії, Сербії). Кримське ханство анексувала Росія 1783 року.

Протягом XVIII–XIX ст. відступ Османської імперії супроводжувався мусульманськими біженцями з її колишніх провінцій, що пояснює незначну кількість мусульман в Угорщині, Хорватії, Трансильванії (сучасна Румунія). Болгарія, яка перебувала під владою Османів до 1878 р., зберегла порівняно більшу частину місцевих мусульман (помаків).

Сучасна ісламська спільнота у Європі представлена двома групами: умовно автохтонне мусульманське населення та мусульманські спільноти, сформовані мігрантами.

Згідно з цивілізаційним поділом світу С. Гантінгтона, майже усі країни Європи (Північна, Західна, більшість Південної Європи) перебувають у межах Західної (Західно-християнської) цивілізації. Східна Європа (Білорусь, Україна, Молдова, європейська Росія) входить до Православної (Східно-християнської) цивілізації. Окремі регіони південно-східної окраїни (на Балканах, у Криму, на Кавказі) належать до Ісламської цивілізації [2]. На сході та південному сході Європи накладаються дві лінії розмежування: цивілізаційна та глобальна

¹ Про події того часу свідчить назва Гібралтар, що походить від арабської Джабаль аль-Тарік, що означає гора Таріка, або від Гібр аль-Тарік – скеля Таріка. Топонім пов'язаний з іменем Таріка ібн Зіяда, армія якого висадилася на Гібралтар 29 квітня 711 р.

геополітична між Північчю та Півднем. Це зумовлює тут неспокійну геополітичну ситуацію, між- та внутрішньодержавні конфлікти на етнічно-релігійному ґрунті.

Країнами умовно автохтонного поширення ісламу в Європі є Албанія, окремі регіони Боснії і Герцеговини, Сербії, Північної Македонії, Кіпру, Болгарії, Чорногорії, України (АР Крим), Росії (на північному Кавказі – Карачаєво-Черкесія, Кабардино-Балкарія, Північна Осетія – Аланія, Чечня, Інгушетія, Дагестан, а також Татарстан, Башкортостан). Ці території розташовані на південно-східній окраїні Європи. Поширення ісламу тут зумовлене географічним положенням та історичними особливостями розвитку.

Албанія – єдина держава Європи, де мусульмани становлять переважаючу більшість (79,9%) [13]. Масовий перехід албанців – християнського населення – до ісламу відбувся в XV ст. під час Османського володарювання. Здебільшого сучасні албанці сповідують іслам сунітського спрямування (57%). Окрім сунітів, в Албанії проживають бекташі (120 тис. осіб, 2,1% населення), які дотримуються пантеїстичних поглядів. Вони вважають, що іслам, християнство, юдаїзм – єдина релігія. Частка послідовників ісламу значно скоротилася за часів соціалістичного укладу держави, коли релігія була заборонена (1947–1991).

У Боснії і Герцеговині мусульмани становлять понад 60% населення [13]. Це федеративна держава, яка складається з двох утворень: Федерації Боснії і Герцеговини та Республіки Сербської. Округ Брчко перебуває під міжнародним управлінням.

Боснійці (босняки) – єдині ісламізовані слов'яни, які зберегли власний національний статус і мову. Спостерігається відповідність між етнічним і релігійним складом населення країни. Окрім боснійців, іслам у Боснії і Герцеговині сповідують албанці, турки, є його послідовники серед боснійських хорватів і сербів.

На Балканах сформувались автохтонні ісламізовані етнічні групи:

- *косовари (косовські албанці)* – ісламізоване у XIV ст. слов'янське населення, яке ще з IX ст. сповідувало християнство. Проживають у Косові – регіоні Європи з найвищою часткою мусульман у загальній кількості населення (90,0%) [13]. Для Косова характерний збіг етнічного і релігійного складу населення.

Республіка Косово – частково визнана країна на Балканах, незалежність якої визнали 98 держав-членів ООН (станом на 2020 р.). З 1389 р. до 1912 р. регіон офіційно входив до складу Османської імперії. Унаслідок війни 1999 р. між сербами та албанцями край перейшов під контроль ООН (хоча де-юре був автономією у складі Сербії). У 2008 р. парламент Косова проголосив незалежність краю в односторонньому порядку. Україна не визнала суверенітет Косова;

- *помаки* – болгари, що прийняли іслам, розмовляють болгарською мовою з вкрапленнями турецьких слів і великою кількістю старослов'янізмів; проживають здебільшого на півдні та південному сході Болгарії (до 300 тис. осіб), у сусідніх районах Греції (до 50 тис. осіб), а також у Туреччині (до 200 тис. осіб). *Помак* – екзоетнонім, що з болгарської мови означає пособник, поплічник, посіпака;

- *торбеші* – ісламізовані у XV–XVIII ст. македонці, які зберегли власну мову; особливість їхнього існування зумовлена різними впливами (турецьким, болгарським, албанським); проживають у західних районах Республіки Північна Македонія (40–80 тис. осіб), а також у прикордонній смузі Албанії (80–120 тис. осіб). Етнонім *торбеш* має зневажливе значення (від македон. *торба*);

- *горанці* (близько 60 тис. осіб) – мусульманські мешканці південної частини Косово, які розмовляють сербською або діалектом болгарської мови; населяють регіон Гора – трикутник між Косово, Албанією, Республікою Північна Македонія (етнонім походить від назви регіону проживання); після війни 1999 р. багато з них покинули рідні місця, зокрема через загострення відносин з албанцями; більшість горанців нині проживає в Сербії;

- *чорногорці-потурченці* – чорногорці, які прийняли іслам у XVI–XVII ст. Кількість незначна, вони не мають специфічних звичаїв, на відміну від торбешів і помаків.

Умовно автохтонне мусульманське населення сформувало групу країн на Балканському півострові з високою часткою послідовників ісламу в конфесійному складі (рис.). У Західній та окремих країнах Північної і Південної Європи мусульманська спільнота сформувалася переважно внаслідок механічного руху населення у другій половині XX ст. – на початку XXI ст.

До групи з найвищою часткою мусульманського населення (понад 20%) належать Албанія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія (34,9%) [13]. До групи з часткою мусульман від 11 до 20% увійшли Франція і Чорногорія. Висока частка мусульман (6–10%) у Німеччині, Швеції, Швейцарії, Австрії, Нідерландах, Бельгії, Болгарії, Ліхтенштейні. Норвегія, Велика Британія, Іспанія, Італія, Словенія, Хорватія, Греція, Україна становлять групу країн із часткою мусульманського населення від 1 до 5%. У решті країн Європи частка мусульман не перевищує 1%.

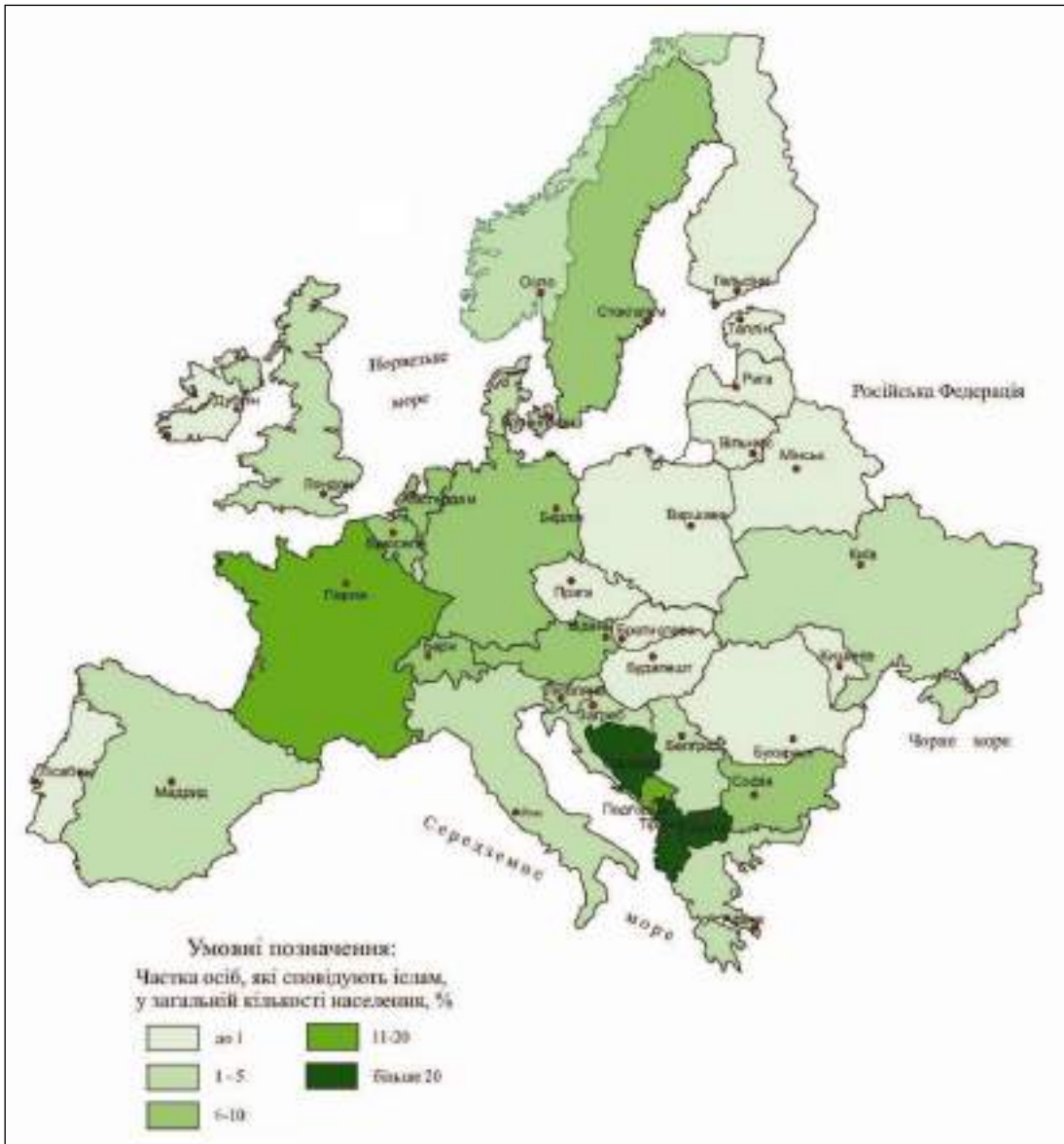

Рис. Поширення ісламу в Європі, 2018 р.

Побудовано за: [13]

Ісламське населення в Україні представлене кримськими татарами (самоназва кримли) – корінний народ тюркського походження, що сформувався на Кримському півострові та степовій частині України (за переписом 2001 р. в Україні проживало 248,2 тис. осіб). Два інші автохтонні тюркомовні народи Криму – кримчаки і караїми – сповідують неортодоксальний юдаїзм.

Новий притік до Європи вихідців із мусульманських країн зумовлений кількома чинниками. Передусім, це деколонізація, що у 1950–1960-х рр. спричинила переїзд численних представників корінних народів колоній (військовослужбовці колоніальних сил, працівники колоніальних адміністрацій, колаборанти з правлячих кіл). Інший чинник міграції з мусульманських країн – це потреба у робочій силі країн Європи. Зі середини 1970-х рр. ця потреба зменшувалася, тому політику залучення іноземних працівників переглянули. Було встанов-

лено жорсткі імміграційні правила, запроваджено програми повернення заробітчан на батьківщину. Однак, ці заходи не зменшили імміграцію, а тільки змінили її модель. Кількість іммігрантського населення Європи й надалі збільшується внаслідок об'єднання сімей і значно вищого рівня народжуваності.

На початку XXI ст. соціально-економічний чинник привабливості Європи для мігрантів знову активізувався. З 2015 р. загострення низки конфліктів у Північній Африці, Південно-Західній Азії зумовили також вимушену міграцію (потік біженців).

Частка мусульман у населенні Європи зростатиме в найближчі десятиліття. За 2010–2016 рр. вона зросла з 3,8% до 4,9% (з 19,5 млн до 25,8 млн осіб), а до 2050 р. може становити 11,2% і понад, залежно від розвитку міграційних процесів. Навіть за нульової міграції частка мусульман все одно зросте приблизно до 7,4% унаслідок високого рівня народжуваності [12]. Найчисельнішу групу іммігрантів становлять марокканці (2,8 млн осіб), турки (2,8 млн осіб), алжирці (1,8 млн осіб) [13].

Висновки. Ісламізація, як процес посилення впливу ісламу в різних сферах державної політики та суспільного життя, є викликом для держав з порівняно новими мусульманськими спільнотами, зосередженими головню у країнах Західної та Північної Європи. Країни-члени ЕС, а також Європейська Комісія розробляють нові моделі для інтеграції мусульман в європейську спільноту. Концепцію мультикультуралізму, яка виявилася неефективною, замінює реляційна модель ісламу, сутність якої полягає у дотриманні трьох головних принципів: соціальна рівність, культурна різноманітність і політична єдність.

У перспективі, з огляду на сучасні реалії, в Європі може виникнути регіональна форма ісламу – європейський іслам (євроіслам), який, дотримуючись фундаментальних ісламських принципів, буде певним синтезом різних культурних традицій і практик (як європейських, так і держав походження мусульман).

Процеси ісламізації Європи, насамперед на основі принципу національного самовизначення (приклад Косова), актуалізують проблему осучаснення відповідно до нових суспільних реалій понять *суверенність, визнана / невизнана держава, суверенна держава*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ацамба Ф. М. Основные направления в исламе / Ф. М. Ацамба, С. А. Кирилин. – Москва : Наука, 2002. – 568 с.
2. Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С. Гантінгтон [пер. з англ.]. – Львів : Кальварія, 2006. – 474 с.
3. Зінько С. Ю. Проблеми інтеграції мусульманських спільнот в Європі: досвід для України / С. Зінько // Наук. збірник НІСД «Стратегічні пріоритети». – 2008. – № 4 (9). – С. 229–240.
4. Малиновська О. А. Міграційна політика Європейського Союзу: виклики та уроки для України / О. А. Малиновська. – Київ : НІСД, 2014. – 348 с.
5. Исламский толковый словарь / [под ред. Г. М. Гогиберидзе]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2009. – 266 с.
6. Релігієзнавчий словник / [за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика]. – Київ : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
7. Ісламізація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ісламізація>.
8. Іслам і сучасний світ: роботи учасників другого і третього Всеукраїнського конкурсу ісламознавчих досліджень молодих учених ім. А. Кримського / [упоряд. М. І. Кирюшко]. – Київ : Ансар Фаундейшн, 2009. – 320 с.
9. Олейник В. И. «Вертикальная» и «горизонтальная» исламизация Западной Европы в контексте миграционного кризиса / В. И. Олейник // Власть. – 2016. – Т. 24. – № 5. – С. 181–184. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.jour.isras.ru/index.php/vlast/article/view/4252>.
10. Сеннельс Н. Что такое исламизация? Попытка подхода к анализу / Н. Сеннельс [пер. с англ. В. Давыдова]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gabblglob.livejournal.com/665205.html>.
11. Hackett C. 5 facts about the Muslim population in Europe / C. Hackett [Electronic resource]. – Mode of access: <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/11/29/5-facts-about-the-muslim-population-in-europe/>.
12. Kettani H. Muslim Population in Europe: 1950 – 2020 / H. Kettani // International Journal of Environmental Science and Development. – 2010. – January [Electronic resource]. – Mode of access: https://www.researchgate.net/publication/241278288_Muslim_Population_in_Europe_1950._._2020.
13. Muslim Population [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.muslimpopulation.com/Europe>.

УДК [[911.3:314.15]:323.11](4)"199"

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ*Ірина Гудзеляк**Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів*

Простежено тенденції міграційних процесів у європейських країнах з кінця ХХ ст. Проаналізовано склад іммігрантів у європейських країнах за країною походження. За часткою іммігрантів у загальній кількості населення, зміною частки державоформуючого етносу за останні 25 – 30 років, країнами походження трьох найбільших імміграційних когорт та характером етнічної спорідненості з корінним етносом проведено динамічний аналіз етнічного складу населення. Виділено три групи імміграційних країн за спільними рисами етнічної динаміки.

Ключові слова: міграція, міжнародна міграція, іммігранти, етнічний склад, державоформуючий етнос, Європа.

THE IMPACT OF MIGRATION ON ETHNIC STRUCTURE OF EUROPE'S POPULATION*Iryna Hudzelyak**Ivan Franko National University of Lviv, Lviv*

The tendencies of migration processes in European countries since the end of 20th century were observed. The composition of immigrants in European countries by the country of origin was analysed. According to the share of immigrants in general amount of population, the change of state-forming ethnos in the last 25-30 years, the countries of origin of the three biggest immigration cohorts and the character of ethnic consanguinity with a native ethnos, the dynamical analysis of ethnic structure of population was conducted. Three groups of immigration countries by their common features of ethnic dynamics were highlighted.

Key words: migration, international migration, immigrants, ethnic structure, state-forming ethnos, Europe.

Активізація міграційних процесів у Європі після розпаду комуністичного блоку держав, лібералізації ринку праці та впровадження нової міграційної політики в Європейському Союзі у 1990-х роках призвело до поступової трансформації етнічного складу населення, що почало виявлятися лише в останні роки внаслідок об'єктивної інерційності етнічної структури населення. Зростання питомої ваги імміграційних контингентів впливає на різні аспекти національної безпеки, особливо етнокультурної та визначає необхідність перегляду й удосконалення соціальної, демографічної та культурної політик європейських країн.

Метою нашого дослідження є виявити зміни етнічного складу населення в імміграційних європейських країнах під впливом міжнародної міграції.

Як відомо, міграційна статистика є недосконалою і неповною. Проте, за даними Міжнародної організації міграцій (МОМ) можна простежити країни вибуття і прибуття легальних мігрантів. У документах та статистичних базах ООН міжнародним мігрантом вважається особа, яка змінила країну постійного проживання на період понад три місяці. У нашому дослідженні не беремо до уваги тимчасових трудових мігрантів, однак варто зазначити, що деякий відсоток таких міграційних когорт з часом переходить у категорію постійних мігрантів.

Формування етнічної статистики в різних європейських країнах має свої особливості, що впливає на її порівнюваність та загалом достовірність емпіричної бази. Так, у переписах населення Франції етно-расова приналежність не враховується, а лише місце народження людини та її батьків, а також громадянство. У Великій Британії у переписах етнічну приналежність довгий час взагалі не визначали, але перепис 2011 р. містив питання і стосовно расової приналежності (білі, темношкірі, азіати, змішані, інші), і стосовно етнічного самовизначення (у межах наперед сформульованих груп до кожного расового типу з можливістю вибрати дві етнічні групи одночасно), і щодо «основної мови». При цьому формулювання переліку расових та етнічних груп не мало в основі наукових класифікаційних схем, а носило

більшою мірою географічні ознаки. У результаті переважна більшість населення країни назвали себе «білими британцями» (в Лондоні таких виявилось лише 44,9%).

Вплив міграції на формування людності окремих регіонів і країн, їхнього етнічного складу відігравав велику роль упродовж усієї історії розвитку суспільства. Водночас з демографічною та етнічною трансформацією, привнесення мігрантами нових елементів культури, обмін інноваціями сприяло соціально-економічним, культурним, політичним змінам. Швидкість суспільних трансформаційних процесів на сучасному етапі є значно вищою, оскільки обсяги міжнародної міграції зростають високими темпами і набули глобального масштабу.

Європа впродовж декількох століть ще від Великих географічних відкриттів була залучена до інтенсивних міграційних процесів. До початку Першої світової війни з Європи в Північну Америку виїхало 32 млн осіб, Південну Америку – 12 млн, Центральну Америку – 7,4 млн, Австралію та Нову Зеландію – 3 млн, а також близько 1,5 млн осіб в Африку [2, с. 11]. Цей період в історії європейської еміграції ґрунтовно дослідив І. Я. Франко. У Зібранні творів у 50 томах, в 44 томі (книга 2), який присвячений економічним працям, написаними в період 1888–1907 рр., 22 статті стосуються безпосередньо еміграції населення Галичини: «Еміграція українського населення», «Чи необхідна еміграція з Галичини?», «Еміграція до Росії», «Спроба з'ясування загадки еміграції», «Загроза еміграції». Учений вважав цю проблему надзвичайно актуальною, адже в період 1890–1910 рр. зі Східної Галичини емігрувало майже 600 тис. осіб, а це більше 9% всього українського населення.

Демографічний вибух (перша фаза демографічного переходу) у Європі в кінці XIX ст. повністю компенсував міграційні втрати і забезпечив подальше зростання населення. Міжвоєнний період характеризувався домінуванням політичних міграцій та суттєво не впливав ні на кількість, ні на етнічний склад населення.

Завершення Другої світової війни вважають початком нового періоду міжнародної міграції, для якого характерне посилення трудової міграції. Швидке економічне зростання супроводжувалось перетворенням Європи з еміграційного на імміграційний регіон. Однак етнічний склад населення змінювався дуже повільно, оскільки величина природного приросту корінного населення перевищувала міграційний притік. До того ж, у географічній структурі трудової міграції в Західній Європі домінували тимчасові мігранти з Південної Європи, міграція загалом була внутрішньоконтинентальною.

До кінця 1960-х років природний приріст в європейських країнах помітно скоротився. Таким чином, уже на початку 1970-х у ФРН та Австрії вперше міграційний приріст перевищив природний, а в Європі в цілому сальдо міжконтинентальної міграції стало позитивним. До кінця 1980-х років, коли змінилися напрямки головних внутрішньоєвропейських міграційних потоків, аналогічні тенденції почали виявлятися ще й у Швеції, Швейцарії, Італії та Греції. А вже на початку 2000-х додатне сальдо міграції перевищило абсолютну величину природного приросту. Так, у 2010 р. міграційний приріст у ЄС був 824 тис. осіб, а природний – 514 тис., причому саме завдяки високій народжуваності серед мігрантів з Азії та Африки [4].

У 2013 р. у результаті переважання смертності над народжуваністю природний приріст набув від'ємних значень, це стало незворотним явищем. Таким чином вперше за всю історію регіону незначне зростання людності забезпечувалося лише міграційним приростом [3]. З початку XXI ст. щорічна кількість іммігрантів у Європі стабільно перевищувала аналогічний показник в Північній Америці. У 2010–2020 рр. позитивне сальдо міграції у Європі щороку становило 1,4 млн осіб, а в Північній Америці – 1,25 млн [6, с. 24]. Додатне сальдо міграції на початку 2020 р. мають більшість країн Європи, за винятком Латвії, Болгарії, Албанії, Сербії, Чорногорії, Боснії та Герцеговини, Хорватії. Отже, з початку XXI ст., коли майже в усіх європейських країнах сформувалась нова модель демографічного розвитку, а притік іммігрантів збільшувався, етнічний склад населення Європи зазнавав найбільш помітних трансформацій.

Величина і напрямки міжнародної міграції в Європейському Союзі залежать від глобальних економічних трендів та політичних криз у сусідніх регіонах (Північна Африка, Близький Схід, пострадянські країни Східної Європи). Пік імміграції в ЄС з-поза меж регіону припав на 2015 рік – 2 млн осіб. Надалі кількість прибулих дещо скоротилася. У 2019 р. у Європі загалом налічували 82,3 млн іммігрантів, що співмірно з населенням сучасної Німеччини

(табл. 1). Найбільша частка іммігрантів у Західній Європі – 15,6%, тоді як у Східній лише 6,9% від усього населення належать до категорії мігрантів згідно підходів МОМ.

Таблиця 1

Динаміка імміграції у Європі*

Субрегіони	Частка іммігрантів від загальної кількості населення, %				Кількість іммігрантів у 2019 р., млн осіб
	1990 р.	2000 р.	2010 р.	2019 р.	
Західна Європа	9,5	11,4	12,8	15,6	30,4
Північна Європа	7,2	8,4	11,3	14,3	15,1
Південна Європа	3,0	5,3	10,6	10,8	16,5
Східна Європа	7,1	6,7	6,5	6,9	20,3
Європа загалом	6,9	7,8	9,6	11,0	82,3

*Побудовано автором за [7].

За кількістю міжнародних мігрантів, які проживають в країні, виділяються Німеччина (14,9 млн осіб), Велика Британія (9,5), Франція (8,4), Іспанія (6,6), Італія (6,3), Швейцарія (2,5), Нідерланди (2,3) та Швеція (2) [3]. Україна у світовому рейтингу посідає 14-е місце, а в європейському – шосте за кількістю іммігрантів, народжених поза межами держави, – 4,964 млн осіб [10, с. 26].

У структурі міжнародних мігрантів країн Європейського Союзу домінують вихідці з ЄС – понад 42 млн осіб [10, с. 85]. Їхня частка найвища в Люксембурзі (майже 74%), в Австрії, Бельгії, Німеччині та Кіпрі – понад 50%.

За останнє десятиріччя у Європі суттєво зросла кількість і питома вага мігрантів, народжених поза межами ЄС. Нині, за даними МОМ, їх налічують понад 38 млн осіб, найбільша кількість – в Німеччині, Великій Британії та Франції [10, с. 85–88]. Однак, частка таких мігрантів у країнах суттєво відрізняється: у Великій Британії, Франції, Ірландії та Мальті – 40–50%; в Іспанії та Швеції – понад 50%; в Словенії та Італії ця частка складає 60–70%; а найвищий відсоток (понад 90%) іммігрантів з-поза меж ЄС у Португалії, Естонії, Литві та Румунії.

У віковому складі мігрантів домінують когорти молодого, репродуктивного віку. Зрозуміло, що у випадку незворотної міграції це матиме суттєвий вплив на диверсифікацію етнічного складу населення іммігрантських держав. Найбільш швидка трансформація етнічного складу населення відбувається у тих країнах Європи, де питома вага міжнародних мігрантів найбільша і продовжує зростати. Якщо не брати до уваги країни колишнього СРСР та СФРЮ, після розпаду яких відбувався інтенсивний обмін населенням (це унеможливило їх порівняння з іншими країнами), на сьогодні найвища частка іммігрантів у Швейцарії, Швеції, Австрії та Мальті (див. табл. 2).

Групування європейських країн за абсолютним скороченням питомої ваги державоформуючого етносу за період майже 30 років (з кінця 1980-х до кінця 2010-х років), часткою іммігрантів у загальній кількості населення, а також країнами походження найбільших імміграційних когорт відображено в табл. 3.

До групи I увійшли європейські країни, у яких мови державоформуючого етносу та найбільших імміграційних когорт належать до однієї мовної групи. До того ж більшість з них, за винятком Ірландії, Швейцарії та Греції, мають нижчу від середньоєвропейського рівня частку іммігрантів. Отже, суттєвих загроз етнокультурній безпеці у цих країнах немає.

До групи II включено держави з домінуванням міжнародних мігрантів з Європи, але приналежних до інших мовних груп. У цій групі лише Угорщина має невеликий відсоток іммігрантів у загальній чисельності населення. У решти західно- і північноєвропейських державах питома вага іммігрантів висока, більшість з них походять з інших європейських, головню слов'янських країн. Лише в Німеччині та Австрії помітно велика доля вихідців з Туреччини.

Група III – це ті країни, у яких зміни етнічного складу несуть значні виклики етнокультурній безпеці, що потребуватиме серйозних державних рішень для налагодження соціальної взаємодії. Посилення етнічного різноманіття обумовлене притоком мігрантів з-поза меж Європи, тобто інших цивілізаційних регіонів, де населення сповідує інші релігії та й загалом має інші світоглядно-культурні цінності. До цієї групи належать держави з тривалим періодом інтенсивної імміграції ще з часів колоніального минулого, отож серед найбільших

міграційних когорт – вихідці з Індії та Пакистану у Великій Британії, Алжиру та Марокко у Франції, в Іспанії значна кількість народжених в Марокко та Еквадорі. За останніх декілька десятиліть зростає кількість турків в Німеччині, іракців у Швеції, сирійців у Нідерландах, Австрії, Данії, Швеції та Бельгії. Ще одна новітня тенденція у сучасній Європі, яку зафіксували упродовж попереднього раунду переписів – послаблення етнолінгвістичного домінування корінних народів європейських країн. Так, у Великій Британії другою мовою повсякденного спілкування після англійської стала польська, витіснивши з цієї позиції пенджабську, урду та бенгальську.

Таблиця 2

Державоформуючий етнос та країни походження іммігрантів у Європі, 2019 р.

Держави	Частка державоформуючого етносу в загальній людності, % ¹		Частка іммігрантів в загальній людності, % ²	Країни народження найбільших імміграційних груп, тис. осіб ³					
	національний етнос	частка		1	2	3	4	5	6
Австрія	австрійці	80,8	19,9	Німеччина	264	Сербія	30	Туреччина	218
Албанія	албанці	82,6	1,7	Греція	30	Італія	8,4	США	2,2
Бельгія	бельгійці	75,2	17,2	Марокко	226	Франція	195	Нідерланди	137
Болгарія	болгари	76,9	2,4	Росія	32	Сирія	14	Туреччина	12
Велика Британія	білі британці	87,2	14,1	Індія	918	Польща	914	Пакистан	605
Греція	греки	91,6	11,6	Албанія	426	Німеччина	111	Грузія	81
Данія	данці	86,3	12,5	Польща	44	Німеччина	38	Сирія	38
Ірландія	ірландці	82,2	17,1	Велика Британія	293	Польща	140	Литва	42
Ісландія	ісландці	81,0	15,7	Польща	16	Данія	3,8	США	2,5
Іспанія	іспанці	86,4	13,1	Марокко	712	Румунія	623	Еквадор	415
Італія	італійці	10,4	10,4	Румунія	1100	Албанія	475	Марокко	451
Нідерланди	голландці	76,9	13,3	Туреччина	205	Суринам	192	Марокко	181
Німеччина	німці	87,2	15,7	Польща	1800	Туреччина	1500	Росія	999
Норвегія	норвежці	83,2	16,1	Польща	106	Швеція	52	Литва	41
Польща	поляки	98,2	1,7	Україна	219	Німеччина	81	Білорусь	80
Португалія	португальці	97,0	8,7	Ангола	159	Бразилія	137	Франція	92
Румунія	румуні	83,4	2,4	Молдова	176	Італія	62	Іспанія	46
Словаччина	словаки	80,7	3,4	Чехія	89	Угорщина	17	Україна	11
Угорщина	угорці	85,6	5,3	Румунія	206	Україна	56	Сербія	42
Фінляндія	фіни	93,4	6,9	Естонія	61	Швеція	43	Ірак	19
Франція	французи	89,4	12,8	Алжир	1600	Марокко	1000	Португалія	688
Чехія	чехи	64,3	4,8	Україна	110	Словаччина	99	В'єтнам	47
Швейцарія	швейцарці	69,5	29,9	Німеччина	363	Італія	274	Португалія	227
Швеція	шведи	80,9	20,0	Сирія	182	Фінляндія	146	Ірак	141

¹ За даними [9].

² За даними [5].

³ За даними [7].

Таблиця 3

Групування держав за характером зміни етнічного складу населення

Групи держав	Частка іммігрантів в загальній людності, %	Абсолютне скорочення частки державоформуючого етносу, % ¹		
		0,0 – -7,0	-7,1 – -14,0	-14,1 – -21,0
I	вище середнього	Греція	Швейцарія	Ірландія
	нижче середнього	Польща Румунія Словаччина Італія Португалія	Албанія	Чехія Болгарія
II	вище середнього	Німеччина	Данія Австрія Норвегія	Ісландія
	нижче середнього		Угорщина	
III	вище середнього	Нідерланди Франція	Велика Британія Іспанія Швеція	Бельгія

¹ Розраховано автором за [1, 9].

У Європі є декілька країн з суттєвим переважанням міжнародних мігрантів, народжених в якійсь одній країні: в Чехії вихідці з України становлять 24% від загальної кількості іммігрантів, мігранти з Росії становлять 60% в Естонії, 49% в Латвії та 36% в Литві, в Словаччині 45% іммігрантів народжені в Чехії, в Словенії 44% мігрантів – вихідці з Боснії та Герцеговини, в Румунії 40% мігрантів з Молдови, 37% міжнародних мігрантів в Угорщині мають румунське походження, в Ісландії вихідці з Польщі становлять 32%, в Люксембурзі чверть мігрантів з Португалії, а в Португалії 22% мігрантів народжені в Бразилії.

Найвищий рівень зворотної міграції характерний Румунії (90%), Литві (86%), Португалії (69%), Польщі та Естонії (по 60%), Латвії (57%), Словаччині (52%). У подальшому найвищі темпи етнічної диверсифікації будуть притаманні Італії та Австрії, оскільки там частка іммігрантів, які повертаються у свою рідну країну становить менше 10% [8, с. 35].

Депопуляція та потужна трудова еміграція з України спричинять дефіцит робочої сили, що активізуватиме державу для розробки імміграційної політики. У цьому випадку Україна має враховувати досвід європейських держав, розуміти тенденції зміни етнічного складу населення під впливом імміграції та оцінювати безпекові наслідки такої політики на майбутнє.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Население мира: демографический справочник / Сост. В. А. Борисов. – Москва : Мысль, 1989. – 477 с.
2. Atlas of Migration [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/sonst_publicationen/atlasofmigration2019_II_web_191023.pdf.
3. Eurostat. Migration and migrant population statistics [Electronic resource]. – Mode of access : https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Migration_and_migrant_population_
4. Eurostat. Population Data [Electronic resource]. – Mode of access: <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population>.
5. International migrant stock 2019: Country Profiles [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/data/estimates2/countryprofiles.asp>.
6. International Migration Report: 2019 [Electronic resource]. – Mode of access : https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/InternationalMigration2019_Report.pdf.
7. IOM. Migration Data Portal [Electronic resource]. – Mode of access : <https://migrationdataportal.org/data>.
8. People in the EU: who are we and how do we live? [Electronic resource]. – Mode of access : <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/7089681/KS-04-15-567-EN-N.pdf/8b2459fe-0e4e-4bb7-bca7-7522999c3bfdstatistics>.
9. The World Factbook [Electronic resource]. – Mode of access : <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>.
10. World Migration Report: 2020 [Electronic resource]. – Mode of access : https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2020.pdf.

УДК 332:331.5]:314.116-022.252

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ РИНКІВ ПРАЦІ В УМОВАХ ПОГІРШЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ

Євген Качан, Роман Кошіль

Західноукраїнський національний університет, м. Тернопіль

У статті розглянуті сучасні особливості формування регіональних ринків праці в умовах тривалого погіршення демографічної ситуації. Встановлені пріоритетні чинники, які впливають на формування попиту і пропозиції робочої сили в регіоні. Метою статті є привернення уваги науковців і фахівців до необхідності глибокого аналізу демографічної ситуації в регіоні, визначення тенденцій у формуванні пропозиції робочої сили і її врахування у балансових розрахунках, задоволення попиту на ринку праці. Пропонуються рекомендації щодо запобігання негативних наслідків очікуваного дефіциту трудових ресурсів. Наукова новизна полягає у тому, що автори рекомендують регіональні ринки праці формувати, виходячи із наявного обсягу економічно активного населення і реальних можливостей росту його чисельності для запобігання дефіциту робочої сили.

Ключові слова: ринок праці, попит і пропозиція, економічно активне населення, демографічна ситуація, депопуляція.

MODERN FEATURES OF REGIONAL LABOR MARKETS IN THE CONDITIONS OF THE DEMOGRAPHIC SITUATION DETERIORATION

Eyvgen Kachan, Roman Koshil

West Ukrainian National University, Ternopil

The article deals with the modern features of regional labor markets formation in the conditions of long - term deterioration of the demographic situation. The priority factors influencing the formation of demand and supply of labor in the region have been identified. The purpose of the article is to draw the attention of scientists and experts to the need for in-depth analysis of the demographic situation in the region, identify trends in labor supply and its consideration in the balance calculations to meet the demands in the labor market. Recommendations are offered to prevent the negative consequences of the expected shortage of labor resources. Scientific novelty is that the authors recommend the formation of regional labor markets, based on the available size of the economically active population and the real opportunities for its growth to prevent labor shortages.

Key words: labor market, supply and demand, economically active population, demographic situation, depopulation.

Важливість регіонального підходу до розв'язання сучасних проблем ринку праці та визначення його соціальних пріоритетів набуває особливого значення в умовах економічних перетворень і структурної перебудови національної економіки, що супроводжується не лише значними зрушеннями в територіально-галузевих пропорціях суспільного розвитку, а й посиленням регіональних відмінностей у чинниках, що характеризують особливості формування ринку праці. Нарощування міжрегіональних контрастів і нагромадження нерозв'язаних соціально-економічних проблем в окремих регіонах привели до загострення соціальної напруги, яка проявляється і в посиленні несприятливих процесів на ринку праці. В умовах посилення глобалізаційних процесів посилюється значущість наукових досліджень щодо оцінки регіональних ринків праці, які значною мірою залежать від спеціалізації економіки регіону, масштабності трансформаційних процесів, обсягів ресурсного потенціалу, можливостей розширення сфери прикладання праці, ефективного використання органами місцевого самоврядування переваг територіально-адміністративної децентралізації для забезпечення гарантій зайнятості населення.

Сучасні особливості формування регіональних ринків праці визначаються системою чинників, серед яких можна виділити такі їх основні групи: економічні, демографічні, соціально-економічні. Сьогодні визначальними у формуванні ринків праці є економічні чинники. Суть останніх полягає в тому що збільшення обсягів виробництва, зростання інвестицій в об'єкти господарювання забезпечують створенню нових робочих місць, сприяють підви-

щенню попиту на робочу силу. Правда, в аграрно-індустріальних регіонах ринок праці формується в умовах масштабної індустріалізації рослинницької галузі, що веде до скорочення попиту на робочу силу. Однак, в цих умовах зростає попит на висококваліфікованих, багатопрофільних фахівців, які здатні освоїти сучасну техніку і технології. Варто відзначити, що в Подільських областях, які характеризуються як потужні аграрні регіони, ринок праці зазнав значних трансформаційних змін суттєво скоротилася зайнятість в аграрному секторі економіки і зросла чисельність зайнятих в третинному секторі економіки. Потрібно зазначити, що аналогічні процеси в останні роки спостерігаються в усіх регіонах України. Формування ринків праці в регіонах України відбувається під впливом кризових процесів і перш за все в промисловому секторі економіки.

Серед економічних чинників істотний вплив на формування ринку праці має обсяг інвестицій в матеріальне виробництво і особливо в трудомісткі галузі. На жаль, обсяги інвестицій в економіку більшості регіонів України є незначними в порівнянні з потребами. Недостатньо інвестицій залучається в галузі харчової промисловості, в технологічне оновлення і реконструкцію переробних підприємств, що впливає на конкурентноспроможність їх продукції. Залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій може стимулювати розвиток малих і середніх підприємств, які б виступали каталізатором створення нових гідних робочих місць і забезпечували високу заробітну плату найманим працівникам.

Кількісні параметри населення, його віково-статеву структуру, чисельність економічно активного населення в регіоні, рівень концентрації населення в населених пунктах, його природний і механічний рух, динаміка міграційних процесів, їх обсяги, напрямки – все це формує демографічну компоненту ринку праці. В умовах депопуляції населення, погіршення віково-статевої структури економічно активної його частини, росту вимог до якості робочої сили, активізує міграційні процеси і особливо зовнішні. Все частіше виникають проблеми з забезпечення промислових підприємств і закладів соціальної сфери кваліфікованою робочою силою. Водночас, вже в близькій перспективі органам місцевого самоврядування доведеться вирішувати проблему працевлаштування маломобільних верств населення і особливо в сільській місцевості, де обмаль робочих місць в бюджетній сфері, відсутні заклади соціальної сфери слаборозвинутий малий і середній бізнес.

Серед чинників формування регіональних ринків праці важлива роль належить розвитку соціальної інфраструктури і оплаті праці. Ці два чинники можна вважати стабілізаторами ринку праці. Низький рівень розвитку соціальної інфраструктури, заборгованість з оплати праці відіграють дестабілізуючу роль в трудонадлишкових регіонах. Сьогодні рівень оплати праці вважається одним з основних чинників мобільності економічно активного населення в аграрно-індустріальних регіонах, де рівень зарплати найманих працівників є нижчим за середньореспубліканський. Особливо це спостерігається там, де в останні роки відбувалися масштабні вивільнення робочої сили з аграрного сектора економіки.

В останні роки зростає роль туризму в регіонах Західної України. Розвиток туризму сприяє росту зайнятості населення оскільки передбачає реконструкцію і розширення рекреаційних об'єктів, будівництво доріг і придорожньої інфраструктури, тобто створюються нові робочі місця в будівельних організаціях, готелях і ресторанах, в закладах побутового обслуговування туристів. Залучення населення в туристичну галузь набуло масштабних обсягів в Івано-Франківській, Львівській і Чернівецькій областях. Обмежені можливості доступу в Крим сприяло росту туризму в Карпати, особливо в зимові місяці. Обслуговування туристів стало основною сферою прикладання праці в багатьох районах згаданих областей. Розвитку туризму в Україні сприяє масова автомобілізація населення і розширення мережі якісних доріг, поліпшення транспортної доступності до багатьох рекреаційних об'єктів. Туризм в багатьох районах України став бюджетоутворюючою галуззю економіки, а в умовах децентралізації може стати важливою сферою самозайнятості населення.

В останні роки розвиток регіональних ринків праці відбувається в напрямку зниження попиту на робочу силу, що посилює в першу чергу міграційні процеси як внутрішні так і зовнішні. Не сприяють стабільності ринків праці постійне вивільнення працівників з органів державної влади і бюджетних організацій, яке здійснюється під гаслом оптимізації зайнятості. Вивільнення працівників при відсутності можливості їх працевлаштування зумовлює поповнення чисельності безробітних. Особливо це стосується людей старше 50 років, а

також тих, що мають обмежені професійні і фізичні можливості тобто належать до низькомобільних груп економічно активного населення. Більшість керівників організацій, які «оптимізують чисельність персоналу» не дбають про створення нових робочих місць для вивільнених, а центри зайнятості населення фактично виконують роль реєстраторів безробітних і видачі їм допомоги з безробіття і то тільки на обмежений термін часу

Впродовж останнього року дестабілізуючу роль на ринку праці відіграє пандемія, яка викликала масове повернення в Україну сезонних мігрантів і осіб, які тривалий час працювали за межами країни. Багато з них працездатного віку і через брак робочих місць не можуть працевлаштуватись на Батьківщині. Таким чином на ринках праці зросла пропозиція робочої сили, але через відсутність можливості працевлаштування зростають масштаби безробіття. Правда, це явище може бути тимчасовим оскільки більшість працездатних заробітчани планують і намагаються повернутися в країни Західної Європи як тільки мене пандемія і будуть зняті обмеження на в'їзд в ці країни, але при умові збереження безвізового режиму для громадян України.

Розглянувши чинники, що впливають на формування регіональних ринків праці потрібно відзначити що в умовах нестабільного розвитку економіки, відсутності добреоплачуваних робочих місць, депопуляції населення майже в усіх регіонах України, низького природного приросту економічно активного населення, від'ємного сальдо міграційного приросту населення знижуються кількісні і якісні характеристики трудового потенціалу країни і кожного регіону зокрема. Яскравим прикладом погіршення демографічної ситуації в регіоні є статистичні дані, які наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Формування чисельності населення у Тернопільській області

Роки	Тис. осіб			На 1000 осіб наявного населення		
	Загальний приріст, скорочення (-)	у тому числі		Загальний приріст, скорочення (-)	у тому числі	
		природний приріст, скорочення (-)	міграційний приріст, скорочення (-)		природний приріст, скорочення (-)	міграційний приріст, скорочення (-)
1990	3,6	1,7	1,9	3,1	1,4	1,7
2000	-7,0	-5,2	-1,8	-6,1	-4,4	-1,7
2010	-4,8	-3,8	-1,0	-4,4	-3,5	-0,9
2020	-7,2	-6,9	-0,3	-6,9	-6,6	-0,3
<i>Сільська місцевість</i>						
1990	-3,0	-2,5	-4,9	-4,4	-4,4	-3,7
2000	2,6	-5,0	7,6	4,0	-7,7	11,7
2010	-4,8	-4,4	-0,4	-7,7	-7,1	-0,6
2020	-7,2	-5,5	-1,7	-12,7	-9,7	-3,0

Аналіз динаміки чисельності економічно активного населення свідчить про те, що в переважній більшості регіонів спостерігається процес скорочення його кількісних параметрів і погіршення віково-статевої структури. Таким чином відбувається зменшення пропозиції на регіональних ринках праці. Істотний вплив на обсяги пропозиції робочої сили має зовнішня міграція. В Україні останнім часом спостерігається парадоксальна ситуація, коли на ринку праці попит на робочу силу перевищує пропозицію, про що свідчать дані Тернопільського обласного центру зайнятості населення. Так, протягом січня-квітня 2019 року, роботодавці Тернопільщини інформували службу зайнятості про наявність 16,8 тисяч вакансій, а станом на 1 травня 2019 кількість зареєстрованих безробітних в області становила 8944 особи. З іншої сторони в країні існує надлишок робочих місць, що вимагають високого рівня кваліфікації працівників і одночасно державна служба статистики оприлюднює дані про наявність вільних вакансій, але низькооплачуваних, а центри зайнятості населення публікують дані про брак висококваліфікованих працівників робітничих професій.

Наростання дефіциту трудових ресурсів в окремих регіонах стримує реалізацію інвестиційних проектів, особливо трудомістких, оскільки для їх реалізації довелося б залучати робочу силу з інших регіонів, що вимагало б додаткових капіталовкладень. Тому при виборі інвестиційних проектів для кожного регіону необхідно аналізувати в них демографічну ситуацію, тобто вивчати віково-статеву структуру населення, рівень освіти, кваліфікаційну

структуру трудових ресурсів, мобільність осіб працездатного віку, виявляти рівень заінтересованості окремих груп населення в набутті новій професій тобто в перекваліфікації.

Аналізуючи сучасну демографічну ситуацію в Україні, викликає занепокоєння динаміка змін чисельності економічно активного населення. За останні десятиріччя його кількість зменшилося практично на 4,2 млн. осіб. Оскільки пропозиція на ринку праці формується в основному з економічно активного населення і вже у найближчі роки будуть загострюватися проблеми забезпечення робочою силою окремих галузей економіки. Лише у Волинській, Рівненській, Закарпатській, Чернівецькій областях і в м. Києві трудовий потенціал не зазнав істотних змін [7, 37]. Необхідно підкреслити, що істотний вплив на формування регіональних ринків праці мають міграційні процеси. Наслідком інтенсивних зовнішніх міграцій, які масштабно зросли після запровадження безвізового режиму є зменшення обсягів пропозиції робочої сили на внутрішньому ринку праці. Оскільки у міграційних процесах беруть участь в основному особи активного працездатного віку, зазвичай, високого рівня освіти і кваліфікації, погіршується якісна структура робочої сили, яка претендує на робочі місця внутрішнього ринку праці.

Дослідження показують, що в останні роки зменшується чисельність зайнятих у неформальному секторі економіки (табл. 2). За рахунок цієї групи населення у певній мірі відбувається процес заміщення на ринку праці тих, що емігрують закордон, а тіньова зайнятість буде зменшуватись при умові більш високої заробітної плати в легальному секторі економіки.

Таблиця 2

Структура зайнятого населення України і її динаміка, тис. осіб

	Структура зайнятості	01.01.2012 р.		01.01.2018 р.		2018 р. в % до 2012 р.
		кількість	%	кількість	%	
1.	Усього зайнятих	20324,2	100	16156,4	100	79,5
	у т. ч.					
	наймані працівники	12093,8	59,5	9112,6	56,4	75,3
	зайняті в неформальному не секторі	4704,9	23,1	3695,6	22,8	78%
	самозайняті	3525,5	17,4	3347,8	20,8	94,9

Підсумовуючи викладене потрібно визнати, що в регіонах існують значні відмінності у процесах формування ринків праці, які фактично зумовлюють їх сучасні особливості.

Висновки

1. Погіршення демографічної ситуації означає скорочення природного приросту населення, оскільки у переважній кількості регіонів показники смертності у рази перевищують показники народжуваності.

2. В останні роки скорочується чисельність економічно активного населення і, насамперед, за рахунок порівняно високого рівня смертності населення у працездатному віці, зокрема чоловіків.

3. Наявність у регіонах об'єктивних причин, що зумовлюють активізацію зовнішньої міграції та викликають скорочення чисельності економічно активного населення.

4. Брак робочих місць, низька заробітна плата, неефективна податкова політика зумовлюють проблеми формування внутрішніх ринків праці, що особливо характерне для аграрно-індустріальних регіонів України.

5. Сільська місцевість фактично вичерпала свої можливості, як джерело дешевої робочої сили для покриття її дефіциту в будівництві та аграрному секторі економіки.

6. Пасивна роль держави у формуванні еміграційних процесів зниження тіньової зайнятості сприяють розвитку самозайнятості населення.

7. Свідоме ігнорування демографічних проблем вже сьогодні викликає негативні тенденції у формуванні регіональних ринків праці і вже у найближчій перспективі може гальмувати розвиток національної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Близнюк В. В.* Освітньо-кваліфікаційна диспропорція регіонального ринку праці України / В. В. Близнюк // Економіка і прогнозування. – 2019. – № 2. – С. 101–119.
2. Демографічна та соціальна статистика / Населення та міграція з 1990-го по 2019 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : ukrstat.gov.ua
3. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Про зайнятість населення : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №24.
5. Про місцеве самоврядування : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – №24.
6. *Качан Є.* Регіональна політика ринку праці : монографія / Є. Качан, О. Обухівський. – Тернопіль : Економічна думка, 2005. 176 с.
7. *Качан Є.* Проблеми формування трудового потенціалу України в умовах проведення територіальної децентралізації / Є. Качан, А. Кошіль, Н. Кошіль // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. – Тернопіль, 2019. – №24. – С. 33–42.
8. *Качан Є.* Зайнятість населення України в контексті збереження його трудового потенціалу / Є. Качан, А. Кошіль // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України. – Тернопіль, 2018. – №23. – 140 с.
9. *Лібанова Е. М.* Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна економіка. – 2018. – №2. – С. 11–26.

УДК 331.5:004(084.3):001.891.7(477.83)

МОНІТОРИНГ ЯК СКЛАДОВА ГЕОІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ

Уляна Садова¹, Ольга Гринькевич², Роман Теслюк³

¹Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

²Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

*³Державна установа «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього
НАН України», м. Львів*

Метою дослідження є розробка науково-практичних рекомендацій щодо застосування методів геопросторового аналізу до моніторингу реалізації інтелектуального потенціалу випускників регіону. Основні результати полягають у розробці методики моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти регіону. Новизна дослідження полягає в доповненні концептуальної схеми Моніторингу рекомендаціями щодо відстежування характеристик працевлаштування випускників з використанням методів геопросторового аналізу (з врахуванням ознак масштабу території).

Ключові слова: ринок праці, ринок освітніх послуг, випускник, працевлаштування, регіон, моніторинг.

MONITORING AS A COMPONENT OF A GEOINFORMATION SYSTEM OF GRADUATES EMPLOYMENT

Uliana Sadova¹, Olga Grinkevich², Roman Tesliuk³

¹«Lviv Polytechnic» National University, Lviv

²Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

*³State Institution «Institute of Regional Research named after M. I. Dolishniy
of NAS of Ukraine», Lviv*

The purpose of the research is to develop scientific and practical recommendations for the use of geospatial analysis methods to monitor the implementation of the intellectual potential of graduates from this region. The results are used in the development of a methodology for monitoring the employment of graduates of higher education institutions and rising the professional education in the region. The novelty of this study is to supplement the conceptual Monitoring scheme with recommendations for tracking vector characteristics and trends in graduate employment changes by using methods of geospatial analysis (by considering the scale of the territory).

Key words: labor market, educational services market, graduate, employment, region, monitoring.

Вступ. Функціонування сучасної національної економіки України перебуває у стані переважаючого цілої низки механізмів її забезпечення – фінансово-економічного, інфраструктурного, інституційного, і, навіть, національного. Кожен з них – не просто сукупність підходів, технологій, засобів, інструментів реалізації глибоких і структурних реформ у державі (адміністративно-територіальної, земельної органів правопорядку, системи охорони здоров'я, державної служби, держуправління та ін.), але й «жмут» соціально-економічних проблем, пов'язаних із наростанням «кадрових деформацій» (через старіння професіоналів, недостатню конкурентоздатність окремих соціальних груп на ринку праці, втрату трудового потенціалу через зовнішню трудову міграцію). Дефіцит фахівців на регіональних ринках праці блокує виконання регіональних соціально-економічних програм, запуск інвестиційних бізнес-проектів тощо. Нині, незважаючи на COVID-19, Україна продовжує втягуватися у величезну війну за інтелект. На фоні згорання виробництва, частково чи повністю віддалена робота продовжує набирати обертів (гібридний формат). Виграти вказану війну в умовах глобальних загроз некерованості кіберпростору й міжнародного тероризму, появи бар'єрів для вільної торгівлі і міграції, небезпеки пандемії, яка може забрати десятки тисяч людських життів, екологічних лих, – означає заявити про себе як про сучасну цивілізовану державу. Особлива місія у цьому плані покладається на державу, як основного «координатора» політики відновлення балансу

ринку праці між структурами попиту і пропозиції на робочу силу. Усе це пояснює високу актуальність створення у державі моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої та професійно-технічної освіти (ЗВО та ЗПТО). Оскільки на різних рівнях організації територіальної суспільної системи (ТСС) – національному, регіональному, локальному, поселенському, – кар'єра випускників супроводжується просторово-часовими особливостями, зростає доцільність використання для побудови вказаного моніторингу геоінформаційних технологій. Досвід розробки таких інструментів є у різних сферах наукових знань [1–7].

Виклад основного матеріалу. Мета даного дослідження полягає в розробці науково-практичних рекомендацій щодо застосування методів геопросторового аналізу до моніторингу реалізації інтелектуального потенціалу випускників регіону (розширення функції аналітики та візуалізації результатів моніторингу). Це давало б змогу не тільки отримувати точні структурно-кваліметричні (перш за все, кількісні) дані про стан справ у проблемній сфері гармонізації зв'язків ринку праці та ринку освітніх послуг, але й відстежувати векторні характеристики і тенденції їх змін з врахуванням ознак масштабу території. Виявлення просторово-часових особливостей формування та реалізації кар'єри випускників ЗВО та ЗПТО з наступною розробкою сценаріїв їх оптимізації передбачає збір, обробку, узагальнення великих масивів інформації. Це доцільно робити з використанням сучасних методів та технологій геоінформаційних систем (ГІС).

Результати дослідження. Світовий досвід показує, що ідея розробки та запровадження моніторингу працевлаштування випускників навчальних закладів не є новою в системі управління якістю освіти. Передові країни нагромадили немалий досвід національних підходів до моделювання ситуації [2]. Україна у цьому плані розпочала реальні кроки відносно недавно. Цікаво, що підготовча робота у державі активізувалася паралельно серед представників різних наукових чи адміністративних структур (міст Києва, Львова, Рівного). Проте, тільки з 2017 року дослідження розпочалися на системній основі: колективом науковців Львівщини² було започатковано реалізацію трирічного Проєкту регіонального розвитку «Моніторинг реалізації інтелектуального потенціалу випускників ЗПТО і ЗВО прикордонного регіону: соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення» (далі – Проєкт) в рамках секторальної підтримки ЄС (Напрямок «Розвиток людського потенціалу»). У 2020 році у Львівській області завершується виконання цього Проєкту. Ініціатором Проєкту є Львівська обласна державна адміністрація (ЛОДА), замовником – Департамент економічної політики ЛОДА. На даний час виконання Проєкту дало змогу розробити: 1) Моніторинг конкурентоспроможності ЗВО і ЗПТО регіону за критеріями ефективної зайнятості випускників; 2) Веб-портал «Індикатори якості та ефективності професійної і вищої освіти Львівщини» (<https://intellectlviv.com>).

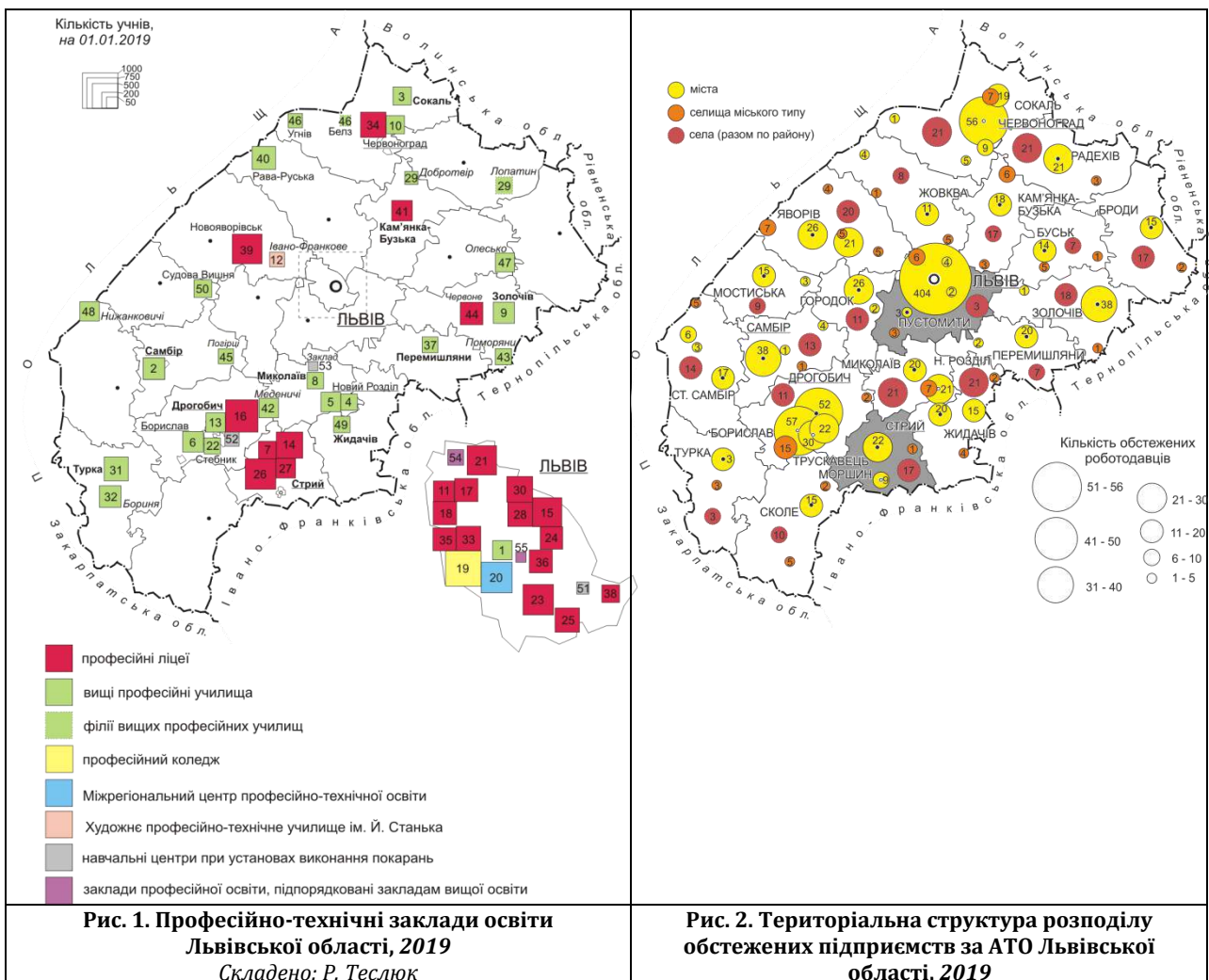
За результатами апробації методики моніторингу працевлаштування випускників закладів вищої і професійної освіти Львівщини (далі – Моніторинг) авторському колективу вдалося розробити низку принципів положень щодо його проведення в інших областях України (зокрема, пропозиції щодо програмно-методологічних засад формування інтегрованої бази даних з використанням статистичних, адміністративних, соціологічних методів; правил доступу відповідальних про проведення моніторингу до системи захищених персональних даних про випускників; принципів відкритості та прозорості процедур проведення моніторингу для основних стейкхолдерів). Важливим моментом для забезпечення реальних змін у системі якості освіти є використання результатів щодо оцінки економічної ефективності бюджетних витрат на вищу та професійну освіту за критеріями працевлаштування; покращення якості освітніх програм навчальних закладів, для розробки регіонального замовлення на підготовку кадрів тощо.

Критичне осмислення здобутого досвіду у процесі виконання Проєкту дозволило поставити питання потреби поглиблення дослідження, побудови системи геоінформаційного моніторингу працевлаштування випускників, яка б ґрунтувалася на структурно-функціона-

² До складу робочої групи увійшли науковці Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного університету «Львівська політехніка», Державної установи «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України». Для реалізації завдань, пов'язаних із опитуванням випускників, залучені фахівці Львівського навчально-методичного центру професійно-технічної освіти (випускники ЗПТО), а також Київського міжнародного інституту соціології, громадської організації «Центр «Соціальні індикатори» та ТзОВ «Полстер», які спеціалізуються на онлайн дослідженнях.

льному та атрибутивному підходах. Якщо у першому випадку йдеться про врахування ієрархічності територіальних рівнів, множинності вихідних даних, можливості аналізувати динаміку і моделювати процес працевлаштування випускників, то у другому – про створення концептуальної схеми програмно-методологічних та інших заходів щодо збору і інтеграції статистичної, соціологічної, експертної інформації вибірковими методами не лише за організаційною ознакою (що власне й зроблено, блок «Статистичні дані»), але й за геопросторовою, тобто з метою її подальшого моделювання й візуалізації (блок «Геодані»). Принциповим моментом у даному випадку є організація збору інформації на суцільній основі.

Моделювання й візуалізація геоданих про працевлаштування випускників конкретної території передбачає використання набору інструментів, з допомогою яких здійснюється розробка і створення програмних продуктів (тематичні геоінформаційні системи, атласні інформаційні системи, електронні атласи, експертні системи тощо), а також візуальні моделі (карти, схеми, графіки). Просторові моделі створюються у відповідності з часовими параметрами. На даний час реалізація вказаного Проєкту супроводжується низкою картографічних матеріалів, окремі з яких наведено нижче (рис. 1, рис. 2).

Для належної геопросторової візуалізації результатів обстеження роботодавців Львівської області була розроблена картосхема розміщення об'єктів мережі регіону станом на початок 2019 року (Назва «Територіальна структура розподілу обстежених підприємств за адміністративно-територіальними одиницями (АТО) Львівської області»). Розподіл підприємств проведено за їхньою величиною (великі, середні, малі), кількістю у кожному населеному пункті, а також розташуванням у розрізі сільської та міської місцевості (рис. 2).

Новизна дослідження. Матеріали, які отримуються з допомогою геоінформаційного моніторингу, можна використовувати для створення у державі Інтернет-атласу «Якість сис-

теми освіти в Україні: працевлаштування випускників, соціальне партнерство, державне і регіональне замовлення». У перспективі потенціал геоінформаційних технологій у дослідженні професійно-технічної та вищої освіти регіону може бути реалізовано у частині аналізу міграційних потоків вступників, учнів та випускників закладів ПТЗО й ЗВО. Зважаючи на особливості фінансування закладів ПТЗО, важливим є аналіз співвідношення між місцями постійного проживання абітурієнтів, навчання учнів та працевлаштування випускників ПТЗО. Зображення та аналіз потоків вступників та випускників ЗВО дасть змогу оцінити міграційні втрати конкретних об'єднаних територіальних громад (ОТГ) та районів. З огляду на це, доцільною є розроблення функціоналу ГІС-карти з узагальненим знеособленим відображенням потоків вступників до кожного з ПТЗО та ЗВО регіону та випускників до місць їхнього працевлаштування в розрізі ОТГ. Такий аналіз відобразатиме також привабливість та роль ПТЗО та ЗВО для конкретної ОТГ (району, області), особливо це матиме значення для закладів у малих містах, смт та селах.

Висновки. Пропонований Моніторинг є системою, яка має складну структуру взаємопов'язаних блоків та компонент. Він може розглядатися у якості складової геоінформаційної системи працевлаштування випускників території (країни, регіону) з наділеними можливостями побудови просторово-часових моделей, здатних відображати зміну параметрів працевлаштування випускників. Тобто, бути передумовою для вироблення прогнозів та сценаріїв їх зміни. Важливо, що у пропонованій системі може враховуватися адекватність показників у розрізі різних рівнів організації ТСС. Реалізація принципу єдності об'єктивних і суб'єктивних оцінок може здійснюватися через взаємозв'язаний аналіз об'єктивних даних працевлаштування випускників і суб'єктивних оцінок основних стейкхолдерів регіонального ринку праці, котрі отримуються з допомогою соціологічних опитувань. Пропонована система моніторингу здатна давати можливість вдосконалювати принципи прийняття управлінських рішень при розробці програм розвитку системи освіти територій різного масштабу. Включення в аналітичну діяльність великих масивів інформації, використання Інтернет-технологій, спрощеність процедури відображення статистичної і соціологічної інформації, її доповнення і оперативна зміна – це реальні чинники автоматизації процесу аналізу працевлаштування випускників, підвищення оперативності і ефективності роботи органів державної влади та місцевого самоврядування в Україні при виробленні регіональної політики в освітній сфері, а також регіональної політики ринку праці та зайнятості населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Де Мерс* Географические информационные системы [пер. с англ.] / Де Мерс, Н. Майкл. – Москва : Дата+, 1999. – 489 с.
2. *Давидчук В.* Методи ландшафтного картографування з використанням ГІС та інших комп'ютерних технологій / В. Давидчук, Л. Сорокіна, В. Родіна // Вісник Львів. ун-ту. – Сер. географічна. – Львів, 2004. – Вип. 31. – С 263–270.
3. *Козаченко Т. І.* Теоретичні аспекти геоінформаційного моделювання. / Т. І. Козаченко. – УГЖ. – Київ, 2009. – № 4. – С. 51–56.
4. *Круглов І. С.* Геоологічна інформаційна система Українського Мармарошу: Модельна ділянка «Квасний» / І. С. Круглов, Т. І. Божук // Вісн. Львів. ун-ту. – Серія геогр. – 2004. – Вип. 30. – С. 159–166.
5. *Топчиев А. Г.* Геопланировочная парадигма в украинской географии / А. Г. Топчиев, В. В. Яворская // Теория социально-экономической географии: современное состояние и перспективы развития : материалы междунар. науч. конф. – Ростов н/Д : Изд-во ЮФУ, 2010. – С. 89–98.
6. *Грицевич В.* Геопросторова організація логістичної системи в оптимізаційній транспортній задачі / В. Грицевич // Вісник Львів. ун-ту. – Сер. географічна. – 2016. – Вип. 50. – С. 131–140.
7. *Тикунов В. С.* Геоинформационный мониторинг: инструмент пространственно-временного анализа миграции населения / В. С. Тикунов, В. С. Белозеров, Н. А. Щитова, А. Н. Панин, А. А. Черкасов // Вестник Московского университета. Сер. 5. География. – 2015. – С. 33–39 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://vestnik5.geogr.msu.ru/jour/article/view/112>.
8. *Гринькевич О. С.* Міжнародний досвід моніторингу працевлаштування випускників та шляхи його адаптації в Україні / О. С. Гринькевич, У. Я. Садова, О. О. Левицька // Демографія та соціальна економіка. – 2019. – № 1(35). – С. 126–138 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <https://dse.org.ua/archive/35/8.pdf>.

УДК [911.3:[616.9:578.834]-048.53]](100)

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ ПАНДЕМІЇ COVID-19 У СВІТІ

Ярослав Івах

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Розглянуто особливості розгортання пандемії COVID-19 та супутні із нею проблеми. Проаналізовано політичні, економічні, демографічні чинники поширення пандемії. Звернена увага на особливості проходження сучасної пандемії та недостовірність статистики захворювань у багатьох країнах. Виявлено багато соціально-економічних проблем та негативних тенденцій розвитку сучасного суспільства. Охарактеризовано розгортання пандемії за регіонами світу. Запропоновано типологію країн світу, щодо ефективності реагування на поширення пандемії та їхньої економічної і соціальної політики. Показано особливості прояву пандемії у різних країнах світу. Зроблено висновок про важливість використання великої маси статистичної інформації щодо COVID-19 у майбутніх суспільно-географічних дослідженнях збалансованого розвитку людства.

Ключові слова: пандемія, чинники поширення, географія пандемії, локдаун, типологія країн.

HUMAN-GEOGRAPHICAL PERSPECTIVE OF THE COVID-19 PANDEMIC SPREAD IN THE WORLD

Yaroslav Ivakh

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

Features of the COVID-19 pandemic spread and related problems are considered. The political, economic, demographic factors of the pandemic spread are analyzed. Attention is paid to the peculiarities of the current pandemic and the inaccuracy of disease statistics in many countries. Many socio-economic problems and negative trends in current society have been identified. The spread of the pandemic in the regions of the world is characterized. The typology of the countries concerning efficiency of response to spread of a pandemic and their economic and social policy is suggested. The features of the pandemic manifestation in different countries of the world are shown. It is concluded the importance of using a large amount of statistical information on COVID-19 in future socio-geographical studies for sustainable human development.

Key words: pandemic, factors of spread, geography of the pandemic, lockdown, typology of countries.

Здавалось, що в постіндустріальну епоху з її високими технологіями людство повинно забути про такі явища, як пандемії. Проте надзвичайне скупчення людей у мегаполісах та забруднення довкілля тисячами нових сполучень хімічних елементів зумовлюють інтенсивні мутації живих організмів, зокрема і вірусів. В умовах глобалізації пандемії поширюються надзвичайно швидко. Так було на початку ХХ ст., коли вірус грипу, відомий як «іспанка», у 1918–20 рр. зумовив численні людські жертви (від 20 до 50 млн. осіб). Сучасна пандемія COVID-19 має ще вищі темпи поширення і стрибкоподібний характер. Осередки епідемії дуже часто збігаються із вузлами авіаперевезень та великими урбанізованими районами.

Пандемія виявила багато соціально-економічних проблем та негативних тенденцій розвитку сучасного суспільства та міжнародних організацій. При висвітленні поширення пандемії практично онлайн (інформатизація, діджиталізація) з'явилося дуже багато недостовірної і фейкової інформації через свідоме чи несвідоме викривлення, зокрема і керівництвом окремих великих держав (постправа). Відбулася певна переоцінка технологічних та економічних можливостей суспільства. Найбільших втрат зазнали ті галузі, які останніми роками були драйверами економічного розвитку. Введення жорстких карантинних заходів зумовило колапс економіки (локдаун). Як не дивно, найбільш ефективними у боротьбі з коронавірусом виявилися ліки розроблені десятки років тому (парацетамол, ібупрофен, азитроміцин – еритроміцин). Сучасна наука не змогла спрогнозувати ні темпів, ні шляхів

поширення, ні наслідків пандемії. Щоб дати відповіді на ці виклики потрібні трансдисциплінарні дослідження багатьох науковців, зокрема і географів.

Через дев'ять місяців після офіційного оголошення ВООЗ пандемії COVID-19 вже можна робити детальніші висновки про її масштаби та географічні особливості поширення. Після поширення у Центральному Китаї вона перестрибнула до Ірану та розвинених країн Європи і США. Пандемія, на диво, (і на щастя) на початку залишила осторонь сусідні з Китаєм дуже густозаселені країни. Поширення коронавірусу все більше зміщується із сфери трагедії окремих людей та емоційного сприйняття лікарями, журналістами, звичайними обивателями вобласть статистики. Страшні на початку сотні тисяч хворих і тисячі померлих перетворилися у десятки мільйонів і мільйони. Пандемія за масштабами втрат вже перевищила відповідні показники від грипу, пневмоній, туберкульозу. Але до того, щоб людство набуло соціального імунітету до цієї хвороби, ще дуже далеко, адже навіть 100 млн. захворілих – це лише трохи більше 1% населення світу.

Для того, щоб у певній країні отримати соціальний імунітет, треба щоб перехворіло або було вакциновано не менше 2/3 населення. Наприклад, для набуття такого імунітету в Україні треба, щоб протягом двох років щоденно захворювало 16–17 тис. осіб. Жодна з країн (наприклад, Швеція чи Білорусь), які тривалий час відмовлялися від карантину, поки що не наближаються до рівня соціального імунітету. Тобто, коронавірус може поширюватися по земній кулі впродовж багатьох років, а не двох, як спочатку прогнозували медики, якщо не буде знайдена ефективна і достатньо дешева вакцина від цієї хвороби.

У європейських країнах та США вже підвели підсумки статистики смертності. Виявляється, що померлі від коронавірусу мало змінюють загальну статистику. Винятком є старші вікові групи, де смертність зростає на 10% і більше. Проте багато країн світу на досить тривалий час вводили жорсткий карантин (локдаун), оскільки світова медична система, особливо у бідних країнах, виявилася не готовою до таких темпів і масштабів пандемії. Без введених обмежень пандемія COVID-19, цілком можливо, повторила б сценарій іспанського грипу на початку ХХ ст. і обумовила десятки мільйонів смертей.

Для суспільної географії (конкретніше медичної географії) пандемія коронавірусу, як спеціальний об'єкт дослідження, буде цікавою вже ближче до її завершення, коли стануть зрозумілі її загальні результати. Сучасна статистика, яка базується на національних даних, є сильно деформованою. Але саме ця деформованість статистики, щодо кількості захворювань та смертності, може надати цікаву інформацію про політичні, економічні та соціальні особливості окремих країн та регіонів.

Для пересічного користувача на різних інтернет-ресурсах в першу чергу показують кількість захворілих і кількість померлих. Проте, дуже важливою є також кількість проведених тестів, частка виявлених захворювань і частка померлих від загальної кількості захворілих. У середньому серед протестованих виявляють 10 – 15% хворих, а частка смертей серед захворілих складає 5–10%. Певні відхилення від цих показників можна пояснити віковою структурою населення, рівнем розвитку медицини чи іншими причинами, але аномальні відхилення – переважно свідчать про фальсифікацію статистичних даних.

Пандемія спочатку мала певну приуроченість до специфічних природних умов території. Адже найбільша частка заражень і смертей у Китаї припала на м. Ухань, в Італії на Ломбардію, тощо. Загальний тренд поширення коронавірусу мав напрям з південного сходу на північний захід, переважно у субтропічних або прилеглих (з приходом весни і потепління) помірних широтах. Станом на кінець березня 2020 р. можна було констатувати такий шлях розгортання масових осередків пандемії: м. Ухань (31° пн.ш., низовина посеред низькогір'я); міста Кум – Тегеран (35° пн.ш., плато оточене горами); Ломбардія (46° пн. ш., рівнина і передгір'я Альп); близька до цього Каталонія і м. Мадрид (плато посеред гір); штат Нью-Йорк (41° – 42° пн. ш., рівнина на межі з низькогір'ям); штати Вашингтон, Каліфорнія, Колорадо. Бачимо певну схожість географічного положення і природних умов вказаних територій.

За період поширення пандемії можна виявити політичні, економічні, демографічні та соціальні чинники що впливають на її поширення та офіційне висвітлення. Коронавірус показав не лише беззахисність окремої людини але й слабкість багатьох диктаторських чи авторитарних режимів.

Політичним ладом часто обумовлюється не лише масштаби, але й сам факт визнання пандемії. Відсутність демократичних інституцій та вільної преси в *авторитарних країнах*, байдужість до власного населення обумовлюють повне заперечення пандемії (КНДР, Туркменістан), заниження показників захворюваності і смертності, завищення кількості протестованих і вилікуваних. Наприклад, російська пропаганда постійно наголошує на великих проблеми Європи і США, про неефективність їхніх систем охорони здоров'я та державних інституцій і про ефективну боротьбу з коронавірусом у самій РФ, аж до розробки першої у світі вакцини.

У *демократичних країнах*, через узгодження між різними гілками влади, дещо сповільнюється оперативність прийняття рішень, часом існує занадто велика довіра до свідомості громадян. Це сприяє швидкому поширенню захворювання. Особливо це помітно в великих інтеграційних об'єднаннях (ЄС) чи великих федеративних державах (США, Бразилія).

Для поширення пандемії важливою є політична карта регіону, розміри та конфігурація країн, кількість країн сусідів, особливості проходження кордонів. Наприклад, у Німеччині COVID-19 поширювався від її південних і західних сусідів, у той час як східні кордони залишалися відносно безпечними.

Інколи вагомою стає позиція *керівника країни*. Поряд з авторитарними керівниками Росії, Білорусі, довго масштаби пандемії применшували президенти США, Мексики, Бразилії, за що ці країни зараз розплачуються надзвичайно швидкими темпами поширення епідемії.

Особливо складно виявити масштаби пандемії у країнах, де відбуваються військові конфлікти. До цього часу в Ємені виявлені трохи більше 2 тис. випадків зараження коронавірусом, у Сомалі – менше 5 тис., у Сирії – менше 10 тис. випадків, хоча у сусідніх країнах кількість захворілих у десятки і сотні разів більша.

Зрозуміло, що дуже важливими є економічні чинники. *Бідні країни* просто не мають коштів для того, щоб робити масові тестування. Цим частково пояснюється нібито невелике поширення хвороби у більшості регіонів Африки, у бідних країнах Латинської Америки. У цих країнах недостатньо коштів на ліки для подолання пандемії. Тому вони дуже залежати-муть від міжнародної гуманітарної допомоги. Зате, *розвинені країни* інколи запізнюються із карантинними рішеннями, боячись масштабів економічних втрат, що вимірюються сотнями мільярдів доларів (США, Велика Британія, Нідерланди).

Практика введення локдаунів, коли країни потрапляють до міжнародних «червоних зон», змусила керівництво окремих держав із розвиненим туризмом маніпулювати даними по кількості захворювань. У більшості Середземноморських країн різке зростання кількості інфікованих дивним чином збіглося із завершенням курортного сезону. У кінці жовтня в Туреччині кількість хворих не перевищувала 2 тис. осіб, а у кінці листопада (після снігопаду в Анталі) – вона зрізко зросла до понад 30 тис. осіб. Єгипет обмежує показники кількома сотнями інфікованих для того, щоб не відлякувати туристів.

Важливим фактором для розвинених країн є велика частка людей похилого віку, які є у найбільшій групі ризику. Цим пояснюється значно вища, ніж в інших регіонах, частка смертей у більшості країн Європи (найвищі відносні показники у Сан-Марино та Андоррі). Зате країни з переважанням молодого населення мають кращі умови для набуття соціального імунітету, оскільки молодь легше переносить цю хворобу.

Густозаселені країни мають багато проблем із соціальним дистанцюванням. Найбільше це проявляється у величезних мегаполісах, де зафіксована найбільша частка захворювань (Ухань, Мілан, Нью-Йорк, Москва тощо). Зате тут набагато легше вчасно доправити хворого до лікувального закладу. Країни з низькою густотою населення мають певні переваги через сповільнення передачі коронавірусу.

Серед соціальних чинників вагому роль грають релігійні обряди і традиції, звички повсякденного життя, рівень розвитку охорони здоров'я та сангігієни. Навіть у малозаселених країнах є можливості для масових зібрань, що пояснюються релігійними святами чи традиціями. Важливою є також інформаційна картина щодо проходження пандемії. Через засоби масової інформації можна викликати паніку навіть у країнах з низьким рівнем захворюваності, або створити хибне уявлення про її відсутність там, де є тисячі смертей.

Для того, щоб уявити масштаби поширення пандемії коротко зробимо її огляд у 2020 р. Перші випадки захворювання коронавірусом були зафіксовані ще у кінці 2019 р. (тому й

COVID-19) в Китаї. Але сучасні генетичні дослідження показують, що у грудні вірус був вже присутній і в Європі і США. У січні – лютому епідемія розпочалася у Східній Азії і найбільше захопила Китай, Південну Корею, Японію. Можливо вже тоді вона досягнула Росії, але була стримана там холодами і малолюдністю. У лютому коронавірус якимись дивним чином обминув густозаселену Південно-Східну і Південну Азію (багато аналітиків прогнозували поширення хвороби саме там) і масово почав вражати населення Ірану. Незважаючи на досить тісні зв'язки Ірану та Китаю, такий осередковий характер поширення пандемії вимагає детальніших досліджень. З Ірану хвороба поширилася на Туреччину та весь Близький Схід, хоча в Ізраїлі та Туреччині вона активно почала тестуватися лише в квітні, а в країнах Перської затоки – в травні. Також з Ірану, ймовірно через Азербайджан, вона потрапила до інших регіонів Росії, а також до Туркменістану й Афганістану.

Саме в лютому через гірськолижні курорти в Австрії та Швейцарії (про таке навіть і подумати ніхто не міг) коронавірус почав активно поширюватися по Європі. Вибухнувши в Італії, пандемія почала швидко поширюватися в Іспанії, Швейцарії, Франції і, разом з потеплінням, зсувалася на північ і схід. У березні і на початку квітня її швидкість дещо гальмувала нетипово холодна погода у Центральній Європі і неправдива статистика у Білорусії та Росії. Проте, у той самий час небувалих масштабів досягнула пандемія у США, які за лічені тижні обігнали країни Європи і за кількістю хворих, і за кількістю смертей. Ймовірно, що вірус у США був занесений дещо раніше різними шляхами з Європи та Азії, але активно проявився із настанням потепління.

Зі США, Китаю, Європи (і не тільки) хвороба мігрувала до Латинської Америки, поширюючись спочатку вздовж Анд, а потім вже захопила інші країни. У цьому регіоні найбільш мозаїчна картина захворювань. Тут COVID-19 зробив найбільш яскравий зріз усіх суспільних проблем, що дає змогу у новому світлі розглядати соціально-економічну географію регіону. У кінці травня, на жаль, виявився ще один осередок поширення хвороби – Південна Азія, що поряд з Близьким Сходом, усупереч всім прогнозам, стала одним з лідерів за кількістю захворювань. Ці регіони та тропічні країни Латинської Америки спростували тезу про те, що в умовах високих температур вірус сповільнить своє поширення. Спад масштабів пандемії у Європі можна пояснити, не настанням потепління а жорсткими карантинними заходами.

Як вже зазначалося, різні країни по різному реагують на саму пандемію та на її наслідки. Можна виділити 6–7 основних моделей поведінки урядів країн. Ранжуємоїх від повного заперечення до введення ефективного локдауну та успішного подолання пандемії: заперечення → ігнорування через політичні чи економічні причини → примусове визнання → самоізоляція та набуття соціального імунітету → запізниле і недостатнє введення карантинних заходів → жорстке ведення карантинних заходів; → повне тестування майже всього населення країни.

Різні моделі поведінки країн під час пандемії

1. Окремі тоталітарні режими забороняють навіть згадувати про пандемію COVID-19. Кращими прикладами цього є Туркменістан, де за використання захисної маски могли заарештувати, та КНДР, яка з запізненням ввела карантин, але цього не визнає.

2. Чимало бідних країн Африки, Азії і, навіть, Латинської Америки змушені ігнорувати пандемію, оскільки в країнах відбуваються громадянські конфлікти і немає коштів на тестування та подолання пандемії (Сирія, Ємен, Сомалі, Гаїті, Південний Судан).

3. Ігнорування, фальшування чи використання пандемії з політичною метою (Росія, Іран, Китай, Білорусь, В'єтнам).

4. Шлях набуття соціального імунітету через самоізоляцію, окремі карантинні обмеження та високий рівень розвитку системи охорони здоров'я (Швеція, Ірландія, Нідерланди).

5. Запізниле введення недостатніх карантинних заходів, що перевантажують систему охорони здоров'я і зумовлюють високу смертність (Італія, Іспанія, Бельгія, Велика Британія, США, Бразилія).

6. Вчасне введення карантинних заходів при недостатньому рівні розвитку охорони здоров'я, обмеженої кількості тестів (Україна, Молдова, Індія, Мексика).

7. Вчасне введення карантинних заходів, масове тестування та ефективне лікування (Японія, Південна Корея, Тайвань, Німеччина).

Звичайно, з часом таку типологію можна вдосконалити виділивши певні типи і під-типи, але для цього потрібний триваліший час для систематизації. Перейдемо до конкретної характеристики поширення пандемії у різних регіонах та країнах світу, з одночасним аналізом різних чинників, що впливали на її розповсюдження.

Розпочалася тоді ще епідемія COVID-19 із Східної Азії, її серцевинного району – Уханьської агломерації. За версією китайської влади, прийняті жорсткі карантинні обмеження та китайська система охорони здоров'я, дозволили ефективно побороти пандемію, скоротивши показники щоденної захворюваності і смертності до одиничних випадків (смертей від COVID-19 в КНР не фіксували впродовж кілька місяців). Це ніби підтверджується протіканням пандемії у сусідніх Південній Кореї, Тайвані, В'єтнамі. Усі вони зупинилися на дуже низьких показниках захворюваності, що різко контрастують навіть з іншими країнами Азії. Порівняння масштабів і темпів пандемії Китаю із Європою і Америкою ставить під сумнів достовірність інформації із цієї країни. Китай вже обігнали не лише всі великі і середні країни Європи, Азії й Америки, але й дуже малі держави, такі як Катар, Бахрейн та ін. Тому вже десятки країн світу висувають вимоги щодо детальнішого розслідування пандемії в Китаї.

З незначним запізненням розпочалася пандемія у Південно-Східній Азії. Спочатку лідером за показниками захворюваності був Сінгапур, у якому проводили масове тестування населення. Згодом його швидко обігнали майже всі великі країни регіону, які влітку були одними із лідерів за темпами поширення пандемії в світі. Дивним винятком є В'єтнам, Камбоджа, Лаос і Таїланд, у яких показники в десятки разів менші. Тривалий карантин, що був введений у країнах Південної Азії, особливо жорсткий в Індії, на певний час зупинив поширення коронавірусу у цьому найбільш густозаселеному регіоні світу. Але навіть високі травневі температури не змогли зупинити поступове зростання кількості хворих, а Індія за цим показником зайняла друге місце у світі. Вслід за захворюваністю росла і смертність, але Індія здатна виробляти за ліцензіями західних компаній велику кількість ліків та вакцин.

Середня і Південно-Західна Азія регіони із дуже суперечливою і неповною статистикою. Лідерами поширення COVID-19 є великі країни Туреччина та Іран (хоча іранська статистика ймовірно сфальшована). За загальною кількістю виявлених хворих їх швидко наздоганяють багаті країни Перської затоки, які вирішили протестувати максимально можливу кількість населення. Але кількість смертей тут невелика, що пояснюється молодшим віковим складом населення та якісною медициною. В бідних країнах з громадянськими конфліктами (Ємені, Сирії) показники виявлення хвороби є мізерними, що є абсолютно неправдоподібним. Величезна кількість проведених тестів в Казахстані та Узбекистані, при невеликій кількості захворілих і померлих, також викликає недовіру. Ці та інші країни Середньої Азії (окрім Туркменістану) все-таки визнали факт пандемії, але, швидше за все приховують її розміри.

Величезні показники кількості хворих і померлих (відповідно понад 20 млн. та 450 тис. осіб) у Європі пояснюються значною часткою людей похилого віку та невчасним введенням карантинних заходів. Великі країни (Велика Британія, Франція, Італія, Іспанія) мають між собою схожі показники, що відрізняються в деталях. Кращою виглядає ситуація у Німеччині та Польщі, зате значно гіршою у Бельгії та Нідерландах, якщо брати до уваги відносні показники.

Під час першої хвилі пандемії країни Центрально-Східної, Південно-Східної Європи та країни Балтії, завдяки вчасному встановленню карантину та свідомій поведінці населення змогли втримати низькій рівень захворюваності і смертності. Окремо слід проаналізувати Білорусь та Росію, які довго не хотіли визнавати факту пандемії через політику своїх лідерів. Білорусь офіційно ввела карантин лише восени, хоча існував громадський рух самоізоляції та інформування «Баста». В Росії оголошений гібридний карантин, у вигляді вихідних днів, був припинений з 12 травня на піку розвитку хвороби. Ці країни вирізняються: величезною кількістю тестів; в рази меншою часткою хворих серед протестованих у порівнянні із середніми даними; дуже низькими показниками смертності. Все це наводить на думку, що кількість хворих тут може бути більшою в рази, а померлих – в десятки разів.

Не поступається показникам Європи Північна Америка, з майже ідентичними цифрами на кінець 2020 р. Темпи розвитку захворювання тут були безпрецедентними і перевищити

США у майбутньому зможе хіба що Індія. У США максимальне поширення COVID-19 також приурочене до великих мегаполісів, особливо Нью-Йорка. Але хвороба поширилась по всій країні, що добре видно на картах інституту Дж. Гопкінса. Канада і Мексика змогли стримати першу хвилю пандемії, але восени кількість хворих і померлих тут також почала зростати. Аномальними є показники смертності в Мексиці (3 місце у світі), де помирає практично кожний десятий інфікований.

У країнах Центральної Америки, Карибського басейну та Південної Америки можна виявити всі виділені раніше типи країн, щодо ставлення до пандемії. Вражає низька кількість тестів, яка в разі поступається європейським країнам. Дуже висока частка протестованих мають виявлену хворобу. У Бразилії, Перу, Аргентині це кожен третій, у Гондурасі – кожен другий. Фантастична різниця між країнами сусідами. Гаїті за кількістю хворих поступається Домініканській республіці у 15 разів, Нікарагуа – Коста-Ріці у 30 разів. Найбільша кількість захворілих припадає на гірські країни або великі агломерації. Завдяки молодшій віковій структурі смертність у Латинській Америці значно менша, ніж у США та Європі, але реальні цифри втрат у Бразилії, Гаїті, Венесуелі, Нікарагуа, Болівії можуть бути дуже великими.

Низькі показники поширення COVID-19 в Океанії пояснюються її віддаленістю, малолюдністю та ефективними заходами найбільших країн – Австралії і Нової Зеландії. Цей регіон може відносно спокійно очікувати вакцину від коронавірусу, оскільки загальна їхня потреба складе лише десятки мільйонів доз. Поки що відносно менше хворих (менше 3 млн. осіб) та темпи поширення пандемії в Африці, за винятком крайнього півдня та півночі. Половина виявлених захворювань на континенті припадає на ПАР та Марокко. Теплий клімат центральних регіонів дозволяє легше переносити пневмонії та розгортати польові шпиталі. Якщо й справді віруси реагують на термічні умови, то в Африці у них буде ідеальна можливість переміщуватися з півночі на південь і навпаки. В Африці, як і в Америці, може вийти своєрідна гойдалка поширення вірусу за сезонами року, з точкою опори в районі екватора. Єдине, що може врятувати Африку від високої смертності – це молода вікова структура населення. Але, для того, щоб підтвердити чи спростувати ці тези – потрібне масове тестування населення, на яке в африканських держав просто немає коштів.

Можливість спостерігати за пандемією онлайн і спрощує, і ускладнює завдання дослідника. За щоденними зведеннями інколи губляться загальні тенденції. На зміну країнам Східної Азії, що були на початку списку в лютому, та Європи (в березні), згодом прийшли США та країни Латинської Америки і різних регіонів Азії. Але ми можемо стверджувати, що і в 2021 році картина буде надзвичайно динамічною.

Україна здебільшого підтверджує загальні закономірності поширення епідемії і поряд з Молдовою, має найнижчі відносні показники тестування населення в Європі. Це означає, що хворі у легкій формі у нас просто не фіксуються, але при цьому на кінець року Україна ввійшла до 20 країн світу у якісь кількість захворілих перевищила 1 млн. осіб.

Висновки. Географи можуть запропонувати своє бачення розкриття механізмів поширення пандемії, враховуючи комплекс політичних чинників та напрацьовану методичку суспільно-географічних досліджень. Спочатку визначився чіткий вектор її поширення від Уханя через Тегеран до Мілана і Нью-Йорка, який можна було пояснити природними та соціальними чинниками. Надалі хвилі пандемії поширювалися безсистемно, охоплюючи той чи інший регіон світу. Це знівелювало твердження епідеміологів про пригасання пандемії влітку та розгортання другої хвилі лише у кінці року. Насправді, чітко виражені дві хвилі поширення пандемії можемо спостерігати лише в Європі.

Проходження пандемії має чітко виражену тижневу ритміку. Найбільша кількість виявлених захворювань припадає на середу – п'ятницю, дещо менша на суботу (особливо в мусульманських країнах) та на неділю – понеділок (у християнських країнах). Відсутність добової динаміки (Росія, Білорусія, Іран) швидше за все свідчать про фальсифікацію даних.

Поширенню пандемії сприяла нігілістська поведінка багатьох політиків авторитарного типу, серед яких керівники Росії, Білорусі, США, Бразилії, Мексики, Туреччини та багатьох інших країн. Багато запитань викликає майже фантастичне припинення пандемії в Китаї, яка у рейтингу країн за кількістю захворілих поступово опускається до сотого місця. COVID-

19 немов скальпелем розкрив багато політичних, економічних та соціальних проблем сучасного людства.

Пандемія глибоко проникла у гірські райони, що швидше всього пов'язано із масовим розвитком туризму. Від неї сильно постраждали гірські довгожителі. На кінець 2020 найвищий рівень смертності (понад 1000 смертей на 1 млн. мешканців) спостерігаємо в Андоррі, Сан-Марино, Боснії і Герцеговині, Словенії, Північній Македонії, Італії, Іспанії, Перу. Швидко наближаються до цього показника інші гірські країни – Грузія, Вірменія та ін.

З'ясувати реальні обсяги пандемії практично неможливо через політичні спекуляції або відсутність коштів на масове тестування населення, особливо у зонах сучасних конфліктів. За оцінками ВООЗ до кінця 2020 року могло перехворіти до 20% населення. Якщо врахувати початок масової вакцинації в окремих регіонах світу, то до середини 2021 року за рахунок природного та набутого імунітету в окремих країнах Європи, Східної Азії, США можна зупинити швидке поширення хвороби. Проте COVID-19 у найближчі роки ще матиме значний вплив на світове господарство і змусить людство швидше переходити до «зеленої економіки та політики».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Всесвітня організація охорони здоров'я (WHO) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.who.int/emergencies.
2. *Садуорт Дж.* Походження COVID-19 / Дж. Садуорт // BBC-NEWS 25.12.2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.BBC.com.
3. Worldometr [Electronic resource]. – Mode of access : www.worldometers.info/coronavirus.

УДК 338.48-32(477)"2020"

РОЗВИТОК ЕКСКУРСІЙНОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОСТКОРОНАВІРУСНОГО ХОЛОДУ

Мирослав Білецький, Любов Котик

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Проаналізовано особливості розвитку туристичної сфери світу та України в умовах COVID-19. Узагальнено втрати сфери у результаті пандемії та входження у період рецесії спричинений коронавірусним холодом. Розкрито ознаки коронавірусного холоду та його деструктивний вплив на розвиток туризму. Наголошено на потенціалі екскурсійного туризму, що у час пандемії орієнтований на короткотривалі і маловіддалені подорожі та виступає осердям розвитку туристичної галузі держави. Зазначено унікальні екскурсійні маршрути укладені за туристично-екскурсійними районами України. Обґрунтовано, що екскурсійний туризм є підґрунтям розвитку сфери туризму у посткоронавірусний період, генерує широкі можливості для бізнесу, залишає глибокий соціальний слід.

Ключові слова: туризм, екскурсійний туризм, пандемія COVID-19, коронавірусний холод, економічні виклики.

DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN SIGHTSEEING TOURISM IN THE CONDITIONS OF THE CORONAVIRUS DROUGHT

Myroslav Biletskyi, Liubov Kotyk

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The article analyzes the development of the tourism sector in Ukraine and across the world in the conditions of COVID-19. It outlines the losses of the sector and the start of the recession period caused by the pandemic and the economic drought. The signs of the coronavirus drought and its destructive influence on tourism development are revealed. Emphasis is placed on the potential of sightseeing tourism, which is focused on short and close trips during the pandemic and comes to the forefront of the development of the country's tourism industry. Unique excursion routes designed according to the travel and excursion regions of Ukraine are identified. The study proves that sightseeing tourism is the basis for the development of tourism in the post coronavirus period, it generates ample opportunities for business and leaves a deep social trace.

Key words: tourism, sightseeing tourism, COVID-19 pandemic, coronavirus drought, economic challenges.

Екскурсійний туризм у структурі туризму України

Екскурсійний туризм (ЕТ) є одним із видів туризму, що виокремлюється у руслі пост-модерного підходу до означення туризму і розвитку туристичної діяльності. З позиції поведінково-мотиваційного підходу він означається видом туризму націленого на отримання нового досвіду, неабияких вражень та емоційного задоволення від ознайомлення з природними та історико-культурними об'єктами довколишньої території, її мешканцями та їхнім способом життя тощо [3]. ЕТ займає чільне місце у структурі туризму України. Хоча офіційна статистика не провадить окремого обліку обсягів туристичних потоків за ЕТ, проте він є переважаючим у внутрішньому туризмі та як елемент доповнення (гібридизації) присутній у міжнародному туризмі. Про це свідчить діяльність суб'єктів господарювання на території держави, структура туристичних турів за популярними напрямками, інформаційне наповнення головних туристичних порталів держави тощо.

Пік ЕТ в Україні припадає на 2007–2014 рр., коли в державі активізувався внутрішній туризм і власне екскурсійна діяльність та характеризується низхідною динамікою розвитку після 2014 р., яка спричинена загостренням воєнно-політичної ситуації на сході держави й окупацією АР Крим [7]. Зокрема 2007 р. туроператорами і турагентами обслужено 2,16 млн внутрішніх туристів, що на 59,6% більше показника 2000 р. і на 371,8% показника 2018 р. (рис. 1). На 2014 р. припадає максимум розвитку власне екскурсійної діяльності в Україні:

1,175 млн екскурсантів (рис. 2), що майже вдвічі більше показника 2013 р. і в тридцять разів — показника 2017 р. (39,6 тис. осіб).

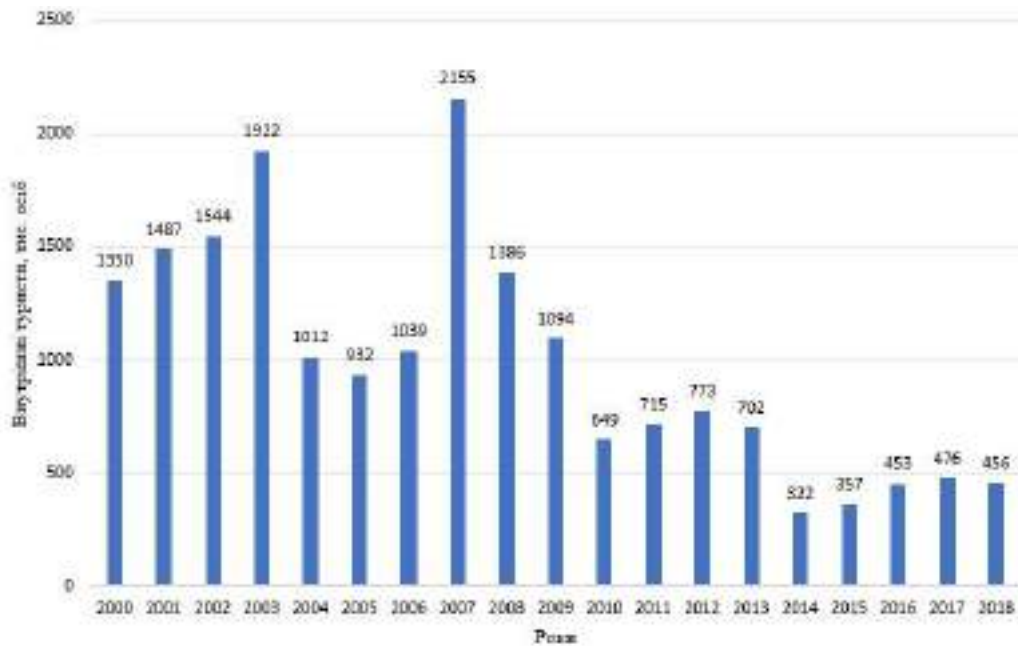

Рис. 1. Кількість внутрішніх туристів, обслугованих туроператорами та турагентами
Побудовано за: [15]

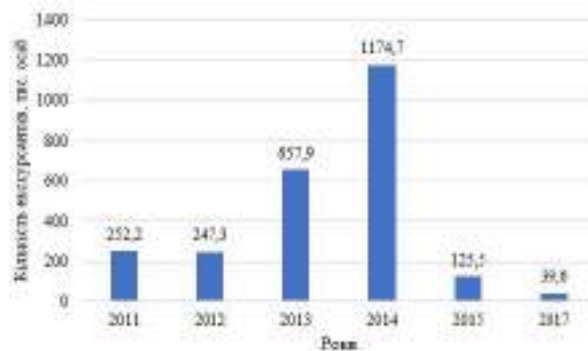

Рис. 2. Кількість екскурсантів, обслугованих туроператорами та турагентами
Побудовано за: [15]

Дозвілля і відпочинок є мотивами подорожі, які тісно пов'язані з ЕТ. Їх, як мету туристичної поїздки у 2018 р. означили 56,9% внутрішніх і 97,5% виїзних туристів України; 2001 р. цю мету означили 66,7% і 97,4% туристів відповідно (рис. 3).

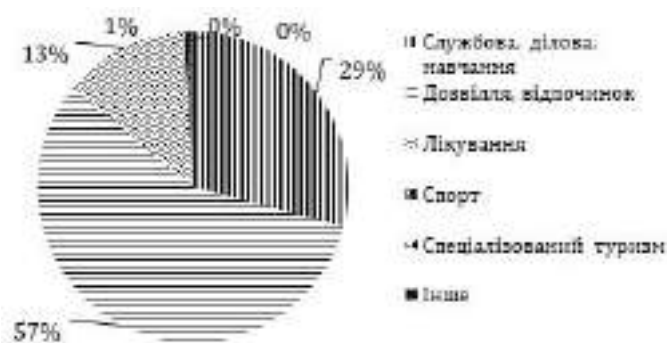

Рис. 3. Розподіл внутрішніх туристів, обслугованих туроператорами та турагентами за метою поїздки, 2018. Побудовано за: [15]

У 2018 р. екскурсійну діяльність на території України де-юре здійснювали 199 суб'єктів господарювання (30,7% юридичні особи і 69,3% фізичні особи-підприємці) [15], що максимально локалізувалися у Львівській (51 од.), Одеській (21 од.) областях і м. Києві (24 од.). Де-факто, за даними порталу UA.IGotoWorld.com [19], послуги з ЕТ в Україні надають 702 суб'єкти господарювання, найбільше з яких розташовано на території Одеської (186 од.), Львівської (65 од.) і Запорізької (58 од.) областей.

ЕТ в Україні характеризується розмаїтістю розроблених та апробованих туристичних турів. Туристичний портал UA.IGotoWorld.com надає інформацію про активні 1242 екскурсійні тури прокладені територією України: 305 турів (24,6%) — одноденні, 342 (27,5%) — вихідного дня, 595 (47,9%) — кількадевні (2-5 днів). Тури охоплюють широке коло природно- (1230 об'єктів — заповідники, національні парки, окремі озера й гори, пам'ятки садово-паркового мистецтва, унікальні природні ландшафти тощо) (рис. 4) й історико-краєзнавчих об'єктів екскурсій (4442 архітектурно-історичні комплекси — пам'ятники, музеї, палаци, фортеці та ін.) (рис. 5). Також він містить інформація про унікальні об'єкти екскурсій: храми (1933 од.), об'єкти культури (427), індустриальні об'єкти (65), містичні місця (26 од.) тощо.

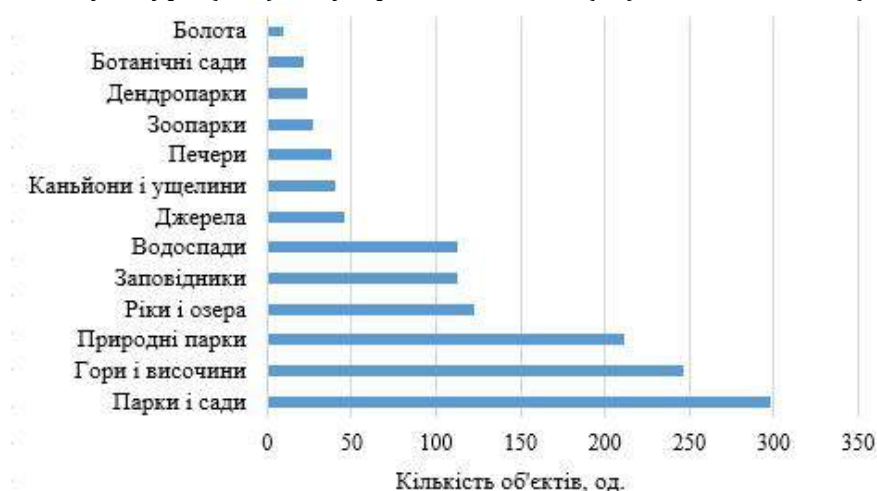

Рис. 4. Природно-краєзнавчі об'єкти ЕТ
Побудовано за: [19]

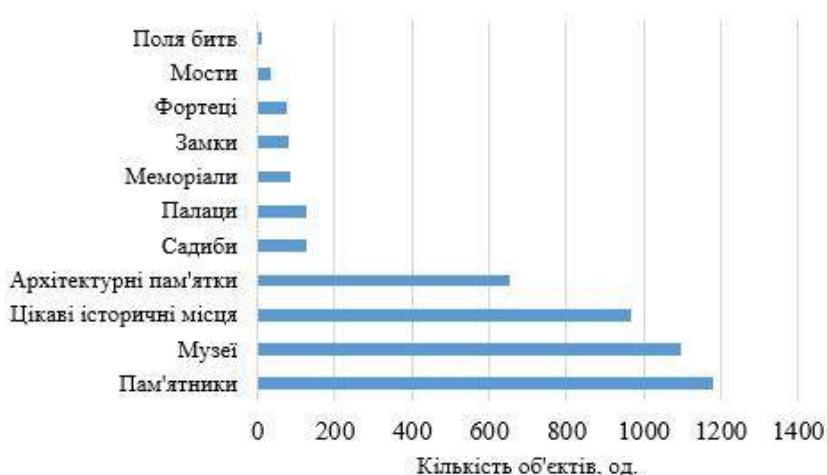

Рис. 5. Історико-краєзнавчі об'єкти ЕТ
Побудовано за: [19]

Найпопулярніші об'єкти ЕТ в Україні (2019): Кам'янець-Подільський замок, Джуринський водоспад, оз. Сиваш, заповідник Асканія-Нова, затока Бакота, оз. Біле (Рівненська обл.), Свято-Успенська Почаївська Лавра, Хотинська фортеця, Блакитні озера (Чернігівська обл.), Соляна шахта (м. Соледар), Аерокосмічний музей (м. Дніпро), Софіївський собор.

У розрізі областей, потенційні подорожуючі (2019) найбільше цікавляться об'єктами ЕТ в Одеській, Закарпатській і Львівській областях (табл. 1); найменше — у Кіровоградській,

Донецькій, Луганській областях і АР Крим. Зниження потенціалу зацікавлення до останніх зумовлено тимчасовою окупацією АР Крим у 2014 р. та воєнно-політичною нестабільністю на сході Донецької і Луганської областей [7].

Таблиця 1

Зацікавлення об'єктами ЕТ України, 2019

Ранг	Регіон	Рівень зацікавлення туристами, %	Найвідвідуваніші об'єкти (топ-3)
1	Одеська обл.	7,59	Ринок «Привоз», пляж «Дельфін», пляж «Чорноморка» (м. Одеса)
2	Закарпатська обл.	7,06	Замок Паланок, оз. Синевир, Географічний цент Європи (с. Ділове)
3	Львівська обл.	6,52	Площа Ринок (м. Львів), Золочівський замок, водоспад Кам'янка
4	Київська обл.	6,20	Саенаторій Пуща-Водиця, Київське водосховище («море»), Софіївський собор
5	Дніпропетровська обл.	5,82	Аерокосмічний музей (м. Дніпро), Шолоховський (Токівський) водоспад, Свято-Покровський храм (с. Рубанівське)
6	Херсонська обл.	5,20	Оз. Сиваш, заповідник Асканія-Нова, Херсонський гранд-каньйон (с. Станіслав)
7	Івано-Франківська обл.	4,99	Аквапарк «Цунамі» (м. Івано-Франківськ), стежка Довбуша (м. Яремче), «Стометрівка» (м. Івано-Франківськ)
8	Хмельницька обл.	4,81	Кам'янець-Подільський замок, с. Бакота, Бакотська затока
9	Запорізька обл.	4,27	Єлисеївський кар'єр, Нудистський пляж на Федотовій косі (с. Кирилівка), о. Хортиця (м. Запоріжжя)
10	Тернопільська обл.	4,10	Джуринський водоспад, Свято-Успенська Почаївська лавра, печера Кришталева (с. Кривче)
11	Черкаська обл.	4,03	Могила цадика Нахмана (м. Умань), Тарасова гора (Чернеча гора, м. Канів), садиба Нарішкіних-Шувалових (м. Тальне)
12	Житомирська обл.	3,86	Будинок рибалки на острові кохання (с. Старий Солотвин), Коростишівський кар'єр, Соколовський кар'єр
13	Харківська обл.	3,85	«Фельдман Екопарк» (с. Лісне), аквапарк «Джунгли» (м. Харків), парк Саржин Яр (м. Харків)
14	Вінницька обл.	3,83	Лядівський скельний монастир (с. Лядова), Дитячий центр ROSHEN (м. Вінниця), палац Потоцьких (м. Тульчин)
15	Полтавська обл.	3,70	Гора Пивиха (сміт Градизьк), пам'ятник Полтавській галушці (м. Полтава), Бузковий гай (сміт Диканька)
16	Миколаївська обл.	3,67	Кінбурнська коса, Актоський каньйон, Національний природний парк Бузький Гард
17	Рівненська обл.	3,61	Оз. Біле, Тараканівський форт (Дубенська фортеця, с. Тараканів), джерело Святої Анни (с. Онішківці)
18	Чернівецька обл.	3,49	Хотинська фортеця, Свято-Вознесенський монастир (с. Банчени), Національний університет імені Юрія Федьковича
19	Чернігівська обл.	3,46	Блакитні озера (с. Олешня), заповідник Качанівка, Чернігівський Вал
20	Сумська обл.	2,44	Оз. Чеха (м. Суми), Музей шоколаду (м. Тростянець), садиба «Круглий двір» (м. Тростянець)
21	Волинська обл.	2,34	Замок Любарта (м. Луцьк), оз. Світязь, Луцький зоопарк
22	Кіровоградська обл.	2,24	Дендропарк (м. Кропивницький), Морозівський вугільний розріз (м. Олександрія), Географічний центр України (с. Добровеличківка)
23	Донецька обл.	2,22	Соляна шахта (м. Соледар), заповідник «Кам'яні могили» (с. Назарівка), Нудистський пляж (с. Піщане біля м. Маріуполь)
24	Луганська обл.	0,53	Деркульський кінний завод
25	АР Крим	0,17	Ханський палац, Нікітський ботанічний сад, замок «Ластівчине гніздо»

Укладено за: [14].

Крім внутрішнього ЕТ в Україні, не дивлячись на непевну соціально-політичну ситуацію ускладнену викликами воєнно-політичної нестабільності на сході держави, тимчасовою окупацією АР Крим та відсутності чітких векторів розв'язання сформованих проблем у найближчій перспективі, активно розвивається (2015-2019) доступний і якісний виїзний ЕТ у країни-сусіди першого порядку України — Польщу («Вікенд до Кракова», «Унікальна Польща за 1 день», «Мальовничі Татри», «Емоційний бум: Краків та парк розваг Енерджи-ляндія», «Закохатися в Краків», «Сталкер-екскурсія: Фортифікаційні об'єкти Перемишля та ін.), Угорщину («Марципанові сни», «Купальні, дегустація та угорська щедрість», «Привіт Будапешт» та ін.), Словаччину («Вихідні в Словаччині», «Мелодійний вікенд» та ін.) тощо.

Коронавірусний холод

2020 р. став знаковим у становленні туристичної галузі світу. Оптимістичні перспективи її розвитку, які базувалися на активізації туристичної діяльності в країнах, що розвиваються, диверсифікації туристичних послуг у розвинених країнах світу та наростання туристичних потоків подорожуючих з держав Південно-Східної й Центральної Азії зазнали краху у результаті світової пандемії. Остання спричинена тяжкою, гострою респіраторною інфекцією, яка викликана коронавірусом SARS-CoV-2. Хворобу вперше діагностували на території провінції Ухань (листопад, 2019 р., Китай); 11 лютого 2020 р. ВООЗ означила офіційну її назву — COVID-19.

Швидкі темпи біологічного поширення інфекції підсилені мобільністю населення на глобальному рівні, відсутність вакцини та невідомі довгострокові наслідки результату перебігу COVID-19 спричинили загрозу людству світового масштабу [10, 11] виокремивши пандемію як одну з глобальних проблем XXI ст. Подолання останньої як і розв'язання сформованої соціально-економічної кризи та недопущення масового захворювання населення у межах окремих країн та цілих макрорегіонів світу спричинило запровадження державами світу безпрецедентних дій націлених на захист національних інтересів пріоритетом в яких стало життя й здоров'я людей.

Закриття кордонів, зупинка міжнародного і внутрішнього транспортного пасажирського сполучення, припинення діяльності закладів громадського харчування, торгівлі, сфери розваг і дозвілля, промислових підприємств – усе це «поставило на паузу» світову економіку [11, с. 141], загалом, та національну економіку окремих держав, зокрема.

Введення надзвичайного стану в окремих провінціях Китаю, штатах США, землях ФРН, регіонах Італії, Іспанії, Франції, в Україні, Польщі, Чехії та багатьох інших країнах світу показало хиткість, нестабільність, уразливість до викликів цивілізаційного розвитку і глобалізації як світової економіки, загалом, так і національних економік, зокрема. Невизначеність, яка запанувала весною 2020 р. в соціально-економічній і політичній сфері держав світу та на глобальному рівні і спричинена поширенням COVID-19 отримала назву *коронавірусний холод* [11].

Характерні ознаки коронавірусного холоду: різка, неочікувана, непередбачувана стагнація національних економік на невизначений час (1-3 місяці чи більше); різке падіння рівня світової торгівлі товарами і послугами; закриття національних кордонів; падіння рівня ВВП держав світу; від'ємні показники приросту національних економік; збільшення безробіття; зростання інфляції; прояви соціального незадоволення, криза міжнародного управління глобальними процесами тощо. Усе це — на фоні невизначеності масштабів, наслідків і тривалості пандемії та трансформації соціальних стандартів й пріоритетів життя у напрямку посилення індивідуальної безпеки (*капсулізація*) і повернення до протекціонізму.

Сфера туризму стала першим сектором економіки, який зазнав найбільших втрат у результаті коронавірусного холоду, і, на жаль, буде останнім, який із нього вийде. За оцінками СОТ, світова торгівля товарами 2020 р. у результаті пандемії скоротиться на 13-32% [18]; у туризмі 96% глобальних туристичних напрямків у час пандемії мають обмеження на подорож, обсяг міжнародних потоків туристів скоротиться (оптимістичний прогноз) на 20-30%, втрати від міжнародного туризму складатимуть 300-450 млрд. дол. США, що є 1/3 показника 2019 р. [17]. Головні туристичні країни світу відтермінували відкриття сезону 2020 р. на кінець літа, початок осені — Туреччина, Іспанія, Італія, Греція, Єгипет або й загалом ставлять під сумнів його проведення у 2020 р. — Китай, Сінгапур, Чорногорія, Польща тощо.

Україна, в якій 12 березня 2020 р. оголосили надзвичайну ситуацію спричинену COVID-19, опинилася на роздоріжжі розвитку сфери туризму. З однією сторони ця сфера є джерелом бюджетонаповнення населених пунктів туристичних регіонів держави (Українські Карпати, Закарпаття, Причорномор'я та ін.), у ній великий відсоток самозайнятого населення, велика частка малого і середнього бізнесу, вона є інвестиційно привабливою та інноваційно орієнтованою [8, 12], з іншої — сфера найуразливіша, щодо фізичної безпеки людей у час COVID-19.

Виїзний ЕТ України на умовах попереднього бронювання заморожено через закриття головних туристичних регіонів світу на невизначений термін та зупинку авіа-, автобусного

пасажирського сполучення. Внутрішній ЕТ призупинений через запровадження обмежувальних заходів з соціального дистанціювання, транспортної мобільності, функціонування закладів ресторанного і готельного бізнесу, культурної і відпочинкової сфери в Україні. Усе це на фоні інформаційної паніки, низької інфомедійної грамотності населення, поширення суспільного страху, становлення капсульного суспільства.

Задоволення бажання цікавості і пошуку/пізнання себе у час постмодерну різко витіснила одна з первинних людських потреб за ієрархією А. Маслоу — безпека здоров'я, майна, майбутнього.

Туризм, загалом, а ЕТ, зокрема, стикнувся з суспільними викликами економічного і організаційно-безпекового спрямування. Останні вимагають ґрунтовного перегляду методики організації ЕТ у посткоронавірусний період з акцентом на посилену особисту безпеку здоров'я туриста.

Розвиток екскурсійного туризму в умовах посткоронавірусного холоду

За прогнозами фахівців ВТО туризм розпочне вихід з коронавірусного холоду за оптимістичними прогнозами осінню-зимою 2020 р., а за песимістичними — у другій половині 2021 р. після винайдення, вдалого тестування та виходу на ринок вакцини проти COVID-19. Відродження туризму стане капіталозатратним й тривалим, а до масового виїзного/в'їзного туризму 2019 р. необхідно буде повертатися 3-7 років [17].

Якщо географія туристичної галузі залишиться, в цілому без змін – у пріоритеті будуть туристичні макрорегіони Південної і Західної Європи, Північної Африки, Близького Сходу та ін., то суттєвого перегляду зазнає методика організації фізичної безпеки як туриста так і приймаючої сторони. Власне критерій безпеки стане визначальним при прийнятті рішення про тривалість, віддаленість, насиченість туристичної поїздки.

Відроджуватиметься туризм з найбезпечнішого свого виду — з внутрішнього ЕТ. У посткоронавірусний період актуальними стануть тури тривалістю до 24 год. і охопленням території у радіусі 100 км від місця постійного проживання особи. Вони задовільнятимуть потребу подорожуючих у пізнанні нового, але не передбачатимуть ночівлі, значного транспортного переміщення та контакту з великими групами осіб. Вони мінімізуватимуть можливість потрапити у невідоме чужорідне середовище, що потенційно небезпечно для здоров'я, а будуть націлені на глибше пізнання традиційного, повернення до першоджерел тощо. Їхньою перевагою буде економічна доступність на протигагу турів виїзного туризму, що важливо в час економічної кризи, яка спричинена коронавірусним холодом [11].

На ринку стануть затребуваними як традиційні, давно розроблені та апробовані екскурсійні тури так і нові. Наприклад, у Поліському туристично-рекреаційному районі України перспективними є унікальні екскурсійні маршрути, орієнтовані на відвідування Чорнобильської зони відчуження («Тур у Чорнобиль», «Зона відчуження. Чорнобиль-Прип'ять», «Чорнобиль. Прип'ять. 18+» та ін.) [1, с. 36-37] та ін. У Карпатському — сплав гірськими ріками Українських Карпат («Неймовірні сплави річкою Дністер», «Сплав по Черемошу», «Рафтинг на Чорному Черемоші», «Сплав по Лімниці»); сходження на найвищу точку України — г. Говерлу («Сходження на Говерлу», «Зимове сходження на Говерлу»); подорож вузькоколійною залізницею, яку збудували для транспортування лісу у кінці ХІХ ст. («Карпатський трамвай»); знайомство з особливими народними промислами і традиціями регіону («Народні промисли Карпат», «Таїна народних промислів Карпат», «Гуцульська феєрія»), відвідування резиденції президентів України в с. Гута («Резиденція Синьогора»), екскурсії поховальними комплексами-некрополями (Личаківський цвинтар, Меморіал львівських орлят (м. Львів), Єврейський цвинтар (м. Чернівці)) [13, с. 44-51] та ін. У Подільському — «Почаїв і джерело святої Анни», «Вихідні у Кам'янці-Подільському», «Неймовірні сплави річкою Дністер», «Срібні водоспади Тернопільщини», «Льодолазання у Кам'янці» (м. Кам'янець Подільський), «Хмільник дельфінарій» (м. Хмільник) [4] та ін. У Придніпровському — орієнтовані на відвідування діючих і законсервованих/закинутих індустриальних об'єктів («Залізне серце України», «Техногенна фантастика», «Кривбас індастріал» (м. Кривий Ріг), «На Придніпровську теплоелектростанцію», «Дайвінг на гранітних кар'єрах», «Дігерство. Похід у підземну дренажну систему» (м. Дніпро) тощо [5, с. 170-178]. У Приморському — «Приморський бульвар», «Дерибасівська вулиця», «Історична Одеса», «Асканія-Нова», «о. Хортиця», «Кінбурнська коса», «Олешківські піски»; тури, орієнтовані на відвідування діючих індустриальних об'єктів («Дніпровська ГЕС» (м. Запоріжжя), «Єлисеївські кар'єри» (с. Єлисеївка, Запорізька обл.), «Одесь-

кий завод шампанських вин» і «Морський порт» (м. Одеса) тощо [6]. У Слобожансько-Донбаському туристично-рекреаційному районі України — «Експурсія в Святогірськ», «Соляні шахти», «Пішохідний Глухів», «До Калниша в гості», «Казка Шелехівського озера», «Експурсія в Соледар і підземний завод шампанських вин» (м. Соледар, м. Бахмут), «Експурсія на ХТЗ» (м. Харків) [7] та ін.

Підвищення ефективності використання матеріальної бази туристично-рекреаційний районів України, зростання надходжень від туристично-експурсійної діяльності у місцевий бюджет, збільшення прибутковості туроператорів можливе за рахунок розвитку історико-культурної експурсійної діяльності за місцями проживання і творчості відомих людей (політиків, науковців, літераторів, митців тощо), яка наразі мало представлена у межах районів. Така туристично-експурсійна діяльність є безпечною з погляду збереження здоров'я туриста та можливості повторного зараження COVID-19. Вона є персоналізованою: враховує запити й інтереси (професійні, культурно-пізнавальні) конкретних груп туристів; при розробці експурсійного туру передбачає застосування дизайн-методу; потребує від гйда-експурсовода ґрунтового знання об'єкта експурсії та професійної гнучкості під час її проведення; охоплює широке коло об'єктів соціальної інфраструктури [1, 4, 6], які не залучені у традиційні природно-, історико-краєзнавчі експурсійні маршрути (історико-біографічні об'єкти: будинки-музеї/меморіальні музеї, будинки-садиби, родинні особняки, палаци, пам'ятники, барельєфи, бібліотеки, наукові установи, освітні заклади, сакральні споруди, кладовища тощо).

Таблиця 2

Видатні постаті, які проживали й творили на території Поліського туристично-рекреаційного району

Визначні постаті	Області району				
	Волинська	Рівненська	Житомирська	Київська	Чернігівська
1	2	3	4	5	6
Громадська, політичні, військові та релігійні діячі	Д. Братковський, Г. Гулевичівна, Д. Шумук	К. Острозький, Л. Кравчук, М. Смотрицький, Д. Шумук	І. Огієнко, І. Феценко-Чупівський	М. Грушевський, Я. Мудрий, І. Мазепа, П. Тетеря	С. Палій, К. Розумовський, Л. Лук'яненко
Науковці	Д. Абрамович, В. Липинський	А. Андржейовський, Ю. Кондратюк, Я. Підстригач, К. Цюлковський, І. Юхновський	С. Корольов, В. Шевчук, В. Щербаківський	В. Вернадський, А. Люлька, П. Чубинський	О. Богомолець, С. Корольов, Ю. Лисянський
Митці (художники, скульптори, архітектори)	К. Кжижановський, М. Рокитський	І. Їжакевич, Т. Сосновський, Н. Хасевич	П. Ковжун, М. Максименко	К. Білокур, М. Примаченко, І. Сошенко	І. Мартос, О. Потепенко
Діячі музичної і театральної культури	Г. Канішевський	Є. Григорович, Е. Скрипчинська	Б. Лятошинський, Н. Матвієнко, Р. Недашківська, С. Ярунський	І. Козловський, К. Стеценко	Г. Веревка, О. Довженко, М. Заньковецька, О. Вересай, Л. Ревуцький
Літератори (письменники, поети, публіцисти, літературознавці)	Д. Братковський, Р. Братунь, Г. Запольська, А. Кримський, Леся Українка, Олена Пчілка, Є. Сверстюк, Є. Шаблювський	М. Жулинський, В. Короленко, М. Островський, В. Поліщук, У. Самчук, Є. Сверстюк, Б. Тен, О. Теліга	Дж. Конрад-Коженьовський, О. Ольжич-Кандиба, Леся Українка	І. Драч, Л. Костенко, А. Малишко, П. Мовчан, М. Познанська, Т. Шевченко, Шолом-Алейхем	М. Вербицький, М. Вовчок, М. Вороний, Л. Глібов, Н. Забіла, М. Коцюбинський, П. Куліш, Ю. Мушкетик, П. Тичина, Т. Шевченко

Узагальнено та доповнено до: [1, с. 39-40].

Авторами доопрацьовано [1, 13] та укладено перелік видатних постатей, життєвий шлях й професійна / творча діяльність яких може слугувати основою розробки історико-біографічних експурсійних турів, наприклад, у Поліському туристично-рекреаційному районі (див. табл. 2). При виборі постатей враховувався їхній внесок у становлення й розбудову незалежності України, у світову й українську науку, освіту, культуру тощо; час проживання й діяльності

на території району; наявність на території об'єктів, які були свідками життя і діяльності цих постатей (меморіальні музеї, родинні помешкання, місця праці і діяльності та ін.).

Сформуванню зацікавлення до історико-біографічних об'єктів ЕТ України можливо за рахунок популяризації їхнього потенціалу у глобальних соціальних мережах (Facebook, Instagram та ін.), на он-лайн освітніх і науково-пізнавальних платформах України (Prometheus, EDUGET, Coursera та ін.) та розвитку віртуального туризму [2].

Наприклад, на території Львівської області розвиток віртуального туризму у рамках «Комплексної програми розвитку культури Львівщини на 2018-2020 роки» підтримав Львівський ІТ-кластер, за допомогою інформаційно-технічних і кадрових ресурсів компаній якого 2018 року започаткований інтерактивний музейний проект «Відвідай». Результатом його втілення є нанесення на віртуальну музейну карту світу 25 музеїв області [9]. Більшість цих музеїв локалізовані в обласному центрі (12 об'єктів — «Музей Арсенал», «Меморіальний музей Михайла Грушевського», «Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка», «Музей генерал-хорунжого УПА Романа Шухевича», «Національний музей у Львові ім. А. Шептицького» та ін.); мають історичний, етнографічний, меморіальний профіль; володіють унікальними фондами та користуються попитом у туристів й екскурсантів області. З-поміж інших музеїв варто відзначити музейні комплекси меморіального профілю, які популяризують на загальнаціонально-патріотичний внесок Львівщини у становлення державності України — «Музей гетьмана Петра Сагайдачного» (с. Кульчиці), «Музей підпільного штабу УПА генерала Романа Шухевича» (с. Грімно), «Музей-садиба Степана Бандери» (с. Воля Задеревацька), «Історико-меморіальний музей полковника Євгена Коновальця» (с. Зашків), «Музей визвольної боротьби» (с. Чуква), «Музей Новітніх Героїв» (м. Рудки), «Музей історії національно-визвольної боротьби ОУН і УПА 40-60-х років ХХ століття» (м. Самбір).

У перспективі, доцільним є оцифрування та нанесення на віртуальну музейну, сакральну, історичну, туристичну карти світу історико-культурних пам'яток Сколівщини, яка характеризується значним туристично-рекреаційним потенціалом, має розвинуту готельно-ресторанну інфраструктуру та історично-сформовану сферу конкурентоздатних, диверсифікованих туристичних послуг [16]. Остання відіграє суттєву роль у формуванні дохідної частини бюджету району [2] загалом та новоствореної Славської громади зокрема.

Прикінцеві висновки

ЕТ є одним із видів туризму, що виокремився у руслі поведінково-мотиваційного підходу до трактування туризму на постнекласичному етапі розвитку науки. В Україні він займає чільне місце у структурі внутрішнього туризму держави, як за обсягом наданих послуг так і за кількістю залучених працівників та самозайнятого населення. Підґрунтям його розвитку є значний туристичний потенціал природно-географічних й історико-культурних об'єктів держави, високий рівень розвитку туристичної інфраструктури, мотивованість та зацікавлення населення до пізнання рідного краю, пошуку сенсу існування у непевному й мінливому світі через повернення до першоджерел тощо. ЕТ є надійним джерелом відновлення економіки регіонів у результаті попередніх трансформаційних втрат, генерує широкі можливості, які виходять далеко за рамки цього виду діяльності, має великий й диверсифікований економічний ланцюг доданої вартості та глибокий соціальний слід. Коронавірусний холод продемонстрував стійкість ЕТ до зовнішніх і внутрішніх викликів функціонування ринку туристичних послуг, його затребуваність на внутрішньому ринку. Гнучкість ЕТ й націленість на використання надбань інформаційно-технологічного розвитку (віртуальний туризм) дало змогу у час коронавірусного холоду залучити в туристичну сферу держави широкий спектр об'єктів історико-культурної спадщини краю, укласти й апробувати нові туристичні екскурсійні маршрути на різні соціо-культурні, пізнавальні, рекреаційні запити туристів. Подальший розвиток ЕТ у час посткоронавірусного холоду вбачається у розробці історико-біографічних екскурсійних турів за місцями життя й діяльності видатних осіб краю. Усе це вимагає подальшої демонстрації стійкості ЕТ у надзвичайних ситуаціях, однією з яких є пандемія COVID-19 та підтримки перспектив його розвитку на етапі реформування адміністративно-територіального устрою, творення нових громад, районів та осередків соціально-економічного життя на місцях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький М., Котик Л. Актуалізація екскурсійної діяльності на території Поліського туристично-рекреаційного району України / Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід : матеріали наук. конф. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. — С. 34–40.
2. Білецький М., Котик Л. Віртуальний туризм як можливість популяризації історико-культурних пам'яток Сколівського району Львівської області / Історико-культурний потенціал Городоччини: стан та перспективи розвитку туристичної дестинації : зб. матер. наук.-практ. конф. — Львів : ЛІЕТ, 2019. — С. 187–194.
3. Білецький М., Котик Л. До означення екскурсійного туризму // Вісник ЛІЕТ. — 2020. — № 15.
4. Білецький М., Котик Л. Карпатсько-Подільський рекреаційний район України: сучасний стан і перспективи розвитку / Туристичні послуги на світовому ринку як фактор розвитку міжнародного туризму: зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. — Львів : ЛІЕТ, 2018. — С. 244–255.
5. Білецький М., Котик Л. Придніпровський туристично-рекреаційний район України: проблеми і перспективи розвитку / Вісник ЛІЕТ. — 2018. — № 13. — С. 166–180.
6. Білецький М., Котик Л. Приморський туристично-рекреаційний район України: сучасний стан і проблеми розвитку / Туризм, географія, краєзнавство: актуальні проблеми теорії і практики: матер. міжнар. наук.-практ. конф. — Тернопіль: ТНПУ, 2019. — С. 7–21.
7. Білецький М., Котик Л. Слобожансько-Донбаський туристично-рекреаційний район України: функціонування у контексті воєнно-політичної нестабільності / Вісник ЛІЕТ. — 2019. — № 14. — С. 160–174.
8. Білецький М., Котик Л. Туризм як інноваційний вектор розвитку господарства Львівської області / Сучасні проблеми розвитку туризму в Україні: зб. матер. — Львів: Галич-Прес, 2019. — С. 77–87.
9. Інтерактивний музей «Відвідай» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://old.daily.lviv.com/3D/loda> (дата звернення: 28.09.2020).
10. Книш М., Котик Л. Глобальні проблеми людства: навч. посібник. — Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. 330 с.
11. Котик Л. Виклики туризму Львівської області в умовах «коронавірусного холоду» / Л.І. Котик // Соціально-гуманітарний вісник : зб. наук. праць. — Вип. 35. — Харків: Новий курс, 2020. — С. 141–142.
12. Котик Л. Роль туризму у трансформації господарського комплексу Львівської області / Вісник Львів. ун-ту. — Сер. географічна. — 2013. — Вип. 43. — Ч. 2. — С. 206–213.
13. Сучасні вектори розвитку туризму: тенденції та перспективи країн Європейського регіону: міжнар. монографія (колектив авторів за заг. ред. Л. Заставецької). — Тернопіль: Вид. центр ТНПУ, 2020. — 180 с.
14. Туризм в Україні: статистика найбільшого туристичного порталу України UA.IGotoWorld.com за 2019 рік [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ua.igotoworld.com/projects/stat2019> (дата звернення: 18.10.2020).
15. Туристична діяльність в Україні у 2018 році: стат. зб. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 15.10.2020).
16. Biletskyi M., Ivakh Ya., Kotyck L. Lviv oblast: urgent socio-economic problems in the context of European integration / Journal of Geography, Politics and Society — 2017. — Vol. 7(2). — P. 32–42.
17. Could COVID-19 Lead to a 30% Fall in International Tourists? [Electronic resource]. — Mode of access : <https://www.unwto.org/un-tourism-news-11> (дата звернення: 30.09.2020 р.).
18. COVID-19 and world trade [Electronic resource]. — Mode of access : https://www.wto.org/english/tratop_e/covid19_e/faqcovid19_e.htm (дата звернення: 30.09.2020 р.).
19. UA.IGotoWorld.com — туристичний портал про Україну: сайт. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ua.igotoworld.com/ua> (дата звернення: 30.09.2020).

УДК 383.483.12.728.81(075.8)

ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН З ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД У ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІЙ СФЕРІ

Тарас Черешнюк

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль*

Представлена робота присвячена оцінці замків та оборонних споруд як одному з найважливіших факторів розвитку туризму. На основі опрацювання сучасних вітчизняних та іноземних джерел проаналізовано роль таких атракцій в туристичній сфері країн Європи. Увага в даному дослідженні зосереджена на концептуальному розумінні оборонних споруд як мотивуючого чинника туристичної активності. Стаття зосереджена на ролі замків у туризмі у вибраних країнах Європи – Словаччині, Чехії та Польщі. У статті розглядаються перспективи та потенціал замків у розвитку туризму в умовах конкуренції інших видів туризму. Розкрито роль замкового туризму в культурному туризмі Європи. Визначено напрямки активізації використання замкових споруд з метою приваблення до них більш інтенсивних туристичних потоків.

Ключові слова: замковий туризм, культурний (пізнавальний) туризм, країни Європи, організація використання оборонних споруд.

EXPERIENCE OF CENTRAL EUROPEAN COUNTRIES IN THE USE OF DEFENSE STRUCTURES IN THE TOURIST AND RECREATIONAL SPHERE

Taras Chereshnyuk

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

This work is devoted to the assessment of castles and defence structures as one of the most important factors in the development of tourism. Based on the study of modern national and foreign sources, the role of such attractions in the tourism sector of European countries is analysed. The focus of this study is the conceptual understanding of defence structures as a motivating factor for tourism activity. The article focuses on the role of castles in tourism in selected European countries – Slovakia, the Czech Republic and Poland). The article considers the prospects and potential of castles in the development of tourism in the conditions of competition of other tourism types. The role of castle tourism in the cultural tourism of Europe is revealed. The directions of intensification of castle constructions use for the purpose of more intensive tourist streams attraction are defined.)

Key words: castle tourism, cultural (cognitive) tourism, European countries, organization of defence structures use.

Вступ. Центральньо-Європейські країни через своє прагматичне та патріотичне ставлення до історико-культурної спадщини давно стали зразком практичного втілення використання оборонних споруд в туристично-рекреаційній сфері. Зазвичай пам'ятки оборонного характеру мають особливе значення та статус в країні чи її регіоні, зумовлений їх унікальним архітектурним, історичним, а в деяких випадках – ментальним значенням. Однією з причин такої позитивної динаміки є підвищення інтересу до активного використання історико-культурної спадщини, зокрема до споруд оборонного характеру. Багато країн Центральної Європи можна визначити як країни з значним умовами розвитку замкового туризму. Її досвід на багаторічна увага до таких архітектурних артефактів може слугувати хорошим прикладом для наслідування та потребує детального аналізу на обговорення.

Формування цілей дослідження. При підготовці даної публікації ставилося завдання проаналізувати та узагальнити досвід центрально-європейських країн щодо використання оборонних споруд (на прикладі замків, храмів оборонного характеру, міських укріплень) в туристично-рекреаційній сфері. Метою статті є оцінка досвіду центрально-європейських країн щодо організації замкового туризму з позиції збалансованого їх використання як архітектурної пам'ятки та ядра активного туризму. Для досягнення поставленої мети були поставлені наступні завдання: проаналізувати основні європейські нормативні документи щодо туристичного використання історико-архітектурної спадщини (в тому числі – замкових споруд): визначити ключові способи використання замків, оборонних споруд та інших

місць, пов'язаних з державницькою історією країн Європи в туристичній галузі; сформувати умови, за якими замкові споруди в досліджуваних країнах включаються до складу туристичних маршрутів; визначити технології використання колишніх оборонних споруд для туризму.

В ході дослідження були використані наступні методи: аналіз наявної фахової літератури про середньовічні оборонні споруди, аналіз існуючих в даний час туристичних пропозицій (як об'єктно-орієнтованих, так і опублікованих організаторами туризму), огляд та аналіз опублікованої туристичної пропозиції вибраних об'єктів у країнах Європи, а також власні емпіричні дослідження на тематичних маршрутах в окремих країнах Центральної Європи (Польща, Словаччина, Чехія).

Виклад основного матеріалу. Сьогодні багато країн Центральної Європи формують політику щодо позиціонування своєї країни або великих її макрорегіонів як брендів з позиції замкового туризму. Для цього є відповідні підстави. У Словаччині згадується про існування 168 замків [9], тоді як 109 з них мають статус пам'ятки культури [12]. В сусідній Чехії існує понад 1000 замків, оборонних палаців та фортець [14], хоча таких що відзначаються високим ступенем збереженості (тобто існують не у формі археологічних розкопок) можна розглядати лише близько половини. Для порівняння – на території України збереглося значно менше таких історико-архітектурних пам'яток (78 об'єктів), але ще близько двох сотень представлених на рівні археологічних пам'яток та залишків-руїн [11]. Варто погодитися з твердженням, що не завжди вирішує лише кількість об'єктів, адже не всі вони можуть слугувати стимулом у розвитку туризму. Як мінімум, слід враховувати реальний стан, поточне використання та розташування об'єктів, які можуть бути пов'язані з власністю на ці об'єкти, а можуть і не бути.

Для практичного використання замків як центрів розміщення в законодавстві країн Європи є низка нормативних документів, які регламентують їх статус. Прикладами таких документів можуть бути Конвенція про охорону архітектурної спадщини Європи (№ 165-V (165-16) від 20.09.2006), Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини (№ 1369-IV (1369-15) від 10.12.2003 р.), Лісабонська стратегія в області розвитку туризму і збільшення зайнятості (лютий 2005 р.), Прикінцеві положення Конференції зі сталого розвитку європейського туризму та оновлення туристської політики (квітень 2005 р., Брюссель), Доповідь Групи сталого розвитку туризму (2006 р., Брюссель). Зокрема ці документи закріплюють правила охорони та використання оборонних споруд в готельній індустрії, врегульовують підходи щодо інвестиційної діяльності у сфері замкового туризму.

Відвідування історичних захисних споруд, безсумнівно, є однією з форм культурного туризму, при якій «зустріч учасників подорожі з предметами, подіями та іншими цінностями високої або народної культури, чи збільшення знань про організований людиною навколишній світ є важливою частиною програми подорожей та є вирішальним аргументом для прийняття індивідуального рішення щодо участі в таких туристичних програмах» [7, с. 25]. Залежно від мотивації туристів або програми подорожі, така поїздка може бути включена в різні форми цього виду туризму. В даному випадку вадливим є фокусування на певній формі проведення вільного часу. Отож, деякі мандрівники обиратимуть або організуватимуть тематичні туристичні поїздки, в яких основною темою програми є замки як такі або процеси фортифікаційного характеру, що використовувалися при їх будівництві. Інші відвідуватимуть такі місця як частину туризму культурної спадщини – тоді їх інтерес буде зосереджений на досягненнях матеріальної культури, включаючи архітектуру та мистецтво. Треті опиняться в замках, з метою занурення в історичні події (історичний туризм) або побувати в місцях, пов'язаних з відомими людьми (біографічний туризм). Інша група туристів-поціновувачів буде залучена через посередництво культурних або розважальних заходів що проводяться сьогодні в замках, їх руїнах або в їх безпосередній близькості (подієвий туризм). Деякі виставки чи незалежні музеї, що діють у більшості збережених замків, мають настільки цінні колекції або організують виставки такого масштабного впливу, що спонукають велику групу людей здійснювати поїздки лише заради них або відвідувати їх як частину поїздки до кількох музеїв на певній території – в такому випадку ми маємо справу з музейними туристами. Все частіше потужним «туристичним магнітом» є історичні фестивалі та турніри, або інсценування та реконструкція замкових штурмів та битв [6]. Для такого

виду туризму в європейських державах як частина культурного туризму, використовується термін «туризм живої історії» [7, с. 129–133]. Будучи домінуючою або характерною туристичною визначною пам'яткою даної місцевості, замок також може стати одним із об'єктів, які відвідують в рамках регіонального, навчального чи навіть міського туризму (якщо він розташований у місті). Нарешті, значна група відвідувачів замків використовує різні визначні пам'ятки під час перебування в цих закладах, тим самим беручи участь у своєрідному «еклектичному» культурному туризмі. З точки зору оцінки туристичного потенціалу замків, представляється необхідним проаналізувати обговорювані об'єкти з точки зору домінуючого способу їх сучасного використання. Для кожного з цих об'єктів це має вирішальний вплив на форми туризму, які можна практикувати на ньому або навколо нього.

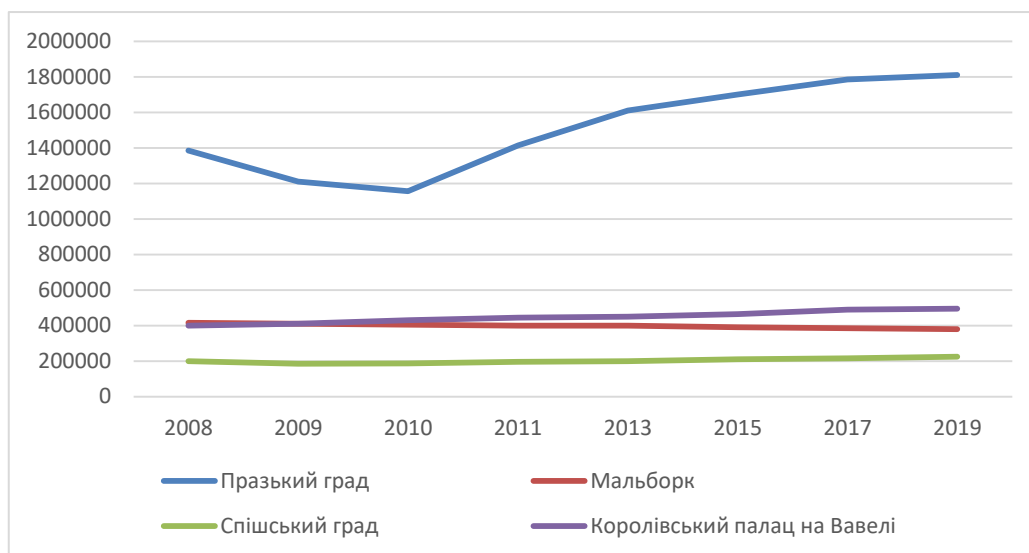
На сучасному етапі європейського культурного туризму (який в Україні зазвичай називають пізнавальним туризмом) є різні способи використання замків, оборонних споруд та інших місць, пов'язаних з державницькою історією країн Європи. Основним критерієм розподілу цих методів (і, отже, також конкретних форм туризму, включаючи цю частину матеріальної спадщини у свої програми подорожей) повинно бути розмежування між тими формами туристичної діяльності, де об'єктами розгляду є незалежними туристичними напрямками, та тими, в яких залучення оборонних споруд до туристичного маршруту має опосередковану роль через їх додаткові функції (наприклад, як місце локації музею, готелю, місце проведення фестивалів та ярмаркових заходів, проведення реконструкцій відомих історичних подій тощо).

Незалежними напрямками для групових та індивідуальних поїздок є замки, насамперед як частина тематичного туризму, але вони можуть функціонувати як групи тематичних напрямків поїздок (переважно як частина готових та описаних тематичних маршрутів) або як напрямки, найчастіше для коротких одноденних поїздок або поїздок вихідного дня, де відвідування замків є фінальною метою подорожей. Останнє характерно для замків визначального історичного значення або оборонних об'єктів з високорозвиненою туристичною пропозицією, що представляють собою потужний туристичний магніт або пропонують численні визначні пам'ятки, щоб спонукати туристів здійснити поїздку та дати можливість організувати привабливу програму огляду визначних пам'яток та перебування на багато годин або кілька днів.

Досить важко оцінити завантаженість та презентативність згаданих споруд в цих країнах з статистичної позиції. Привабливість таким об'єктам може надавати їх розташуванням з ландшафтної позиції, їх візуалізація, культурно-естетична та історична цінність, соціальна значимість або використання їх приміщень (як спосіб їх використання, так і експонати – елементи декору, що знаходиться в межах цих об'єктів – досить часто вони можуть бути більш привабливими та цінним, ніж сам об'єкт – художні колекції, раритетні книги, скульптури тощо). Дуже важливо систематично підвищувати цю привабливість шляхом просування (прямого, непрямого – наприклад, через зйомки фільму в межах даної атракції) та загального маркетингу (організація та форма доступу до об'єктів, супутні заходи тощо). У той же час привабливість історичної пам'ятки є відносним поняттям. Вона може бути пов'язана з вищезазначеними параметрами, або – ні. Те, що є історично чи художньо цінним, не обов'язково може бути привабливим для широкої громадськості, а тому в цій сфері вирішальною є роль маркетингу і, таким чином, – потенційні учасники туризму.

Одним із критеріїв привабливості (але не абсолютним) слід вважати Список світової спадщини ЮНЕСКО. Однак, якщо опертися на дослідження С. Паленчікової та З. Мачнікової [8] можна порівняти кількість відвідувачів вибраних замкових споруд Польщі, Чехії та Словаччини. Показники суттєво відрізняються (рис. 1). Вони формулюються кількома вже згаданими факторами, які поєднуються між собою. З одного боку, значущість об'єктів відіграє певну роль – два з чотирьох знаходяться в столицях. Однак лише Празький град має культурно-історичну (1000-річне автентичне місце перебування чеських монархів) з унікальним архітектурним різноманіттям та багатою колекцій мистецтв) та надзвичайну соціально-політичну цінність (резиденція президента Чехії, символ чеської державності). Натомість Королівський замок у Варшаві є, на жаль, лише точною, але все ще копією замку, повністю зруйнованим під час Другої світової війни, що також відображається в його інтер'єрі. Краківський Вавель став символом давньої польської державності. Тим не менше,

цей замок має соціальну цінність, особливо для поляків, як символ непокори та рішучості (некрополь видатних особистостей та державотворців Польщі). Мальборк – це унікальний замок-монастирський комплекс – середньовічна резиденція Тевтонського Ордену є надзвичайним культурно-історичним об'єктом, хоча збереглися лише фрагменти його інтер'єру. Він також має суттєве історичне та соціальне значення для історії як поляків, так і німців, що представляють для нього значний потенціал з точки зору туризму. Хоча сам замок унікальний з культурно-історичної точки зору, його сучасний стан, внутрішнє облаштування та використання, а також загальна доступність мають свої резерви. Звичайно, проблематично детально проаналізувати всі фактори в обмеженому просторі, але навіть із взаємного порівняння видно, що вони взаємозалежні між собою.

* сформовано нами на основі профільних сайтів країн розташування об'єктів

Рис. 1. Відвідуваність окремих оборонних споруд, які віднесені до Світової спадщини ЮНЕСКО*

Безумовно, не всі фактори залежать від самих замків (розташування в столиці, туристична інфраструктура навколо замку тощо). З іншого боку, слід визнати, що ці об'єкти самі по собі сприяють збільшенню привабливості тої території, де вони розташовуються. Наприклад, у Чехії Празький Град є другою найбільш відвідуюною визначною пам'яткою (після Празького зоопарку), а серед 20 найбільш відвідуваних пам'яток є ще 2 замки (Леднице, Чеський Крумлов) (2012) [14]. П'ять найбільш відвідуваних чеських замків, які відвідували в 2018 р. 2,5 млн. відвідувачів, таким чином охопили майже 20 % усіх гостей країни [14]. Хоча обидва параметри безпосередньо не пов'язані між собою, їх порівняння вказує на значну роль замків у туризмі цієї держави. У Словаччині в 2017 році п'ять найбільш відвідуваних замкових споруд відвідали 950 тис. відвідувачів, що становило 24% усіх гостей, що побували в Словаччині того року. Якщо оцінювати статистичні показники відвідуваності згаданих замкових споруд слід відзначити, що кризові роки в цих країнах (перша половина 90-х рр. ХХ ст.) слід вважати проблемними з позиції загальних економічних негараздів, які були властиві для цих країн. Зміна загальної купівельної спроможності населення чітко відобразилася на цих показниках. Також важливим критерієм є формування міжнародних туристичних потоків, які також забезпечують повноцінне функціонування цих архітектурних атракцій. В даному випадку важливе поєднання двох моментів – культурно-пізнавальна роль оборонних споруд та патріотичне виховання, що має національне забарвлення. Традиційно на порядок вищою є відвідуваність замків, які мають світову славу та є частиною Світової спадщини ЮНЕСКО (про що було сказано та підтверджено статистичними даними вище). Ще один критерій, вартий уваги – вхідна плата. Для замкових споруд Центральної Європи характерна складна оплата (вартісні показники досить зрівноважені в усіх країнах), коли перебування в межах атракції передбачає кілька окремих внесків за вхід та інші форми огляду експозиції.

Висновки. Численні оборонні споруди країн Центральної Європи мають активне туристичне використання. Для них характерний різний ступінь атрактивності. Значна частина з них перебувають в залишковому стані (руїни) та не несуть економічної вигоди з позиції кількісних грошових показників. Але вони формують потужний історичний та естетичний ландшафт, відіграють важливу роль як один із стимулів для розвитку туризму в Словаччині, Чехії та Польщі.

Зі статистичної точки зору замки та фортеці не завжди входять до числа найбільш відвідуваних окремих об'єктів (наприклад, зоопарки та аквапарки явно домінують у Чеській Республіці та Словаччині), але вони незмінно розширюють пропозицію заходів та напрямків для відвідувачів, не кажучи вже про те, що вони самі залишаються унікальною культурно-історичною спадщиною.

В Європі склалася цілком стандартна технологія використання колишніх оборонних споруд для туризму. Можна згрупувати кілька головних напрямків такої діяльності, що послідовно охоплюють процеси, починаючи від реставрації замків до облаштування їх закладами інфраструктурного характеру. Таким чином оборонні споруди країн Центральної Європи стають учасниками туристичного обслуговування та отримують статус центрів активного туризму. Цей досвід варто перейняти Україні з метою розвитку власних замкових споруд в туристичній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Аніпко Н. П.* Середньовічні замки Польщі та їх використання в туристичній індустрії // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (4 травня 2012 року). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 132–136.
2. *Бордун О. Ю., Білоус С. В.* Використання зарубіжного досвіду для розвитку замкового туризму України // Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (4 травня 2012 року). – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – С. 136–142.
3. *Корсак Р.* Перспективи використання замків у готельній індустрії України: досвід Чеської республіки // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2019. – Вип. 24. – Т. 2. – С. 11–16.
4. *Корсак Р. В., Берец А.* Розвиток туризму в країнах Європейського Союзу та досвід організації для України на початку XXI ст. Гілея: науковий вісник, зб. наук. праць. – Київ : Гілея, 2016. – Вип. 108. – С. 98–101.
5. *Кузишин А.В., Черешнюк Т.О.* Суспільно-географічна оцінка історико-архітектурних ресурсів оборонного спрямування (на прикладі Тернопільської області) // Наукові записки ТНПУ. – Серія: Географія. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2020. – № 1 (48). – С. 91–98.
6. *Komorowski P., Kurkowski J.* Zamki, turnieje, rycerze, Hachette. – Warszawa, 2008. – 312 s.
7. *Mikos von Rohrscheidt A.* Turystyk akulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy, GWSHM Milenium. – Gniezno, 2008. – 656 s.
8. *Palenčíková Z., Machničová Z.* Bratislavský hrad a jeho potenciál pretvorbu kreatívnej ponuky v cestovnom ruchu // Geografické in formácie. – 2018. – № 2 (22). – С. 207–222.
9. *Plaček M., Bóna M.* Encyklopédia slovenských hradov. – Bratislava: Slovart, 2007. – 392 s.
10. Міністерство туризму та спорту Польщі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://en.msport.gov.pl/organizational-structure-subordinate-and-supervisedunits>.
11. Польська туристична організація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.edenpoland.pl/en/abouteden>.
12. Портал національних пам'яток Словацької республіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pamiatky.sk/sk/page/o-nas>.
13. Портал чеських фортець та замків [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.castles.cz.
14. Портал Чеського агентства з туризму [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vyzkumy.czechtourism.cz>.

УДК 911.3:30

КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ОБЛАСТЕЙ ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ

Інна Поплавська

*Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль*

Стаття присвячена проблемі функціонування соціальної сфери областей Подільського регіону, зокрема акцентується на диференціації рівнів її окремих компонентів, динаміку їх змін та комплексний аналіз функціональних можливостей. Територіальні межі досліджень визначені в межах Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей, між якими встановлені економічні та інформаційно-комунікативні зв'язки, які також слід розглядати як сильну сторону такої співпраці. Вибрано кілька основних компонентів (освіта, культура, медицина, житлово-комунальне господарство, торгівля та громадське харчування, комунікації) для вивчення диференціації елементів соціальної сфери Подільських областей, для кожного з них обрано критерії (загалом більше 20). Це дозволило проаналізувати рівень становлення і функціональності соціальної сфери окремих складових регіону в цілому і в окремих його галузях. Для оцінки використовувалися офіційні статистичні дані Державної служби статистики України, а також регіональних статистичних служб.

Ключові слова: Подільський регіон, геопросторова організація, соціальна сфера, освіта, культура, медицина, житлово-комунальне господарство, торгівля і масове харчування, комунікація.

КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ОБЛАСТЕЙ ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ

Inna Poplavska

TernopilVolodymyrHnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

The article is devoted to the problem of the social sphere functioning of the areas in the Podillia region, in particular the emphasis is placed on the differentiation of the levels of its individual components, the dynamics of their changes and the complex analysis of functionality. Territorial boundaries of the research are defined within Vinnytsia, Khmelnytskyi and Ternopil regions, among which there are established economic, labor-resource and informational-communicative connections, which also should be considered as the strong side of such cooperation. Several basic components of the social sphere (education, culture, medicine, housing and communal services, trade and mass catering, communication) were selected for studying the differentiation of the social sphere elements of the areas of the Podillia region, for each several criteria were chosen (in general over 20). This allowed analysing the level of formation and functionality of the social sphere individual components of the region in general and in its individual areas. Official statistics from the State Statistics Service of Ukraine, as well as regional statistical offices, were used for the survey.

Key words: Podillia region, geospatial organization, social sphere, education, culture, medicine, housing and communal services, trade and mass catering, communication.

Вступ. Сучасний етап розвитку українського суспільства орієнтується на соціальні цінності, що в нинішніх умовах відображають зростання ваги соціальної сфери у створенні суспільно необхідного продукту. Стан даної сфери безпосередньо впливає на економіку й культуру країни; на цій підставі можна стверджувати, що працівники освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунального господарства відіграють значну роль в економіці. Приклад провідних країн світу свідчить, що крім значної уваги до матеріального виробництва, чимало зусиль прикладається для пріоритетного розвитку соціальної сфери, формування передумов для соціальної орієнтації економіки, для того, щоб державна політика здійснювалася в ім'я людини як головного генератора прогресу цивілізації.

Проблема дослідження трансформації складових елементів соціальної сфери є царинною досліджень значної кількості українських та зарубіжних науковців. В. Куценко та Я. Остафійчук розглядають соціальну сферу як сферу діяльності людей, результатом якої є послуги, що задовольняють потреби суспільства й окремих його членів і пов'язані зі створенням доданої вартості (Куценко, Остафійчук, 2005). Н. Пігуль відзначає, що організаційний

механізм побудови соціальної сфери повинен базуватися на чітко визначених функціях, принципах і завданнях, що дозволить більш ефективно реалізовувати державну соціальну політику з метою підвищення якості життя населенні (Пігуль, 2013). Важливим напрямом дослідження соціальної географії Я. Олійник та А. Степаненко вбачають дослідження соціального простору територіальних спільнот, їх соціального локалітету (Олійник, Степаненко, 2012). Л. Немец розглядає соціальну сферу з позиції просторово-часової організації суспільства у вимірах глобалізаційних впливів; інноваційно-інвестиційного іміджу територій, розробки моделі і проведення соціально-географічного районування для задач оптимізації територіальної організації суспільства і забезпечення оптимальних умов життєдіяльності населення, участь в розробці стратегій розвитку регіонів (Немец, 2003). З позиції багатовимірного варіанту оцінки соціального простору його розглядали Л. Немец та К. Мезенцев, які наголошували, що його система координат утворюється множиною параметрів ознак досліджуваних об'єктів. Оптимальне конструювання такого простору можливе з урахуванням змістового наповнення (Немец, Мезенцев, 2019). В межах даної території проблема функціонування соціальної сфери вивчалась А. Кузишиним (2015, 2018, 2019).

Виклад основного матеріалу. Територіальні межі дослідження визначені в межах Вінницької, Хмельницької та Тернопільської областей. Досить усталені господарські, працересурсні та інформаційно-комунікативні зв'язки варто вважати сильною стороною такої співпраці. Щоправда, історично ці території формувались не як єдина, адже в різні історичні періоди перебувала в складі різних державних інституцій. В певній мірі така територіальна прив'язка позначилась і на етнічному складі населення згаданих областей, який можна визначити як строкатий.

Розгляд елементів соціальної сфери варто здійснювати в секторальному варіанті оцінки, але з обов'язковою прив'язкою до певного територіально рівня.

Соціальна сфера має певні територіальні відмінності у розвитку та структурі. Значно вищий рівень її розвитку і ширша галузева структура у містах порівняно з сільською місцевістю, в економічно більш розвинених промислових регіонах порівняно з менш розвинутими аграрними.

На основі проведеного покомпонентного аналізу можна провести ранжування областей Подільського регіону за показниками функціонування елементів соціальної сфери. Для проведення дослідження було використано метод матричного аналізу, що дозволив провести аналіз стану функціонування та диференціації рівня елементів соціальної сфери в розрізі згаданих адміністративних одиниць.

При характеристиці кожного елементу соціальної сфери регіону присвоюється відповідний ранг (від 1 до 7), за показником, який займає область (ранг є вищим за умови вищого відповідного абсолютного показника). Менша кількість балів забезпечує кращу рейтингову позицію.

В ході формування матриці було використано кілька блоків-критеріїв, які були відповідним чином погруповані: *освітня сфера*: 1 – охопленість дітей дошкільними закладами; 2 – кількість учнів загальноосвітніх навчальних закладів у розрахунку на 10 тис. населення; 3 – кількість учнів, слухачів професійно-технічних навчальних закладів у розрахунку на 10 тис. населення; 4 – кількість студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації у розрахунку на 10 тис. населення; *культурна сфера*: 5 – забезпеченість населення бібліотечними фондами на 100 осіб; 6 – забезпеченість населення кількістю місць у клубних закладах на 100 осіб; 7 – відвідуваність населенням музейних закладів на 100 осіб; 8 – відвідуваність населенням театрів на 100 осіб; 9 – відвідуваність населенням концертних заходів на 100 осіб; *сфера охорони здоров'я*: 10 – забезпеченість населення лікарями у розрахунку на 10 тис. населення; 11 – забезпеченість населення середнім медичним персоналом у розрахунку на 10 тис. населення; 12 – забезпеченість населення лікарняними ліжками у розрахунку на 10 тис. населення; 13 – планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів у розрахунку на 10 тис. населення; *житлово-комунальне господарство*: 14 – забезпеченість житловими площами; 15 – показник рівня благоустрою в приватних помешканнях; *торгівля і масове харчування*: 16 – забезпеченість торговельними площами, 17 – роздрібний товарообіг підприємств на одну особу (тис. грн); 18 – роздрібний продаж алкогольних напоїв на одну особу (л); зв'язок: 19 –

показник кількості абонентів мобільного зв'язку; 20 – кількість абонентів кабельного зв'язку; 21 – частка домогосподарств, що мають доступ до інтернету.

В результаті проведеного аналізу було використано метод кластеризації шляхом багатомірного статистичного аналізу. На основі узагальнення показників блоків-критеріїв було сформовано алгоритм оцінки функціонування соціальної сфери областей Подільського регіону:

- 1) вихідний масив інформації було проаналізовано за відповідними показниками, які можна розцінювати як два підмасиви – показники-стимулятори та показники-дестимулятори;
- 2) для кожної з шести груп показників проводиться власне ранжування на основі характеристики абсолютних показників, які подані в *Статистичному збірнику «Регіони України», 2017. Частина 1; Статистичному збірнику «Регіони України», 2017. Частина 2; Статистичному щорічнику України за 2016 рік, 2017;*
- 3) для кожного регіону визначена власна сума рейтингових показників, як власну напівкількісну оцінку функціональності соціальної сфери в регіонах за факторами стимулювання;
- 4) в форматі граф-дерева можна продемонструвати розподіл обласних регіонів за рівнем сформованості та функціональності соціальної сфери;
- 5) запропонована змістова оцінка заключного групування регіонів за показниками функціонування соціальної сфери.

Такий методичний підхід за якісними рейтинговими показниками дозволяє сформулювати цілісне уявлення про проблему та провести оцінку функціонування соціальної сфери областей досліджуваного регіону. Він дає задовільні результати за умови використання значно кількості ознак у вихідних масивах інформації та їх статистичній однорідності та зрівноваженості.

На основі проведено аналізу видно (табл 1), що найбільш збалансовано соціальна сфера функціонує в Тернопільській області. Це пов'язано з високою організацією освітньої сфери на рівні дошкільної, загальної та вищої освіти, сфери культури, що відстежується через затребуваність закладів культурного спрямування та їх оновлення, сферою торгівлі та масового харчування, які забезпечують доступність товарів та послуг ресторанного господарства для місцевого населення та туристів, а також зв'язку (використання населенням нових та діючих форм комунікацій) – ці показники забезпечили лідируючі позиції області.

Таблиця 1

Ранжування областей Подільського регіону за рівнем сформованості елементів соціальної сфери, за показниками 2016 р.*

Області	Критерії оцінювання / ранг																						
	Освітня сфера				Культурна сфера				Медицина сфера				Житлово-комунальне господарство		Торгівля і масове харчування			Зв'язок			Зведена рейтингова позиція регіону		
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	ба	Позиція
Вінницька	1	7	2	4	1	2	3	6	5	6	6	6	2	1	5	7	6	1	2	1	6	80	4
Тернопільська	3	5	3	2	3	3	3	3	6	4	2	2	4	4	1	3	7	2	6	4	5	75	2
Хмельницька	1	6	4	6	2	1	4	3	3	5	4	3	3	2	3	4	4	4	5	5	7	79	3

* Розраховано за Статистичний збірник «Регіони України», 2017. Частина 1; Статистичний збірник «Регіони України», 2017. Частина 2; Статистичний щорічник України за 2016 рік, 2017.

Загальна картина бальної оцінки демонструє, що всі області досліджуваного регіону мають близькі показники розвитку соціальної сфери, але кожна з них часто має власні переваги в розвитку елементів соціальної сфери, що не дозволяє твердити про збалансований рівень функціонування соціальної сфери в межах цих територій. Так, для Вінницької області властивий високий розвиток сфери освіти, культури, житлово-комунального господарства та зв'язку, але низький рівень функціонування медичної сфери і торгівлі. Для Тернопільської області властиві хороші показники функціонування складових освітньої сфери, культури, медицини та житлово-комунального господарства. Хмельницька область відзначається хорошим розвитком сфери культури, медицини та житлово-комунального госпо-

дарства. Пропонована кластеризація областей досліджуваної території (табл. 1) демонструє їх місце за показниками збалансованості функціонування соціальної сфери.

Висновки. Соціальна сфера регіонів України переживає період диверсифікації її складових. Повнота розгляду і аналізу взаємодії складових елементів соціальної сфери залежить від кількості параметрів, які були використані. Маючи значний потенціал, регіони України не завжди якісно використовують свій потенціал.

У процесі розгляду кожної складової соціальної сфери Подільського регіону нами було зроблено аналіз основних груп критеріїв. Це дозволило визначити диференціацію рівнів сформованості соціальної сфери регіону загалом. На фоні регіонального показника функціонування та сформованості соціальної сфери суттєво вирізняється Тернопільська область, яка відзначається високою організацією освітньої сфери, сфери культури, торгівлі та масового харчування, а також зв'язку – ці показники забезпечили лідируючі позиції області. Хоча слід констатувати, що для областей Подільського регіону властива дуже вузька амплітуда сумативних показників, що може бути підтвердженням, що в консолідованому вигляді соціальна сфера не має суттєвих відмін в цих областях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Куценко В. І.* Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики): [монографія]. – Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2008.
2. *Куценко В. І.* Трансформації соціальної сфери України: регіональний аспект: [монографія]. – Київ : Оріони, 2005
3. *Кузишин А. В.* Характеристика соціальної сфери західноукраїнських областей в світлі зайнятості населення // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії: Матеріали Всеукр. конф. з участю закордонних вчених, присвячена 70-річчю кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, 19–20 листопада 2015 р.). – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015.
4. *Кузишин А. В.* Геопросторова диференціація елементів соціальної сфери областей Карпатсько-Подільського регіону // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – Серія: Географія. – 2018. – 44 (1).
5. *Немец Л. Н.* Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) : [монографія]. – Харьков: Факт.
6. Соціальна географія: підручник / за ред. Л. Немець та К. Мезенцева. – Київ : Фенікс, 2019.
7. Статистичний збірник «Регіони України». Ч. 1. – Київ, 2017.
8. Статистичний збірник «Регіони України». Ч. 2. – Київ, 2017.
9. Статистичний щорічник України за 2016 рік. – Київ, 2017.
10. *Топчієв О. Г., Мальчікова Д. С., Яворська В. В.* Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики: навч. посіб., – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС.
11. *Kuzyshyn A.* Spatial diversification of the social sphere development in the Carpathian-Podillia region (Ukraine) // Folia Geographica. – 2019. – Vol. 61. – No. 2.

УДК 911.3:[338.48-53:63](477.83)

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АГРОТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Степан Кузик, Юрій Борсук

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Підкреслено важливість утворення агротуристичних кластерів у межах Львівської області. Зазначено, що в місцях із низькою транспортною доступністю формуються кооперативні господарства кластерного типу. Визначено головні суспільно-географічні чинники становлення і функціонування агротуристичних комплексів як геопросторових утворень.

Під час аналізу малих поселень найголовнішим є людність як працересурсний потенціал у зоні діяльності можливого агротуристичного кластеру. В кожному агротуристичному центрі виконується характеристика природних та історико-культурних туристичних об'єктів як головного атрибуту дослідження.

Для систематизації аналітичних даних пропонується виділити першочергові агротуристичні кластери в усіх адміністративних районах, крім Сколівського й Турківського. Виявлено географічні особливості в межах певної території, де відбувається вирощування сільськогосподарських культур, розведення свійських тварин, задоволення туристично-рекреаційних послуг.

Ключові слова: сільський зелений туризм, агротуризм, агротуристичний кластер, агротуристичний центр, природні туристичні ресурси, історико-культурні туристичні ресурси, транспортна доступність.

HUMAN-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF THE AGRO-TOURIST CLUSTERS FORMATION (ON EXAMPLE, LVIV OBLAST)

Stepan Kuzyk, Yurii Borsuk

Lviv National Ivan Franko University, Lviv

The importance of forming agro-tourist clusters within the Lviv region is emphasized. It is noted that in places with low transport accessibility cooperatives of cluster type are formed. The main socio-geographical factors of formation and functioning of agro-tourist complexes as geospatial formations are determined.

In the analysis of small settlements the most important is the public as a labor-saving potential in the area of the possible agro-tourist cluster. Each agro-tourist center performs the characterization of natural and historical and cultural tourist objects as the main attribute of the research.

To systematize analytical data, it is proposed to allocate priority agro-tourist clusters in all administrative regions, except for Skole and Turka. Geographic features were found within a certain territory, where the cultivation of crops, breeding of domestic animals, and the satisfaction of tourist and recreational services.

Key words: rural green tourism, agrotourism, agro-tourist cluster, agro-tourist center, natural tourist resources, historical and cultural tourist resources, transport accessibility.

Постановка проблеми дослідження. Розвиток аграрних туристичних кластерів – відносно нова ідея в Україні, оскільки у розвинених країнах давно підтримується такий розвиток. Він полягає в об'єднанні однотипних підприємств для розвитку власного бізнесу і певних територій.

Один із найуспішніших аграрних кластерів світу функціонує у США в Каліфорнії. Так, виноробство у цьому штаті постраждало від дії «сухого закону». Проте сам закон став стимулом для об'єднання 48 виноробних господарств в Інститут вина для піару споживання продукції, а також лобювання інтересів. Наприкінці 1990-х років каліфорнійський кластер виробляв 90% вина у США. Спільними зусиллями винороби зробили цей регіон привабливим і для туристів, які зацікавилися і проявили інтерес до широкого спектру послуг. Вже на початку XXI століття у США в кластерах працювали 57% трудівників, а частка ВВП оцінювалася 61%.

Безумовно, що приклад успішного функціонування каліфорнійського бізнесу з розвиненим агротуристичним кластером може послужити успішним прикладом і для українських аграріїв.

Аналіз останніх досліджень. Агротуризм в інтерпретації українських науковців і практиків розуміється як відпочинок в агрооселях (будинках у сільській місцевості). Сьогодні в системі господарювання та функціонування туристичної сфери оперують поняттями «сільський», «агро», «фермерський», «екотуризм», проте не вказують чітких видових меж та критеріїв детермінації. Регіональні особливості розглядаються в аспекті відмінності природно-рекреаційних ресурсів, без практичної трансформації означених особливостей у розвитку. Результати напрацювань із агротуризму переважно подаються у вигляді статей під авторством Ю. Губені [2], М. Зінька [3], Н. Кудли [4], І. Прокопи [6], Г. Черевка [7]. Дослідження агротуристичної сфери в контексті розвитку сільського зеленого туризму здійснили П. Горішевський, В. Васильєв, Ю. Зінько [1] та Т. Пінчук [5].

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні становлення агротуристичних кластерів у сільській місцевості, розробленні рекомендацій стосовно організації та розвитку агротуризму на території Львівської області.

Виклад основного матеріалу. У Львівській області створено агротуристичний кластер «Горбогори». Він утворений на екологічно привабливій території Пустомитівського району в окремих місцях із низькою транспортною доступністю. Саме віддаленість від транспортних мереж стала головним чинником у формуванні кооперативних господарств у вигляді туристичних кластерів.

Розвинуте транспортне сполучення сприяє трудовій маятниковій міграції. Населення із сільських поселень щоденно виїжджає до найближчого міста, бо в селах немає вакансій, необхідних для працевлаштування. Зокрема, мешканці сільських поселень, розташованих на головних транспортних магістралях, щоденно трансформуються у міське середовище. Вони звикають до міста і намагаються там залишитися. Це свідчить про те, що жителів поселень із високою транспортною доступністю буде важко залучити до роботи у сільських підприємствах. Проте залишаються населені пункти, віддалені від головних автомобільних і залізничних шляхів, де немає як роботи, так і зручного сполучення до міста. У таких селах стрімко падає людність, тому щільність населення там невисока. Щоб хоч якось перешкодити виїзду громадян із сільської місцевості, на наш погляд, необхідно сприяти розвитку сільського господарства кластерного типу разом із сучасним туристичним бізнесом.

Аналіз сільських територій необхідно розпочинати з вивчення кількості населення, оскільки це робоча сила, яка вже стала трудовим потенціалом територіально-виробничого комплексу. Зрозуміло, що людність в сучасних умовах дуже залежить від транспортно-географічного розташування села. У результаті прослідковується така особливість – чим менше мешканців, тим територія менш доступна. Також потрібно дослідити наявність вакансій у селі та проходження прямих автобусних або залізничних маршрутів до великого чи середнього міста. Для прикладу проаналізуємо населені пункти Пустомитівського району з населенням менше 100 осіб.

Таблиця 1

Аналіз малих поселень у Пустомитівському районі

Назва села	Людність, ос.	Наявність вакансій	Автобусне сполучення	Залізничне сполучення	Найближче поселення з людністю понад 2 тис. осіб
1	2	3	4	5	6
Віняви	17	-	-	-	с. Семенівка
Грабник	23	-	-	-	с. Солонка
Диб'янки	28	-	-	-	сmt. Щирець
Льопи	38	-	-	-	сmt. Щирець
Шуфраганка	45	-	-	-	сmt. Щирець
Береги	47	-	-	-	с. Семенівка
Дуб'янка	47	-	+	-	м. Пустомити
Пришляки	47	-	-	-	с. Оброшине
Підтемне	86	-	-	-	с. Солонка
Яструбків	97	-	+	-	сmt. Щирець
Сороки	98	-	-	-	сmt. Щирець

Як видно з табл. 1, найбільше сільських поселень із населенням менше 100 осіб розташовані в околицях Щирця (Диб'янки, Льопи, Шуфраганка, Яструбків, Сороки). Це означає, що містечко може виступати центром агротуристичного кластеру, який охоплюватиме територію малозаселених поселень. Тим більше, що згадані села зараз належать до Щирецької об'єднаної територіальної громади. Крім аграрного виробництва, тут може розвиватись сільський туризм. Щирець, своєю чергою, відомий визначними архітектурними пам'ятками: оборонний костел Св. Станіслава (1556), Троїцька церква XVI ст. із дзвіницею, оборонна церква Різдва Пресвятої Богородиці XVI ст. з муром та оборонною вежею.

Щодо розташування центроформуючої мережі поселень Пустомитівського району, до Семенівки та Солонки найближче розташовуються два віддалених села відповідно (Віняви та Береги, Грабник та Підтемне). Згадані населені пункти вже входять до території агротуристичного кластера «Горбогори». В селі Береги проживає засновник цього кооперативного господарства *Мільчевич Антон*, який також займається розведенням овець. До речі, овече молоко і вироблена продукція з нього має високі лікувально-оздоровчі властивості. Щороку в кінці серпня неподалік села Віняви проводиться фестиваль «Горбогори», на якому відбувається виставка та дегустація вирощеної сільськогосподарської продукції. Зацікавити туристів може піщаний кар'єр, де проведено дослідження пізньоплейстоценових хребетних, насамперед печерних гієн. Варто відвідати Свято-Преображенський монастир сестер чину Св. Василя Великого у селі Береги або ж церкву Різдва Пресвятої Богородиці у селі Підтемне.

Село Дуб'янка, де проживає 47 жителів, може належати до кластеру, утвореного з центром у місті Пустомити. Агротуризм тут може успішно використовувати водні ресурси на річці Ставчанка. Серед історико-культурних об'єктів у Пустомитах знаходиться палац, що належить до типових зразків псевдокласицизму. Також у місті є церква Успення Пресвятої Богородиці й музей *Василя Кучабського* – відомого політичного й військового діяча часів ЗУНР.

Недалеко від села Оброшине як мікроцентру навколишніх дрібних поселень, знаходиться село Пришляки. Сільське підприємництво тут може розвиватися на науково-практичних засадах з урахуванням потреб туристів, адже в с. Оброшине працює Інститут сільського господарства Карпатського регіону. Туристів тут приваблюватимуть дендропарк XVIII ст. і зоопарк, а також палац архієпископів, церква Святого Дмитрія.

Таким чином, агротуристичні кластери можуть успішно формуватися у південно-західній частині Пустомитівського району. Тут переважають села людністю менше 100 осіб, які залишаються малодоступні з погляду транспортного сполучення і можуть бути привабливими для такого туризму. А сам розвиток агротуризму може принести в сільські поселення інвестиції, зменшити відтік працездатного населення.

Спробуємо визначити території, придатні для формування агротуристичних кластерів у інших адміністративних районах області. Для цього будемо використовувати кількість населення, зайнятість і наявність громадського транспорту безпосередньо в селах, що сприяє транспортному сполученню із найближчим містом. Пропонується проаналізувати всі райони, крім гірських – Сколівського і Турківського. Це пояснюється тим, що в горах сільське господарство не є домінуючим, як на рівнинній території, тому й відпадає сенс розвивати агротуристичні кластери. Можливо, на нашу думку, гірські райони заслуговують на формування рекреаційно-туристичних кластерів.

Характеристику територій проведемо шляхом розподілу адміністративних районів на географічні зони – північну (поліську), центральну (лісостепову), південну (передкарпатську).

Північна (поліська) зона розташована в північній частині Львівської області, охоплюючи Жовківський, Сокальський, Радехівський і Кам'янка-Бузький райони. Через велике заліснення та заболоченість на даній території характерна найбільша кількість опадів. Панівні в минулому широколисті ліси нині займають менше 15 % площі краю. На решті території внаслідок антропогенного впливу в другій половині XX століття природні ландшафти Малоого Полісся значно змінилися. Після встановлення радянської влади всі ліси, луки і болота, які були як у приватній, так і громадській власності, були одержавлені. Піщані рівнини з «лисими» горбами силами лісівників, колгоспів і шкіл були засаджені сосною.

Розподіл поселень за районами

Назва адміністративного району	Кількість поселень людністю до 100 осіб	Назви поселень людністю до 100 осіб (за зростанням)	Найближчі поселення людністю понад 2 тис. осіб
1	2	3	4
Північна (поліська) зона			
Жовківський	27	Поляни, Чистопілля, Лосини, Вільшанка, Копанка, Крута Долина, Гринчуки, Липники, Лісове, Чорній, Кропи, Галасі, Малі Долини, Сороки, Малий, Діброва, Капелюх, Дернівка, Луцики, Школяри, Загірні, Оплітна, Зарище, Папірня, Відродження, Миляво	м. Жовква, м. Рава-Руська, с. Добросин, с. Гійче, с. Волиця
Сокальський	7	Шихтарі, Ганівка, Рудка, Піддовге, Бережне, Гатківка, Заставне	м. Червоноград, смт. Жвирка, м. Сокаль, м. Великі Мости, м. Белз
Радехівський	13	Обортів, Пустельники, Старий Майдан, Бебехи, Тоболів, Загатка, Кути, Корчівка, Гута-Скляна, Підмонастирок, Волиця, Романівка, Раковище	смт. Лопатин, м. Радехів, с. Павлів
Кам'янка-Бузький	10	Маїки, Рогалі, Грушка, Козаки, Красічин, Тичок, Матяші, Нова Лодина, Тартак, Липники	смт. Добротвір, м. Кам'янка-Бузька, с. Жовтанці
Центральна (лісостепова) зона			
Бродівський	22	Видра, Стрихалюки, Мамчурі, Малинище, Великі Переліски, Горбалі, Малі Переліски, Мідне, Кути, Гаї-Суходільські, Теребежі, Панькова, Косарщина, Кіз'я, Митниця, Велин, Яблунівка, Загірні, Паньківці, Орани, Залісся, Руда-Брідська	м. Броди, смт. Підкамінь
Буський	19	Рижани, Марашанка, Застав'є, Ангелівка, Ниви, Бачка, Ланерівка, Лісове-Тур'янське, Лабач, Рокитне, Бажани, Думниця, Грабина, Дунів, Будиголош, Павлики, Сидори, Забрід, Волуйки	с. Ожидів, м. Буськ
Золочівський	21	Кульби, Роздоріжне, Загора, Кобилеччина, Шопки, Дерев'янки, Хомець, Папірня, Пісок, Грабово, Кийків, Руда, Надільне, Коропчик, Косичі, Кам'янисте, Лісові, Гавареччина, Обертасів, Луг, Зашків	м. Золочів, с. Вороняки, м. Глиняни
Перемишлянський	18	Рубче, Плоска, Камінна, Тернівка, Рівна, Лонівка, Мивсева, Підмереки, Мостище, Курний, Задубина, Заставки-Яблунів, Кузубатиця, Підвисоке, Грабник, Гончарів, Брикун, Кучерівка	м. Перемишляни, м. Бібрка
Жидачівський	15	Дунаець, Воля-Облазницька, Лінія, Березина, Романівка, Закривець, Соколівка, Демівка, Тернавка, Сенів, Заграбівка, Корнелівка, Королівка, Загурщина, Лапшин	м. Ходорів, смт. Журавно, смт. Гніздичів
Миколаївський	4	Павуки, Трудове, Мала Воля, Листв'яний	с. Дроговиж, м. Миколаїв
Пустомитівський	11	Віняви, Грабник, Диб'янки, Льопи, Шуфраганка, Береги, Дуб'янка, Пришляки, Підтемне, Яструбків, Сороки	смт. Щирець, с. Семенівка, с. Солонка, м. Пустомити, с. Оброшине
Городоцький	10	Заболоття, Паланики, Підмогилка, Грабине, Піски, Залужани, Любовичі, Литовка, Молошки, Воля-Бартатівська	м. Комарно, смт. Великий Любін, м. Городок, с. Мшана
Яворівський	16	Ліс, Війтівщина, Бориси, Діброва, Чернокунці, Турича, Ковалі, Слободяки, Новий Яр, Озерське, Лужки, Божа Воля, Щиглі, Качмарі, Середній Горб, Вакули	с. Вербляни, с. Бірки, смт. Шкло, с. Нагачів, с. Прилбичі, м. Новояворівськ

Закінчення табл. 2

1	2	3	4
Мостиський	20	Петики, Колодка, Липки, Пихи, Рожакі, Корчунок, Мала Діброва, Берці, Добошівка, Топільниця, Завадів, Толокувичі, Солтиси, Качмарі, Мартини, Велика Діброва, Хатки, Слабаш, Шишоровичі, Заріччя	м. Мостиська, м. Судова Вишня
Південна (передкарпатська) зона			
Старосамбірський	4	Павлівка, Тварі, Вілюничі, Виців	м. Старий Самбір, м. Доброміль, с. Стрілки
Самбірський	17	Білоки, Мала Хвороща, Климівщина, Велика Хвороща, Млин, Волянка, Колонія, Глибоч, Мала Спринька, Хатки, Рудня, Тарава, Нові Бірчиці, Малинів, Копань, Трояни, Красниця	м. Самбір, с. Бісковичі, м. Новий Калинів, смт. Дубляни, м. Рудки
Дрогобицький	4	Підсухе, Глинне, Гута, Зади	смт. Східниця, с. Лішня, с. Грушів
Стрийський	5	Пиля, Смоляний, Щасливе, Діброва, Хромогорб	м. Моршин, смт. Дашава, м. Стрий, с. Дуліби

Меліоратори спрямили русла річок і переорали луки і болота, на них кілька років сіяли сільськогосподарські культури, а потім стали використовувати для сінокошення. Внаслідок цього тисячолітні екосистеми були знищені. Історико-культурні ресурси здебільшого зосереджуються в невеликих і малих містах. У селах поширені пам'ятки сакральної архітектури. Екскурсійні поїздки можуть відбуватись до сільських поселень, у яких народились відомі люди. Передусім це село Хлівчани, з якого походить географ *Богдан Муха*.

Жовківський район. Жовківський район вирізняється найбільшою кількістю сільських населених пунктів у Львівській області, в тому числі – з людністю до 100 осіб. Дуже малі поселення у Жовківському районі розташовані в його центральній частині з відхиленням на північний захід (до Розточчя). Деякі села мають вигідне транспортне положення (Капелюх на автошляху Р40, Дернівка й Папірня – Т1425, Загірні й Зарище – М09), що сприяє стабільному курсуванню автобусів. Залізничний транспорт забезпечує перевезення пасажирів до сіл Загірні (зупинний пункт 65 км), Зарище (зупинний пункт Заріччя) та Завади (зупинний пункт Глинсько).

Близько половини дуже малих сільських поселень прилягають неподалік міста Жовква. Цікавим атрибутом у географії розселення є село Поляни, в якому вже ніхто не проживає. Звичайно, що село вже неможливо врятувати, тому найменшим за кількістю населення є Чистопілля. Сільське утворення затиснуте в лісовому масиві, що починається з північно-східної околиці Жовкви. Тут переважаючим напрямком господарювання може бути лісове господарство. Простежується значний рекреаційний потенціал. Жовква – місто історичне, відомий туристично-екскурсійний центр. Зелена зона може стати перспективною територією для кількадечних туристичних груп.

На північному заході району центром агротуристичного кластеру має стати місто Рава-Руська. На південь від нього зосереджені малі села, в яких поміж лісів поширюються орні землі. Територія цілком придатна для туристично-рекреаційного використання. У Раві-Руській серед цікавих пам'яток є костел Святого Михайла й ратуша. На території можливого агротуристичного утворення важливим є прокладання транскордонних туристичних маршрутів, особливо до села Дев'ятир, розділеного на українську й польську частини.

Найбільша кількість сільськогосподарських земель спостерігається довкола села Добросин. Якщо тут формувати агротуристичний кластер, то він разом із туристикою буде спеціалізуватись на вирощуванні зернових і технічних культур. За советських часів до складу агропромислового комплексу входили бурякопункт, млин, сортонасіннева дільниця. Існують перспективи для туристичного ринку. В селі знайдено поселення скіфського періоду. До сакральних споруд села належить церква Воздвиження Чесного Хреста.

Села Гійче та Волиця мають можливість формувати центри агротуристичних кластерів. На землях, розташованих у долині річки Рата, проведена меліорація, що сприяє вирощуванню сільськогосподарських культур і проведення рекреаційних занять.

Сокальський район. У Сокальському районі до десятка малих поселень, що пояснюються розвиненістю мережі малих і середніх міст. Села зосереджуються у північній частині на межі з Волинською областю, а також у прикордонні з Польщею. Більшість сіл не мають вакансій, автобусного і залізничного транспорту (за винятком села Заставне).

Такі поселення, як Рудка й Бережне, знаходяться близько до міста Червоноград. Землі довкола населених пунктів розорані, що сприяє розвитку аграрного виробництва. В шахтарському місті туристи побачать колишній бернардинський костел Зіслання Святого Духа, Святоюрський монастир отців Василіян, Крестинопольський палац. У Червонограді можна розвивати промисловий туризм, орієнтований на відвідування вугільних розробок.

Жвирка розташована в передмісті Сокаля на лівому березі річки Західний Буг. До агротуристичного кластеру з центром у Жвирці необхідно залучати північно-західну частину Сокальського району, обмежену державним кордоном на заході й Західним Бугом на півночі та сході. Не дивлячись на поширення лісових угідь, тут відбувається інтенсивне вирощування сільськогосподарських культур. На території селища розташований колишній монастир бернардинців з бароковим костелом Діви Марії. До Другої світової війни у костелі містилася ікона, яка від давніх часів вважалася чудотворною, тому костел був місцем культу Матері Божої Сокальської.

Центром аграрної території на правому березі Західного Бугу має бути місто Сокаль. Деякі села, наприклад, Ганнівка, лежать у полях на межі Львівської та Волинської областей. Туристичний ринок залежить від відвідування Сокаля. У цьому місті є цікаві пам'ятки архітектури: кафедральний собор святих апостолів Петра і Павла, церква й каплиця Святого Миколая, синагога, ратуша, колишня жіноча гімназія.

Село Піддовге, що адміністративно-територіально входить до Сокальського району, варто віднести до агротуристичного об'єднання з центром у селі Волиця Жовківського району. Місто Великі Мости як шахтарське поселення немає атрактивних туристичних об'єктів і тому його не слід розглядати як перспективний туристичний центр.

В околицях міста Угнів майже на державному кордоні виділяється село Заставне. Землі довкола нього не розорюються через широку заплаву річки Солокія. Сільськогосподарські угіддя можна побачити на південь від найменшого міста України. Мабуть, Угнів має більше пам'яток архітектури, ніж Червоноград. Разом із містом Белз у північно-західній прикордонній частині Сокальського району необхідно утворити агротуристичний кластер «Червонські міста».

Радехівський район. У Радехівському районі поселення з людністю менше 100 осіб розташовуються у його південно-західній частині. Це пояснюється, на наш погляд, віддаленістю від автомобільних і залізничних шляхів. У населених пунктах немає виробництва, тому й відсутні вакансії для працевлаштування. Одним із сучасних напрямків розвитку згаданої території може бути агротуристичний бізнес.

Найбільша кількість малих сіл зосереджується у зоні тяжіння смт. Лопатин (Пустельники, Старий Майдан, Бебехи, Загатка, Гута-Скляна, Підмонастирок, Романівка). До міста Радехів належать поселення, розташовані неподалік від районного центру. Також тут формується новий агротуристичний центр у селі Павлів.

Хоча Лопатин розташований серед лісів, боліт і торфовищ Малого Полісся, у рівнинній місцевості на лівому березі р. Стир поширені сільськогосподарські угіддя. Висока розораність земель спостерігається на північ від Лопатина до межі з Волинською областю. Це сприяє вирощуванню злакових і технічних культур. Туристичний потенціал містечка складають дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці (1928) та костел Непорочного зачаття Діви Марії (1772), архітектором якого був Бернгард Меретин.

Радехів зусібіч оточений зоною розораних сільськогосподарських угідь, особливо в північному напрямку. На схід від міста простягнувся лісовий масив із загальнозоологічним заказником «Пукачів». З пам'яток архітектури в Радехові можна побачити храм Святого Миколая (1918), приміщення міської ради (1910), школи мистецтв та старого народного дому (1912), ринкова площа XIX ст., залишки мурів палацу XIX ст., залишки паркової

оранжереї XIX ст., синагога XVIII ст., підвали графа *Бадені*. Варто сказати, що видатним уродженцем села Новий Витків є *Олександр Мишуга* – український оперний співак і вокальний педагог.

Павлів може бути центром аграрного кластеру, оскільки в селі працює Радеківський цукровий завод. Хоча поселення має більше 3 тис. осіб, доцільним буде його інтегрування до агротуристичного кластеру з центром у місті Радеків. Тоді філіяльний костел у селі Павлів стане частиною одноденного туристичного маршруту.

Кам'янка-Бузький район. У районі знаходиться до десятка сіл із населенням до 100 осіб. Позитивним явищем є наявність вакансій у селі Тартак. Приватне підприємство "Львів-Пак" потребує підсобних робітників, які б займалися сортуванням та складанням виробів із деревини, прибиранням території. Можна сказати, що розвивати сільське господарство в селі буде проблематично, оскільки територіально-виробничий комплекс села спеціалізується на лісовому господарстві та деревообробній галузі. Також Тартак має стабільне автобусне сполучення зі Львовом і зупинний пункт Селець-Беньків на залізниці Львів – Сапіжанка – Ківерці. Більшість дуже малих поселень (Маїки, Роголі, Козаки, Матяші) знаходяться неподалік залізничної станції Добротвір, де здійснюється приміське та швидке пасажирське сполучення.

На захід від містечка Добротвір прилягають дуже малі села. Розорюваність земель цієї території є невелика, що пов'язано з переважанням лісів. Набагато більші площі сільсько-господарських земель простягнулись на правому березі річки Західний Буг ближче до села Тичок. Історичних пам'яток дуже мало. Перспективним тут може бути екскурсійний туризм за рахунок відвідування Добротвірської ТЕС.

Переважають сільськогосподарських земель спостерігається у західній частині Кам'янка-Бузького району (Грушка, Красічин, Липники). Потенційним центроформуючим ядром агротуристичного кластеру може бути Кам'янка-Бузька. У місті є привабливі історико-культурні об'єкти: ратуша, костел Успіння Богородиці, церква Святого Миколая, церква Різдва Богородиці, Чорний парк (парк імені Степана Бандери).

Жовтанці є сільськогосподарським вузлом, оскільки навколишні території використовуються для розвитку рослинництва. Село прославлене у творі Я. Гашека «Пригоди бравого солдата Швейка». Саме у Жовтанцях Швейк шукав свій полк після того, як його ледь не звинуватили у дезертирстві, а знайшов у Великому Колодні, під час «свинячого бенкету», де й закінчується останній розділ недописаного шедевра чеського письменника. У 1892 р. в селі народився український геолог, географ та археолог, один із деканів географічного факультету Львівського університету *Юрій Полянський*.

Центральна (лісостепова) зона простягається широкою смугою із заходу на схід. До її складу входять такі адміністративні райони: Бродівський, Буський, Золочівський, Перемишлянський, Жидачівський, Миколаївський, Пустомитівський, Городоцький, Яворівський, Мостиський. Аналіз територій у Пустомитівському районі здійснено на початку статті. У межах зони переважають орні землі, подекуди є лісові масиви. Територія багата на природні та історико-культурні туристичні об'єкти. Саме в цій зоні з'являються печери, що приваблює спелеологів. У західній частині поширені родовища мінеральних вод (Великий Любінь, Шкло). Серед історичних пам'яток виділяються замки (Підгорецький, Олеський, Золочівський, Свірзький). В Польщі неподалік державного кордону розташоване село Млини, в якому проживав *Михайло Вербицький*. З-поміж відомих географів, що вийшли з цього краю, можна назвати *Олену Степанів* і *Григорія Величка*.

Бродівський район. У Бродівському районі налічується більше двох десятків сільських поселень із людністю менше 100 осіб. Лише ¼ із даних сіл мають автобусне сполучення. Недалеко від залізничної станції Заболотці знаходяться села Великі Переліски й Малі Переліски.

Більшість поселень найближче розташовані до міста Броди. Формування агротуристичного кластеру сприятиме розвитку сільськогосподарського підприємництва в північно-західній частині Бродівщини. Туристична галузь може орієнтуватись на Броди. В місті атрактивними вважаються сакральні споруди (оборонна церква Різдва Пресвятої Богородиці 1600 року, церква Пресвятої Трійці, церква Святого Юра XVI–XVII ст. з високохудожнім іконостасом у стилі рококо, церква Воздвиження Чесного Животворного Хреста в стилі ренесанс,

колишня Велика синагога), пам'ятки архітектури (ансамбль Бродівського середмістя, урочище «Заставки», земляний оборонний вал XVI ст., залишки двох п'ятикутних бастіонів, Бродівський замок, палац Потоцьких, будівля Бродівської гімназії ім. І. Труша, торгово-промислова палата XIX ст., будівля колишнього Празького банку, Бродівська ратуша з годинником, палаци графів Тишкевичів та В. Шмідта, Будинок австрійського повітового суду).

Селище Підкамін'я відоме геологічною пам'яткою – ерозійним останцем морських рифів Товтрів. Навпроти Каменя, на пагорбі, височить монастир «Походження Дерева Хреста Господнього». На місцевому цвинтарі є поховання монахів-домініканців.

Буський район. На території Буського району близько 20 адміністративних пунктів мають населення менше 100 осіб. Майже третина сільських поселень має автобусне сполучення, що свідчить про їх вигідне положення. Село Застав'є прилягає до залізничної лінії, проте користується послугами станції Ожидів.

Найближчим до групи малих поселень є село Ожидів. Саме воно може бути центром агротуристичного утворення у північно-східній частині Буського району. Тим паче, в селі Ожидів працює ТзОВ «Буське сорто-насінницьке підприємство» (вирощування зернових і технічних культур) та ТзОВ «Хеммель Україна» (виробництво дробильної техніки). Туристичний бізнес притягує Олесько: тут є середньовічний замок, монастир Капуцинів, костел Пресвятої Трійці. В околицях містечка Олесько розташовані села Сидори й Волуйки, що відомі своїми народними умільцями. Це й не дивно, адже довкола замку колись жили ремісники.

Буськ може стати другим агротуристичним центром у районі, на північ від якого густота населення зменшується. Крім сільського господарства, тут можна розвивати рибне (на р. Західний Буг). Мабуть, розведення лелек (по-місцевому буськів) було б символічним стартапом у кластері. Буськ виступає туристичним центром завдяки пам'яткам архітектури як загальнодержавного (дерев'яна церква Святої Параскеви з дзвіницею, церква Святого Онуфрія з дзвіницею), так і місцевого (будівля колишнього повітового суду, костел Святого Станіслава, церква Святих Петра і Павла, палац графа Бадені, Велика міська синагога) значення. У місті народився громадсько-політичний діяч, президент ЗУНР *Євген Петрушевич*.

Золочівський район. У Золочівському районі більше 20 населених пунктів мають населення до 100 осіб. Більшість дуже малих сіл розташовані в південно-східній та північно-східній частині району. Деякі поселення знаходяться безпосередньо на автомобільних дорогах (Шопки й Кийків – Н02, Хомець і Грабово – Т1413) або мають вихід до залізниці (Кам'янисте – зупинний пункт Плугів).

Окремі села розташовані ближче до більших населених пунктів Тернопільської області. Центром сільських поселень Кульби, Загора, Руда, Надільне, Кам'янисте може бути місто Зборів, а Гавареччини – село Ожидів. Це свідчить про потребу формування агротуристичних об'єднань за принципом близькості, а не наявності адміністративності.

Золочів має всі можливості бути центром притягання населених пунктів, що розкидані головно в долині річки Західний Буг (Хомець, Папірня, Пісок), а також прилягають довкола міста в напрямку Тернополя (Кобилеччина, Кийків). Землі інтенсивно розорюються, не дивлячись на горбистий рельєф із лісовими масивами. Золочів відоме і як туристичне місто. Туристи відвідують Золочівський замок та Зелений Яр (парк біля церкви Святого Миколая, де експонуються дерев'яні скульптури різьбяра з Дубно Миколи Бондарчука). На північ від міста в околицях Олесько туристичним місцем є село Гавареччина, в якому ще й зараз розвивається гончарство. У селі Підлисса діє музей-садиба *Маркіяна Шашкевича*. До музейного комплексу входять відновлені хата з експозицією, стодола, шпихлір, погріб, збережені колодязь, частина саду та старі дуби.

До агротуристичного кластеру Вороняки можуть потрапити села, розташовані на південному сході Золочівського району. Сільське господарство в околицях містечка Поморяни спеціалізується на вирощуванні зернових і технічних культур. Туристичний потенціал Поморян представлений дерев'яною церквою Собору Богородиці, замком, костелом Святої Трійці (1748), ратушею та парком XIX ст., що має статус пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення. До речі, орган із костелу є найстарішим із потенційно діючих органів України (перенесений до Вірменської церкви).

Глиняни здатні сформувати агротуристичний кластер, оскільки землі дозволяють займатись сільським господарством аж до автошляху Н02 Львів – Тернопіль у селі Шопки, а туристичних об'єктів у самому місті вистачає. Серед пам'яток є костел Святого Духа XVII ст., дерев'яна церква Успіння Пресвятої Богородиці з Чудотворною іконою Розп'яття Христового, греко-католицька церква Святого Миколая (1894), православна церква Святої Анни, парк XIX ст. та вікові ясени. 1964 р. у місті було знайдено великий скарб – близько 1500 монет, різні речі із срібла та ін. Глиняни далі залишаються цікаві археологам, тому туристичні поїздки ще принесуть прибутки.

Перемишлянський район. Перемишлянський район має майже таку ж кількість малих поселень, як і Мостиський. Це через те, що райони розташовані на периферії (Перемишлянський у східній частині Львівської області, Мостиський – у західній). Більшість населених пунктів людністю до 100 осіб сконцентровані на межі Івано-Франківської (Рубче) та Тернопільської (Тернівка) областей. Найближче до сходження трьох областей знаходиться село Рівна. З усіх малих сіл автобусне сполучення із містом мають Плоска, Мостище і Кучерівка.

До центроформуючих поселень потрібно віднести Перемишляни і Бібрку.

Землі, що простягаються у південно-західному напрямку від міста Перемишляни, використовуються для вирощування сільськогосподарських культур. Розорюваність настільки висока, що окремі села, як наприклад Камінна, стають анклавом посеред ланів. Самі Перемишляни є частиною екскурсійного маршруту, спрямованого до Свято-Успенської Унівської Лаври та Свірзького замку. Пам'яткою архітектури є костел Святих апостолів Петра і Павла. Село Вишнівчик є малою батьківщиною українського географа й історика *Олени Степанів*. Вона була першою в світі жінкою, офіційно зарахованою на військову службу у званні офіцера.

Бібрка має перспективи стосовно формування агротуристичного кластеру, оскільки на лівому березі річки Свірж простягаються сільськогосподарські угіддя. Наявність лісових територій сприяє розвитку рекреаційно-оздоровчого туризму. У Бібрці, на західних його околицях знаходиться високий пагорб із каплицею, порослий соснами – улюблене місце відпочинку Івана Франка з письменницею Уляною Кравченко. Найцінніша споруда міста – стародавній оборонний костел Святих Миколая та Анни.

Жидачівський район. У Жидачівському районі налічується 15 поселень із населенням менше 100 осіб. Це менше, ніж у Бродівському та Буському, але більше, ніж у Городоцькому та Дрогобицькому районах. Більшість сільських населених пунктів зосереджені в південно-східній та північно-західній частині району. Це пояснюється як відсутністю робочих місць, так і віддаленістю від магістральних автомобільних та залізничних шляхів. Хоча половина дуже малих сіл у Жидачівському районі мають автобусне сполучення (Воля-Облазницька, Соколівка, Заграбівка, Корнелівка, Королівка, Загурщина, Лапшин).

Якщо не враховувати межі району, то села Закривець, Соколівка і Сенів є ближчими до м. Бібрка Перемишлянського р-ну, а село Корнелівка – до смт. Дашава Стрийського р-ну. Зрозуміло, що в господарській діяльності адміністративні межі не враховуються, тому в майбутньому можуть виникати міжрайонні агротуристичні кластери. Так чи інакше, зараз будемо відносити вищезгадані населені пункти до найближчих поселень Жидачівського району людністю понад 2 тис. осіб (Закривець, Соколівка, Сенів – Ходорів; Корнелівка – Журавно).

До містечка Журавно прилягає найбільше сільських поселень (Дунаєць, Романівка, Демівка, Тернавка, Заграбівка, Корнелівка, Лапшин). Це свідчить про те, що Журавно може бути центроформуючим ядром агротуристичного кластеру. Сільськогосподарські землі на цій території придатні для вирощування різноманітних культур. Звивисте русло Свічі із стрімким потоком сприяє розвитку екстремальних видів туризму. На правому березі річки характерне поширення лісів, у яких можна планувати будівництво рекреаційних комплексів.

Ходорів є найближче розташований до сіл Лінія, Березина, Закривець, Соколівка, Сенів. Сільське господарство може зростати за рахунок вирощування не лише зернових (пшениця, ячмінь), але й технічних (картопля, цукровий буряк) культур. Донедавна в місті Ходорів діяв цукровий завод, який працював на місцевій сировині. Серед туристичних об'єктів у Ходоріві виділяються костел Усіх Святих, парк XIX ст. Увагу привертає Ходорівський став, на якому можна порибалити.

Агротуризм має перспективи в околицях міста Жидачів. Сільськогосподарські угіддя розкинулись на правому березі річки Стрий. У місті збереглися залишки давньоруського городища. В церкві Воскресіння знаходиться чудотворна ікона Богоматері Воплочення.

Зовсім неподалік розташоване містечко Гніздичів, близьким до якого є село Воля-Облазницька. Закохувати туристів може монастир кармелітів Святого Герарда з Вознесенським костелом і каплицею над цілющим джерелом, де зберігалася чудотворна ікона Кохавинської Богоматері.

Миколаївський район. Миколаївський район характеризується такою ж кількістю населених пунктів людністю менше 100 осіб, що й Дрогобицький. Це можна пояснити близькістю до магістральних автомобільних і залізничних шляхів, а також наявністю промисловості. У районі є безлюдне поселення – село Павуки, що знаходиться на східній околиці села Велика Горожанка. Дуже малі села не мають вакансій, автобусного та залізничного сполучення із містом.

Майже всі поселення тяжіють до більшого населеного пункту Дроговиж (Павуки, Трудове, Листв'яний), що свідчить про перспективи положення села в умовах формування агротуристичного кластеру. Зараз землі головно використовуються для вирощування сільськогосподарських культур, особливо на правому березі річки Щирка. У храмі села Дроговиж зберігається чудотворна ікона Пресвятої Богородиці. Біля храму є джерело, де нібито з'явилася Матір Божа. Також поблизу села розташоване озеро Задорожнє, що є популярним місцем відпочинку, і столиця древніх хорватів – Стільсько.

Миколаїв може бути центром агротуристичного кластеру, що охоплює долину річки Зубра. Атрактивним об'єктом кластеру вважається р. Дністер. У місті народився український географ і природознавець Григорій Величко, що став першим українцем – доктором філософії з географії.

Городоцький район. У Городоцькому районі лише десять сільських поселень мають населення до 100 мешканців. Це пояснюється близькістю до Львова та розвиненістю транспортної мережі. Половина населених пунктів може користуватися автобусом до міста. В селі Піски є вихід до зупинного пункту Порічне на залізничній лінії Львів – Самбір. Необхідно звернути увагу на те, що Воля-Бартатівська має можливість зайняти своїх жителів. Через село проходить міжнародний автошлях М11 Львів – Шегині, тому є потреба в операторах автозаправних станцій та механіках із ремонту транспорту.

Дуже малі села Городоцького району зосереджуються у його південно-східній частині. Саме тому центроформуючим ядром тут виступає місто Комарно. На даній території доцільно розвивати рибну галузь сільського господарства, оскільки на р. Верещиці створено декілька ставків (Катериничі, Карасівка, Остроруг). З туристичною метою потрібно відвідати Комарно. В місті переважають культові споруди: дерев'яна Михайлівська церква, церква Святого Архистратига Михаїла, церква Святих апостолів Петра і Павла, костел Різдва Пресвятої Богородиці, римо-католицька каплиця.

Територія довкола міста Городок цілком придатна для сільськогосподарського виробництва. Навіть зараз тут зростають плодові сади. Для рибного промислу є штучно створені водоймища в руслі р. Верещиця (Дроздовицький став, Городоцький став). У Городку туристи можуть відвідати церкву Святого Миколая з дзвіницею, церкву Святого Духа, церкву Благовіщення Пресвятої Богородиці, церкву Івана Хрестителя, костел Воздвиження Чесного Хреста з дзвіницею, побачити Свято-Преображенський монастир, Городоцьку ратушу, млин.

На рибному господарстві повинен спеціалізуватись кластер із центром у містечку Великий Любінь. Неподалік поселення розташоване озеро Став Любенський, яке поділяється на чотири водні ділянки. Туристичний бізнес у кластері є сприятливий для розвитку, оскільки Великий Любінь є відомим курортом. До пам'яток архітектури та природи варто віднести палац Бруницьких, парк XIX ст., парк і свердловину 1-К курорту «Великий Любінь».

Мшана знаходиться недалеко від Львова, тому населення села мігрує до міста за рахунок високої транспортної доступності. На території довкола села Мшана не рекомендується формувати агротуристичний кластер, оскільки більша частина працездатного населення і так працевлаштована.

Яворівський район. У межах Яворівського району досить багато малих населених пунктів, оскільки в його північно-східній частині проходить горбисте пасмо Розточчя. У межах Яворівського кар'єру знаходиться безлюдне село Ліс. Найкраще положення має село Качмарі, з якого є можливість прямого автобусного та залізничного сполучення.

Більшість дуже малих сіл розташовуються недалеко від села Вербляни (Війтівщина, Бориси, Ковалі, Слободяки, Вакули). Землі інтенсивно використовуються на північ від смт. Немирів, ближче до Жовківського району, тому й село Війтівщина може бути частиною агротуристичного кластеру з центром у місті Рава-Руська. У селі Вербляни знаходиться церква Різдва Пресвятої Богородиці. Туристів може зацікавити Немирів. У містечку знаходиться бальнеологічний курорт, який використовує сірководневі джерела з 1814 р.

Розтоцькі села (Діброва, Турича, Озерське, Середній Горб) мають належати до агротуристичного кластеру з центром у селі Бірки. Недалеко від села звисають скелясті урвища (заказник «Гряди»).

Подібні агротуристичні ресурси мають смт. Шкло, с. Нагачів та с. Прилбичі. Землі в околицях Яворівського кар'єру потребують рекультиватії. Поблизу селища Шкло розташовані санаторій, бальнеологічний і грязевий курорт. У селі Нагачів існує парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва «Парк ХІХ століття» з віковими липами, на території якого збереглися вали старої фортеці часів Київської Русі. Прилбичі мають більший туристичний потенціал, ніж Нагачів. Найперше – це вотчина *Шептицьких*. На місці садиби Шептицьких стоїть пам'ятний камінь. Поряд із селом на річці Гнойонець у другій половині ХХ ст. утворено водосховище для потреб хімічної промисловості. Зараз це озеро – найбільша спортивна водойма в Україні.

Новояворівськ – відносно молоде місто, засноване як робітниче поселення Янтарне біля великих потужностей з виробництва сірки. Від минулої хімічної галузі залишились водоймища, а місто й далі існує з гербом і прапором у вигляді трьох трикутників – геологічного позначення родовищ сірчаної руди. Щоб розвиватись далі, необхідно забезпечити виробництво екологічно чистих харчових продуктів. Хоча Новояворівськ оточений лісом, неподалік села Качмарі вирощуються зернові й технічні культури. Відомих туристичних місць на території міста немає через його промислове та військове використання. Потрібно сказати, що Новояворівськ має славу музичних виконавців. У ньому народився співак, фронтмен гурту «DZIDZIO» *Михайло Хома* та проживав уже покійний співак, телеведучий, продюсер, лідер гурту «Скрябін» *Андрій Кузьменко*.

Мостиський район. У Мостиському районі виділяється два десятки населених пунктів людністю до 100 осіб. Це викликано віддаленістю від великого міста та особливістю розташування.

Села розташовуються довкола міст Мостиська і Судова Вишня. Більша частина малих поселень розташовується в північній та південно-східній частинах району. Деякі села (Топільниця, Солтиси) ближче знаходяться до міста Рудки Самбірського району, що свідчить про можливість утворення міжрайонного агротуристичного кластеру.

На північ від міста Мостиська сільськогосподарських угідь є небагато. Більше розораних земель трапляється на південь неподалік сіл Липки і Хатки. Мостиська здатна притягувати туристів завдяки розміщенню привабливих історико-культурних об'єктів. Серед визначних пам'яток архітектури можна назвати санктуарій Матері Божої Неустанної Помочі, костел Святого Івана Хрестителя, церква Святої Покрови, костел Святого Архангела Михаїла, палац Антонія Страхоцького. Село Великі Новосілки було місцем народження українського оперного співака-тенора *Модеста Менцинського*.

Подібна ситуація з південним орієнтуванням сільськогосподарських земель від ядра спостерігається у Судовій Вишні. Великі площі розорані в околицях сіл Мала Діброва, Берці, Топільниця, Солтиси, Велика Діброва, Слабаш, Шишоровичі, Заріччя. Судова Вишня є багатою на архітектурні та історичні пам'ятки (церква Святої Трійці, церква Преображення Господнього, монастир, костел, ратуша, народний дім, палац Марсів). У місті наявний іподром, де кілька приватних підприємств займаються розведенням коней.

Південна або передкарпатська зона проходить у південній частині Львівської області повз північні схили Карпат. Вона формується за рахунок територій Старосамбірського, Самбірського, Дрогобицького та Стрийського районів. У межах зони спостерігається

найменша кількість орних земель, що пов'язано з горбистим рельєфом. На території Передкарпаття поширені мінеральні води, тому й розвивається рекреаційно-курортне господарство (Трускавець, Східниця, Моршин). Кожен українець повинен відвідати найвідоміше село передкарпатського краю – Нагуєвичі, в якому народився Іван Франко.

Старосамбірський район. У Старосамбірському районі спостерігається лише чотири села з населенням менше 100 осіб. Тим паче, що село Виців розташоване в горах, що свідчить про неможливість існування агротуристичного кластеру. В гірській частині Старосамбірського району буде доцільним формування і функціонування рекреаційно-туристичних кластерів.

Дуже малі населені пункти зосереджуються як у центральній, так і в північній частині району. До центрів агротуристичних кластерів потрібно віднести міста Старий Самбір і Добромиль.

Сільські поселення Павлівка і Тварі знаходяться на горбистому пасмі, що створює незручності для обробітки сільськогосподарських земель. Більша частина території зайнята лісом або рідколіссям. Мабуть, землі на передгір'ї краще використати для будівництва вітроелектростанції. Тоді й туристам буде на що подивитись. Хоча Старий Самбір не є бідний на туристичні місця. У місті є ратуша – одна з найдавніших в Україні. Синагога та єврейський цвинтар повинні зацікавити туристів із Ізраїлю.

Сільськогосподарська спеціалізація проявляється у межах прикордоння на північ від м. Хирів. Тут центроформуючим ядром виступає місто Добромиль, туристичний потенціал якого складають пам'ятки архітектури (костел Преображення Господнього, ратуша) та природи (скельний дуб, декоративний бук червонолистої форми, вікова липа, група вікових ясенів та дубів). Добромильський монастир Святого Онуфрія Великого розташований за 4 км від Сліпої гори, на якій знаходиться Добромильський замок Гербуртів.

Самбірський район. На території Самбірського району налічується близько двох десятків населених пунктів людністю до 100 осіб, із них два (Білоки, Мала Хвороща) взагалі не мають жителів. В окремих селах (Клинівщина, Рудня, Нові Бірчиці, Копань) є автобусне сполучення із містом.

Дуже малі села Самбірського району розташовуються у його південно-східній частині, тому переважно їхнім найближчим центром є Самбір. До безлюдного села Білоки можна дістатись від автомобільної дороги Львів – Ужгород, рухаючись на південь через злакові поля у напрямку річки Дністер. За річкою на правому березі розкинулось село Млин. Назва символічна, оскільки в селі здавна працював млин. Це дає можливість розробити туристичний маршрут, охоплюючи обидва береги Дністра. У Самборі туристи мають нагоду відвідати костел Святого Івана Хрестителя, рештки Самбірського замку XVI ст., костел та монастир отців Бернардинців, монастир Бригідок XVII ст., Самбірську ратушу, ансамбль кам'яниць на площі Ринок. У церкві Різдва Пресвятої Богородиці зберігаються мощі Святого Валентина та Чудотворна ікона Самбірської Богоматері, тому справжній бум у місті спостерігається 14 лютого.

Центроформуючим ядром агротуризму може бути село Бісковичі. В північній частині Самбірського району знаходяться села Колонія, Тарава, Копань, Красниця, околиці яких розорані з усіх боків. У селі Бісковичі знаходиться старовинний храм Святого Онуфрія Великого. На місці старої церкви було освячено новий храм.

Одним із малих поселень є село Малинів, розташоване на лівому березі Дністра поблизу міста Комарно Городецького району. В межах Самбірського району Малинів тяжіє до міста Рудки, в якому достатньо атрактивних об'єктів: дендропарк, церква Різдва Пресвятої Богородиці, парафіяльний костел Успіння Діви Марії, ратуша, церква Пресвятої Євхаристії. До туристичного маршруту Рудки – Малинів необхідно внести села Колбаєвичі, Чайковичі, Погірці й Заддністриани.

Дрогобицький район. До складу Дрогобицького району входять чотири села з населенням до 100 осіб. Вони не мають вакансій, автобусного та залізничного сполучення до навколишніх міст.

Неподалік містечка Східниця розташовано два поселення (Підсухе, Гута). У горах спостерігається нерозвинена автотранспортна мережа. Наприклад, щоб дістатись від села Підсухе до найближчої дороги, якою курсують автобуси, необхідно пішохідним містком

пройти через р. Стрий. Село Гута знаходиться на околиці Східниці, тому його положення цілком придатне для рекреаційного туризму. Як відомо, Східниця є бальнеологічним курортом національного значення.

Центром кластеру може бути село Лішня (до нього віднесено с. Глинне), на північний захід від якого розкинулась рілля аж до лісового масиву. На території агротуристичного об'єднання одним із головних туристичних перлин стане Дрогобич.

До села Зади найближчим є Грушів. Хоча повз поселення протікає річка Бистриця, тут є достатньо розораних земель. Грушів має перспективи розвитку паломницького туризму після з'яви в 1987 р. Матері Божої у старенькій каплиці Пресвятої Трійці.

Стрийський район. Стрийський район має мало поселень людністю до 100 осіб, що пов'язано з його урбанізованістю. Тим більше, Стрий є транспортним вузлом, що сприяє високому інфраструктурному потенціалу.

Більшість дуже малих сільських населених пунктів розташовуються у південно-східній частині Стрийського району. Вони знаходяться неподалік Моршина (Пиля, Смолянний). На передгірних схилах ще зустрічаються сільськогосподарські землі. Курорт Моршин є відомим бальнеологічним центром. Тут добре розвинена мережа готельних закладів та санаторних комплексів.

На сході району всі перспективи стати центром агротуризму має смт. Дашава. Найбільше розораних земель спостерігається на північ від містечка довкола села Щасливе. У Дашаві об'єктом туризму може стати газопровід Дашава – Київ. Його збудували в 1946–1948 рр., після чого газ увійшов у міські мережі та квартири киян. Він був найпотужнішим на той час у Європі, налічував 230 переходів через природні та штучні перепони.

Село Діброва знаходиться у північній околиці м. Стрий. Воно може входити до агротуристичного кластеру з центром у Стрию. В самому місті налічується 105 пам'яток архітектури місцевого значення. Відпочити можна в парку Злуки, імені Т. Шевченка, О. Нижанківського.

Хромогорб розташований у передгірській частині, однак на цій території ще переважають землі сільськогосподарського призначення. Найближчим селом із населенням більше 2 тис. осіб є Дуліби на автошляху М06 Київ – Чоп. Приміське стрийське поселення Дуліби відоме туристам церквою Святого Юрія. Тут народився український економіст, журналіст, військовий історик-дослідник, член-основоположник УГВР *Лев Шанковський*.

Таблиця 3

Центри формування агротуристичних кластерів

Назва адміністративного району	Назва найменшого поселення	Людність, осіб	Найближче центроформуюче ядро агротуризму	Можлива назва агротуристичного кластеру
<i>Північна (польська) зона</i>				
Жовківський	Поляни	0	м. Жовква	Климова Дебра
Сокальський	Шихтарі	25	смт. Жвирка	Варенжанка
Радехівський	Обортів	42	м. Радехів	Білосток
Кам'янка-Бузький	Маїки	29	смт. Добротвір	Західний Буг
<i>Центральна (лісостепова) зона</i>				
Бродівський	Видра	8	смт. Підкамінь	Стир
Буський	Рижани	10	с. Ожидів	Покрова
Золочівський	Кульби	9	с. Вороняки	Поморянка
Перемишлянський	Рубче	5	м. Перемишляни	Опілля
Жидачівський	Дунаець	10	смт. Журавно	Облазниця
Миколаївський	Павуки	0	с. Дроговиж	Павуки
Пустомитівський	Віняви	17	с. Семенівка	Горбогори
Городоцький	Заболоття	22	м. Комарно	Верещиця
Яворівський	Ліс	0	смт. Шкло	Сірка
Мостиський	Петики	10	м. Мостиська	Вишня
<i>Південна (передкарпатська) зона</i>				
Старосамбірський	Павлівка	27	м. Старий Самбір	Стара Сіль
Самбірський	Білоки	0	м. Самбір	Дністер
Дрогобицький	Підсухе	36	смт. Східниця	Стрий
Стрийський	Піля	20	м. Моршин	Бережниця

Таким чином, на території проаналізованих адміністративних районів можуть організовуватися агротуристичні кластери. Якщо зараз говорити про системність їх формування, то потрібно брати найменші за людністю поселення й розвивати їх туристичний бренд.

З табл. 3 видно, що в усіх районах, крім Сколівського і Турківського, можуть розвиватися агротуристичні кластери. Назви можливих утворень повинні демонструвати географічні об'єкти, які прив'язані до цього поселення, наприклад, у Бродівському районі назва кластеру «Стир» може пояснюватись місцем витоку річки Стир неподалік села Видра.

Висновки. Львівська область характеризується достатньою кількістю передумов, необхідних для успішного розвитку агротуризму: велика кількість історико-культурних атракцій, природні особливості, що приваблюють туристів.

Аналіз соціально-економічних передумов розвитку агротуризму проведений на основі аналізу таких базових елементів: працересурсного потенціалу, інфраструктури, туристичних ресурсів. Це призводить до комплексної оцінки агротуристичних територій у межах області.

Агротуризм може допомагати малим поселенням вижити, розвиваюче сільське господарство та ремесла. Сільське населення може отримувати доходи у сфері туризму від облаштування туристичних маршрутів, послуг із прийому туристів та їх ночівлі, підготовки культурних програм, виконання народних промислів, виробництва та реалізації екологічно чистих продуктів харчування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горішевський П. А., Васильєв В. П., Зінько Ю. В. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2003. – 148 с.
2. Губені Ю. Е. Європейський досвід та теоретичні засади агротуризму / Ю. Е. Губені // Вісник Львівського ін-ту економіки і туризму. – 2007. – №2. – С. 50–55.
3. Зінько М. Ще раз про сільський туризм, агротуризм, екотуризм і зелений туризм / М. Зінько, Г. Кінаш, Я. Дідик та ін. // Туризм сільський зелений. Спецвипуск. – 2002. – №2. – С. 2–7.
4. Кудла Н. Є. Агротуризм: перспективи розвитку в Україні / Н. Є. Кудла // Наука, інновації та розвиток регіонів: тези Міжнар. наук.-практ. конф. – Львів, 2004. – С.56–63.
5. Пінчук Т. А. Основні форми та напрями надання послуг сільського туризму // Перспективи становлення конкурентоспроможної регіональної економіки. Матеріали VI Пленуму Спілки економістів України та міжнар. наук.-практ. конф. – Київ, 2007. – С. 288–291.
6. Прокопа І. В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій // Економіка АПК: міжнар. наук.-виробн. журнал. – 2005. – №11. – С. 48–51.
7. Черевко Г. Агротуризм як напрям розвитку агробізнесу в сільських прикордонних регіонах України / Г. Черевко, В. Липчук, Г. Іваницька // Регіональні умови розвитку сільських прикордонних регіонів Польщі і України. – Жешов; Львів, 2003. – С. 173–188.

УДК 911.372.4

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО КОМПЛЕКСУ СХІДНИЦІ НА ОСНОВІ КЛАСТЕРНОГО ПІДХОДУ

Соломія Мороз, Андрій Голод

Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, м. Львів

Розглянуто проблеми та перспективи розвитку санаторно-курортного комплексу смт Східниця на основі формування курортного кластера. Обґрунтовано переваги формування курортного кластера на базі Східниці та розроблено схему взаємозв'язків між його елементами.

Ключові слова: курортний кластер, санаторно-курортний комплекс, лікувально-оздоровчі послуги, туризм, модернізація.

PROSPECTS FOR THE SKHIDNYTSIA RESORT COMPLEX DEVELOPMENT BASED ON THE CLUSTER APPROACH

Solomiya Moroz, Andrii Holod

Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky, Lviv

Problems and prospects of Skhidnytsia township resort complex development on the basis of resort cluster formation are considered. The advantages of forming a resort cluster on the basis of Skhidnytsia are substantiated and the scheme of interrelations between its elements is developed.

Key words: resort cluster, resort complex, medical and health services, tourism, modernization.

Світові економічні тенденції та особливості розвитку туристичної сфери на сучасному етапі визначають появу якісно нових умов господарювання з принципово новим характером економічних зв'язків і економічних відносин, вимагають інноваційного підходу до методів взаємодії між владою, бізнесом та громадськими інституціями [1]. Одним із ключових інструментів розвитку туристичної індустрії, на нашу думку, є кластеризація.

З огляду на це мета нашого дослідження полягає в обґрунтуванні перспектив розвитку санаторно-курортного комплексу одного із найбільш відомих бальнеологічних курортів України – Східниці – на основі кластерного підходу.

Пріоритетним напрямом розвитку курорту Східниця є модернізація санаторно-курортного господарства. Однак, на нашу думку, для подальшого розвитку санаторно-курортного комплексу Східниці необхідною є не лише модернізація оздоровчих закладів, а й всього курорту як туристичної системи і дестинації загалом. Під час вибору туристами курорту важливу роль відіграє розвинена інфраструктура (транспортна доступність, заклади харчування, розважальні заклади, туристично-інформаційні центри), яка є невід'ємною частиною санаторно-курортного комплексу. На нашу думку, за своїм потенціалом Східниця може стати інноваційним майданчиком щодо організації сучасного санаторно-курортного комплексу в Україні.

Аналізуючи сучасний стан санаторно-курортного господарства України, зокрема курорт Східниця, варто наголосити, що впродовж останніх років спостерігається позитивна динаміка та активний розвиток оздоровчих закладів. У першу чергу це впливає на збільшення туристичних потоків, на подальший розвиток рекреаційної інфраструктури курорту та покращення якості послуг, які надаються оздоровчими закладами.

Варто зауважити, що сьогодні курорт Східниця володіє природно-рекреаційними ресурсами, які відповідають вимогам створення не лише всеукраїнського, але в перспективі і міжнародного санаторно-курортного комплексу. Курорт займає провідні позиції на ринку туристичних послуг саме завдяки наявності природно-ресурсного потенціалу – мінеральних вод різного складу, лікувальних грязей, озокериту та м'яких кліматичних умов.

За останні роки ринок санаторно-курортних послуг у Східниці зазнав значних змін і сьогодні переживає період інтенсивного розвитку. До прикладу, станом на 2009 рік на території курорту діяло 10 санаторно-курортних закладів, сьогодні цей показник зріс до 73 оздоровчих закладів (спеціалізовані заклади розміщення; готельні та аналогічні заклади розмі-

щення) переважна більшість яких – приватні (66%), загальна місткість оздоровчих закладів Східниці складає 2925 місць. Окрім того, сьогодні продовжується тенденція до збільшення кількості приватних закладів (вілли, садиби, котеджі), які надають порівняно недорогі послуги проживання та оздоровлення. Частка санаторіїв та пансіонатів з лікуванням становить лише 5% та 3% від загальної кількості оздоровчих закладів курорту (рис. 1).

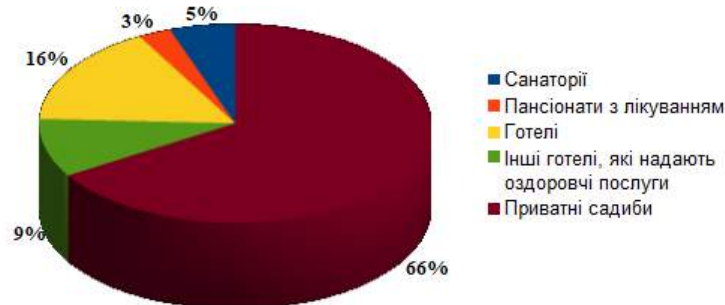

Рис. 1. Структура колективних закладів розміщення Східниці

Санаторно-курортний комплекс курорту змінюється, розвивається та пропонує достатньо широкий асортимент лікувально-оздоровчих послуг, проте потребує багатьох допрацювань. Будь-які нові прогресивні зміни позитивно вплинуть на розвиток внутрішнього туризму та санаторно-курортний комплекс курорту, однак важливим критерієм ефективності таких змін має бути їх системність.

Сучасні реалії вимагають від вітчизняних оздоровчих закладів впровадження нових способів організації санаторно-курортних послуг. Одним із таких ефективних способів просторової організації рекреаційних територій, на нашу думку, є формування курортного кластера, мета якого – створення єдиної системи санаторно-курортних послуг курорту. На думку М. Портера, кластер – це сконцентровані за географічною ознакою групи взаємопов'язаних компаній, спеціалізованих постачальників, фірм у споріднених галузях, також пов'язаних з їхньою діяльністю організацій (таких, як університети, організації зі стандартизації та торговельні об'єднання) у певних сферах, що конкурують між собою і водночас здійснюють спільну діяльність [4, с. 205–206].

Головною ознакою курортного кластера є географічна близькість його елементів. Отже, курортний кластер на базі Східниці передбачає взаємодію підприємств санаторно-курортного комплексу, які знаходяться на території курорту і займаються розробкою, реалізацією, просуванням та наданням санаторно-курортних послуг або ж зацікавлені в підвищенні конкурентоспроможності курорту.

Варто зауважити, що перевагами кластерної моделі розвитку у туризмі є:

- ефективне використання туристично-рекреаційних ресурсів, удосконалення та підвищення конкурентоспроможності регіонального туристичного продукту;
- підвищення інвестиційної привабливості регіону, сприяння інноваційним інвестиційним проектам в галузі туризму;
- координація зусиль влади, бізнесу та громадських організацій з метою розвитку туристичної інфраструктури;
- спільне використання кадрового потенціалу, реалізація програм підготовки та підвищення кваліфікації персоналу;
- зниження собівартості туристичних послуг за рахунок преференцій для учасників кластеру, спільного використання ресурсів, узгодження стратегії і тактики бізнес-діяльності;
- реалізація спільних маркетингових та рекламних заходів, участь у туристичних виставках та ярмарках, розробці та просування туристичного бренду регіонів – розширення можливостей для розвитку інноваційних форм і напрямів туристичної діяльності [1].

Основна ідея створення туристичних кластерів полягає у взаємній координації роботи, коли різні за функціональними характеристиками суб'єкти реалізують спільну мету, тим самим підвищуючи ефективність роботи, прискорюючи досягнення запланованих резуль-

татів, впроваджуючи нові технології, сприяючи в отриманні озик, започатковуючи конкурентні засади у розподілі контрактів, формуючи оптимальну структуру виробництва продукції, визначаючи пріоритети напрямів розвитку [3, с. 47].

На наш погляд, туристичні кластери за своєю природою не можуть бути екстериторіальними, адже завжди базуються на використанні конкретних туристичних ресурсів та DESTИНАЦІЙ. Водночас не можна також обмежувати туристичний кластер до рівня туристичного центру, адже туристичні потоки переважно не «замикаються» навіть на найбільших туристичних центрах, а виходять за їх межі у вигляді радіальних маршрутів, що охоплюють прилеглі DESTИНАЦІЇ. Отже, туристичний кластер у нашому розумінні як правило повинен охоплювати як мінімум кілька DESTИНАЦІЙ, тобто мати достатню внутрішню різноманітність, яка є однією із конкурентних переваг кластера. Водночас у випадку досить розвинених туристичних центрів – курортів національного та міжнародного значення (наприклад, Трускавець, Східниця), які формуються на основі унікальних туристичних ресурсів, можна вважати доцільним створення кластера і у вузьких територіальних межах [2].

Головна мета кластера полягає у створенні інфраструктури курорту за рахунок спільної діяльності, розширенні асортименту послуг та покращенні їх якості, залученні інновацій до розвитку санаторно-курортного комплексу. Головним елементом санаторно-курортного кластера є оздоровчі заклади, які активно взаємодіють з іншими його елементами.

На території курорту Східниця є всі необхідні передумови для створення курортного кластера:

- вдале географічне розташування;
- туристично-рекреаційна привабливість курорту;
- розвинена мережа оздоровчих закладів;
- наявність унікальних джерел природних мінеральних вод;
- наявність історико-культурних об'єктів, які приваблюють туристів;
- сприятлива екологічна ситуація;
- забезпечення безпеки відпочиваючих.

Перспективний курортний кластер у Східниці мав би передбачати поєднання таких елементів.

1. Оздоровчі заклади (підприємства, які виробляють санаторно-курортні послуги) – ядро кластера. Головне завдання: взаємодія, підтримка та організація комунікації з іншими елементами кластера.

2. Природні ресурси (джерела мінеральних вод) – основа функціонування оздоровчих закладів.

3. Туристичні фірми – рушійні елементи кластера, які задовольняють основні потреби туристів, займаються створенням та просування туристичного продукту курорту.

4. Туристична інфраструктура курорту (зклади харчування, транспорт, дозвілля і т.д.) – важливі елементи кластера, які надають спеціалізовані туристичні послуги та наявність яких є обов'язковою.

5. Місцева інфраструктура курорту (магазини, банки, сувенірна продукція і т.д.) – елементи кластера, які надають супутні послуги туристам;

6. Місцеві жителі, роль яких полягає у наданні санаторно-курортних послуг як персоналу закладів та приватних підприємств.

7. Туристи та рекреанти – особи, які задовольняють свої оздоровчі, пізнавальні, рекреаційні та інші потреби під час тимчасового перебування на території курорту та є системоформуючим елементом кластера.

Розвиток бальнеологічних курортів зумовлює тривалий позитивний ефект для гарантування безпеки туризму. Пов'язано це із центральним значенням у функціонуванні відповідних DESTИНАЦІЙ саме ресурсної підсистеми, яка у цьому разі здатна не лише задовольнити пізнавальні та розважальні потреби туристів, а й допомогти їм зберегти і поліпшити своє здоров'я. Окрім того, DESTИНАЦІЇ у вигляді бальнеологічного курорту є переважно монопрофільними і, скажімо, у випадку вичерпання запасів мінеральних вод досить швидко переходять до стану небезпеки. Отже, для гарантування сталого розвитку в умовах безпеки бальнеологічні курорти мають володіти не лише бальнеолікувальним потенціалом, а й можливостями для організації різних видів туризму, хорошою базою закладів розміщення та

харчування. Усе це в майбутньому може дозволити зберегти стабільність системи відповідної дестинації і зменшити загрози безпеці відповідної регіональної туристичної системи [2].

Таким чином, створення курортного кластера як єдиної системи санаторно-курортного комплексу Східниці має сприяти збільшенню конкурентоздатності курорту; формуванню туристичного іміджу Східниці; впровадженню інноваційних технологій в діяльності закладів санаторно-курортного господарства; модернізації та реконструкції вже існуючих санаторно-курортних закладів та будівництву нових; залученню інвестицій; покращенню якості санаторно-курортних послуг; збільшенню доходів населення; залученню кваліфікованих спеціалістів; створенню нових робочих місць; розвитку окремих додаткових елементів кластеру (транспортної інфраструктури, індустрії розваг, реконструкції джерел мінеральних вод).

Успішне створення курортного кластера може стати новим етапом розвитку курорту, який передбачає формування основи економічного розвитку Східниці та стратегії конкурентоздатного санаторно-курортного комплексу на довгострокову перспективу, а також розвиток малого бізнесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Басюк, Д. І.* Науково-теоретичні підходи до класифікації туристичних кластерів / Д. І. Басюк // Міжнародна економіка : інтеграція науки та практики : Зб. наук. праць. – Київ : НТУУ «КПІ», 2011. – С. 17.

2. *Голод А. П.* Безпека регіональних туристичних систем: теорія, методологія та проблеми гарантування. Монографія / А. П. Голод. – Львів : ЛДУФК, 2017. – 350 с.

3. *Михайлюк О. Л.* Механізми і перспективи функціонування туристичних кластерів в Одеській області / О. Л. Михайлюк. // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2018. – №3. – С. 44–52.

4. *Porter M. E.* Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors / M. E. Porter. – New York: Free Press, 1988. – 396 p.

УДК338.48:332.14

АНАЛІЗ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА СТАН ТА РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Юрій Барський¹, Людмила Матвійчук², Ірина Карпук³

^{1,2}Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк,

³Луцький національний технічний університет, м. Луцьк

У дослідженні визначено та узагальнено сучасні фактори впливу на стан та розвиток туристичної сфери Волинської області. Здійснено аналіз основних показників функціонування туристичної сфери Волинської області з метою визнання оптимальних напрямів її розвитку. Доведено доцільність подальшого розвитку туристичної сфери в регіоні. Запропоновано впровадження ефективних методів усунення негативних наслідків пандемії коронавірусу туристичної сфери регіону, серед яких основними визначено впровадження інновацій та застосування обов'язкових заходів із захисту здоров'я й безпеки туристів. Інноваційними напрямками розвитку туристичної сфери регіону визначено віртуальну реальність, що дозволить популяризувати унікальний туристично-рекреаційний потенціал регіону, підвищити конкурентоспроможність суб'єктів туристичної діяльності, зменшити негативний вплив туристичної сфери на довкілля.

Ключові слова: фактори впливу, туристична сфера, регіон, потенціал.

ANALYSIS OF FACTORS OF INFLUENCE ON THE STATE AND DEVELOPMENT OF THE TOURIST SPHERE OF VOLYN REGION

Yuriy Barsky¹, Liudmyla Matviichuk², Iryna Karpuk³

^{1,2}Losya Ukrainka Volyn National University, Lutsk,

³Lutsk National Technical University, Lutsk

The study identifies and summarizes modern factors influencing the state and development of the tourism sector of Volyn region. The analysis of the main indicators of the functioning of the tourist sphere of the Volyn region in order to recognize the optimal directions of its development. The expediency of further development of the tourist sphere in the region is proved. It is proposed to introduce effective methods to eliminate the negative consequences of the crown pandemic virus in the tourism sector of the region, among which the main ones are the introduction of innovations and the application of mandatory measures to protect the health and safety of tourists. Innovative directions of development of the tourist sphere of the region define virtual reality, which will promote the unique tourist and recreational potential of the region, increase the competitiveness of tourism entities, reduce the negative impact of tourism in the environment.

Key words: factors of influence, tourist sphere, region, potential.

Сучасні події, пов'язані з поширенням пандемії «COVID-19» у світі, а також збільшення кількості природних та техногенних стихій, розповсюдження тероризму та військових дій, стали стримуючими факторами розвитку усіх видів туризму. Разом з тим, для популяризації внутрішнього туризму в Україні, пандемія зробила більше, ніж усі реформи даної галузі разом взяті. Сьогодні спостерігається збільшення кількості внутрішніх туристів, а суб'єкти туристичної галузі, могли б заробити на сплеску внутрішнього туризму, проте більшість таких подорожей люди організують самостійно. Крім того, більшість сучасних туристів шукає нових вражень, які дозволять не тільки відпочити, побачити та почути, а й відчутти, посмакувати, спробувати, продегустувати та дізнатись про місцевість через кухню, традиції та обряди, прийняти в них участь. Зазначене, вимагає проведення досліджень щодо пошуку нових напрямів розвитку внутрішнього туризму, зважаючи на наявні фактори впливу. Тому, питання аналізу факторів впливу на стан та розвиток туристичної сфери регіонів мають важливе значення для перспективного майбутнього розвитку території.

Стану та розвитку туристичної сфери, функціонуванню туристичних регіонів і факторам, що впливають на них, присвячені праці провідних вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема, О. О. Бейдика, І. М. Волошина, С. П. Кузика, В. Ф. Кифяка, О. О. Любіцевої, М. П. Мальської, Т. Г. Сокол, Т. І. Ткаченко, Н. В. Фоменко та інших. У їх публікаціях висвітлено напрями використання туристично-рекреаційного потенціалу регіонів, механізми форму-

вання та просування туристичних продуктів в регіонах України тощо. Приділено увагу аналізу сучасного стану внутрішнього туризму в регіонах країни та світі, а також перспектив розвитку туризму в Україні, спираючись на досвід інших держав. Проте, на даний момент, виникають нові фактори впливу на стан та розвиток туристичної галузі, що потребує аналізу та пошуку напрямів ефективного розвитку досліджуваної сфери.

Україна має значний туристичний потенціал у вигляді історико-культурних пам'яток, природно-рекреаційних ресурсів, івентивних заходів тощо. Найбільше туристів приваблюють пам'ятки та фортеці оборонної архітектури, палацеві комплекси, пам'ятки культової, а також дерев'яної та цивільної архітектури. Крім того, майже у всіх регіонах України наявний унікальний природно-рекреаційний потенціал. До початку поширення пандемії «COVID-19», в регіонах країни відбувалась значна кількість івентивних заходів, у вигляді фестивалів, виставок, круглих столів, конференцій тощо.

З огляду на мету дослідження, важливим є визначення сучасних факторів впливу на стан та розвиток туризму, в регіонах України, до яких віднесеноряд особливих факторів, у вигляді глобальних викликів сучасності, природно-кліматичних, ландшафтних, суспільно-економічних, територіально-просторових, екологічних, факторів ризиків та небезпек тощо. Велике значення мають зазначені фактори для визначення пріоритетних напрямів розвитку туризму в регіонах, визначення спеціалізації суб'єктів туристичної діяльності, створення умов та підґрунтя для підвищення безпеки туристичної сфери та конкурентоспроможності туристичних регіонів.

Волинська область є однією з найбільш привабливих в туристично-рекреаційному плані територій України та характеризується достатнім економічним та соціальним потенціалом. На півночі Волинська область межує з Брестською областю Республіки Білорусь (протяжність кордону – 205 км), на сході – з Рівненською областю (410 км), на півдні – з Львівською областю (125 км), на заході – з Холмським і Замостським воєводствами Республіки Польща (135 км) [1].

Волинська область має унікальні умови для просування на ринок ексклюзивного туристичного продукту та відзначається унікальністю природного середовища з високоцінними мальовничими водно-болотними та лісовими ландшафтами. На території регіону під охороною держави перебуває 1534 об'єкти культурної спадщини, налічується 20 історичних населених місць, діють два історико-культурні заповідники, знаходиться 265 озер, 231 рекреаційна зона та три Національні природні парки (Цуманська пуща, Припять-Стохід, Шацький), достатньо розвинена мережа туристично-рекреаційних закладів (табл. 1).

Таблиця 1

**Кількісні показники потенціалу розвитку туризму
Волинської області станом на 01.01.2019 року [4]**

Кількість	Назва
2	Центри туристичної інформації
3	Національні парки
231	Рекреаційна зона
113	Рекреаційних пунктів
256	Озер
285	Агросадіб
152	Заклади розміщення
7	Санаторіїв
17	Музейних закладів
1534	Об'єкти культурної спадщини
20	Історичних населених місць
49	Народних умільців
11	Фестивалів (понад 1000 туристів)
1	Туристичний кластер
8	Маркованих туристичних шляхів

Протягом 2020 року відбувається відновлення наявних в області пам'яток архітектури, найперше Олицької резиденції, що спорудили за часів литовського князя Миколи Радзивілла в середині XVI сторіччя. За схожість із резиденцією французьких королів, Олицький замок дослідники називають українським Версалем. Враховуючи, що захист історичної

спадщини є одним із пріоритетних напрямів культурної політики усіх держав світу, яка здійснюється під егідою ЮНЕСКО, збереження історичних пам'яток для майбутніх поколінь стане поштовхом для зрушень у сфері збереження архітектурної спадщини Волинської області. Зазначене дозволить створити належні умови для залучення коштів приватних інвесторів та міжнародних організацій до реалізації таких заходів як: відновлення та реставрація пам'яток архітектури, розробка нових туристичних маршрутів, створення мережі інтерактивних музейних комплексів у вигляді віртуальних 3-D моделей пам'яток архітектури, тощо.

Волинська область, зважаючи на її багатовікову історію та багаті традиції, вирізняється своєю самобутністю, тому розвиток туризму на цій території надзвичайно перспективний. Будь-який вид туризму часто передбачає певний пізнавальний складник, тобто залучення туристів до місцевої культури. Так, однією з важливих передумов візитів туристів до Волинської області завжди виступало проведення міжнародних заходів, зокрема, у регіоні періодично проводилась велика кількість фестивалів. Серед спектра подій, на яких ґрунтується розвиток туризму Волині, можна назвати такі: економічні, громадські, мистецькі, спортивні заходи, культурно-історичні театралізовані шоу тощо.

Серед усіх типів подій, фестивалі є найбільш поширеними на Волині та мають найбільший потенціал як засоби приваблення туристів. Так, фестиваль ковальства та флористики «Солом'яна птаха» відбувався в рамках Дня міста Луцька і проходив у стінах Луцького замку. Крім того, в червні Братство бджолярів та Гільдія медоварів України проводили свято «Медова квітка». У програмі цього свята: театралізовані вуличні дійства з танцями, музиками, народними піснями та гумором, презентація медової кухні, майстер-класи з відкачування меду, медоваріння, виставка-продаж. Цікавим та креативним було проведення фестивалю квітів «Волинська Голландія» на 36-ому кілометрі траси Луцьк-Ковель, де представлено більше 350 сортів тюльпанів та 2 гектари квітучого поля чекали на гостей Міжнародний фестиваль «Поліське літо з фольклором» відбувався раз у два роки у серпні. У ньому беруть участь колективи з різних країн світу та континентів, котрі репрезентують яскравий, автентичний фольклор своїх народів. Всеукраїнський фестиваль української альтернативної музики «Бандерштат» уперше проведений 2007 р. «Ніч у Луцькому замку» – щорічний арт-фестиваль на території історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». Уперше фестиваль відбувся 2007 р., здобувши популярність і міжнародне визнання. Його проведення відіграло суттєву роль під час прийняття рішення щодо визначення Луцького замку переможцем у Всеукраїнській акції «Сім чудес України». Проект було визнано кращим у рейтингу серед мистецьких подій Волині та внесено до списку 100 кращих подій для туристичної України у 2012 р. Складовою частиною арт-шоу «Ніч у Луцькому замку» є імпровізовані лицарські бої та середньовічні розваги, театралізовані дійства, майстер-класи народних майстрів із гончарства, лозоплетіння, соломоплетіння, флористики та ковальства, дегустація та приготування національних страв. Фестиваль середньовічної культури «Меч Луцького замку» став традиційним для мешканців і гостей обласного центру Волині [3].

Подія, як туристичний ресурс, має яскраво виражений мультиплікаційний ефект, вона стимулює розвиток інфраструктури регіону та надходження прибутку від туризму, тож регіон отримує вигоди завдяки певній події. Так, розвиток івентивного туризму могло б принести соціально-економічну корисність усім його суб'єктам. Проте, зважаючи на поширення пандемії, туристична сфера загалом та івентивний туризм зокрема, наразі переживає мабуть найгірші часи за всю історію існування.

Так, ключовими факторами, що сприяють розвитку туризму в регіоні, виступають:

- унікальні природно-рекреаційні ресурси регіону;
- багатогранна історико-культурна та етнографічна спадщина регіону;
- колоритне різноманіття традицій, національних цінностей, народних звичаїв;
- вигідне географічне розташування;
- відносна чистота територій, відсутність екологічно небезпечних виробництв;
- наявність потужного житлового фонду досліджуваної місцевості;
- велика кількість трудових ресурсів для участі у реалізації туристичних проектів;
- значні можливості надання спеціалізованих туристичних послуг.

Розвиток туризму Волинської області можливий за рахунок запровадження заходів з мінімізації наслідків пандемії «COVID-19», серед яких основними є впровадження інформа-

ційно-віртуальних туристичних ресурсів [2], а також обов'язкових заходів із захисту здоров'я й безпеки туристів.

Віртуальна відвідуваність може стати одним з напрямів порятунку туристичної сфери регіонів. Такий напрям може бути застосований як до івентивних туристичних заходів так і до конкретних туристичних суб'єктів відвідування. Разом з тим, впровадження віртуальної реальності дозволить в майбутньому зменшити вплив туристичної сфери на навколишнє середовище і забезпечить можливість участі та відвідування туристів незалежно від їх фізичних, географічних або фінансових умов.

Підводячи підсумки, зауважимо, що важливим напрямом розвитку Волинської області є туристична сфера, як фактор забезпечення соціально-економічного розвитку регіону та формування позитивного іміджу регіону, здатного привернути увагу туристів зі всього світу. В той же час, більшість сучасних факторів впливу на стан та розвиток туристичної сфери здійснюють деструктивний вплив. На нашу думку, ефективними напрямками розвитку туристичної сфери у Волинській області є запровадження віртуальної реальності, що дозволить популяризувати унікальний туристичний потенціал регіону, підвищити конкурентоспроможність суб'єктів туристичної діяльності, зменшити негативний вплив туристичної сфери на довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Волошин І. М., Матвійчук Л. Ю., Ненько К. В. Туристичні ресурси України з атласом туристичних мандрівок. Довідкове видання. Львів: ЛДУФК, 2015. 348с.
2. Кузик С. П., Кузик П. С., Шевчук А. В. Інформаційні та інформаційно-віртуальні туристичні ресурси. Географія та туризм. – 2010. – Вип. 6. – С. 101–108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gt_2010_6_21.
3. Перспективи розвитку туризму в Україні та світі: управління, технології, моделі [кол. монографія] : видання шосте / За ред. проф. Матвійчук Л. Ю. – Луцьк : РВВ Луцького НТУ, 2020. – 332 с.
4. Офіційний сайт відділу туризму Волинської облдержадміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://volynrada.gov.ua/news/yak-rozvivali-turizm-na-volini-v-ramkakh-regionalnoyi-programi>.

УДК 911.3:[355.322:623.825](438-261.24)"199/201"

UWARUNKOWANIA ZMIANY LICZEBNOŚCI FLOTY KUTROWEJ W POLSKICH PORTACH

Tomasz Michalski

Institut Geografii, Uniwersytet Gdański, Gdańsk, Polska

Głównym celem opracowania jest pokazanie, jak czynniki egzogenne wpłynęły na zmiany liczebności polskiej floty kutrowej. Analizując okres 1996–2018 stwierdzono, że przełomowy był rok przystąpienia Polski do UE, gdyż wtedy uruchomiono program wsparcia likwidacji kutrów przez polskich rybaków. Bezpośrednią przyczyną tego programu jest degradacja i przełowienie Bałtyku. Spowodowało to zmniejszenie pojemności brutto polskiej floty rybackiej z 33,8 tys. GT w 2003 r. do 11,8 tys. GT w 2010 r., i od tego czasu utrzymuje się w okolicach tego poziomu.

Słowa kluczowe: Polska flota kutrowa, polskie porty, Bałtyk.

DETERMINANTS OF THE CHANGE IN THE SIZE OF THE CUTTER FLEET IN POLISH PORTS

Tomasz Michalski

Institute of Geography, University of Gdańsk, Gdańsk, Poland

The main goal is to show how exogenous factors have influenced the changes in the size of the Polish cutter fleet. In analysis of the period 1996–2018, it was concluded that the breakthrough was the year of Polish accession to the EU, as a program to support decommissioning of cutters by Polish fishermen was launched then. The direct cause of this program is the degradation of and lack of fish in the Baltic Sea. This resulted in a reduction in the gross tonnage of the Polish fishing fleet from 33,800 GT in 2003 to 11,800 GT in 2010 and has remained around this level since then.

Key words: Polish cutter fleet, Polish ports, Baltic Sea.

Wstęp

Na zmiany w funkcjonowaniu polskich portów ma wpływ szereg czynników o różnym zasięgu przestrzennym. Pierwsza grupa to procesy o charakterze globalnym związane z degradacją środowiska [1, 2] oraz globalizacją [3, 4]. Druga grupa to czynniki o charakterze europejskim związane z upadkiem komunizmu na wschodzie kontynentu [5, 6] oraz przystąpieniem części krajów postkomunistycznych do Unii Europejskiej [7, 8, 9]. Trzecia grupa czynników jest związana w wewnętrznymi regulacjami prawnymi w Polsce.

Celem artykułu jest pokazanie, jak powyższe uwarunkowania wpłynęły na zmiany wielkości polskiej floty kutrowej w okresie 1996–2018. Jednostki łowiące ryby możemy podzielić na trzy główne grupy: (1) trawlerzy, czyli bardzo duże i duże jednostki, które służą do połowów ryb poza Bałtykiem, nie są one przedmiotem analizy; (2) kutry, czyli duże i średnie jednostki służące do połowów ryb na Bałtyku i to właśnie one są przedmiotem analizy oraz (3) łodzie czyli małe i bardzo małe jednostki służące do połowów blisko brzegu oraz na zalewach, nie są one przedmiotem analizy.

Przy gromadzeniu danych posłużono się metodą analizy danych zastanych [10]. Wykorzystano dane prezentowane w Rocznikach Statystycznych Gospodarki Morskiej [11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18].

Analiza

Patrząc sumarycznie na połowy ryb i bezkręgowców morskich dokonywane przez polską flotę, zarówno na Bałtyku, jak i poza nim – to w okresie 1996–2018 zmalały one aż o około 1/3. O ile jeszcze w 1996 r. było to 320,2 tys. ton, to w 2018 r. było to zaledwie 205,5 tys. ton. Ponieważ wielkość polskich połowów na Bałtyku i zalewach nie uległa w tym czasie zmianie (w 1996 r. było to 155,8 tys. ton, a w 2018 r. 155,9 tys. ton), więc ten spadek połowów jest związany z połowami dalekomorskimi [11, 18].

O ile na koniec w 1996 r. były użytkowane 33 trawlerzy przetwórcze i 6 chłodnicowców (o łącznej pojemności brutto 161,3 tys. GT), to na koniec 2018 r. w eksploatacji były zaledwie 2 trawlerzy dalekomorskie (16,4 tys. GT) [11, 18]. Jest to skutkiem zarówno przekształceń w polskich przedsiębiorstwach połowów dalekomorskich, jak i ograniczaniu dostępu do światowych zasobów morza [19]. O ile w momencie upadku komunizmu połowami dalekomorskimi zajmowały się państwowe przedsiębiorstwa («Odra» ze Świnoujścia, «Gryf» ze Szczecina, «Dalmor» z Gdyni), to obecnie one nie istnieją lub nie zajmują się już tymi połowami.

Po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej polskie połowy na Bałtyku zostały objęte wspólną polityką i wprowadzono roczne kwoty połowowe (tab. 1). Niestety sytuacja ekologiczna na Bałtyku jest bardzo zła [20], ponadto maleje liczba wlewów słonej wody z Morza Północnego [21], co ma także negatywny wpływ na wielkość ławic ryb. Ponadto stada ryb są mocno przetrzebione, szczególnie źle wygląda to w przypadku dorsza którego połowy jeszcze kilka lat temu stanowiły główne źródło dochodu rybaków [22, 23].

Tabela 1

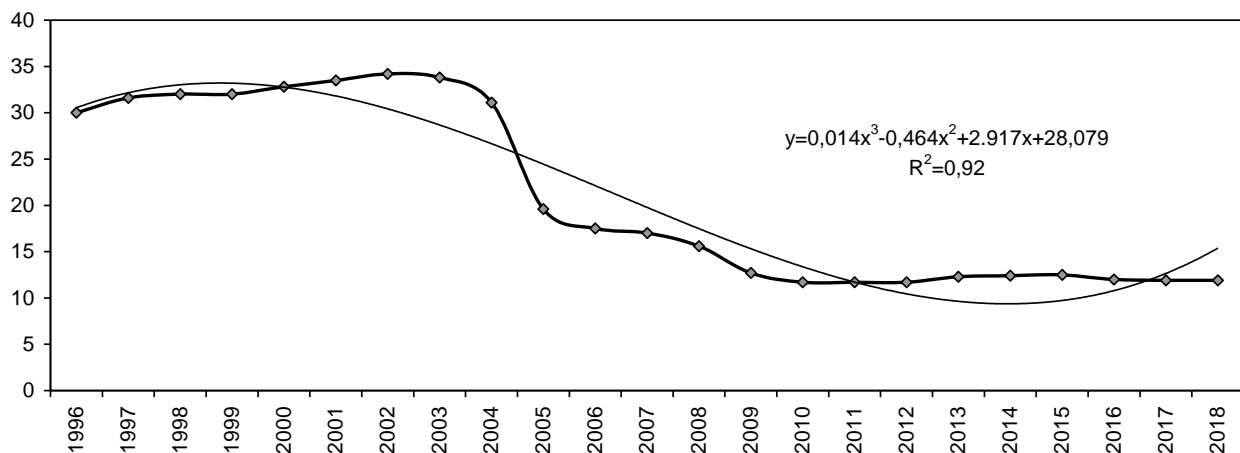
Kwoty połowowe na Morzu Bałtyckim w 2021 roku

Stada	Kwota w 2020 roku	Decyzja Rady UE na 2021 rok	Różnica 2020/2021, %	TAC 2021 dla Polski
Dorsz 22-24, tony	3806	4000	+5	467,2
Dorsz 25-32, tony	2000	595	-70	157,3
Śledź centralny, tony	153348	97551	-36	24299,9
Śledź zachodni, tony]	3150	1575	-50	204,9
Szprot, tony	210147	222958	+6	65460,4
Łosoś, sztuki	86575	94497	+9	5943,7

Źródło: [24].

Jednocześnie prawie od razu po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej uruchomiono program dofinansowania złomowania statków rybackich. Nie ma on charakteru ciągłego, lecz jest on uruchamiany co pewien czas [25, 26].

Nic zatem dziwnego, że polska flota kutrowa (mierzona pojemnością brutto (GT) w tys.) ulega zmniejszeniu. Na ryc. 1. przedstawiono zmniejszanie pojemności brutto kutrów w okresie 1996–2018. Patrząc na tę rycinę dostrzegamy, że przełomowe w pojemności analizowanej floty było przystąpienie Polski do UE i związane z tym uruchomienie wspomnianych programów dofinansowania złomowania jednostek rybackich. W 2002 r. kutrowa flota rybacka osiągnęła maksimum pojemności (30,0 tys. GT), by w 2005 r. mieć już 17,2 tys. GT. Ten spadek był kontynuowany w kolejnych trzech latach. Począwszy od 2009 jej pojemność brutto utrzymuje się na poziomie 11,2–12,1 tys. GT. Lecz uruchomienie nowego programu wsparcia złomowania kutrów, przy jednoczesnym dalszym ograniczaniu limitów połowowych (zwłaszcza dorsza) – będzie najpewniej skutkowało dalszym zmniejszaniem pojemności brutto polskiej floty kutrowej.

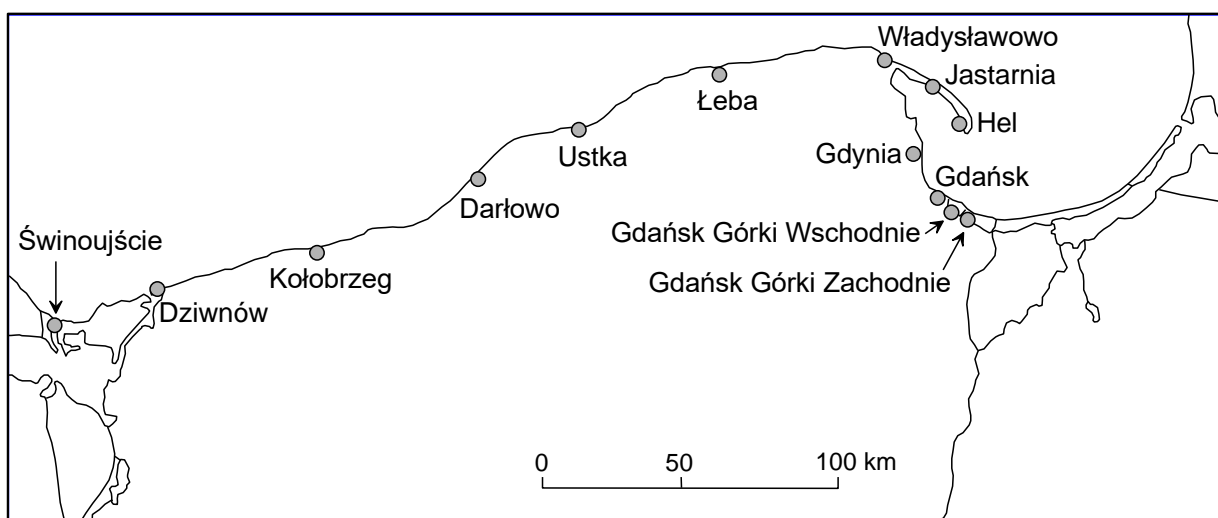

Ryc. 1. Pojemność brutto (w tys. GT) polskiej floty rybackiej w latach 1996–2018

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18]

W analizowanym okresie było w Polsce 13 portów, w których stacjonowały kutry (ryc. 2). Oprócz tego były 3 porty (Gdańsk, Gdynia i Świnoujście) w których stacjonowały trawlerzy oraz kilkanaście bardzo małych portów i przystani morskich (czasem był to zaledwie fragment plaży) w których stacjonowały łodzie rybackie.

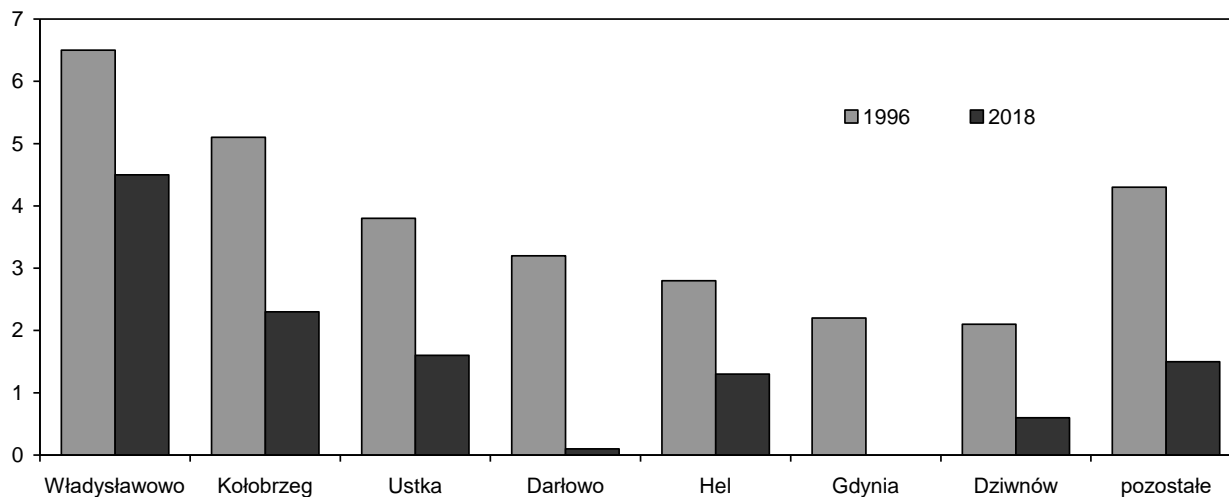
Polskie porty w których stacjonuje flota kutrowa możemy podzielić na trzy grupy. Do grupy relatywnie dużych portów zakwalifikowano jedynie port we Władysławowie. Wybudowano go w latach 1936–1938 i od tego czasu jest największym polskim portem rybackim obsługującym kutry. Na koniec 2018 r. stacjonowało w nim 59 jednostek rybackich [27]. W 2018 r. zarejestrowana w nim flota charakteryzowała się pojemnością brutto 4,5 tys. GT, co stanowiło 37,5% całej pojemności brutto polskiej floty kutrowej. Do grupy średnich portów zaliczono te w Kołobrzegu, Ustce, Helu, Darłowie, Dziwnowie i Gdyni. W grupie małych portów znalazły się porty w Łebie, Jastarni, Świnoujściu, Gdańsku, Gdańsku Górkach Zachodnich i Gdańsku Górkach Wschodnich. W tej analizie nie brano pod uwagę baz trawlerów, które były zlokalizowane w portach w Gdańsku, Gdyni i Świnoujściu oraz bardzo małych portów i przystani morskich w których stacjonują łodzie rybackie.

Ryc. 2. Polskie porty w których w latach 1996–2018 stacjonowały kutry

Źródło: Opracowanie własne

We wszystkich wyróżnionych trzech grupach portów rybackich występuje proces zmniejszania wielkości floty połowowej, tak że pojemność brutto floty kutrowej w 2018 roku stanowiła zaledwie 39,7% tej z 1996 r. Aczkolwiek proces ten zachodzi z różnym nasileniem (ryc. 3). Do portów w których całkowicie zanikła flota kutrowa należą: Gdynia i Gdańsk Górkach Wschodnie. Z drugiej strony w Świnoujściu oraz Władysławowie pojemność brutto floty rybackiej w 2018 r. stanowiła ponad połowę tej z 1996 r.

Ryc. 3. Pojemność brutto (w tys. GT) polskiej floty rybackiej w wybranych portach w latach 1996 i 2018

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [11, 18]

Podsumowanie

Widać zatem wyraźnie, że po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej rozpoczął się proces gwałtownego zmniejszania jej floty kutrowej, który trwał od 2004 do 2009 roku. Było to spowodowane przez pogarszanie sytuacji ekologicznej na Bałtyku i związane z tym wprowadzanie limitów połowowych przez Unię Europejską oraz przez wdrożenie programów dopłat do złomowania kutrów. Proces ten w różnym stopniu dotknął polskie porty rybackie. Można przypuszczać, że w najbliższych latach będzie dalej postępowało zmniejszenie wielkości polskiej floty kutrowej, aczkolwiek będzie to proces powolny.

Lecz z drugiej strony widać działania proinwestycyjne, jak chociażby powstawanie lokalnych centrów pierwszej sprzedaży ryb które mają uporządkować handel nimi [28]. Lecz dopóki będzie utrzymywało się przełowienie Bałtyku [29], dopóty te działania będą miały drugorzędne znaczenie dla wielkości polskiej floty kutrowej.

BIBLIOGRAFIA

1. The Environmental Impacts of Increased International Maritime Shipping. Past trends and future perspectives / Ø. Endresen, M. Eide, S. Dalsøren etc. // OECD/ITF Global Forum on Transport and Environment in a Globalising World, 10–12 November 2008 in Guadalajara, 2008. [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.oecd.org/greengrowth/greening-transport/41373767.pdf> (date of application: 07.06.2018).
2. An introduction to environmental degradation: Causes, consequence and mitigation/ P. K. Maurya, S.A. Ali, A. Ahmad etc. // Environmental Degradation: Causes and Remediation Strategies. Volume 1 / Editor in chief V. Kumar, J. Singh, P. Kumar. – Haridvar : Agro Environ Media, 2020. – P. 1–20.
3. Kasych A. Globalization processes in the modern world challenging the national economy development / A. Kasych, M. Vochozka. // SHS Web of Conferences. – 2019. – № 65. – P. 09002.
4. Mikalauskiene A. Assess the Impact of Globalisation Processes by Indices / A. Mikalauskiene, D. Štreimikiene, K. Mulagalejeva // Economics and Sociology. – 2016. – № 9(4). – P. 82–100.
5. Havrylyshyn O. Fifteen Years of Transformation in the Post-Communist World. Rapid Reformers Outperformed Gradualists./ O. Havrylyshyn. – Washington : CATO Institute, Washington. [Electronic resource] – Access mode: <https://object.cato.org/pubs/dpa/DPA4.pdf> (date of application: 03.07.2018).
6. Janušauskienė D. Post-Communist democratization: explaining the differences / D. Janušauskienė // Political transformation and changing identities in Central and Eastern Europe / Editor in chief A. Blasko, D. Janušauskienė. – Washington : The Council for Research in Values and Philosophy, 2008. – P. 131–154.
7. Garai N. Challenges faced by the Visegrad Group in the «European dimension» of cooperation / N. Garai // International Issues & Slovak Foreign Policy Affairs. – 2018. – № 27(1/2). – P. 24–42.
8. Bauerová H. The V4 and European Integration/ H. Bauerová // Politics in Central Europe. – 2018. – № 14(2). – P. 121–139.
9. Kołodziejczyk K. Poland in the European Union. Ten years of membership / K. Kołodziejczyk // Revista UNISI. – 2016. – № 39. – P. 9–26.
10. Czarniawska B. Social Science Research: From Field to Desk / B. Czarniawska. – Los Angeles : SAGE Publications, 2017. – 175 p.
11. Rocznik Statystyczny Gospodarki Morskiej 1996. – Warszawa : GUS, 1996. – 463 s.
12. Rocznik Statystyczny Gospodarki Morskiej 2000. – Warszawa-Szczecin : GUS, US Szczecin, 2000. – 320 s.
13. Rocznik Statystyczny Gospodarki Morskiej 2004. – Warszawa-Szczecin : GUS, US Szczecin, 2004. – 314 s.
14. Rocznik Statystyczny Gospodarki Morskiej 2007. – Warszawa-Szczecin : GUS, US Szczecin, 2007. – 333 s.
15. Rocznik Statystyczny Gospodarki Morskiej 2009. – Warszawa-Szczecin : GUS, US Szczecin, 2009. – 395 s.
16. Rocznik Statystyczny Gospodarki Morskiej 2013. – Warszawa-Szczecin : GUS, US Szczecin, 2013. – 413 s.
17. Rocznik Statystyczny Gospodarki Morskiej 2017. – Warszawa-Szczecin : GUS, US Szczecin, 2017. – 361 s.
18. Rocznik Statystyczny Gospodarki Morskiej 2019. – Warszawa-Szczecin : GUS, US Szczecin, 2019. – 361 s.
19. Hryczko K. Sytuacja na światowym rynku ryb i jej wpływ na rozwój sektora rybnego w Polsce / K. Hryczko, E. Kuzebski, A. Lirski. – Warszawa : Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PIB, 2014. – 130 s.
20. Climate Change in the Baltic Sea Area. HELCOM Thematic Assessment in 2007. – Helsinki: HELCOM. – 66 c.
21. Hypoxic and anoxic regions in the Baltic Sea, 1969–2015 / S. Feistel, R. Feistel, D. Nehring etc. Warnemünde : Meereswiss. Ber., 2016. – 84 p.
22. Przegląd rybołówstw bałtyckich, 2020, Marine Stewardship Council office in Poland, Warszawa.
23. Karnicki Z. A w Luksemburgu bez zmian / Z. Karnicki // Wiadomości Rybackie. – 2020. – № 9/10(237). – S. 3.
24. Karnicki Z. Historia dorszowej zapaści / Z. Karnicki, K. Radtje // Wiadomości Rybackie. – 2019. – № 5/6(229). – S. 7–10.

25. Złomowanie statków rybackich / [Zasób elektroniczny]. – Tryb dostępu: <https://www.arimr.gov.pl/dla-beneficjenta/biblioteka/archiwum/programy-i-dzialania-wdrozone-w-poprzednich-latach/spo-rybolowstwo-i-przetworstwo-ryb-2004-2006/zlomowanie-statkow-rybackich.html> (data złożenia wniosku: 29.10.2020).
26. Kutry na dorsze do wycofania / 2019. [Zasób elektroniczny] – Tryb dostępu: https://ec.europa.eu/poland/news/191031_cod_pl#top-page (data złożenia wniosku: 29.10.2020).
27. Koncepcja rozwoju Portu Władysławowo / 2019. [Zasób elektroniczny] – Tryb dostępu: <https://www.szkuner.pl/index.php?page=port> (data złożenia wniosku: 29.10.2020).
28. Czapliński P. Lokalne centrum pierwszej sprzedaży ryb jako narzędzie regulacji rynku rybnego na przykładzie LCPSR – Aukcji Rybnej Ustka Sp. z o.o. / P. Czapliński // Słupskie Prace Geograficzne. – 2012. – № 9. – S. 5–22.
29. Groundfish overfishing, diatom decline, and the marine silica cycle: Lessons from Saanich Inlet, Canada, and the Baltic Sea cod crash / T. Katz, G. Yahel, R. Yahel etc. // Global Biogeochemical Cycles. – 2009. – Vol 23. – Issue 4. – P. GB4032 (1–10).

УДК 911.3

ЧИННИКИ ПІШОХІДНОЇ ТА АВТОТРАНСПОРТНОЇ ДОСТУПНОСТІ У ВЕЛИКОМУ МІСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВОВА)

Володимир Грицевич

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Визначене поняття географічної доступності. Розглянуті та визначені види географічної доступності, зокрема пішохідна та транспортна доступність. Окремо розглянута автотранспортна доступність. Визначені стимулюючі та дестимулюючі чинники для пішохідної та автотранспортної доступності, в тому числі лінійні і ареальні. Названі головні числові міри географічної доступності (відстань, час, вартість), а також головні шкали нечислових мір (тризначні та п'ятизначні). Охарактеризовані особливості топології та метрики мережі вулиць Львова, виявлені топологічні проблеми. Детально вивчені особливості охоплення території Львова мережами окремих видів громадського транспорту – трамваїв, тролейбусів, автобусів та маршруток. Показана бар'єрність гідромереж, залізниць, лісопарків, промислових зон, житлових кварталів на території Львова.

Ключові слова: геомісце, географічна доступність, пішохідна доступність, транспортна доступність, стимулюючі чинники, дестимулюючі чинники, мережа вулиць.

THE FACTORS OF PEDESTRIAN AND MOTOR TRANSPORT ACCESSIBILITY IN A BIG CITY (ON THE EXAMPLE OF LVIV)

Volodymyr Grytsevych

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The concept of geographical accessibility is defined. Types of geographical accessibility, in particular pedestrian and transport accessibility are considered and defined. Motor transport accessibility is considered separately. Stimulating and disincentive factors for pedestrian and motor transport accessibility, including linear and areal, have been identified. The main numerical measures of geographical accessibility (distance, time, cost), as well as the main scales of non-numerical measures (three-digit and five-digit) are named. Peculiarities of topology and metrics of Lviv street network are characterized, topological problems are revealed. Peculiarities of coverage of Lviv territory by networks of separate types of public transport - trams, trolleybuses, buses and minibuses have been studied in detail. The barrier of hydro networks, railways, forest parks, industrial zones, residential neighborhoods in Lviv is shown.

Key words: geoplacement, geographical accessibility, pedestrian accessibility, transport accessibility, stimulating factors, disincentives, street network.

Спочатку розглянемо саме поняття доступності. Загалом *доступність* – це категорія наукового пізнання, яка позначає можливість досяжності певного об'єкта (реального чи

віртуального). Крім географічної доступності може бути інформаційна, соціальна, кібернетична та інші види доступності.

У цій статті мова йде про різні види саме географічної доступності. Вважаємо, що *географічна доступність* певного геомісця – це можливість його досяжності з початкового геомісця шляхом переміщення земною поверхнею.

На нашу думку географічна доступність може мати різні види (рис. 1), спочатку вона поділяється на пішохідну доступність, транспортну і комбіновану доступність. У свою чергу пішохідна доступність може бути ближньою, середньою, далекою і дуже далекою (туристичною), Транспортну доступність зручно поділяти за видами пасажирського транспорту: автотранспортна, залізнична, авіаційна. При поглибленому аналізі можна ще виділяти велосипедну доступність, самокатну і т.д.

Пішохідну доступність визначаємо, як вид географічної доступності, яка реалізується шляхом переміщення людини пішки.

Автотранспортну доступність визначаємо, як вид географічної доступності, яка реалізується шляхом переміщення автомобільним транспортом.

Комбіновану доступність визначаємо як вид географічної доступності, яка реалізується шляхом поєднання пішохідної та автотранспортної доступності.

Джерельною основою для вивчення пішохідної та автотранспортної доступності у Львові є атлас [5], методика різних аспектів дослідження описана в [1,2,4,6]. У межах міста не розглядаємо залізничний та авіаційний види доступності.

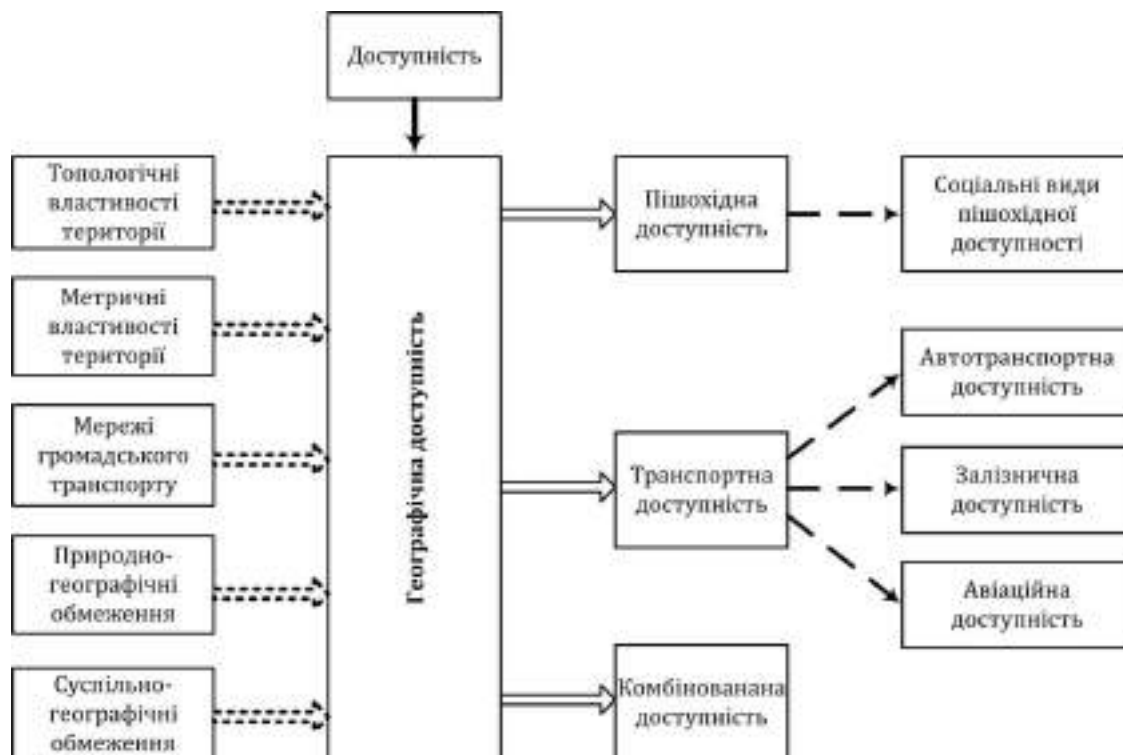

Рис. 1. Семантична мережа поняттєво-термінологічного апарату «географічної доступності»

Географічна доступність може мати різні міри. Серед найголовніших числових мір виділимо такі:

- відстань переміщення;
- час переміщення;
- вартість переміщення.

Залежно від конкретних місцевих умов ці міри можуть як корелювати між собою, так і не корелювати. Іншими мірами географічної доступності можуть бути енергетичні затрати, комфортність переміщення і т.д.

Можливі і нечислові (якісні або лінгвістичні міри) за певними вибраними шкалами. Наприклад.

Тризначна просторова шкала: {близько, середньо, далеко}.

П'ятизначна просторова шкала: {дуже близько, близько, середньо, далеко, дуже далеко}.

Тризначна часова шкала: {швидко, середньо, довго}.

П'ятизначна часова шкала: {дуже швидко, швидко, середньо, довго, дуже довго}.

Тризначна вартісна шкала: {дешево, середньо, дорого}.

П'ятизначна вартісна шкала: {дуже дешево, дешево, середньо, дорого, дуже дорого}.

Сукупність чинників пішохідної та автотранспортної доступності можна поділити на два великих класи:

- стимулюючі;
- дестимулюючі.

До стимулюючих чинників належать:

- топологія вуличної мережі;
- метрика вуличної мережі;
- ієрархія вуличної мережі;
- мережі маршрутів громадського транспорту.

До дестимулюючих (бар'єрних) чинників відносимо дві їхні групи: природно-географічні і суспільно-географічні. Кожні з них можуть бути лінійними або ареальними.

Лінійні природно-географічні дестимулюючі чинники:

- гідромережа (річки, потічки, канали);

Ареальні природно-географічні дестимулюючі чинники:

- складний рельєф;
- озера;
- парки та лісопарки;
- пустирі.

Лінійні суспільно-географічні дестимулюючі чинники:

- залізниця;

Ареальні суспільно-географічні дестимулюючі чинники:

- суцільно забудовані масиви;
- промислові зони;
- зони екологічного неблагополуччя.

У Львові топологічні проблеми характерні для тих районів міста, які слабо пов'язані з іншими його частинами. Таким прикладом є Рясне-2, яке є практично ізольованим і пов'язане з містом єдиною вулицею Величковського. Іншим прикладом є район вулиць Щурата-Леннона, який пов'язаний з містом вулицею Миколайчука і віднедавна П. Орлика. Непроста топологічна ситуація у Левандівки, бо цей великий район пов'язаний з містом лише двома шляхопроводами – один на вул. Городоцьку, другий на вул. Шевченка.

Метричні проблеми, теорія яких описана в [3], характерні для районів, які мають складну форму, а також різноманітні бар'єрні чинники. Як приклад, можна назвати Шевченківський район міста, Західна та східна частина якого взагалі не мають безпосереднього транспортного сполучення.

Розглянемо зони у Львові, які в даний час вільні від громадського транспорту.

Не мають трамвайного сполучення такі райони міста:

- вулиця Зелена (крім початку) і прилеглі до неї;
- район вулиці Дж. Вашингтона;
- на Сихові район вулиць О. Довженка, Манастирського, Г. Хоткевича, Чукаріна;
- вул. Пасічна і Майорівка;
- райони Рясне-1 і Рясне-2;
- район вулиць Левицького та Пекарської;
- район вулиць Пластової, Новознесенської, Ковельської;
- вулиці І. Мазепи та Б. Грінченка;
- проспект В. Чорновола;
- Левандівка;
- район вулиць Любінська, Патона, Вітовського;

- о вулиця Стрийська та прилеглі до неї;
 - о район вулиць Наукова, І. Пулюя, Трускавецька.
- Не мають тролейбусного сполучення такі райони міста:
- о Новий Львів (між вулицями Стрийською та Зеленою);
 - о на Сихові район вулиць О. Довженка, Манастирського, Г. Хоткевича, Чукаріна;
 - о вул. Пасічна і Майорівка;
 - о райони Рясне-1 і Рясне-2;
 - о уся східна частина міста в секторі від вулиці Зеленої до проспекта В. Чорновола.
- Не мають транспортного сполучення автобусами та маршрутками такі райони міста:
- о вулиця Хвильового і прилеглі до неї
 - о район вулиць Жовківська та Городницька;
 - о район вулиць Новознесенська та Ковельська;
 - о район вулиць Олени Степанів, Декарта, Голубовича, Я. Мудрого;
 - о район вулиць Чупринки, Коновальця, Природна;
 - о вулиці Щирецька, Трускавецька, Гашека та прилеглі до них;
 - о на Сихові район вулиць Манастирського та Січинського;
 - о район вулиць Пекарської та Левицького;
 - о вулиця Некрасова та прилеглі до неї;
 - о вулиця Лисенка та прилеглі до неї.

Гідромережі, як бар'єри у Львові представлені слабо, бо майже вся гідромережа каналізована у колектори. Але місцями залишилися пустирі на місцях, де колись були потічки.

Парки та лісопарки як ареальні бар'єри у Львові представлені такими масивами, як Погулянка, П'ятий парк, Високий Замок, Знесіння, Снопківський, Стрийський, 700-річчя Львова, Скнилівський, Горіховий гай та інші. Просторово вони часто суміщені з рельєфним чинником.

Залізниці в межах Львова відіграють бар'єрну роль у таких напрямках: Головний вокзал – Підзамче і далі, Головний вокзал – Клепарів – Рясне, Головний вокзал – П'ятий парк, Головний вокзал – Сихів.

Суцільно забудовані масиви у Львові зустрічаються в Рясне, новобудовах вул. Торф'яної, на Сихові, забудовах між вул. Володимира Великого і Наукової, вул. Наукової та Трускавецької.

Щодо великих промислових зон, то їх у Львові було чимало, однак тепер йде інтенсивна трансформація цих зон у суцільно забудовані житлові масиви.

Висновки. 1. Пішохідна та автотранспортна доступність є частковими випадками загальнішого поняття – географічної доступності.

2. Головними числовими мірами географічної доступності є відстань, час і вартість.
3. На доступність істотно впливають топологія та метрика вуличної мережі міста.
4. Важливим чинником доступності в місті є мережа громадського транспорту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барський Ю.М. Просторовий аналіз транспортної доступності територій у межах міста Луцька / Ю. М. Барський, С. О. Пугач, Т. В. Яковлев // Економічні науки: збірник наукових праць ЛНТУ. – Сер. «Регіональна економіка», 2016. – С. 35–45.
2. Грицевич В. С. Методика суспільно-географічного вивчення паркового об'єкта великого міста в рамках навчальної практики студентів / В. С. Грицевич // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Реґіон-2017: Стратегія оптимального розвитку». – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2017. – С. 190–192.
3. Грицевич В. С. Кривизна автотранспортного простору Львівської області / В. С. Грицевич, Х. В. Сеньчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. – Сер. : Географія. – № 1. – Тернопіль, 2009. – С. 50–55.
4. Грицевич В. С. Урбаністичні гнізда як осередки геоторіальної організації суспільства / Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів. – Луцьк, 2020. – С. 8–10.
5. Львів. Комплексний атлас / За ред. О. Шабля. – Київ : ДНВП «Картографія», 2012. – 192 с.
6. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Одеса : Астропринт, 2005.

УДК 911.3

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ ЯК ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ (НА МАТЕРІАЛАХ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Лариса Маковецька, Ірина Мандрик, Катерина Бирук, Владислав Кирилюк
Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк

У статті обґрунтовано актуальність сучасних досліджень соціально-економічного розвитку конкретних, у тому числі сільських територій. На матеріалах Камінь-Каширського району розглянуто особливості суспільно-географічного положення, як чинника економічного розвитку. Проаналізовано сучасний стан і депресивні тенденції соціально-демографічної ситуації у процесах формування та прояву господарського розвитку. *Мета дослідження:* проаналізувати складові суспільно-географічного положення та соціально-демографічної ситуації у структурі умов та чинників господарського розвитку конкретної території.

Ключові слова: суспільно-географічне положення, соціально-демографічна ситуація, сільські території, соціально-економічний розвиток, Камінь-Каширський район.

SOCIO-GEOGRAPHICAL AND SOCIO-DEMOGRAPHIC SITUATION AS FACTORS OF RURAL AREA DEVELOPMENT (BASED ON THE MATERIALS OF KAMIN-KASHIRSKY DISTRICT, VOLYN REGION)

Larysa Makovetska, Iryna Mandryk, Kateryna Biruk, Vladyslav Kyryliuk
Lesya Ukrainka Eastern European National University in Volyn, Lutsk

The article discusses the relevance of modern researches on socio-economic development in rural areas. Much attention is given to the socio-geographical situation as a factor of economic development in the Kamen-Kashirskiy district. It is spoken in detail about the economic development being affected by current depressive tendencies of the socio-demographic situation. The main objective of the paper is to analyze the components of the socio-geographical and socio-demographic situation in the structure of economic development of a particular area.

Key words: socio-geographical position, socio-demographic situation, rural areas, socio-economic development, Kamen-Kashirskiy district.

Вступ. Соціально-економічний розвиток сільських територій є одним з основних пріоритетів державної політики України, спрямованої на підвищення стандартів життя сільського населення, зростання ефективності функціонування економіки, підвищення якості життя населення та відіграє важливу роль у поліпшенні конкурентоспроможності регіону, підвищенні його економічного потенціалу. Визначені питання мають місце у Волинській області, поліські райони якої потребують посиленої фінансової підтримки, оскільки мають порівняно низький рівень соціально-економічного розвитку та інвестиційної привабливості. Камінь-Каширський район в цьому плані є одним із тих районів області, де фіксується один із найнижчих рівнів концентрації промислового виробництва та соціально-економічної активності. Водночас, район має певні складові економічного потенціалу, розумне використання яких дозволило б покращити ряд показників соціально-економічного розвитку.

Мета дослідження: проаналізувати складові суспільно-географічного положення та соціально-демографічної ситуації у структурі умов та чинників господарського розвитку конкретної території.

Виклад основного матеріалу. Камінь-Каширський район – один із найбільших внутрішніх адміністративних районів Волинської області, розташований у північній її частині. Територія – 1,747 тис. км², що становить 8,7 % від усієї площі області. За площею території займає друге місце після Маневицького району. На півдні він межує з Ковельським,

Старовижівським, на сході – з Любешівським, південному сході – з Маневицьким, на заході – з Ратнівським районами [4]. Станом на 1 січня 2020 р. на території району діяла 1 міська, 1 об'єднана територіальна громада (Гуто-Боровенська ОТГ) та 24 сільські ради [2]. Загалом налічувалось 64 сільські населені пункти та 1 місто. Села району є одними з найбільших за площею в області. У середньому площа одного села становить 27,2 км². У районі знаходиться найбільший сільський населений пункт у Волинській області – село Раків Ліс. Величина ділянок, зайнятих одним селом, не завжди прямо пов'язана з кількістю населення. На це впливають природні умови, зокрема частка землі, що не використовується в сільському господарстві, наприклад, болота чи ліси. Густота населення становить 35,8 осіб/км², тоді як в області – 51,5 осіб/км². Це типовий показник для північних польських районів. Для прикладу, в сусідньому Ратнівському районі він становить 35,9 осіб/км² [4].

Суспільно-географічне положення Камінь-Каширського району щодо промислово-освоєних територіальних локацій характеризується певною віддаленістю, що впливає на рівень соціально-економічного розвитку та ступінь сформованості територіальної структури господарського комплексу і значною мірою стримує економічний розвиток території. Він межує виключно з районами Волинської області і не є прикордонним, що унеможливує отримання додаткових переваг від транскордонного співробітництва. Значна віддаленість районного центру від м. Луцьк (125 км) помітно впливає на рівень економічного розвитку території – додаткові транспортні витрати населення, якість надання соціальних послуг. Крім того, територію району не перетинають важливі транспортні магістралі міжобласного чи загальнодержавного значення. Основними автомобільними магістралями є автодороги Камінь-Каширський – Ратне загальною довжиною 30 км, з яких 17 км прокладена районом, та Камінь-Каширський – Ковель – 51 і 26 км відповідно. Територією проходить залізниця широкої колії Камінь-Каширський – Ковель протяжністю 24 км, яка мало використовується останнім часом. Це позначається на ступені розвитку економічних зв'язків, формуванні промислових поєднань і комплексів та рівнях економічного й соціального розвитку окремих населених пунктів.

Район займає не дуже вигідне для господарської і життєвої діяльності людей фізико-географічне положення, яке визначає особливості природних умов та природно-ресурсного потенціалу, оскільки це доволі перезволожені території, що потребують ефективних меліоративних заходів, щоб сільськогосподарські угіддя були родючішими.

Природні ресурси є об'єктивними чинниками територіальної організації сільськогосподарського виробництва, а також деякою мірою визначають можливий рівень і асортимент споживання продуктів харчування населенням, обсяги використання місцевої сировини окремими галузями промисловості. Географічне положення Камінь-Каширського району визначає особливості його природних умов. Територія характеризується рівнинним рельєфом, порівняно теплим помірно-континентальним кліматом, великими площами заболочених земель і луків. Район також має одні з найбільших лісових масивів в області. Рівнинний характер території і суміжних просторів є сприятливим для розвитку зовнішніх зв'язків по сухопутних шляхах сполучення.

В останні роки територія дослідження характеризується такими тенденціями розвитку людського потенціалу, як незначним зростанням чисельності населення, його старінням внаслідок природних втрат і міграційного відпливу, підвищенням рівня захворюваності населення, що обумовлено соціально-економічними чинниками. Якщо в 2000 р. у районі проживало 62,1 тис. осіб, то в наступні 19 років це число поступово зростало і становило майже 64 тис. осіб, або 7 % від загальної кількості населення області (це друге місце після Ківерцівського району). На кінець 2020 р. чисельність наявного населення зменшилась на 121 особу [2].

Місто Камінь-Каширський – єдине місто у районі, тому все міське населення – 12,5 тис. осіб проживає саме тут. У сільській місцевості мешкає 51,5 тис. осіб (81 %) всього населення. У статевій структурі переважають жінки 29,4 тис. осіб (53,2 %), решта 22,1 тис. осіб (46,8 %) чоловіки. Чисельність молоді у віці 15–35 років становить 14,6 тис. осіб (23 %). Рівень народжуваності один з найвищих у Волинській області – 13,2 осіб на 1000 жителів, тоді як загальнообласний показник становить 10,9 особи на 1000 жителів (2018 р.) [1]. За кількістю померлих – 12,8 особи на 1000 жителів – район займає останнє місце (найбільша кількість

померлих у Турійському районі – 17,9 осіб на 1000 жителів, а середнє значення по області – 13,2 осіб на 1000 жителів). Звідси випливає, що природний приріст у Камінь-Каширському районі додатний – 0,4 (для порівняння в Ківерцівському районі також 0,2, коли в області від'ємний – -2,3).

У Камінь-Каширському районі поступово, але неухильно йде процес зменшення частки населення у працездатному віці та зростання частки населення віком старше працездатного, тобто, як і в цілому в області спостерігається демографічне старіння населення (18,9 тис. осіб, або 29,4 % постійного населення – пенсіонери). Так, якщо у 1979 р. населення району в працездатному віці становило 52,6 %, то у 2011 р. – 46,0 %. Це призвело до зменшення частки трудових ресурсів. Зменшення кількості працездатного населення та збільшення числа непрацездатних веде до зростання демографічного навантаження на працездатних. У середньому по сільських населених пунктах Камінь-Каширського району цей показник становить 877 осіб (в області – 841 особа) [1].

Камінь-Каширський район Волинської області належить до тих, що забезпечений трудовими ресурсами і навіть має їх надлишок. Найбільша частка трудових ресурсів у загальній кількості населення у м. Камені-Каширському (59,5 %), Пнівненській, Сошичненській, Раково-Ліській, Хотешівській, Новочервищанській, Черченській сільських радах. Пояснюється це наявністю та розвитком окремих промислових виробництв, сільськогосподарських підприємств. У малорозвинених селах мала частка трудових ресурсів – Верхівська, Броницька, Ворокомлівська сільські ради [4].

Найважливішим показником формування трудових ресурсів є структура зайнятості населення. Впродовж 2019 р. в економіці району було зайнято 6,8 тис. працівників, з них 54,4 % зайнято в соціальній сфері, 19,1 % – в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, 8,8 % – в державному управлінні, 6,2 % – в транспорті та зв'язку, 4,4 % – в торгівлі, 4,4 % – в промисловості, 1,7 % – в будівництві. Рівень використання робочого часу за 2019 р. становив 81 %. Найефективніше використовувався робочий час у промисловості, освіті, охороні здоров'я та соціальній допомозі (на 94,4 %) [2].

Упродовж 2019 р. послугами служби зайнятості було задіяно 938 осіб та звернулось 559 громадян. Станом на 1 січня 2019 р. у районі зареєстровано 139 осіб офіційних безробітних, з яких майже половина – робітничих професій, 30,9 % – службовці, решта – це особи без професії, або такі, що займали місця, які не потребують спеціальної підготовки. Із загальної кількості безробітних – 63 особи, це молоді люди у віці до 35 років. Безробітні, що проживають у сільській місцевості, становлять 92 особи від загальної їх кількості [3].

Чисельність населення, його вікова та статева структура, природний приріст, трудові ресурси тісно пов'язані з міграцією населення. Трудові міграції є одним з індикаторів як загального рівня соціально-економічного розвитку території, так і її депресивності. Визначальними мотивами до працевлаштування за кордоном є низький рівень заробітної плати – 39 %, відсутність роботи за місцем проживання – 13 %. Серед трудових мігрантів жінки складають 56 %, а 44 % – чоловіки, більшість з яких знаходяться у найбільш активному віці [4]. Основну частину міграції в районі складають переїзди, що пов'язані із зміною місця трудової діяльності. Помітною є частка мігрантів, які вибувають за межі Камінь-Каширського району у віці 16–30 років, тобто тих, хто переїжджає на навчання, для влаштування особистого життя, на заробітки. Як правило, населення із сільської місцевості району мігрує у великі економічні центри (Луцьк, Брест, Ковель), а також на сільськогосподарські роботи у лісо-степові райони Волинської області, інші регіони України та особливо велика частка за кордон (Польща, Скандинавські країни тощо). Багато молодих людей, які виїжджають за межі свого району, не повертаються назад у свої села, що впливає на погіршення вікової структури населення цих поселень. Виходячи з цього, міграційний приріст становить -135 осіб [2].

Недостатній рівень розвитку промисловості Камінь-Каширського району, занепад сільськогосподарського виробництва, відсутність державного житлового будівництва, диференціація показників у рівні життя стали причинами міграцій його населення. З вибуттям населення пов'язано багато несприятливих явищ у житті як сільських поселень Камінь-Каширського району, так і самого райцентру, тому, насамперед, в них погіршується демографічна ситуація. Вже останні 5 років (2006–2019 рр.) показують, що кількість вибулих людей у регіоні більша від прибулих і у недалекому майбутньому це однозначно позначиться на

природному прирості поселень. Найбільший міграційний приріст 2006–2019 рр. із усіх сільських поселень Камінь-Каширського району був в селі Раків Ліс, яке знаходиться поблизу районного центру і має досить розвинену інфраструктуру.

У 2006–2019 рр. населення продовжувало скорочуватись за рахунок зовнішніх міграцій у 44 сільських населених пунктах. Найбільший відтік населення зафіксований у Нових Червищах (-83 особи), Кримно (-76), Хотешів (-70), Черче (-65), Осівці (-62) [4].

Потік мігрантів з сільської та міської місцевості Камінь-Каширського району, де є надлишок трудових ресурсів, триватиме і в найближчі роки. Саме тому в межах територій місцевих рад потрібно розробляти низку комплексних заходів щодо ринку праці, які будуть спрямовані на раціоналізацію використання трудових ресурсів та реалізовувати заходи соціального захисту населення [4]. Проблема зайнятості населення у сільській і міській місцевостях Камінь-Каширського району частково може бути вирішена при успішному розвитку приватного сектору економіки, шляхом створення нових форм господарювання (малі підприємства, приватні фірми тощо).

Камінь-Каширський район характеризується негативною (останніх 3 роки) динамікою зменшення чисельності населення за рахунок від'ємного природного приросту, зростанням рівня безробіття і, як наслідок, хоча і достатньою чисельністю трудових ресурсів, але низьким рівнем зайнятості та негативними міграційними процесами. Врахування цих показників дає підставу відмітити, що соціально-демографічні чинники є значимими факторами формування депресивності району.

Певний стимулюючий вплив на розвиток населених пунктів мають сприятливі транспортні умови, водні ресурси, резервні території для забудови, матеріальна база соціальної інфраструктури, які потребують менших затрат для освоєння ресурсів, ніж великі міста [2], а це ті чинники, які зменшуватимуть депресивні тенденції економічних та соціальних процесів району.

Отже, аналітико-статистична інформація відображає, що населені пункти Камінь-Каширського району добре забезпечені трудовими ресурсами і навіть мають їх надлишок. Район характеризується слабким розвитком господарства і низькою працевлаштованістю населення. У районі в останні роки існує стійка тенденція до збільшення підприємницьких структур, особливо зростає зайнятість населення в особистому підсобному господарстві. Таким чином, населені пункти мають можливості розширити набір місць прикладання праці і повніше використовувати наявні трудові ресурси.

Загалом, депресивність Камінь-Каширського району відображають наступні риси соціально-демографічної ситуації та розвитку продуктивних сил: район аграрно-промисловий зі слабким розвитком соціально-економічної інфраструктури; середні темпи зменшення кількості населення; звужений тип відтворення; переважання сільського населення; значний показник міграційного вибуття; значний рівень старості та високе демографічне навантаження; незважаючи на достатньо високий трудовий потенціал – низький рівень зайнятості, високий рівень безробіття та низький рівень якості життя населення.

Спеціалізація Камінь-Каширського району була сформована ще на початку минулого століття і значною мірою визначена наявною місцевою сировинною базою. Основу промисловості району склали лісо- та льонопереробка. В районі діяли лісопромкомбінат, потужний льонозавод, комбікормовий завод, маслозавод, які задовольняли потреби місцевого населення і були основними продуцентами експорту району. Проте у зв'язку з частою зміною власників, низькою конкурентоспроможністю, закриттям основних ринків збуту, переважна більшість припинила свою діяльність. Нині провідними галузями промисловості Камінь-Каширського району є лісова, деревообробна та харчова. Частка району в обсязі промислового виробництва Волинської області досить низька і становить 0,3 %. Це, безумовно, свідчить про формування депресивних ознак у розвитку економіки району.

Основними галузями спеціалізації сільського господарства є рослинництво і тваринництво м'ясо-молочного напрямку. На недержавній основі нині виробляється майже вся сільськогосподарська продукція району. Загалом для Камінь-Каширського району характерним є скорочення темпів сільськогосподарського виробництва, що пов'язане з відсутністю належної матеріально-технічної бази, ринків збуту та достатнього інвестування. За сприятливих умов, насамперед, попиту на продукцію, підвищення ринкових цін і активного фінан-

сового стимулювання з боку держави можливе відродження сільського господарства як важливої галузі спеціалізації Камінь-Каширського району. Незважаючи на проблеми і труднощі, на селі сформовано нові економічні відносини на майно і землю.

Аналіз статистичних даних та опрацювання фактичного матеріалу дають нам змогу вважати Камінь-Каширський район депресивним регіоном Волинської області, оскільки поява депресивних тенденцій у господарстві мала досить сформоване підґрунтя і чітко окреслені передумови. Ринкові перетворення, зміна форм власності, традиційна практика домінування «ручного» управління економікою на початку 1990-х років слугували чи не основними причинами посиленого розвитку «точок депресії», які, на жаль, мають прояв і сьогодні. Крім того, депресивність Камінь-Каширського району пояснюється особливістю структури його господарства.

Забезпечити сталі економічне зростання району може інвестування. Проте обсяги інвестицій у порівнянні з попередніми роками критично низькі, що свідчить про низьку інвестиційну привабливість району. Крім того, потенціал співпраці, враховуючи велику інвестиційну місткість району, використовується не повною мірою, тому місцевим органам самоврядування необхідно активніше працювати в сфері залучення іноземних інвестицій.

Серед основних проблем району актуальними є зношення основних фондів, низька конкурентоспроможність виробленої в районі продукції, зменшення населення у працездатному віці та рівня зайнятості. Не менш важливими проблемами Камінь-Каширського району є екологічна, пов'язана з вирубуванням лісів, меліораційними роботами, експлуатацією природних ресурсів; ремонт доріг у райцентрі і селах району, потреба в електрифікації новозбудованих вулиць, водопостачання міста. Причиною їх невирішення є відсутність достатньої кількості коштів.

Основними напрямками соціально-економічного розвитку району є підвищення доходів населення, створення нових робочих місць, зменшення напруги на ринку праці, вдосконалення галузевої структури промислового виробництва і сільського господарства, створення сприятливого простору для розвитку малого і середнього бізнесу, залучення інвестицій у розвиток пріоритетних галузей району.

Висновки. Суспільно-географічне положення та соціально-демографічна ситуація є важливими чинниками соціально-економічного розвитку сільських територій. Невигідне суспільно-географічне положення, зокрема транспортно-географічне, та несприятлива соціально-демографічна ситуація Камінь-Каширського району значною мірою визначають його депресивність та низький рівень соціально-економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Населення Волинської області: Статистичний збірник. – Луцьк : Волинське управління статистики, 2018. – 153 с.
2. Офіційний сайт Волинської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.voladm.gov.ua.
3. Офіційний сайт Головного управління статистики у Волинській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vous.in.lutsk.ua.
4. Офіційний сайт Камінь-Каширської районної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kamadm.gov.ua.

УДК 91-057.4 О. Волощак

ПРОФЕСОР ОСТАП ВОЛОЩАК – ДОСЛІДНИК ФЛОРИ І РОСЛИННОСТІ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

Семен Кукурудза

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Особистість українського вченого Остапа Волощака – дослідника флори й рослинності Східних (Українських) Карпат у другій половині XIX й на початку XX ст., була мало відомою серед наукової спільноти. Окремі публікації, присвячені його науковій діяльності належать М. Мельникові (1932), Й. Берку (1969), Д. Доброчаєвій (1992), Ю. Кобіву (1992). Енциклопедичні статті поміщені в УРЕ, ЕУ, ЕСУ, ЕНТШ дещо пізніше. Останнім часом появились повідомлення в електронних засобах інформації, які знайомлять читачів з доробком ученого в таких наукових напрямках як флористика, фітоценологія, фітогеографія. Ми вважали за необхідне зосередити увагу географічної громадськості на постаті доктора філософії (правника й природознавця) Остапа Волощака в житті й діяльності якого можна розглядити чимало цікавих, іноді, парадоксальних подій і вчинків, що заслуговують детального дослідження.

Ключові слова: Остап Волощак, професор, флора, рослинність, фітогеографія, Віденський університет, Львівська політехніка, Альпи, Східні(Українські) Карпати.

PROFESSOR OSTAP VOLOSHCHAK IS A RESEARCHER OF FLORA AND VEGETATION OF THE UKRAINIAN CARPATHIANS

Semen Kukurudza

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The personality of the Ukrainian scientist Ostop Voloshchak, a researcher of the flora and vegetation of the Eastern (Ukrainian) Carpathians in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries, was little known among the scientific community. Some publications devoted to his scientific activity belong to M. Melnyk (1932), Y. Berko (1969), D. Dobrochaeva (1992), and Y. Kobiv (1992). Recently, there have been reports in electronic media, which acknowledged readers with the work of O. Voloshchak in such scientific areas as floristics, phytocenology, phytogeography. We considered it necessary to focus the attention of the geographical community on the figure of Ostop Voloshchak, Doctor of Philosophy (lawyer and naturalist), in whose life and work we can consider many interesting, sometimes paradoxical events and acts that deserve detailed studying.

Key words: Ostop Voloshchak, Professor, flora, vegetation, phytogeography, University of Vienna, Lviv Polytechnic, Alps, Eastern (Ukrainian) Carpathians.

Вступні зауваги. О. Волощак є автором оригінальних флористико-біогеографічних праць, серед яких переважають невеликі за обсягом повідомлення (3–5 с.). Але для того, щоб їх підготувати потрібно було провести тривалі й дуже ретельні польові геоботанічні спостереження. Такі публікації можна умовно назвати «науковими спалахами», які не тільки засвітили, а й надовго залишили ім'я вченого у світовій науці. Крім них, вчений опублікував серію праць, присвячених флорі Польщі (1893–1904, у співавторстві з А. Реманом) та «Гербарій польської флори» (1896), а також доволі солідні праці, присвячені флорі й біогеографії Українських Карпат: «Внесок до флори Покуття» (1888–1890, тристатті-внески (przyczynek), загальним обсягом 90 с.), а також «Про рослинність Карпат між Лімницею і Опором» (1892, 46 с.), «Про границю західно і східнокарпатської флори» (1897, 40 с.). Своїми працями О. Волощак зробив вагомий внесок у флористику, фітоценологію, біогеографію та інші наукові галузі.

Ім'я *Остапа Волощака* (друге ім'я – *Євстахій*) знайоме нам зі студентських років. Готуючись до студентської наукової конференції, на яку ми з науковим керівником С. В. Трохимчуком заявили доповідь «Про географічне дослідження Галичини», наштовхнулися на плеяду цікавих особистостей, які зробили значний внесок не тільки в просвіту галицьких українців, але й стали *провісниками формування української політичної нації*. Про окремих з

них в географічній періодиці нами опубліковані або подані до друку короткі нариси (А. Вахнянин, І. Верхратський, Р. Заклинський, Я. Миколаєвич, Ю. Левицький). З тих часів запам'яталося, що серед засновників українського студентського товариства «Січ» у Відні, яке утворили русини-українці за зразком інших слов'янських земляцтв (чехи мали «Славію» і «Мораву», словаки – «Татран», хорвати – «Велебіт», серби – «Зорю», болгари – «Балкан», поляки – «Вогнище», «Ognisko»), числиться й ім'я Остапа Волощак. Отож, тривалий час нас «переслідувало» прагнення глибше осягнути долю цієї людини. І лише тепер появилась змога зайнятися давно задуманою справою.

Життєпис. Життя і діяльність професора О. Волощак доволі скромно висвітлені в науковій літературі як ботаніками, так і географами. Відомо, що він народився 1 жовтня 1835 р. в місті Яворів, що в 70 км західніше Львова, в родині дрібного службовця міського магістрату. Хлопець навчався в місцевій народній школі і, як зауважив батько, проявляв підвищений інтерес до навчання. Батько всіма засобами заохочував сина і сподівався, що зможе дати йому високу освіту. На жаль, батько помер швидше, ніж син закінчив початкову школу. Мати сама залишилась з дітьми і передусім тривожилася як їм дати раду. Згодом вона вийшла заміж вдруге, сім'я поповнилась новими членами і подальше навчання Остапа залишилось поза увагою родини. Але батькове прагнення дати синові освіту, посіяне в душі Остапа, міцно проросло і він не залишав думки про навчання. Знаючи, що його бажання вчитися далше не буде підтримане родиною, юнак вирішив діяти самостійно, не ставлячи нікого до відома. Отож, одного осіннього дня він наважився піти з дому і «добратися» до Львова. В ті часи подолати 70 км шляху було не просто, але ще складніше було влаштувати в великому місті побут і навчання без допомоги родичів. На щастя, Остап подолав ці проблеми: керівництво гімназії, не зважаючи на те, що навчальний рік почався кілька тижнів тому, зарахувало його на навчання, а комірне й харчування він заробляв репетиторством дітей своїх місцевих «спонсорів» – шкільного двірника і його знайомого колеги. Чи не є це яскравим прикладом неймовірного бажання вчитися, в тім числі для багатьох сучасних школярів і студентів?

Остап Волощак (1835–1918)

О. Волощак успішно закінчив гімназію і помандрував у Будапешт, щоб вступити на правничий факультет університету. Мотиви цього кроку нам не відомі. Можливо, це була порада когось з гімназійних професорів або ж у Будапештському університеті існували пільги для незаможних студентів, про що йому стало відомо. Про це нині можна лише здогадуватися. Головне ж те, що після закінчення навчання і захисту докторської дисертації, О. Волощак короткий час працював адвокатом у Відні. Але адвокатська праця його швидко розчарувала, він її залишає і вдруге поступає в університет, тепер – у Віденський, де студіює природничі науки на філософському факультеті. Навчання О. Волощак закінчує захистом магістерської (в інших джерелах – докторської) дисертації на природничу тематику.

Після закінчення навчання докторові філософії О. Волощаків запропонували посаду асистента в ботанічному (двірському) кабінеті Віденського університету, а через п'ять років (1878) його запрошує видатний ботанік, професор А. Кернер на посаду асистента кафедри ботаніки, яку він очолював. Про педагогічну працю молодого вченого в столичному університеті відомо небагато. Можна лише здогадуватися, що ця праця була напруженою, вимагала багато часу і зусиль. Такий висновок випливає з аналізу публікацій вченого: якщо за 1873–78 рр. він опублікував чотири праці, то за наступні п'ять років – жодної. Можливо, що така ситуація спричинена й іншими життєвими обставинами, про які нам не відомо. Але логіка аналізу тут присутня.

У 1873 р. вчений вирішив відвідати свою малу батьківщину – місто Яворів, чим надзвичайно здивував своїх рідних. Адже вони всі ці роки вважали його зниклим. Отож, поява 28-літнього О. Волощак в Яворові сприйнялася як надзвичайна подія, тобто це був черговий парадокс долі, але не так для нього самого, як для його рідних і знайомих.

У 1884 р. асистент О. Волощак отримує запрошення на посаду доцента, а з 1891 року – професора кафедри зоології, ботаніки і товарознавства Львівської Вищої політехнічної школи (нині Національний університет «Львівська політехніка»). На цій посаді він працює до виходу на пенсію в 1908 р.

Науково-педагогічна діяльність. Звісно, що тепер первинну інформацію про будь-які явища і процеси, в тім числі й про відомих особистостей, ми насамперед черпаємо з Інтернету. В нашому випадку було саме так: ми ознайомилися з україномовною статтею про О. Волощак у Вікіпедії. Вона виявилася доволі «скупою» на факти і тому ми звернулися до російськомовного варіанту однойменної статті. Виявилось, що обидві статті майже ідентичні. Виняток становило перше речення в останньому варіанті, де О. Волощак презентовано як *польського* вченого. Це нас, образно кажучи, «зачепило» і в цьому ми вбачали ще *один парадокс*. Чому польський, а не український? Адже, народився О. Волощак у Східній Галичині, гімназію закінчив у Львові, навчався у Будапештському і Віденському університетах. У Відні в 1868 р. студент О. Волощак разом з братами Анатолем та Іваном Вахнянінами, О. Калужняцьким (пізніше ректором Чернівецького університету), Ю. Медвецьким (неодноразовим ректором Львівської політехніки) Ю. Целевичем (голова НТШ) утворили студентську спілку «Січ», яка пропагувала українську мову, культуру, традиції. Відомо й про те, що вже в поважному віці, працюючи у Львівській політехніці, професор О. Волощак всіляко підтримував українське студентське товариство «Основа». По-друге, О. Волощак був одним із засновників математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка (НТШ, 1893). По-третє, свої дослідження вчений переважно проводив на території Східних (Українських) Карпат. Усі ці аргументи свідчать про те, що О. Волощак – *український* вчений.

Водночас, варто зважити на той факт, який, очевидно, дав підставу авторові чи редакторові російськомовної статті у Вікіпедії, вважати О. Волощак польським ученим це те, що свої праці він публікував німецькою й польською мовами в австрійських і польських виданнях. Але ж у ті часи не могло бути інакше. Адже українська природознавча термінологія й номенклатура, завдяки працям професора І. Верхратського, тільки зароджувалася. Результати наукових досліджень потребували якнайшвидшого оприлюднення. Тому цей аргумент не може вважатися переконливим. Отож, потрібні конкретні факти, які б пролили світло на таке припущення. Такі факти, очевидно, варто шукати серед архівних документів вченого і його родини. Вони можуть бути в Державному архіві Львівської області, архівах Будапештського і Віденського університетів, де навчався вчений, а також в архіві Львівської політехніки, у якій він тривалий час працював на кафедрі зоології, ботаніки і товарознавства (1891–1908).

Ще один парадокс долі О. Волощак ми запримітили в його життєписі. Ми вже згадали про те, що його батько дуже схвально сприймав той факт, що син надзвичайно відповідально ставився до навчання і всіма силами прагнув дати йому високу освіту. «Але не так сталося, як гадалося», – кажуть в народі. Батько рано помер і здавалося, що і батькова мрія, і бажання юного Остапа не може зреалізуватися. Проте юнак проявив характер і став, як вже згадувалося, відомим ученим, доктором філософії, професором. Хіба це не свідчення про велику силу волі цієї непересічної особистості?

Наступним парадоксом можна вважати студентські студії в житті О. Волощак. Адже після отримання атестата зрілості, як вище згадано, він вступає на правничий факультет Будапештського університету. Навчання закінчує захистом докторської дисертації, деякий час працює за фахом, але раптом (?) залишає роботу і починає все спочатку, тобто студіювати природничі науки у Віденському університеті. На перший погляд важко зрозуміти такий різкий крок молодій людині. Але якщо людина «з характером» і ставить перед собою високу мету, то вона, як правило, її досягає.

Зрілий вік і значний студентський досвід не стають перепорою для сумлінного відношення до навчання, швидше навпаки. О. Волощак з особливим натхненням відноситься до флористичних студій: діагностики, систематики, номенклатури, класифікації рослин. Канікулярний час він проводить в гірських мандрах, де вивчає не тільки флору, збирає гербарій, а й досліджує географічні особливості рослинності полуднево-східної частини Австрійських Альп. Його польові спостереження фіксують розташування великих сніжників, життєві форми дерев і кущів, їхнє висотне поширення, топоніміку місцевості тощо.

На початку 70-х років XIX ст. О. Волощак публікує перші наукові статті про свій внесок у флористичній ботанічній дослідження у Нижній Австрії (Beitrag zur Floravon Niederösterreich і Botanisches aus Niederösterreich) в часописі «Verhandlungender Zoologisch-botanischen Gesellschaft zu Wien» (1871–73, № 21–23).

Ми вже згадували про те, що в 1873 р. після тривалої розлуки О. Волощак зустрівся з рідними в Яворові. Перебування в рідних місцях він поєднав не тільки з відпочинком, відновленням знайомств, а й продовжував наукові спостереження. Молодий вчений детально досліджує флору й рослинність околиць міста Яворова і прилеглих територій та збирає великий гербарій. Повернувшись до Відня опрацювавши зібраний матеріал, дослідник публікує в черговому номері того ж віденського видання результати польових досліджень яворівської флори (1874, № 24, с. 529–538). Обов'язки асистента ботанічного кабінету хочай займали багато часу, О. Волощак знаходив можливості для польових спостережень за родом верби, публікує дві статті в тому ж зоологічно-ботанічному журналі за 1876–77 рр. (№№ 25, 26).

Зайнявши в 1878 р. викладацьку посаду на кафедрі професора А. Кернера, О. Волощак «поринув» у тонкощі педагогічної праці. На перших порах нього, очевидно, були й складні моменти, вирішення яких забирало багато часу. Адже, за 1878–1883 рр. учений не опублікував жодної статті. Такий спад активності можна пояснити не тільки опрацюванням нових курсів, а й, можливо, затримкою поданих раніше робіт редакціями наукових видань. Бо починаючи з 1884 р., кількість опублікованих праць різко зростає і за наступних п'ять років було видано аж 24 позиції. Найпродуктивнішими були 1887 рік, коли світ побачили шість публікацій і 1888, коли було опубліковано п'ять робіт. Це дало підставу досліднику наукової діяльності О. Волощака Й. Берку стверджувати, що львівський період для вченого був найпліднішим [1, с. 126].

Змінивши асистентську посаду у Віденському університеті спочатку на доцентську (1884–1891 рр.), а з 1891 р. – на професорську у Львівській політехніці, О. Волощак водночас змінив і об'єкт своїх флористичних досліджень. Якщо з Відня йому було зручніше досліджувати гірські райони Нижньої Австрії, то тепер він свою увагу перевів на Східні Карпати. Таку 1886 р. вчений досліджує Покуття (Чивчино-Гринявські гори), Чорногору і Горгани, описує низку нових видів, переважно таких родів як Нечуйвітер (*Hieracium*), Перестіч (*Melampyrum*), Скерета (*Crepis*). А в наступні роки щороку розширює «географію» своїх досліджень від Мармарошських гір – до Західних Карпат. Наступного (1887) року О. Волощак повторив дослідницький маршрут через Мармарош і Чивчино-Гринявські гори, а в 1888–89 рр. продовжив його через Чорногору і Горгани (басейн р. Лімниці); у 1890 р. – досліджував басейн р. Свіча; 1891 – полонину Боржава і Бескиди; 1892 – басейн верхів'я Сяну і Ослави; 1893 – басейн верхів'я річок Попраду і Дунайця; 1894 – межиріччя Попраду й Ослави. Завершує вчений свої польові експедиції в 1895 році на гірському масиві західніше р. Дунаець. Протягом цих десятирічних польових спостережень вчений зібрав, проаналізував і підготував до видання списки рослин, кожний з яких містив 500–650 видів, опублікованих у краківському виданні «Звіти фізіографічної комісії» (*Sprawozdania Komisji Fizyjoğraficznej*) Краківської АН, членом якої він був з 1877 року.

Досліджуючи карпатські види флори, збираючи гербарій О. Волощак водночас характеризував природні умови місцезростань цих видів, позначав і окреслював їх ареали, описував мінливість деяких ознак, так як добре знав їхніх альпійських родичів. Тому списки видів рослин, зібраних ученим, «не втратили наукової вартості до наших днів» [1, с. 127]. Серед зафіксованих ученим покритонасінних видів є чимало східнокарпатських ендеміків, зокрема: Аконіт румунський (*Aconitum romanicum*, Woloszcz.), Гвоздика карпатська (*Dianthus carpathicus*, Woloszcz.), Мінуарція гостропелюсткова (*Minartia okupetala*, Woloszcz.), Молочай карпатський (*Euphorbia carpathica*, Woloszcz.), Нечуйвітер покутський (*Hieracium pocuticum*, Woloszcz.), Перестіч Гербіха (*Melampyrum herbichii*, Woloszcz.), Тоція карпатська (*Tozzia carpathica*, Woloszcz.).

Вчений також вперше відшукав і описав у Східних (Українських) Карпатах чимало нових видів мохів.

Внаслідок багаторічних регулярних досліджень, О. Волощак набув широкого визнання серед фахівців-флористів, зокрема, щодо таких багатовидових родів як Вербові (*Salix*) і Нечуйвітрові (*Hieracium*). У цих родах він описав кілька гібридних видів, які поширені не

тільки в Українських Карпатах (2 види), а й по одному в Сілезії, Татрах, Альпах. Для всіх цих видів дослідник визначив діагностичні ознаки і присвоїв бінарні латинські назви. Описані ним нові види, а також ті, в яких він сумнівався, вчений вирощував на експериментальних ділянках у Львові та в Ботанічному саду Віденського університету. Це давало змогу за ними постійно стежити і навіть, згодом, від деяких відмовитися, зокрема від *Crepisconfusa* і *Sene-siokukuleusis*. Це свідчить про надзвичайну сумлінність і відповідальність вченого перед наукою і науковцями.

Водночас, варто відзначити високу принциповість О. Волощак у тих питаннях, у яких він був безапеляційно переконаний. Це підтверджує його безкомпромісна публічна дискусія з приводу поширення трансільванської верби, а також щодо межі між східно- і західнокарпатськими флорами, яку він на підставі своїх польових спостережень запропонував проводити по р. Ославиця – р. Віслок – Лупківський перевал – р. Лаборець. Саме ця флористична межа отримала визнання не лише більшості сучасників вченого, а й визнається в наш час.

У 1895 р. вченому виповнилося 60 років і він припиняє тривалі експедиційні дослідження в Карпатах, а зосереджується над підготовкою і виданням «*Flora Polonica Exsiccata*» (1893–1904, спільно з А. Реманом) та «*Zielnik florypolskiej*» (1896). У 1908 р. професор О. Волощак виходить на пенсію і переїздить до Відня, де продовжує улюблену справу: готує наукові статті, впорядковує свій великий гербарій, який наприкінці життя частинами дарує Віденському природничому музею, Фізіографічній Комісії в Кракові і Науковому товариству імені Шевченка у Львові.

Відомі вчені ботаніки, біогеографи, сучасники вченого А. Гаєк (A. Hayek) [5], В. Шафер (W. Szafer) високо оцінили наукову працю О. Волощак, відзначивши повноту і завершеність його досліджень, надзвичайну спостережливість і критичне відношення як до себе, так і до «колег по цеху».

У рік створення математично-природописно-ліарської секції НТШ (1893) у Львові, О. Волощак був серед перших її членів, а в 1914 р. його обрано дійсним членом НТШ. У 1932 р., на знак вшанування пам'яті вченого Фізіографічна Комісія НТШ видала науковий збірник, який відкривався статтею професора М. Мельника – вченого-природознавця, послідовника Остапа Волощука та Івана Верхратського [4, с. 1–13].

Висновки. Знайомство з життям і діяльністю професора О. Волощак дає змогу дійти таких висновків:

→ якщо людина ставить перед собою високу мету і робить впевнені кроки на шляху її досягнення, то вона здатна подолати всі перепони і досягнути визначеної мети;

→ надзвичайно важливо обрати для себе улюблений фах, який приносить моральне задоволення. Обраний фах не обов'язково є суспільно престижним для поточого часу, але з ним буде комфортно жити і отримувати задоволення від обраної праці;

→ посвятивши себе певній діяльності в будь-якій галузі науки, варто сумлінно дотримуватися її вимог і норм. Лише в такому випадку праця буде належно оцінена. Це підтверджує життя і діяльність професора Остапа Волощак – українського вченого-природознавця;

→ викладений матеріал переконливо стверджує приналежність визначного вченого флориста й біогеографа Остапа Волощак до когорти українських учених другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берко Й. М. Остап Волощак (до 50-річчя від дня смерті) / Й. М. Берко // Український ботанічний журнал. – 1969. – Т. 26. – № 6. – С. 126–130.
2. Доброчаєва Д. М. Життя, повне сонця і тепла / Д. М. Доброчаєва, Г. М. Мокрицький / Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці : зб. нарисів [упоряд. О. К. Романчук]. – Львів : Меморіал, 1992. – С. 356–373.
3. Кобів Ю. Й. Дослідник Карпатської флори / Ю. Й. Кобів / Аксіоми для нащадків: Українські імена у світовій науці : зб. нарисів [упоряд. О. К. Романчук]. – Львів : Меморіал, 1992. – С. 487–495.
4. Мельник М. Др. Остап Волощак як дослідник карпатської флори (рістні) // Зб. фізіографічної комісії. – Вип. IV–V. У Львові. – Накладом НТШ, 1932. – С. 1–13.
5. Hayek A. Dr. Eustach Woloszczak / A. Hayek // Verhandlungender Zoologisch-botanischen Gesellschaft zu Wien. – 1918. – Т. 68. – С. 284–288.

УДК 911.3

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-ПРИРОДНИХ ЛАНДШАФТІВ ЛЕМКІВЩИНИ, БОЙКІВЩИНИ Й ГУЦУЛЬЩИНИ

Ігор Бойко

Інститут народознавства Національної академії наук України, м. Львів

Окреслено ареали етнографічних регіонів українських Карпат; проаналізовано властивості їх природно-територіальних комплексів; визначені спільні й специфічні особливості ресурсозабезпечення етнографічних регіонів. Виділені риси лемківського, бойківського й гуцульського культурно-природних ландшафтів. Зазначено, що матрицею, яка визначає як природні, так й культурні маркери регіонів, є тектоніка; зокрема, просідання магурського фундаменту, нашарування його на скибовий, сілезький та дуклянський покрови визначає на Лемківщині: а) домінування низькогірного нагір'я бескидського типу; б) перехід бескидів у крутосхилові низькогірні верховини та прикарпатське горбогір'я; в) перевагу річкових долин поперечного, але улоговин загально-карпатського напрямку; г) поширення сінокосів у нижніх ярусах, пасовиськ та полян – на схилах й гребенях низькогірних хребтів серед лісу; г) інтенсивну розораність долин; д) незначну перевагу орної землі над тваринницькими угіддями й лісом, перевагу пасовиськ над сінокосами приблизно удвічі; е) перевагу долинного розміщення сільської забудови, швидке перетворення ланцюгівок у лінійні та вуличні поселення; є) наявність великих міст та сільських агломерацій не лише на границі гір та підгір'я, але на території самого регіону; ж) велику схильність ландшафту до трансформаційних змін.

Ключові слова: Карпати, культурно-природний ландшафт, тектонічні мегаблоки, Гуцульщина, Лемківщина, Бойківщина.

FEATURES OF CULTURAL AND NATURAL LANDSCAPES OF LEMKIVSHCHYNA, BOJKIVSHCHYNA AND HUTSULSHCHYNA

Ihor Bojko

The Ethnology Institute National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

The author has outlined the ranges of ethnographic regions in the Ukrainian Carpathians; has analyzed the peculiarities of their natural-territorial complexes; has defined common and specific features of the resource supply of regions. He has noted that the matrix that defines both natural and cultural regions markers is tectonics; in particular, the subsidence of the Magur basement, layering it on sloping, Silesian and Duklian cover defines in the Lemkivshchyna region: a) the domination of the low-mountainous highlands of the Beskid type; b) the transition of the Beskids to the steep slopes of the low-mountainous peaks and the Pre-Carpathian hills; c) the preference for transverse river valleys, but basins are of the Whole-Carpathian direction; d) the distribution of hayfields in the lower tiers, pastures and glades – on the slopes and ridges of low-mountain ranges in the forest; e) the intensive plowing of the valleys; f) slight predominance of arable and over livestock lands and forest, predominance of pastures over hayfields about twice; g) the small predominance of cultivated land over livestock land and forest, the advantage of pastures over hayfields is about double; h) the predominance of valley placement of rural buildings, rapid conversion of chains (building) into linear and street settlements; i) the presence of large towns and rural agglomerations not only on the border of mountains and foothills, but within the region itself; g) the landscape's great propensity for transformational change.

The main markers of the Boykivshchyna landscape are: a) the prevalence of lowland and middle upper valleys; b) wide, terraced river valleys of the Pan-Carpathian straight line; c) the lack of hard and plain stone, as well as pottery clays; d) the availability of significant areas of the secondary mountain valleys on the mid-mountain Beskid and Verkhovinsky ranges; e) the overrun of the cool climate, the overflow of winds of different rhumbs, mainly in the westerly direction; f) the overrun of the mixed spruce and beech, and beech-fir-tree-spruce forests, and in the upper tiers – pure spruce; g) wider number of rides, pasture and fields in different altitudes and ecological niches, including secondary mountain meadows; h) approximately equal share of arable land, pastoral lands and forests, as well as the same area of hayfields and pastures; i) valley and slope valley placement of rural building, slow conversion of chains into linear development; j) slow transformation of the landscape.

Among these regions, the least monotonous one can be considered the Lemkivshchyna region, whose boundaries are blurred, and the area itself gradually moves to the hilly ethnographic groups located on the northern and southern macroslopes of the Carpathian Arc.

Thus, the peculiarities of the traditional culture of Lemkos, Boykos and Hutsuls are largely the result of, at the same time, the creative origin of the cultural landscape, and the ethnographic groups themselves are primarily a spatial rather than a biological-population category.

Key words: Carpathians, cultural and natural landscape, tectonic megablocks, Hutsulshchyna, Lemkivshchyna, Boykivshchyna.

Стан вивченості проблеми. Описання природи містяться у етнографічних монографічних працях, виданих у США, зокрема у: «Бойківщина» за редакцією М. Утриска (Бойківщина, 1980), «Лемківщина» (Стебельський, Струмінський, 1988), а також у радянсько-пострадянській серії історико-етнографічних монографій за головною редакцією Ю. Гошка: «Бойківщина» (Бойківщина, 1983), «Гуцульщина» (Гуцульщина, 1987), «Лемківщина» (Лемківщина, 1999). Грунтовну аналітичну інформацію присвячену природі, системі розселення й розміщення угідь на Бойківщині, Гуцульщині й Лемківщині містять праці В. Кубійовича (Кубіювч, 1932; Kubijowycz, 1924), Р. Сливки (Сливка, 2001, Сливка, Сав'юк, 2011) й М. Лаврук (Лаврук, 2005). Поза увагою вчених залишилося таке питання як: роль культурно-природного ландшафту у визначенні границь етнографічних регіонів. Крім того в радянській науковій традиції (як у природознавчих, так й в суспільних й гуманітарних науках) просторові схеми прив'язані до адміністративного поділу, а це в свою чергу шкодить науковому аналізу, змушує прилаштовувати границі культурних, фізико-географічних й навіть тектонічних регіонів до політичної мапи. Пануючим на пострадянському просторі залишається хибне уявлення про етнографічні групи українців Карпат, як про нащадків історичних племен, а не про населення етнографічних регіонів, сформованих на базі певних природно-територіальних комплексів.

Метою статті є: визначити основні риси культурно-природних ландшафтів Лемківщини, Бойківщини й Гуцульщини. **Завданнями** є: а) проаналізувати природні ресурси зазначених культурних регіонів; б) окреслити їх границі; в) охарактеризувати культурно-природний ландшафт кожного із регіонів.

Виклад основного матеріалу. Специфічні – гірські умови Карпат, а також волоська (трансильвано-молдавська) колонізація сформували так звану Карпатську гірську культурну область, яка об'єднує гірське населення регіону від від Моравської Брами й околиць Братислави до Залізних Воріт не залежно від етнічної та конфесійної мап. Водночас природна неодноманітність різних частин Карпат спричинили розділення цієї області на культурні (етнографічні) регіони (Etnografický atlas Slovenska, с. 102–104). Саме такими регіонами й є Лемківщина, Бойківщина та Гуцульщина, що розташовані на українській етнічній території.

Бойківщина й Гуцульщина займають північно-західну частину Східних Карпат (найвища точка – г. П'єтрос (2305 м н. р. м.), на Гуцульщині г. Говерла (2061 м), на Бойківщині – г. Грофа (1748 м). Територія Лемківщини розміщується на південно-східній периферії Західних Карпат (найбільша висота – г. Герлаховський Штіт (2 655 м); на Лемківщині – г. Ч'ерна Гора у Лєвоцьких верхах (1289 м). Два макрорегіони (Західні та Східні Карпати) розділяються пониженням рельєфу у басейнах Лабірця, Ондави та Сяну Лупківським перевалом (640 м)³. Пограничною територією між Бойківщиною й Гуцульщиною прийнято вважати верхів'я Бистриці Солотвинської, Терєблі й Терєсви (Бойківщина, 1983, с. 12).

Всі три регіони (Бойківщина, Лемківщина та Гуцульщина) розміщуються у північній, гірській частині Карпатської дуги (переважно у Флішовій субпровінції), а це визначає спільні риси природи, зокрема: а) перевагу прохолодної та помірної кліматичних зон, з об'ємом опадів за рік понад 700 мм; б) мішані (буково-ялицеві, буково-смерекові, буково-смереково-ялицеві), рідше хвойні або букові ліси із домішкою хвойних порід, в) перевага штучних полонин, де домінують біловусники та біловусниково-чорничникові формації; г) перевага бурих гірсько-лісових щебенюватих, кислих, часто еродованих ґрунтів на осадових породах; д) відсутність або периферійне положення альпійських форм рельєфу та виходу великих скельних масивів на поверхню; е) гірський характер річок та перевага снігового й снігово-дощового їх живлення; є) поширення водно-ерозійних процесів ґрунтів (Атлас Івано-

³ Автор вважає Лемківщину неодмінною частиною Західних Карпат, а отже вказаною територією проходить й границя між Лемківщиною та Бойківщиною.

Франківської області, с. 8–10, 13–14; Атлас Львівської області, с. 11, 14, 16; Лемківщина, 1999, с. 27–30; Atlas krajiny Slovenskej republiky, с. 127; *Novák*, с. 15).

Ареали Лемківщини, Бойківщини та Гуцульщини розташовані поздовжньо на Карпатській дузі, у значній мірі співпадають із ареалами однойменних тектонічних сегментів (мегаблоків) (*Глушко*, 1968)⁴. Саме вони створюють основні риси рельєфу, гідрографії, пектографії, а також у певній мірі властивості клімату й характер рослинного покриву, а отже є однією з головних підвалин на якій формувалася регіональна традиційна культура – важливий чинник ландшафтотворення. Якщо представити у табличній формі поширення основних тектонічних покривів у межах частин сегментів, де розташовані культурні регіони, то ми отримуємо характер їх тектоніки (*Глушко*, 1968; *Budowa geologiczna*).

Територія етнографічної Лемківщини, як складова Західних Карпат, представлена Магурським та частково Пенінським покривами, проте не має, на відміну від Гуральського регіону, меліатської сутури, а це обумовлює на Лемківщині: а) наявність різноманітного кам'яного будівельного матеріалу, у тому числі твердих магурських пісковиків та пенінських вапняків й кристалічних сланців, однак б) брак покладів гранітів, базальтів, твердих вапняків й доломітів, а також відсутність гірських масивів альпійського типу. Просідання магурського фундаменту, нашарування його наскибовий, сілезький та дуклянський покриви визначає: а) домінування низькогірного нагір'я бескидського типу; б) перехід (часто плавний) бескидіву крутосхилові низькогірні верховини (Ондавську й Любовнянську) та прикарпатське горбогір'я (Ясельське, Буковське, Чешськовіцьке, Диньовське, Перемиське), які займають на карті Карпат переферійне положення, в) перевагу поперечних річкових долин, проте улоговин загально-карпатського напрямку (переважно на границі покривів) (Лемківщина, 1999, с. 28–29; *Стебельський, Струмінський*, 1988, с. 24; Atlas krajiny Slovenskej republiky, с. 118).

Центральною, а отже головною культуротворчою частиною Лемківщині, є Низькі Бескиди (далі НБ). Вони протягнулися від Тилицького (пол. *Przełęcz Tylicka*, слц. *Kurovské sedlo* (683 м н. р. м.) до Лупківського (пол. *Przełęcz Łupkowska* (640 м) перевалів. Н.Б. представляють собою довгі пасма із пласким гребеневим ярусом й куполоподібними вершинами, низькими, легкодоступними перевалами. Масив утворюють дві чіткі смуги хребтів (однакової висоти 700–850 м н. р. м.), які розділені депресіями і розрізані поперечними та діагональними річковими долинами; незважаючи на низькогірний рельєф, властиві відносно великі релятивні висоти (до 400 м). Поміж хребтів виділяються поодинокі вершини, які відрізняються крутішими схилами та гострішими формами. Північна смуга складається з хребтів: Хелм (654 м), Магура Моластовська (813 м) і М. Вонтковська (846 м), Камень над Кутами (714 м), Поляна (651 м), Дані (695 м), групи Яворника (761 м), хребти Буковиця (778 м) та Камень над Репедям (717 м). Південна смуга включає вододільні хребти з найвищими вершинами Низьких Бескидів: Лацкова (997 м), Острий Верх (938 м), Яворина Конечнянська (881 м), Баран (754 м), Камінь над Ясліською (857 м), Пасіка (848 м), Бусов (1002 м). Між смугами виділяються пониження рельєфу: Брунар-Снетніця, Ропа, Здиня-Гладишів, Граб, Святкова-Кермпна, Мшана-Барвінек, Ясліськ-Суровиця й Радошце-Воля Міхова (*Лемківщина*, 1999, с. 27–28).

Низькі Бескиди розділяються на ряд окремих хребтів та груп: 1) Гори Грибовські (від Сондецької улоговини до р. Ропи й Шимбарк, г. Явора (882 м), 2) Гори Ганчовські (від р. Біла Дунайцева до потоку Здиня та гирла Горлиці Ропової, г. Біла Скала (903 м), 3) Магурський масив (хр. Магура Маластовська хр. Магура Вонтковська; 4) Межиріччя Верхньої Віслоки (на південь від Магурського масиву (г. Кам'яний верх - 710 м); 5) Бескид Дуклянський (г. Велика Гора - 731 м)⁵, 6) масив Бусов (*Стебельський, Струмінський*, 1988, с. 25–31).

Низькі Бескиди характеризуються дуже різними типами морфоскульптури: вузькими головними хребтами, розділеними однаково вузькими западинами (гратчаста скульптура), моноклінальними гірськими хребтами, інверсійними смугами, островними горами й широкими горстами з острівними горами, які піднесені над вирівняними хребтами. На території

⁴ За виключенням тектонічної Лемківщини, яку В. Глушко посував на південний схід до річок Стрий та Уж, з чим автор категорично не погоджується, адже основою Лемківського мегаблоку є Магурський покрив, який на південному сході сягає лише річища Лаборцю.

⁵ Гори Дуклянські, найбільша, центральна частина Низьких Бескидів, розташована від долини Віслоки й потоку Кремпа до дороги Крулік Польський-Дальова-Черемха.

масиву зустрічаються вихід скельних порід, поширені печери-тріщини. Найбільшим скупченням печер є Кілановська Гора поблизу Липовиці (близько 70 печер, найдовша печера Слов'янська-Дрвалі з довжиною коридору 601 м і глибиною майже 24 м) (Budowa geologiczna).

Таблиця 1

Тектонічний покрив у межах етнографічних регіонів та однойменних тектонічних мегаблоків

Етнографічні регіони та сегменти	Гуральський	Лемківський сегмент	Лемківщина	Бойківський сегмент	Бойківщина	Гуцульський сегмент	Гуцульщина
Тектонічні покрови							
Самбірський	-	-	-	Виражений	-	Не виражений	-
Бориславсько-Покутський	-	-	-	Виражений	Периферія	Розширений	Периферія
Скибовий	Спорадично	Розширений, проте переходить у субсілезький	Периферія	Розширений	Розширений	Виражений	Виражений
Сілезький	Розширений на периферії	Розширений на периферії	Периферія	Виражений	Виражений	Спорадично	Спорадично
Магурський	Розширений	Виражений, проте просівший	Розширений, проте просів	-	-	-	-
Дуклянсько-Чорногорський	-	Виражений	Виражений	Виражений	Периферія	Розширений	Розширений
Поркулецький	-	-	-	-	-	Виражений	Виражений
Рахівський	-	-	-	-	-	Виражений	Виражений
Пенінський	Виражений	Не виражений	Фрагментарно	Фрагментарно	-	-	-
Мармароський масив	-	-	-	-	-	Виражений	Не виражений
Меліатська сутура	Периферійне положення	-	-	-	-	-	-

У Низьких Бескидах, головню на територіях Сілезького покрову з XVI ст. відомі родовища нафти, яка до промислового видобутку (до 1854 р.) використовувалася у будівництві, для змащування коліс та виготовлення ліків. До сьогодні відбувається видобуток нафти у: Кругу, Фолюші-Пелґжимці, Мруковії, Рудаваці Римановській. Окрім нафти й газу Бескиди Низькі мають великі поклади будівельного каменю, найбільш відомі каменоломні є у Липовиці коло Дуклі, Команчі та Беднарці (Стебельський, Струмінський, 1988, с. 54).

Для гідрографії характерно глибокі, порівняно низькі річкові долини з невеликим нахилом річища (від 500 до 300 м н. р. м.), яке має найбільший уклін на границі із горбогір'ям. Виключенням є права притока Дунайця р. Біла Дунайцева (Б. Тарновська, Б. Грибовська), яка починається на схилах найвищих гір (Лацкова, Острий Верх, Біла Скала) й на своєму бескидському відрізку (від витоків до Грибова) за 18 км падає на 500 метрів. Для всіх річок масиву характерно: початок на вододільних хребтах, поперечний напрямок головних русел й водночас розширення долин як у поперечному, так й у загально-карпатському напрямках. Головними річками є: Віслок із притоком Ясьолка, Віслока із р. Ропи, притока Дунайця р. Біла, на сході розташована ліва притока Сянур. Ослава, якою проходить границя БН (Лемківщина, 1999, с. 28).

Низькі Бескиди є найнижчою частиною вододільного карпатського хребта з найнижчим у Карпатах Дуклянським перевалом (502 м н. р. м.); це в свою чергу обумовлює цілу низьку специфічних особливостей природи, зокрема: а) порівняно м'який клімат, якій формують повітряні маси північної Атлантики, Середземного моря та Панонії; характерним є

часта зміна погоди навесні, восени, інколи взимку, яка супроводжується відлигами, поривчастими вітрами; середня річна температура 4–8 °С, річний об'єм опадів 650–850 мм; б) рослинний покрив представлений двома висотними ярусами: підгірським (до 550 м н.р.м.) та низькогірним; перший репрезентують дубово-грабові та вільхові ліси, другий – мішані ліси за участю буку, ялиці й сосни; у верхніх ярусах розташовані вторинні луки, які традиційно використовувалися як пасовиська, рідше сінокоси (Лемківщина, 1999, с. 29; Atlas krajiny Slovenskej republiky, с. 83, 127, 201).

На північному заході Лемківщини (від р. Камениця, Мохначка, Мушинка й Тиліцького перевалу) розташовані Бескиди Сондецькі (Бескиди Надпопрадські), які цілковито складені Магурським лише на півночі – на межі із підгір'ям – Сілезьким покривом⁶. На заході долиною Дунайця БС граничать із Горцями, на північному заході – із Острівними Бескидами; на півночі – із Сондецькою улоговиною, на південному заході долинами Дунайця, Грайцарки, Білої Води та перевалом Розділ проходить границя із Пенінами. Державний кордон Польщі та Словаччини є межею між СБ з одного боку та Любовнянською верховиною й Черговом – з іншого. Долиною Попраду СБ розділяються на дві групи. На заході розташований масив Радзейова, на сході й південному сході: масиви Яворина та Лелюховські гори. Радзейова та Яворина мають середньогірний характер висот, зокрема г. Радзейова (1262 м), г. Яворина Криницька (1114 м), Велика Букова Яворницька (1104 м). Лелюхівські гори низькогірні, найвища точка г. Крачоник (936 м). На відміну від Низьких Бескидів СБ – масивні головні хребти субширотного та меридіонального напрямків від яких відходять бічні хребти з поступовим падінням висоти; гребенева лінія головних та бічних хребтів згладжена, височаться лише г. Радзейова та г. Яворина; гори мають виражений крутосхиловий характер. У СБ практично немає виходу скельних порід та печер, за винятком вапнякових скель на північній стороні річища Білої води, які геолого-структурально належать до Малих Пенін (Лемківщина, 1999, с. 28).

Масиви дренавані численими потоками – притоками Камяниці, Дунайця й Попрада, які мають вузькі долини; єдина велика річка - Попрад. На півночі у гірський масив врізається Сондецька улоговина, яка на границі із ним має вигляд горбогір'я.

Бескиди Сондецькі, на відміну від БН, ізольовані від дії Панонських повітряних мас середньогірним й високогірними масивами Центральних Карпат, проте більш відкриті до дії Балтики, а отже клімат більш вологий (річна кількість опадів 800–900 мм), помірно прохолодний, без різких коливань протягом сезону. Таким чином у лісах СБ велика доля яворового компоненту, більше штучних смеречників, значно менше дубу, берези й грабу; так само великий процент має бук й ялиця; у верхніх ярусах вершин Радзейова, Зломистий Верх й Великий Рогач зустрічаються природні смерічники; схилі яруси, вершини хребтів та сідловини до середини ХХ ст. були рясно вкриті полянами, штучного походження (*Стебельський, Струмінський, 1988, с. 94–96*).

На словацькому боці Бескиди плавно переходять у слабо-крутосхилі верховини (Низькі Бескиди – в Ондавську (переважно 350–550 м, макс. г. Смільнянський верх – 750 м), Сондецькі Бескиди – у Любовнянську (переважно 750–850 м, Еліашовка (1023 м). Верховини переходять у горбогір'я: Любовнянська верховина – у Списько-Шариське межигор'є (переважно 650–750 м, макс. г. Громовець 895 м н. р. м.), Ондавська – у Бескидське передгір'я (переважно 250 – 350 м., макс. г. Горка – 661 м н. р. м.). Лемківщина займає також більшу частину Малих Пенін з польської й словацької сторони, а також північно-східний схил Списької Магури (хр. Ветерний верх – 1106 м), схили Чергова (г. Мінчол – 1157 м), Бахуреня (г. Смерековіца – 1199 м), Левоча (г. Черна Гора – 1289 м). Особливостями геологічного складу Списької Магури, Любовнянської верховини, Чергова, а головню Пенін, на відміну від Сондецьких та Низьких Бескидів, є вихід на поверхню (окрім пісковиків, аргілітів та сланців) вапняків, доломітів й конгломератів (Atlas krajiny Slovenskej republiky, с. 27, 88, 91).

Для гідрографії словацької частини Лемківщини характерно перевага річок меридіонального розташування (Попрад, Ториса, Ондава, Топля, Лаборець та ін.), які у своїх верхів'ях мають загально карпатський напрямок.

⁶ Лемківщина займає південно-східну – магурську частину масиву.

Морфоскульптура різних масивів значно відрізняється, зокрема для Ондавської верховини характерні короткі низькогірні хребти та окремі вершини із великим коливанням висот (від 300–650 м), від горбоподібних до слабокрутосхиливих, густо дреновані численими потоками, які утворюють деревоподібну та ґратчасту форми. Переважають хребти загальнокарпатського напрямку, за виключенням тих, що дреноються середньою течією Ондави; вони разом із Сланськими верхами, Стражською грядою, середньою течією Ондави розташовані меридіонально, а отже утворюють кліматичний коридор, який пропускає Панонські повітряні маси глибоко у Карпати. Дно річищ Ондави та її приток розташовані на висотах 200-400 м н. р. м., що нижче за низькобездкидські близько 100 м.

Любовнянській верховині та Списько-Шариському межигір'ю властиво: а) вузькі річкові долини, які густо дреноують хребти. Широкими долинами Попраду й Ліпника масиви відокремлені один від одного та ін. ПТК (Левочу, Списької Магури, Чергова, Бахуреню, Малих Пенін); б) більша у порівнянні із Ондавською верховиною висота над рівнем моря як гірських хребтів, так й річкових долин, останні не опускаються нижче відмітки 550 м н.р.м.

Середньогірні Левоч та Чергов, представляють собою масивні, розгалужені у різних напрямках, крутосхилі, асиметричні, важкодоступні хребти, дреновані гірськими потоками з великим нахилом річища. Пеніни – крутосхилі (до 1052 м н.р.м.) хребет із виходом скельних порід у гребеневому ярусі, що протягнувся у загальнокарпатському напрямку між правими притоками Дунайця (Липнік й Грайцарик).

Значна різниця висот над рівнем моря, а також неоднаковість географічного положення масивів південного макросхилу лемківських Карпат спричинили відмінність їх клімату тарослинного покрову. Найхолоднішою частиною є Списька Магура, Пеніни, Любовнянська верховина й північний схил Списько-Шариського межигор'я, де переважали смерекові, смереково-ялицеві, а також мішані (буково-ялицево-смерекові) ліси. Більш відкритими до панонських повітряних мас є Левоч й Бахурень, тут пануючими є мішані ліси, фрагментами зустрічаються гірська тайга та бучини. Значно тепліше, а отже більше широколистяного компоненту на південному сході ареалу, який потрапляє у зону дії Ондавського кліматичного коридору, зокрема на більшій частині Чергова та в цілій Ондавській верховині домінують листяні ліси широкого видового складу із перевагою букового, яворового, грабового, дубового й березового компонентів, мішані ліси зустрічаються рідко, хвойні (смерекові, соснові) – лише фрагментарно (Atlas krajiny Slovenskej republiky, с. 102, 145–146).

Чималий вплив на культурогенез, а отже й на створення культурно-природного ландшафту Лемківщини відіграло географічне положення регіону. Зокрема розташування у Західних Карпатах обумовило наявність спільних рис розселення, природокористування, співвідношення різних угідь із Гуральщиною, Центральним та Східним гірським регіоном Словаччини: а) великий процент орної землі, який перевищує сінокоси й пасовиська більш ніж вдвічі, б) перевага пасовиськ над сінокосами, в) наявність не лише громадських пасовиськ, але й громадських сінокосів; г) наявність великих міст й сільських агломерацій не лише на границі гір й підгір'я, але й на границі бескидів та ін. орографічних одиниць (Стара Любовня, Ліпани, Межилаборце, Кросно, Бардейов, Свидник, Дукля) у середині ареалу.

Периферійне положення на карті Західних Карпат, а також пониження рельєфу, Ондавський кліматичний коридор, наявність бар'єрів на заході у вигляді середньогірних масивів Словацького Рудогор'я, Сланських верхів, середньогірних масивів Підгольно-магурської області (Левоч, Списька Магура), високогір'я Фатрано-татранської області (Татри, Низькі Татри), які відокремлюють Лемківщину від Центральної Словаччини та Гуральщини й водночас залишають прозорою границю між Лемківщиною та Східними Карпатами, спричинили: а) наявність спільних рис із прикарпатським та закарпатським підгір'ям та відсутність чіткої границі між Лемківщиною й сусідніми етнографічними регіонами; б) вплив міської культури; в) тяжіння до Східнокарпатської культурної області; г) значну антропогенізованість території; г) на відміну від багатьох регіонів Західних Карпат відсутність великої переваги землеробських угідь над скотарськими й пасовиськ над сінокосами (Atlas krajiny Slovenskej republiky, с. 201).

Розгалужена річкова система із терасованими долинами, різноманіття природних ресурсів Низьких Бескидів й Пенін стали причиною того, що вже у першій половині ХХ ст. лісу там було близько 30 % від загальної площі, а густина населення складала 48 люд. на 1 км кв.

Повну антропогенізацію Сондецьких Бескидів, де найбільш проявлялося Правило крайового ефекту, стримували: велика власність та крутосхиловий характер рельєфу. Дещо менш освоєними були середньогірні крутосхилові Списька Магурата низькогірна Ондавська верховина (лісу 37–38 %, густота населення 38–46 люд.)⁷. Найменш зміненими людиною залишалися важкодоступні, крутосхилові середньогірні Левоч й Чергов, там площа під лісами була близько 50 %, а густота населення сягала 31–35,5 люд. на км кв. (*Kubijovuč*, 1932, с. 146).

Домінуюча стратегія розселення й природокористування на Лемківщині була наступна: села⁸ займали дно долин річок та потоків у вигляді ланцюгівок, розгалужених ланцюгівок чи компактної забудови. Вище – на середніх та високих терасах розміщалися городи та орні поля, де впроваджувалася трипільна чи багатопільна системи господарки, вище – на схилах й гребенях низькогірних хребтів розміщалися поля й пасовиська двопільного або поля підсічно-вогневого циклу (*спалениська*), які невдовзі перетворювалися на постійні пасовиська, поляни чи сінокоси. На Ондавській верховині інколи на місці колишніх полян – на суходолах виникали присілки, відтак окремі села (напр., Нова Полянка, Ряшів) (Лемківщина, 1999, с. 134).

На відміну від Лемківського Бойківський та Гуцульський сегменти мають виражену внутрішню зону Передового прогину, яка чітко відокремлена від гірської частини Карпат. На Бойківщині Сілезький покрив розташований у центральній частині сегменту й однойменного регіону, що спричинює такі їх особливості як наявність в самому центрі, а не на периферії ареалу, середніх та високих верховин, де беруть початок річки: Дністер, Стрий, Опір, Орява, Латориця, Уж, Голятинка, Бескид, тощо, ґратчастий рисунок річищ, в яких переважають широкі симетричні, цокольні долини загально-карпатського напрямку та вузькі поперечні долини; характерно малі релятивні висоти та великі абсолютні висоти річкових долин (в середньому від 550–750 м н.р.м.). На сході й північному сході тектонічна зона Кросно (Сілезький покрив) переходить у скибові Карпати, які поступово змінюють свій характер від крутосхилових середньогірних бескидських й горґанських ландшафтів до берегового низькогір'я. У Скибових Карпатах переважають поперечні річкові долини, глибоко врізані у гірські масиви, водночас загально-карпатський напрямок скиб визначає також наявність поздовжніх, часто несиметричних долин. Більшість міжгірних улоговин зосереджена на границі гір й підгір'я, яке подекуди представлено седиментами (останцями). На південному заході Сілезький покрив насувається на Дуклянський, а отже верховини переходять у виражене крутосхилове середньогір'я, яке є орографічним, кліматичним та частково гідрографічним бар'єром, що відокремлює етнографічний регіон Бойківщина від кліматичних та ботанічних впливів Панонської низовини (*Кравчук*, 2005, 2008; *Сливка*, 2001).

Таким чином центральну, найбільш густозаселену частину Бойківщини займають Стрийсько-Сянська (ССВ) та Воловетсько-Міжгірська (ВМВ) верховини, розділені середньогірним Вододільно-верховинським хребтом. Для території характерно м'які обриси рельєфу й водночас прохолодний, вологий клімат (річна кількість опадів 800–1200 мм) (Атлас Львівської області, с. 11). У межах ССВ виділяють переважно три природні підрайони (Турківська, Сможівська та Славська верховини). Висота хребтів збільшується з північного заходу на південний схід. Хребти Турківської верховини мають досить широкі плоскі гребені, опуклі вершини й пологі схили. Абсолютні висоти не перевищують 750–850 м, а відносні -150–250 м. У ПТК переважають широкі терасовані цокольні поздовжні долини, розташовані в реліктовій долині пра-Сяну й пра-Стрия (шириною 1–2,5, а на границі з Польщею до 3–5 км). Лісовий покрив представлений: буково-смереково-ялицевими, смереково-буковими, смереково-буково-ялицевими лісами, чистими смеречниками, а у нижньому ярусі -також дубово-буково-ялицевими лісами (*Сливка*, 2001; Атлас Львівської області, с. 16).

Славська верховина займає найбільш піднесену південно-східну частину ССВ. Середні висоти тут сягають 800 м, чимало хребтів значно перевищують 1000 м відмітку. Ландшафт представлений крутосхилим хребтом Дзвинів (г. Чорна Ріпа - 1288 м), а також пологосхилий р. Довжки (до 1086 м), розділеними відгалуженнями давньо-Турківської поздовжньої долини й пов'язаними з ними з південно-сходу Козьовської, Славської і Тухольської улоговин, що

⁷ Там природні ресурси були обмежені й не було великого контрасту природи.

⁸ Засновані як на волоському, так й звичаєвому та німецькому праві.

творять Славську западину (500-600 мн.р.м.). Незважаючи на поширення давних поздовжніх високо-терасових долин основну роль у ландшафті грають поперечні долини рік Оряви, Голочанки, Опора, Славської й ін. з розвиненими комплексами низьких і середніх терас. Поширені чисті смерекові ліси, смереково-буково-ялицеві, смереково-букові та острови яворово-букових лісів; вершини хребтів вкриті вторинними полонинами (Сливка, 2001, с. 116).

Сможівська верховина займає середньогірний масив Сможе (до 1196 м) і генетично пов'язану з ним Верхньострийську улоговину (шириною до 4 км). Між хребтом Довжки (до 1086 м) і масивом Сможе простежується давня поздовжня долина – відгалуження Турківської реліктової долини, що біля сіл Сможе й Красне розширюється, утворюючи улоговину (2,5–3 м). Коріному рослинному покриву властиві яворово-букові і смереково-буково-ялицеві ліси у поєднанні із чистими смерічниками (Атлас Львівської області, с. 11, *Стебельський, Струмінський*, 1988; *Сливка*, 2001, с. 117–119).

Район ерозійного низькогір'я Воловецько-Міжгірської верховини розташований у Закарпатті на південь від Вододільно-верховинського хребта, а отже за кліматичними показниками дещо тепліші за ССВ; тут переважає помірно-прохолодний та помірний клімат. На заході границею є правий берег р. Уж, на сході – межиріччя Терєблї й Терєсви. Південною границею є Полонинський хребет. Ріки мають улоговиноподібне розширення у селах: Тихий, Воловець (до 2,5–3 км), Буковець, Нижні Ворота, Сойми (до 1,5–2 км), Міжгір'я.

Район поділяється на 3 підрайони: Воловецьку та Міжгірську верховини, пра-Терєсву. Для Воловецької верховини характерно: перевага верховинного та улоговинного рельєфу, мішанні (буково-смерекові) ліси із домінуванням буку; на окремих ділянках чисті бучини та смереково-букові ліси.

Міжгірська верховина лежить на схід від межиріччя Студеного й Голятинки. Вона являє собою чергування низькогірних і середньогірних хребтів і відносно вузьких річкових долин. На межиріччя Студеного й Голятинки, Голятинки й Ріки сильно розгалужені хребти досягають 950–1100 м, при відносних висотах 250–300 м (Студений потік–Голятика) і 300–400 м (Голятинка–Ріка). Для ландшафту характерні смереково-буково-ялицеві ліси, ялицево-буково-смерекові у поєднанні із чистими смерічниками та яличниками.

Підрайон давньої долини пра-Терєсви займає широкі терасовані днища сучасної долини Терєблї, Бридулівця й Терєсви й представлений дрібногірським (увалистим) ерозійно-аккумулятивним рельєфом. Для рослинного покриву характерне домінування букових та смереково-буково-ялицевих лісів.

На захід від верховин (від Лупківського перевалу до верхів'я Сяну) розташовані Західні Бещади. Через вплив Ужського та Ондавського кліматичних коридорів, не зважаючи на середньогірний характер рельєфу (полонини Ветлинська (1253 м), Царинська (1313 м), та Галич (1335 м), тут домінує помірний клімат, рослинний покрив представлений: а) чистими бучинами з островами хвойних й мішаних лісів на схилах північної експозиції; б) на вершинах – штучними полонинами на місці букових й мішаних лісів табукового криволісся (Природа Закарпатської області, с. 94; *Сливка*, 2001, с. 119–124).

На сході та південному сході Бойківщина представлена Скибовими (у прикарпатській частині) та Внутрішніми (в Закарпатті) Горганями, яких вирізняє крутосхиловий середньогірний, подекуди високогірний (г. Грофа – 1748 м) характер рельєфу, наявність у схиловому, а головню у гребеневому ярусі, кам'яних розсипів з твердого ямненського пісковика у вигляді брил (*цекота, горгани*), вузькі річкові долини, переважно меридіонального напрямку (Свіча, Мізунка, Лімниця, Ріка, Чечва). Для лісового покриву Внутрішніх Горган характерні мішанні смереково-буково-ялицеві, смереково-букові, рідше чисті смерекові ліси; Скибовим Горганам властиві чисті смерекові, рідше смереково-буково-ялицеві ліси, а в пригребеневому ярусі – зарослі кущів сосни лімби (*Pinus cembra*, діал. *жерен*). Населенні пункти розміщені в улоговині подібних розширеннях та на границі із Береговим низькогір'ям. На відміну від східної – гуцульської частини, бойківські Горгани заселені слабо, колонізація зупинилася на границі із Береговим низькогір'ям, а також у вигляді островів у невеликих міжгірних улоговинах (переважно на границі скиб).

Так само, через крутосхиловий, середньогірний характер рельєфу (більшість з хребтів перевищує висоту 1200 м: Зелем'янка (1265 м), Буковинця-Чорної Охли (1287 м), Магій (1281 м), Чирак (1250 м), Буковець (1258 м), Сукелець (1252 м), Магура (1365 м), Парашка

(1268 м), Перекоп (1210 м) та вузькі, поперечні, глибоко врізані річкові долини, які дре-нують хребти, мало заселеними залишилися Сколівські Бескиди. Більшість населених пунктів розміщується на розширених ділянках долин Опору, Сукелю, Либохорки, Парашки, а також на периферії масиву: у долинах Стрия (на границі із Турківською верховиною й Верхньодністерськими бескидами), Лужанки, Секелю (на границі із Береговим низькогір'ям). У Сколівських Бескидах переважають мішанні буково-смерекові, буково-ялицеві, а також чисті букові ліси (Атлас Івано-Франківської, с. 8, 9, 14; *Кравчук*, 2005, с. 62; *Сливка*, 2001, с. 168–171).

На північ від Турківської верховини та Парашківсько-Високоверхського масиву Сколівських Бескидів розміщуються Верхньодністерські Бескиди (ВДБ), які представляють собою низькогірну, хвилясту місцевість із дуже виположеними схилами, котра чергується із крутосхилливими ділянками хребтів. Верхньодністерські Бескиди – ерозійне низькогір'я до 800 м н.р.м., за винятком Розлучського (933 м) й Магуро-Ломнянського хребтів (1022 м); висота річкових долин від 350–550 м н.р.м. Округ розташований у помірній кліматичній зоні, річна сума опадів у долинах не перевищує 800 мм, а у верхньому ярусі становить 800–1000 мм. ВДБ сильно розчленований долинами Вирви, Стривігору, Дністра та притоками Стрия; долини здебільшого широкі, добре терасовані, натомість нерівномірно представлені на різних схилах. Рослинному покриву притаманні ялицеві ліси із домішкою буку та смереки, рідше дубу, грабу, подекуди сосни звичайної (Атлас Львівської області, с. 9, 11, 16; *Кравчук*, 2005).

Таким чином Бойківський регіон утворився, як ізольована від Панонської низовини, та в значній мірі також й від Прикарпатського передгір'я та міських осередків гірська територія із потужними поздовжніми орографічними, відповідно й інформаційно-культурними коридорами. Природні умови регіону сформували аналогічну Лемківщині стратегію розселення та використання природи, а отже й дещо подібні риси культурного ландшафту. Сільська забудова розміщала у долинах річок та їх притоків у вигляді ланцюгів, відтак рядових, а в улоговинах й вуличних поселень, фрагментарно побутували схило-долинні села, де значна частина садиб та городів розміщала на схилах.

Так само як й на Бойківщині центральну частину Гуцульщини займають найбільш м'які флішові породи Скибового та нашарованого на нього Сілезького покриву, які на південному сході переходять у Дуклянсько-чорногорський та Поркулецький покриви. Периферійне положення займають Рахівський та Мармароський покриви; на північному заході гори плавно переходять у берегові височини та останці Бориславсько-покутського покриву. Низькогірний рельєф переважає лише в центральній та береговій частинах. На решті територій домінує середньогірний й подекуди високогірний крутосхилливий рельєф з елементами альпійського. Строкатість території, а також наявність центрів давнього зледеніння сприяли: а) поширенню поверхонь вирівнювання у верхніх ярусах та подекуди на схилах. Міжгірні улоговини поширені на границях Скибового й Бориславсько-покутського покривів та на кроснянському покриві.

Тектоніка Гуцульщини обумовлює таку особливість цього регіону як: чергування низькогірного, середньогірного та високогірного рельєфу, перевагу вузьких річкових долин різного напрямку, неоднакове забезпечення різних природних районів будівельним каменем, ізольованість території від дії панонських повітряних мас й водночас наявність бар'єрного ефекту та місцевої циркуляції, спричиненої барічним максимумом високогірних масивів; відсутність орографічних бар'єрів між Румунськими Карпатами, особливо у буковинській частині. Все це відображається на значній перевазі скотарства над землеробством, розвитком полонинського салашництва, великою роллю лісових промислів, розпорошеним типом розселення⁹ (*Кравчук*, 2005, 2008).

Таким чином у центральній, найбільш заселеній частині Гуцульщини знаходиться Ворохто-Путильське низькогір'я та Ясенівська горбогірна улоговина, які разом утворюють міжгірну область, що простягається вузькою смугою від верхів'їв Бистриці-Надвірнянської, Чорної Тиси до р. Сучави. Переважають висоти 700–900 м н.р. м. Особливостями скульптури

⁹ За даними М. Лаврук на початку XXI ст. у присілках проживає 73% усього населення регіону (Лаврук, 2005, с. 135).

цієї території є поширення плоских поверхонь на межиріччях, пологі, терасовані схили, перевага вузьких річкових долин. Для рослинного покриву характерні смерекові, ялицево-смерекові ліси, з островами бучин, які збереглися на вираженому рельєфі та схилах північної експозиції; більшу площу поверхні (включаючи всі висотно-екологічні яруси) займають луки; селітебна зона сягає найвищих ярусів масиву. Деякі присілки та села перевищують 1000 м н. р. м. (Атлас Івано-Франківської області, с. 4, 8–9, 14, 16; *Лаврук*, 2005, с. 125–133; *Сливка*, 2001, с. 133–138).

На північний схід від Ворохто-Путильського низькогір'я розташовані Покутсько-Буковинські Карпати, де чергуються: вузькі, поперечні річкові долини із улоговиною подібними розширеннями, пологосхилі низькогірні хребти (до 800 м н.р.м.) та суходоли із крутосхилітим середньогір'ям (до 1472 м н.р.м.) з вираженою гребеневою лінією. Тому тут селітебна зона носить долинний та схилівий характер й водночас не піднімається до гребеневої лінії. Клімат Міжгірно-улоговиної області прохолодний, у Покутсько-Буковинських Карпатах та південній частині Ворохто-Путильського низькогір'я помірний, вологий, кількість опадів зменшується з північного заходу (800–1200 мм.) до південного сходу (700–1000 мм.). У Покутсько-Буковинських Карпатах переважають букові та буково-ялицево-смерекові ліси, вище – смерекові ліси та вторинні полонини; у Ворохто-Путильському низькогір'ї й Ясинянській улоговині – смерекові й смереково-ялицево-букові ліси (Атлас Івано-Франківської області, с. 8–9, 14, 16; *Кравчук*, 2005, с. 34; *Лаврук*, 2005, с. 125–133).

Менш заселену частину Гуцульщини представляють: а) східна частина Скибових Горган, яка протягнулася від Бистриці Надвірнянської до Прута, б) Гринява (від Чорного до Білого Черемошу), Свидовецько-Чорногірський масив (верхів'я Шопурки, середня течія Чорної Тиси, басейн білої Тиси, Тисо-Чорночеремоське межиріччя) та Чивчинсько-Мармароський масив (Тисо-Шопурківське та Рускавсько-Чорночеремоське межиріччя). Всі ці масиви характеризуються: середньогірним та високогірним рельєфом (Горгани – г. Довбушанка (1755 м), Свидовець – г. Близниця (1880 м), Чорногора – г. Говерла (2061 м), Мармароський масив – г. Піп Іван Мармароський (1936 м), Чивчини – г. Чивчин (1769 м); Гриняви – г. Погребини (1605 м), вузькими річковими долинами; із невеликими улоговинами в меандрах та на границях покривів. Клімату й рослинному покриву притаманно висотна поясність, яка складається з 3–5 ярусів. Нижній ярус займають мішані чи букові ліси з помірним кліматом, другий ярус – смерекові та мішані ліси із помірно-прохолодним кліматом, вище розташований ярус смерекових лісів й прохолодним кліматом, який переходить у ярус холодного клімату, представлений криволіссям із вільхи (*леліч*), сосни гірської (*жереп*), ялівцю, чорничників й брусничників; верхній ярус найвищих вершин Свидовецько-Чорногірського масиву вкритий альпійськими луками. Вершини Чорногірського хребта, Мармароських гір та Горган стрімкі; для них характерно вихід кам'яних порід (твердого пісковіку, вапняків, вапнякових сланців, конгломератів та ін.) на поверхню, подекуди у вигляді скель; центральна частина хр. Мармароського масиву має ознаки альпійського рельєфу, через що друга назва цих гір «Гуцульські Альпи». Всі середньогірні та високогірні масиви мають надзвичайно потужні пасовищні ресурси у вигляді природних й вторинних полонин, водночас обмежені ресурси для постійних поселень (*Лаврук*, 2005, с. 125–133, 136).

Передкарпатський, як й Закарпатський крайові прогини, які лежать по сусідству із Бойківщиною та Гуцульщиною, є найбільшими соленими провінціями на українських етнічних землях. Поклади та численні джерела галіду (кам'яної солі) розташовані у Добромилі, Стебнику, Трускавці, Болехові, Долині, Калуші, Коломиї; соляні вікна на Бойківщині відомі у Корчині й Межибродах. Дещо менше покладів солі знаходиться у Скибовій області Карпат. Там само (головно вздовж Берегового низькогір'я) розміщені родовища нафти, природного газу, озокериту, вугілля, мінеральних вод (Борислав, Східниця, Моршин, Смільниця, Стара Сіль тощо). Передкарпатський та Закарпатський крайові прогини мають багаті поклади високоякісних гончарних глин делювіального та давньоалювіального походження, головною особливістю котрих є висока пластичність за рахунок низького вмісту піскових решток, водночас наявність лінз гравелітів, що роблять ці глини пластичними, легкими й пористими; посуд з такої глини довго зберігає температуру рідини, яку в неї налили. Глиняні породи, що зустрічають у внутрішніх районах Бойківщини й Гуцульщини, входять до складу крейдо-палеогенового флішового комплексу й відповідно часто змішані з аргілітами

й алевролітами з домішкою піщаників, що містять лінзи гравелітів і вапняків, а тому на більшій частині ареалу не мають необхідних для гончарного виробництва властивостей (Атлас Івано-Франківської області, с. 5–7; Атлас Львівської області, с. 10; *Воропай, Куниця*, 1965, с. 39).

Висновки та узагальнення. Всі три етнографічні регіони – є частиною Карпатської гірської культурної області, й сформовані на основі однойменних тектонічних мегаблоків; водночас не можна ототожнювати тектонічні сегменти із етнографічними регіонами. Границі регіонів менші, здебільшого вони займають центральну частину сегменту.

Всі зазначені етнографічні регіони характеризуються: а) гірським рельєфом; б) великою часткою лісового покриву; в) перевагою сільських поселень; г) наявністю великих площ промислових ландшафтів у сусідніх підгірських районах чи на периферії регіонів, тощо.

Лемківщині властиво: а) низкогірний характер рельєфу, при значних релятивних висотах (бескидський тип); б) перевага поперечних річкових долин та низьких перевалів; в) відсутність природних та браку штучних полонин як на території регіону, так й в сусідніх гірських масивах; г) різноманітний кам'яний матеріал, придатний для будівництва; г) перевага помірного клімату, вплив кліматичних мас Атлантичного океану різних напрямків, часта зміна погоди; д) велика частка листяних порід при пануванні мішаних лісів, значна доля окрім буку також явору та грабу, спорадично й дубу; е) поширення сінокосів у нижніх ярусах, пасовиськ та полян – на схилах та гребенях низькогірних хребтів серед лісу; є) інтенсивна розораність долин; ж) незначна перевага орної землі над тваринницькими угіддями та лісом, перевага пасовиськ над сінокосами приблизно в 2 рази; з) перевага долинного розміщення сільської забудови, швидке перетворення ланцюгів у лінійні та вуличні поселення; і) наявність великих міст та сільських агломерацій не лише на границі гір та підгір'я, але на території самого регіону; к) велика схильність ландшафту до трансформаційних змін.

Головними *маркерами ландшафту Бойківщини* визначено: а) перевага низькогірних та середньогірних верховин; б) широкі, терасовані річкові долини загально-карпатського напрямку; в) брак твердого й рівного будівельного каменю, а також гончарних глин; г) наявність значних площ вторинних полонин на середньогірних бескидських та верховинських хребтах; г) перевага помірно-прохолодного клімату, вплив вітрів різних румбів, переважно західного напрямку; д) перевага мішаних смереково-букових та буково-ялицево-смерекових лісів, а у верхніх ярусах – чистих смерічників; е) поширення сінокосів, пасовиськ та полів у різних висотно-екологічних нішах, включаючи вторинно-полонинські луки; є) приблизно рівна доля ораниць, скотарських угідь й лісу, а також однакова площа сінокосів та пасовиськ; ж) долинене та схилово-долинене розміщення сільської забудови, повільна перетворення ланцюгів у лінійну забудову; з) повільна трансформація ландшафту.

Головними *культурними маркерами ландшафту Гуцульщини* слід вважати: а) чергування різних форм рельєфу від платоподібного низькогір'я до високогір'я із виходами скельних порід на поверхню; б) наявність великих природних та штучних полонинських масивів; в) перевага меридіональних, вузьких річкових долин; г) різноманітний кам'яний матеріал від м'яких аргілітів до твердих пісковиків й конгломератів, розміщення покладів гончарних глин на границі із підгір'ям; г) перевага помірного та прохолодного клімату з ознаками значної континентальності, вплив вітрів різних напрямків у тому числі східних румбів, наявність значної місцевої атмосферної циркуляції; д) наявність 2–5 висотно-геоботанічних ярусів від широколистяних лісів до гірської тундри; е) поширення сінокосів у всіх висотних ярусах, включаючи й штучно-полонинський, та їх розгалужена диференціація (*царини, кішниця, городи, поля*); є) відсутність великих площ під ораницями, значна перевага сінокосів в Улоговинно-міжгірній області й пасовиськ – у високогірних та середньогірних масивах; значна площа під лісом; ж) розміщення сільської забудови дисперсне на схилах й плато, у долинах потоків, на поверхнях вирівнювання низькогірних, подекуди також й середньогірних масивів, що забезпечує практичну безперервність ойкумени у межах Улоговинно-міжгірської області, не залежно від адміністративного поділу; з) незначна схильність ландшафту до трансформаційних змін.

Серед зазначених регіонів найменш одноманітним можна вважати Лемківський регіон, границі якого розмиті, а сам ареал плавно переходить до підгірських етнографічних груп, розташованих на північному й південному макросхилі Карпатської дуги.

Таким чином особливості традиційної культури лемків, бойків та гуцулів у великій мірі є результатом й водночас творчим началом культурного ландшафту, а самі етнографічні групи представляють собою насамперед просторову, а не біолого-популяційну категорію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атлас Івано-Франківської області. – Москва : ГУГК, 1990. – 33с.
2. Атлас Львівської області. – Москва : ГУГК, 1989. – 41 с.
3. Бойківщина. Історико-етнографічне дослідження / Ред. Ю. Гошко. – Київ : Наукова думка, 1983. – 304 с.
4. Бойківщина : Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту / Ред. М. Утриско. – Філадельфія; Нью-Йорк, 1980. – 521 с.
5. *Воропай Л. І.* Українські Карпати / Л. І. Воропай, М. О. Куниця. – Київ : Рад. школа, 1965. – 168 с.
6. *Глушко В. В.* Тектоника и нефтегазоносность Карпат и прилегающих прогибов / В. В. Глушко. – Москва : Недра, 1968. – 264 с.
7. *Гуцульщина.* Історико-етнографічне дослідження / Ред. Ю. Гошко. – Київ : Наукова думка, 1987. – 472с.
8. *Кравчук Я. С.* Геоморфологія Полонинсько-Чорногірських Карпат / Я. С. Кравчук. – Львів : ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 188 с.
9. *Кравчук Я. С.* Геоморфологія Скибових Карпат. – Львів : ВЦ ЛНУ ім. Ів. Франка, 2005. – 232 с.
10. *Лаврук М.* Гуцули Українських Карпат (етногеографічне дослідження) / М. Лаврук. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – 288 с.
11. Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження. У 2-х томах. / Ред. Ю. Гошко. – Том 1: Матеріальна культура. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – 360 с.
12. Природа Закарпатської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів: Вища школа, вид-во при Львівському ун-ті, 1981. – 156 с.
13. *Сливка Р. О.* Геоморфологія Вододільно-Верховинських Карпат / Р. О. Сливка. – Львів : Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 152 с.
14. *Сливка Р.* Принципи виділення типів сільської місцевості на території Бойківщини / Р. Сливка // Вісник Львівського університету: Серія географічна. – Львів, 2001. – Вип. 28. – С. 166–172.
15. *Сливка Р. Р.* Зміни у структурі землекористування на території Бойківщини у ХХ столітті / Р. Р. Сливка, М. І. Сав'юк // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Серія Біологія. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. XV. – С. 31–34.
16. *Стебельський І.* Географія / І. Стебельський, Б. Струмінський // Лемківщина / Записки НТШ. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. – Ч. I. – Т. 206. – С. 23–146.
17. Atlas krajiny Slovenskej republiky. – Bratislava, 2002. – 342 s.
18. Etnografický atlas Slovenska. – Bratislava, 1990. – 124 s.
19. *Kubijovuč V.* Rozšíření kultura obyvatelstva v Severních Karpatech / V. Kubijovuč. – Bratislava, 1932.
20. *Kubijowycz W.* Rozmieszczenie kultur i ludności w Karpatach Wschodnich / W. Kubijowycz // Krakowskie odczyty Geograficzne. – Kraków, 1924.
21. *Novák J.* Vplyv valaskej kolonizácie na krajinnú štruktúru Karpát / J. Novák // Po stopách valachov v Karpatoch. – Brno, 2013. – 280 s.
22. Budowa geologiczna – utwory skalnewchodzące w skład poszczególnych serii. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.beskid-niski.pl/index.php?pos=/galeria&ID=3966>.

УДК 911.3

ЕКОЛОГО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНСТРУКТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОЛИБ НА ПОЛЬОВИХ МОЛОЧНИХ ФЕРМАХ-САЛАШАХ У ЗАХІДНИХ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ЧАСТИНІ СХІДНИХ КАРПАТ

Ігор Бойко*Інститут народознавства Національної академії наук України, м. Львів*

Стаття є першою спробою екологічного аналізу традиційного будівництва на карпатських молочних фермах-салашах. Зокрема, автор застосовує термінологію, правила та закони екологічної науки, порівнює салашне будівництво різних регіонів Карпат та різних типів. Встановлено, що закон полілінійності культурної еволюції наочно простежується на наявності трьох альтернативних шляхів (ліній) адаптації до великої мобільності салашів при малочисельних отарах: а) велика односхила колиба на сохах яка, залежно від відстані до садиби ватага, виконує або роль лише вівчарської або також й ватазької колиби; б) розбірна, однокамерна колиба, в якій всередині відсутнє вогнище; в) однокамерна, зрубна колиба на корсах. Правило Алена ілюструє наявність колиб із високими стінами й часто високим дахом при малому поперечному розмірі, що є антиподом полонинських колиб, де поширенні середньо- й подекуди низькозрубні колиби при великому поперечному розмірі.

Розкрито конструктивні особливості колиб на традиційних молочних фермах польового типу у Західних Карпатах та українській частині Східних Карпат; виокремлено типологічні, макрорегіональні, а також риси притаманні різним типам розселення; зроблена спроба аналізу походження того чи іншого конструктивного елементу, еволюції будівельних традицій на салашах. З'ясовано, що основні риси, притаманні польовому салашництву є проявом мутуалістичних стосунків із польовим землеробством.

Встановлено, що типологічними рисами польового будівництва є: часта відсутність або ватазької або сторожової колиб, зрубна (каркасна) колиба, застосування притул, спорадичне винесення вогнища за приміщення колиби; західнокарпатськими рисами є: розбірна, однокамерна, каркасна ватазька колиба, гонтове покриття даху та ін.; елементами волоського походження є зрубна ватазька колиба з входом в причілковій стіні, односхила, каркасна колиба на сохах із великим приколибком та закритими бічними стінами.

Виявлено специфічні риси будівництва на польових салашах у Західних Карпатах: а) наявність розбірних, однокамерних, каркасних ватазьких колиб, поширення ватазьких колиб сідловидних дахів; б) перевага гонтового покриття, рідкісне вживання кори та гілок; в) менше різноманіття сторожових колиб, часта їх відсутність або застосування примітивних заслонів без бічних стін.

Ключові слова: Карпати, ватазька колиба, польове салашництво, волоська колонізація, правило Алена, культурна адаптація.

CONSTRUCTIVE FEATURES OF FLOURSON TRADITIONAL FIELD FARMS (SALASHES) IN WESTERN AND UKRAINIAN PART OF EASTERN CARPATHIANS (ECOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS)

Ihor Bojko*The Ethnology Institute National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv*

The article is the first attempt of ecological analysis of traditional construction on Carpathian dairy farms-huts. In particular, the author applies the terminology, rules and laws of environmental science, compares the hovel construction of different regions and different types. He observes that, unlike similar huts located on mountain meadows, wickiup cottages have less cross-sectional area but higher walls and a roof, that's illustrated with Allen's rule.

The author has determined that the features of traditional construction in dairy farms depend on natural and territorial regionalization, details of colonization and system of resettlement and location of lands. The author comes to the conclusion, that the presence of broad meridional valleys, large intermontane basins alternating with mountainous masses, contributed to the comparatively greater role of pre-mountain and German agricultural colonization in the Western Carpathians; this, in its turn, predetermined compact rural building, remoteness and, at the same time, compactness of mountain plowed fields; as a consequence, single-chamber framework huts (later - carcass huts) was settled on field farms. In the Eastern Carpathians,

as well as in those regions of the Western Carpathians, where, due to the peculiarities of natural conditions, physical and geographical circumstances, the Vlachos colonization (or, Kopanitse colonization, that based on the previous) dominated. The settlement system contributed to the spraying of lands; from the second half of the 19th century, there was a simplification or disappearance of the vatags' huts due to the transfer of the production center to the oikumene or the temporary removal of the function of the vatag huts to the guard huts.

Comparison of design features of Carpathian huts with seasonal buildings of the Balkan-Danube region, forest regions of Ukraine, Poland, etc., allows distinguishing elements that were brought during Vlachos, pre-mountain or German colonization, as well as those, which could have appeared autonomously during the cultural adaptation to local conditions. In particular, the Vlachos elements should be considered a framework vatag hut with an entrance to the fronton wall, a single-humped hut on the plots with a visor and side walls. The pre-mountain elements are guard huts based on two rectangular triangles and «budas» with a saddle roof on the basis of four sticks or trees; the origin of most of the constructive variants and techniques is difficult to discover, since they were distributed on a large area of the Eurasian forest zone.

Key words: Carpathians, chief sheepman shanties, Field Farms, vlachs colonization, Allen's rule, cultural adaptation.

Актуальність теми дослідження. Культурна екологія є молодую наукою на пострадянському просторі, вона здатна вирішити багато задач, які не можливо розв'язати методами класичної етнології. Зокрема вельми актуальним у карпатознавстві залишаються: дослідження стосунків природного середовища й традиційної культури, вивчення культурних ландшафтів, роль міграцій у культурогенезі населення регіону, типологія традиційної культури. Всі ці питання у тій чи іншій мірі піднімаються автором у статті, що визначає її актуальність.

Стан вивченості проблеми. Господарка та матеріальна культура полонинського салашництва привертала увагу багатьох дослідників, починаючи із В. Шухевича (*Шухевич*, 1901) та Л. Савіцького (*Sawicki*, 1919) й закінчуючи сучасними етнографами та географами: М. Матійчуком (*Матійчук*), М. Лаврук (*Лаврук*, 2011), тощо. Водночас значно менше праць присвячено лучному та орному (польовому) салашництву. Етнографічні відомості про будівництво на польових салашах в українській частині Східних Карпат містять праці М. Зубрицького (*Зубрицький*, 2013), В. Кобільника (*Кобільник*, 2009), К. Мошинського (*Moszyński*, 1929), М. Тиводара (*Тиводар*, 1994), Р. Радовича (*Радович*, 2005, 2015); Західнокарпатській частині присвячені роботи В. Кубійовича (*Kubijowicz*, 1926; *Kubijovič*, 1930), Я. Штіки (*Štika*, 1960, 1968, 1974), Подолака (*Podolák*, 1967, 1982) та ін. Поза увагою вчених залишилися: специфічні для польового салашництва риси матеріальної культури, регіональні особливості, а також культурно-екологічний аналіз салашного будівництва; не вивченою залишилася генеза польового салашництва.

Метою статті є: проаналізувати еколого-географічні особливості колиб на польових салашах в українській частині Східних Карпат та у Західних Карпатах. **Завданнями** є: а) виокремити риси колиб на польових салашах загалом, притаманні Західним та українській частині Східних Карпат, а також різним типам розселення; б) проаналізувати культурну адаптацію до природного й культурного середовища на прикладі конструктивних особливостей колиб, в) визначити культурні елементи, що прийшли із землеробами-підгорянами, із носіями волоської колонізації та ті, що виникли у місцевих природних та господарських умовах.

Виклад основного матеріалу. Як відомо до XIII–XIV ст. підгірське слов'янське та німецьке населення, яке колонізувало Карпати, зупинилося у широких річкових долинах, улоговинах та засічних селах на перевалах. При цьому Західні Карпати, через особливості орографії¹⁰ та гідрографії¹¹, були значно глибше заселені ніж Східні. Активна фаза ойкуменізації Карпат, особливо української частини Східних, не зважаючи на Малий льодовиковий період, відбувалася у XV–XVII ст. тобто в часи волоської колонізації. Таким чином в Карпатах здійшлись дві моделі природокористування: підгірсько-широкодолинно-улоговинна землеробська та скотарська карпато-волоська (*Бойко*, Колонізація на волоському праві, с. 2–27).

¹⁰ Наявність широких й довгих міжгірних улоговин, головню у Внутрішній субпровінції.

¹¹ Наявність широких річкових долин меридіонального напрямку.

В різних природних й культурних регіонах Карпат склалися різні варіанти співіснування двох моделей землекористування. Послугуючись екологічною термінологією, можна охарактеризувати відношення цих моделей, як нейтралізм, конкуренція та мутуалізм. Конкуренція існувала лише на початку волоської колонізації, коли волохи не були інтегровані й виникали численні конфлікти між ними та землеробським населенням (*Dobrowolski*, с. 112–118; *Sawicki*, с. 131–132). Нейтралізм виник у тих регіонах, де землеробство і салашництво мали свої, принципово відмінні екологічні ніші, напр. на границі улоговин й високогірних або середньогірних масивів¹², або там, де землеробство носило городній характер¹³.

Серед класичних мутуалістичних систем поширилося толоко-царинне господарство, частиною якої й було польове салашництво (діл ПС). У чистому вигляді в українській частині Східних Карпат воно побутувало: у тектонічній зоні Кросно (у Турківській, Тухольській, Сможівській верховинах), у Скибовій зоні: повсюдно в Верхньодністерських Бескидах (далі ВДБ), на значній частині Сколівських Бескидів (далі СБ), а також на границі Дуклянського і Кроснянського покровів (північні схили Буковських верхів, Стужинецько-Стинківського й Рунського підрайонів Полонинського хр.), на більшій частині Низькогірно-Стрімчакової області та Солотвинського низькогір'я; у Західних Карпатах – здебільшого у Флішовій області й Словацькому Рудогір'ї, а також на периферії Словацького Середньогір'я та Фатрано-Татранської обл. (Білі Карпати, Клобуцькі, Візовіцькі, Стражовські, Столицькі верхи, Втачнік, Ревуцька верховина, басейни річок Горнад й Попрад (за виключенням Левочських верхів, частини Списької Магури та Підтатранської депресії), верхів'я Ондави і Лабірця, частина Сондецьких Бескидів, до початку ХХ ст. також спорадично Низькі Бескиди) (*Kubijovič*, с. 108; *Kubijowicz*, с. 6–19).

Тобто ПС домінувало у низькогірних сильно-розчленованих верховинах та низьких середньо- й сильно-розчленованих нагір'ях із висотами понад 600 м н. р. м.¹⁴, віддалених від полонинських масивів¹⁵. В ареалі переважає помірний та помірно-прохолодний клімат, широколистяні (букові) з островами мішаного деревостану ліси, подекуди мішанні ліси з островами хвойних порід¹⁶. Отже природа дозволяла розширювати орні ділянки за рахунок верхніх ярусів (схилів, перевалів, гребенів), водночас ускладнювала транспортування туди гною, сприяла швидкому заростанню лісом та обмежувала вирощування озимих зернових.

В цій симбіотичній системі землеробство отримувало від салашництва: а) очищення дрібною рогатою худобою пару від бур'яну, кущів, сіянцив дерев; б) корчування вівчарями краю узлісся, яке наступало на с/г угіддя; в) використання овець в агротехнічному процесі¹⁷; г) кошарування та угноєння землі під час випасу пару. Салашництво використовувало для розміщення молочної ферми й для випасу відносно рівну, позбавлену лісу площадку – толоку¹⁸, яка сполучалася пішохідною чи возовою дорогою із ойкуменою¹⁹. Відстань від селітьби до толоки коливалася в різних природно-територіальних комплексах (далі ПТК) від кількох сотень метрів до кількох км (*Бойко*, 2013, с. 39–46; *Sawicki*, 1919, с. 134). Толоко-царинна система залежно від природних та культурних умов мала цілу низку варіацій щодо характеру зміни угідь й циклічності²⁰ (*Бойко*, Землеробство бойків, с. 23–24).

Організація салашу знаходилася в руках кількох, рідше одного ґазди; салаш представляв колективну отару, чисельність якої коливалася від 80 до 350 голів дійника; подекуди

¹² Напр. на границі Татрів й Липтовської улоговини, Турецької улоговини й Великої чи Малої Фатр, Горегронського поділля й Низьких Татрів.

¹³ Напр. на Гуцульщині та на бойківсько-закарпатському пограниччі в селах Колочавської улоговини.

¹⁴ Виключенням є Візовіцькі верхи, де салаші були розташовані на схилах від 350-680 м н. м, та Клобуцькі верхи (500-600 м) (*Sawicki*, 1919, с. 135).

¹⁵ Виключенням є деякі села південного схилу Списької Магури, які не володіли землями у сусідніх Белянських Татрах.

¹⁶ Виключенням є Списька Магура, де переважають смерекові ліси.

¹⁷ Напр. затоптування вівцями посіяного в попіл зерна, поїдання вівцями восени пагонів озимого та дворічного жита (для покращення морозостійкості й підвищення коефіцієнту кушіння).

¹⁸ Пар у вигляді острову або кількох островів серед лісу або смуга на узліссі - на периферії с/г угідь у верхніх ярусах.

¹⁹ Через брак трав'яних ресурсів випас отари відбувався також й у лісі.

²⁰ Двопілля: 1 рік толока – 1 рік царина, 2 роки толока – 2 роки царина або 1 рік толока – 2 роки царина, 1 рік царина – 3-4 роки толока або навпаки; трипілля здебільшого представляло собою: 1 рік толока - 1 рік - царина (картопля) – 1 рік царина (зернові).

застосовували малочередний²¹ та індивідуальний випас, відповідно поголів'я було 20–80 голів. В першу чергу кошару валися ділянки толоки організатора випасу або тих газд, які за це платили (Зубрицький. 2013, с. 112), сир віддавався власникам овець (кіз) здебільшого не залежно від їх удійності²² (Тиводар, 1994, с. 117). Отже організатори салашу отримували надлишок сиру, можливість випасу своєї худоби, угноєння власної частини толоки²³ та додаткову винагороду за кошарування чужих ділянок пару. Стійбище (*салашисько*) протягом сезону пересувалося, кошаруючи до 5 га пару (Павлюк, 1986, с. 68).

Окрім кошари й струнки²⁴ обов'язковим елементом салашу була колиба чи декілька колиб. Залежно від топографії місцевості й розміру поголів'я нерідко могла бути відсутня або ватазька або сторожова (вівчарська) колиба; які є обов'язковими атрибутами інших типів салашництва. При невеликій відстані до селитьби доцільніше було переносити молоко до садиби ватага, де й відбувалося приготування молочної продукції; таким чином на салаші залишалася лишень сторожова колиба. Такий варіант був поширений у ВДБ, Турківській верховині (далі ТВ), на правобережжі верхнього Ужа у Буковських верхах й Стужинецько-Стинківському масиві Полонинського хр. (АІННАНУ, арк. 6, 18, 154). Якщо толока віддалена від села ватазька колиба була обов'язковою, втім вівчарської колиби могло й не бути, всі члени колективу спали в одній колибі; в такому разі колиба мусила знаходитися поруч чи впритул до кошари, адже виконувала також функцію сторожки. Зокрема такі варіанти побутували у верхів'ї Ужа на північному схилі Полонинського хр. (Тиводар, 1994, с. 204).

До скасування сервітутів (відповідно можливості випасати овець в панських та державних лісах й вторинних полонинах²⁵) в останній чверті ХІХ ст. на північно-західних схилах Парашківсько-Високоверхського підрайону СБ побутували двокамерні (можливо високозрубні) колиби-комарники. Так описує цю споруду у с. Кіндратів М. Зубрицький: *Є се невеликий будинок, переділений стіною на дві часті і накритий дошками, ошварами. В першій комірці є ватра на землі, тут спить ватаг* (Зубрицький, 2013, с. 113). У тому самому ПТК (с. Зубриця) в першій половині ХХ ст. інформатори вже згадують про середньозрубний²⁶ однокамерний (близько 2,5 - 3 x 4 м) варіант з дахом на кроквах, критий драницею; стояв такий комарник на г. Розсохачка²⁷. Там само згадують також зрубні й каркасні (із сідло-видним дахом) колиби-комарники на корсах, які у 1930-х рр. перетягалися з одної толоки на другу, а після закінчення сезону (*розпущення мішання*) перетягалися на подвір'я організатору випасу та використовувалися аналогічно домашньому ватернику гуцулів²⁸. Як й у Західнокарпатському регіоні бойківські зрубні ватазькі колиби на польових салашах, на відміну від аналогічних будівель на полонинах, були вужчими, проте мали відносно високі стіни й дах (АІННАНУ, арк. 438).

У першій половині ХХ ст. зрубні колиби зустрічалися лише спорадично у Парашківсько-Високоверхському підрайоні СБ, ТВ²⁹, Західних Бещадах, Орово-Магуро-Лімнянському підрайоні ВДБ, на Вигорлаті (АІННАНУ, арк. 5, 82, 438, 484; Зубрицький, 2013, с. 113; Тиводар, 1994, с. 266; Kubijovič, 1930, с. 108; Kubijowicz, 1926, с. 27). Про широке поширення та давність зрубної колиби-комарника³⁰ на Бойківщині свідчить поширена топонімія зі словом *комарник*. Зокрема відома легенда про заснування села Комарники сімома волохами, які поставили в різних кутах села сім колиб-комарників (АІННАНУ, арк. 519)³¹.

²¹ Тобто коли до своїх овець добирали лише сусідську худобу.

²² Від 3 до 6 кг за вівцю й 5-14 кг за козу.

²³ За 2 тижні салаш зі 150 овець угноював 1 морг землі, таким чином за 4-5 місяців кошарування могло бути угноєно 8-10 моргів землі. Таким чином толоко-царинна система могла якісно підживити лише землю організатора випасу

²⁴ Отвори в кошарі, крізь які пропускали овець (кіз) під час доїння.

²⁵ Це уможливило випасання більшого поголів'я овець.

²⁶ Коли висота стін відносно висоти одвірку коливається в межах: середина висоти одвірку – висота одвірку.

²⁷ На другий рік, коли орні поля мінялися із толокою схилами, сир виробляли вже вдома ватага.

²⁸ Ватерник (гуц.) – ватазька колиба або місце в сінях, де варили сир в домашніх умовах.

²⁹ Головно в Яблунівському підрайоні.

³⁰ Від слова *komár, kumár, kumhar, komhar* – пристрій для вішання котла; т.б. місце чи будівля з кумгарем (вертлюгом).

³¹ До середини ХІХ ст. село називалося *Сім Комарників* (*Семеро Комарників*) (*Słownik geograficzny*, s. 299).

На тих салашах, де ватазька й вівчарська колиби залежно від відстані до ойкумени змінювали свої функції³² побутували односкілі, каркасні колиби³³. Найпоширенішим варіантом була каркасна на основі двох вкопаних розсох й бантини, яка з'єднувала їх. На бантину спирали крокви (чи збитий з дощок щит), які нижнім кінцем лежали на землі, рідко - на велике каміння, масивну колоду, чи на дві менші сошки³⁴. На відміну від примітивніших сторожок такі колиби відрізнялися: а) частою наявністю приколібку (додаткового дашка спереду, який захищає ватру й котел від опадів); б) більшим розміром (*АІННАНУ*, арк. 21, 86, 98, 111).

У ряді сіл ТВ й Орово-Магуро-Лімнянського підрайону ВДБ, де на негативному мікрорельєфі через вологий клімат й порушення водного балансу в схиловому ярусі, частим було заболочення поверхні й відповідно поширення гідрофітної рослинності (насамперед вільх, верб), серед підліску поширена була горобина, толоки досить віддаленні були від основного масиву лісу, колиби робили часто на основі *корсів* (*каблуків*), при цьому вигнута частина була спереду, виконуючи роль щитка для захисту вогнища від дощу й вітру (аналог приколібку), розсохи ставили здебільшого нахилено до корсів; сусідні каблуки з'єднувалися за допомогою вставленого у просвердлені діри пруття; із широким поширенням пиломатеріалів також просто набитими горизонтально дошками (*АІННАНУ*, арк. 129; *Радович*, 2015, с. 250; *Тиводар*, 1994, с. 10, с. 272). Каблуки могли представляти собою навіть півкола, в такому випадку не треба було їх підпирати розсохами (*АІННАНУ*, арк. 429; 17, с. 466).

Поширеним варіантом вівчарських колиб у Стрийсько-Сянській верховині та у сусідніх селах Сколівських Бескидів (Крем'янському та Магуро-Бескидському ПТК) був наступний. Колиба складалася з двох дерев'яних півобручів (*корси*), що ставилися на відстані 2 -2,5 м. один від одного, каркас утворювали поздовжні й поперечні лати. До кінця XIX ст. такі колиби були розбірними й збиралися кожні кілька днів, по мірі переміщення кошари. Згодом їх стали збирати у селі, транспортувати на пасовище, і цілий сезон переносили з місця на місце. На ніч передня кришка закривалася від дикого звіру (*Кобільник*, с. 55; *Радович*, 2005, с. 489). Очевидно первісним варіантом була стаціонарна або пересувна колиба на основі каркасу з ліщинових гілок, згодом конструкція набула більш досконалого варіанту. Така колиба широко побутувала в інших регіонах Карпат (Велика Фатра, Трансільванське плато) і на Балканах, у лісовій смузі Польщі, в народів Сибіру й Далекого Сходу (*АІННАНУ*, арк. 429; *ФІЕСАН*, інв. № 20711; 17, с. 463), а отже важко впевнено стверджувати її походження.

У селах басейну Латориці й Ужа (Полонина Руна, Воловецька верховина) широко представлені двохскілі вівчарські, скотарські, косарські, рідко ватазькі колиби-дахи (без стін)³⁵. В основі цих колиб були дві розсохи, на які спиралась повздовжня бантина-гребінь³⁶. Такі колиби застосовувалися під час міграції худоби й пастухів при трансюмансі на Балканах, побутували на салашах у Західних Карпатах, як тимчасове житло використовувалися у лісових областях Польщі та України (зокрема на Поліссі) (*Радович*, 2015, с. 483). На нерівному рельєфі одна з розсох могла редукуватися, при цьому один кінець бантини лягав горизонтально на землю.

В басейнах Ужа, Латориці та Лабірцю побутували також примітивніші колиби - на основі однієї розсохи або двох нахилених жердин, зв'язаних між собою у верхній частині. Гребінь такої колиби лягав одним кінцем на розсоху чи перехрестя палиць, другим - на землю; таким чином схили колиби мали форму двох прямокутних трикутників (*АІННАНУ*, арк. 62, 72, 108, 114; *Тиводар*, 1994, с. 273; *Јованчић*, с. 191). Поширення цього варіанту на салашах, а також у вуглярів Вигорлату, коритарів Ондавської верховини, на сінокосах, пасовиськах та підсіках у Буковських верхах, аналогічна конструкція так званих *землянок*³⁷ у

³² Спорадично повсюдно в басейнах Ужа, Дністра, Сяну, Стрия.

³³ Поширення таких колиб на Мармарощині й Трансильванії, які були осередком волоської колонізації української частини Східних Карпат та Західних Карпат, очевидно свідчить на користь їх волоського походження.

³⁴ Це збільшувало простір в середині колиби та зменшувало вітрове навантаження й краще захищало колибу від косої дощу.

³⁵ Переважно сторожова колиба в названому ареалі була колиба-дах, а ватазька - односкіла на сохах або виробничий центр знаходився в хаті ватага.

³⁶ Цікаво, що лише в названому ареалі підставки для сушіння сіна у формі двох притулених трикутників чи чотирикутників, називаються саме колиба (фото).

³⁷ Використовували лісоруби, а також вівчарі, що зимували вівці на сінокосах.

басейні Ріки, Теремлі, Тересви³⁸, побутування таких колиб на поліських пасовиськах (*пастуші куріні*) (Тиводар, 1994, с. 315; Stano, 1965, с. 554) змушує нас шукати генезу цих колиб у культурі доволоських землеробів³⁹, які загосподарювали південний схил Карпат.

Локальне поширення (верхів'я Дністра у ВДБ й ТВ)⁴⁰ мали так звані *буди*. Їх ставили між чотирма ялицями, що росли поруч, утворюючи чотирикутник⁴¹; стовбури дерев попарно з'єднували двома жердинами, прив'язаними смерековим корінням. Такі колиби були більш притаманні скотарям, адже випас корів вівся переважно по лісовим галявинам (АІННАНУ, арк. 459, 491; *Кобільник*, 2009, с. 55). Там само (очевидно пізніша еволюційна стадія) побутували й дводашкові колиби на 4 сохах однакової висоти, вкопаних в ґрунт; у верхній частині сохи зв'язувалися чотирма жердинами, до котрих прив'язували три пари крокв, на них лежали лати (Радович, 2015, с. 248). Ареал поширення⁴², характер використання, а також побутування аналогічних варіантів на Поліссі (Радович, 2005, с. 486) свідчать на користь їх підгірсько-землеробського походження.

Окрім стаціонарних (розбірних) колиб при польовому салашництві в розглянутий період в басейні Стрия та Дністра, де толоки знаходилися на відкритих ділянках, часто застосовували переносні колиби-буди (Тиводар, 1994, с. 276). Пропорції, форма, ареал вказують на вплив зрубних комарників. З часом форма буди спрощувалася до скринепідібної.

Крили всі типи колиб переважно або гілками хвойних дерев (*чати́на*) або смерековою корою (*луб'я*), притискаючи зверху жердинами й камінням. Менш поширеним було покрівля з колотої чи різаної дошки⁴³. У басейні Ужа, де у лісостані багато листяних порід, використовували *жолобниці* (*фали*), колоті із кругляків; укладали жолобниці за принципом черепиці (АІННАНУ, арк. 78, 439; Тиводар, 1994, с. 273). Чинили їх з дуплавих дерев, спочатку – з листяних, відтак, через поширення у першій половині ХХ ст. сіяної смереки⁴⁴, - зі смерекового матеріалу⁴⁵.

Компактність сільської забудови, чіткий поділ на інтравілан та екстравілан, кращий розвиток транспорту та шляхів сполучення, які є наслідком більш потужної підгірсько-слов'янської та німецької колонізації, стали причинами того, що у Західних Карпатах, зокрема на території Словаччини й Моравії (особливо в селах, заснованих на німецькому й звичаєвому правах) молочні польові ферми в цілому були менш рухливими, на салашах переважали варіанти з ватазькою колибою; остання вирізнялося великим спектром морфологічних форм. Побутували наступні варіанти однокамерних колиб: а) зрубні⁴⁶, переважно з сідловидним дахом; б) каркасні (переважно розбірні) з сідловидним дахом; в) каркасна колиба-двосхилий дах, який лежить на землі. Серед двокамерних переважали каркасні, рідше зрубні чи зрубно-муровані⁴⁷. Аналіз поширення ватазьких колиб на польових салашах на важько-моравському межиріччі, а також полонинсько-орних салашах Велико-фатранського масиву (зокрема долини Ревуці) (*Štika*, 1960, 1968, 1974) дозволяє припускати, що первісно паралельно побутували зрубні (одно й двокамерні) варіанти й двосхилі дахи без стін; каркасні колиби зі стінами, очевидно слід вважати пізнім явищем, так само пізніми є односхилі колиби на сохах, які виникли на основі сторожових колиб.

Серед колиб-дахів побутували колиби на стільцях, розсохах, а також з цілих збитих щитів, які скріплюються між собою спицеподібними пристроями. Колиби зі стінами, як й на полонинських салашах, мали здебільшого сідловидний дах, втім частіше зустрічалися високозрубні варіанти⁴⁸, горизонтальний розмір мав менші параметри (2 x 3 – 3 x 4 м), коротшим

³⁸ Тобто спорадично на південному макросхилі Західних та Східних Карпат.

³⁹ Давньослов'янського населення Велико-Моравської Ріші та Болгарського царства (8-11 ст.), або представників німецької колонізації (11-13 ст.).

⁴⁰ Вузькодолинні селах, або широкодолинні на границі із крутосхиливими хребтами, де тимчасові толоки часто знаходилися при границі із лісом.

⁴¹ Тобто у густих яличниках.

⁴² Вздовж давніх засічних сіл часів Галицько-волинського князівства.

⁴³ В такому випадку крім поздовжніх лат, застосовували й поперечні *селемени*.

⁴⁴ Серед якої було поширені дерева, вражені серцевидною гнилизною.

⁴⁵ Адже у масиві Полонини Руни смерека майже повсюдно не була ареальним деревом й відповідно садження смереки неодмінно приводило появи великої кількості пошкоджених серцевинної гнилизною дерев.

⁴⁶ Низькозрубні, середньозрубні, високозрубні.

⁴⁷ Зрубно-мурована техніки притаманні лише індивідуальному салашництву.

⁴⁸ Коли висота стін вище за висоту одвірку.

було піддашся перед входом в причілковій стіні. Так само, як й в полонинському варіанті, у тильному куті чи тильній стіні ватазької колиби влаштували полички для сиру, водночас начиння, одяг та їжу переважно зберігали зовні - під піддашшям або притуленим до широкої стіни щитом з дощок. Іншою стратегією збільшення функціонального простору було наявність високого сідлоподібного даху, що не притаманно полонинському будівництву⁴⁹. Малий розмір колиби було наслідком, як меншого поголів'я, так й необхідністю транспортування колиби за допомогою возу або саней. Не рідко зрубні колиби облаштувалися корсами; споруду можна було перетягнути за допомогою тяглових тварин.

На відміну від української частини Східних Карпат найбільш поширеним варіантом ватазької польової колиби була розбірна однокамерна каркасна на основі збитих дощатих щитів, які кріпилися на підвалинах, вертикальних стовпах та платві за допомогою гужів чи (пізніше) залізними скобами-клямбрами. Таку колибу переносили по фрагментах й збирали на новому місці. Не викликає сумніву їх походження від зрубних варіантів або дводашкових колиб без стін, що підтверджує, як ареал поширення, так й конструктивні деталі (ФІЕСАН, інв. № 21672, 21673, 21648, 21680, 25645, 21642, 69388, 53183, 20237, 20239, 20257).

Вогнище, як й в українській частині Східних Карпат знаходилося в середині колиби, лише у Білих Карпатах (на хр. Зрнова (854 м) та Кобилінець (911 м), а також на північному схилі СписькоїМагури й у Пенінах⁵⁰, на невеликих й мобільних салашах в маленьких колибах лише спали ватаг й вівчарі, вертлюг⁵¹ стояв неподалік від входу до колиби (3–5 м) (ФІЕСАН, інв. № 60787–60788). Торкаючись питання вертлюга (*kumhar*) при однокамерних колибах доцільно провести аналогію із варіантами, які збереглися на угорських та болгарських салашах (у Подунайській низовині та на заході Старої Планіни) (*Wakarelski*, с. 55; 30). Тут поруч із колибою стояв кумгар, котрий на відкритій місцевості загороджували напівсферичним, нахиленим заслоном з плоту чи матів⁵². З внутрішньої сторони заслону вішали черпаки й невеликий посуд, в середині цієї споруди стояла посудина на 40–160 л для надоеного молока-путина. В колиби спали всі члени колективу, комарник був повноцінним виробничим приміщенням ватага-сировара. Окремі виробничі хижі або колиби були притаманні волохам й каракачанам, причому, як на літніх, так й на зимових станах (*Марінов*, 1978, с. 171)]. Припускаємо, що згодом комарник й колиба об'єдналися внаслідок чого відбувся деякий перерозподіл їх функцій та переміщення вхідних дверей⁵³. Очевидно об'єднання житлової колиби й виробничого осередку відбувався під час переходу трансюмансу на салашництво, зменшення поголів'я худоби й випасу у суворох умовах карпатського середньогір'я й високогір'я в смузі гірської тайги й лісотундри. Таким чином на прикладі рільного салашництва ми бачимо ремінісценцію архаїчної волоської традиції, причому це викликане не збільшенням, а навпаки зменшенням поголів'я худоби при частих переміщеннях ферми.

Майже обов'язкова наявність ватазької колиби, в якій не рідко спали всі члени робочого колективу салашу, не спонукали розвиткові й різноманіттю сторожок. Тут, як й в українській частині Східних Карпат переважали односхилі колиби-сторожки на сохах; також були поширені переносні прямокутні буди із сідлоподібним дахом та колибки-скрині. Так само спостерігається певне співпадіння ареалів сторожових буд та зрубних ватазьких колиб чи пізніших каркасних чи зрубно-каркасних варіантів. Не відомими були: колиби-буди на основі дерев чи вкопаних розсох, півсферичні колиби та колиби з похиленим гребенем; крім того зустрічалися варіанти примітивних заслонів без бічних стін, де вівчарі могли лише ховатися від спеки й дощу під час денної варти⁵⁴.

При ланцюговій та дисперсній забудові сіл, переважно заснованих під час волоської чи копаничарської колонізації, де через особливість топографії толок-царин⁵⁵ салаш, по-перше,

⁴⁹ Низькогірний рельєф та відсутність сильних вітрів уможлилювали поширення високих будівель.

⁵⁰ Через наявність скельних переважно юрських вапнякових порід, які виходять на поверхню островами у верхньому ярусі хребтів.

⁵¹ Пристрій, до якого чіпляли котел.

⁵² В слов'янському словотворенні *кумгар* із загорожею – *кумгарник*, *комарник*.

⁵³ Це пояснює положення входу до карпатських салашних колиб в причілковій стіні.

⁵⁴ Під такими прилисками переважно спали пси.

⁵⁵ Тимчасові толоки представляли собою невеликі ділянки посеред лісу чи на його границі, або периферію довгих бігів-прутів.

мусив часто змінювати положення, просуваючись протягом сезону до кількох км⁵⁶; по-друге мав малочередний характер, а в заможних газдів – індивідуальний. Кошаруючи перелogi та луки колиби (залежно від розташування угіддя) могли змінювати ватазьку функцію на сторожову⁵⁷ або виробничий центр переносився до ойкумени (*Podolák*, с. 89–90). Найбільш поширеним такий варіант був у селах південного схилу Списької Магури, на південному схилі Сондецьких Бескидів та спорадично у Ревуцькій верховині. Такі колиби мали бічні стінки й приколибок. Так само, як й в басейні Дністра (на Бойківщині), приколибок часто робили за рахунок природно викривлених корсів (у селах південного схилу Списької Магури (сс. Остурня, Мала та Велика Франкова – зі смерекових⁵⁸, у селах Ревуцької верховини – з вільхових, вербових, горобининових⁵⁹) (*ФІЕСАН*, інв. № 308869, 30872).

Якщо будівельний матеріал практично не відрізнявся у Східних та Західних Карпатах, то звертає на себе увагу особливість покрівельного матеріалу на західнокарпатських польових салашах – часте використання гонту, відсутність фалів, рідкісне застосування смерекових гілок та кори. Це, очевидно, обумовлене більшим впливом ойкумени, урбанізацією та розвитком промисловості⁶⁰.

Висновки та узагальнення. Традиційне будівництво на польових салашах має різне походження. До елементів, які прийшли із волоськими переселенцями ми відносимо: а) зрубну ватазьку колибу з входом в причілковій стіні; б) односхилу, каркасну на сохах колибу із великим приколибком та закритими бічними стінами. Підгірським землеробським шаром вважаємо сторожові колиби на основі двох прямокутних трикутників-схилів та буди на основі дерев (або чотирьох вкопаних розсох). Елементами, які виникли чи трансформувалися на місцевому ґрунті можна назвати: односхилі колиби на основі каблуків (корсів), скринеподібні буди. Ціла низка елементів побутує на великому просторі цілої лісової зони Євразійського континенту, а отже важко визначити їх походження; зокрема це: півциліндрична колиба, примітивні заслони, колиба-двосхилий дах без стін, покриття будівель гілками та корою.

Основні риси, притаманні польовому салашництву є проявом мутуалістичних стосунків із польовим землеробством; ми виділяємо наступні атрибути салашного польового будівництва: а) можлива відсутність або ватазької або сторожової колиб, тобто перенесення виробничого осередку ферми на ойкумену або додавання до нього функції сторожки; б) при компактному розташуванні толок на значній відстані від сільських садиб наявність зрубною, пізніше каркасною колиби, інколи двокамерною; в) частіше ніж в інших типах салашництва використання в якості складських приміщень розбірних притул й ремінісценція винесення вогнища із вертлюгом за приміщення колиби.

Специфічними рисами будівництва на польових салашах у Західних Карпатах є наступні: а) наявність розбірних, однокамерних, каркасних ватазьких колиб та поширення ватазьких колиб-сідловидних дахів; б) перевага гонтового покриття, рідкісне вживання кори та гілок; в) менше різноманіття сторожових колиб, часта їх відсутність або застосування примітивних заслонів без бічних стін.

Велику роль в культурогенезі відіграє система розселення й топографія угідь; зокрема при дисперсному та ланцюговому варіантах сільської забудови у Західних Карпатах традиційне будівництво на польових салашах практично не відрізнялося від української частини Східних Карпат.

У салашному будівництві діють екологічні закони й постулати. Закон полілінійності культурної еволюції наочно простежується на наявності трьох альтернативних шляхів (ліній) адаптації до великої мобільності салашів при малочисельних отарах: а) велика одно-

⁵⁶ Це є повною аналогією мармароських та бойківських колиб на лісових та лісово-полонинських, рідше рільних салашах.

⁵⁷ Тобто якщо відстань до садиби перевищувала доцільно припустиму, то сторожева колиба ставала ватазькою.

⁵⁸ Утворювалися за рахунок їх природного викривлення постійними татранськими вітрами, підсилені західним переносом.

⁵⁹ Як й на Бойківщині – через антропогеннізацію й відповідно поширення гідрофільної рослинності й дерев, які в природному деревостані займають другий ярус.

⁶⁰ Обумовлене здебільшого особливостями морфології Західних Карпат (гідрографія, орографія, розширення території Внутрішньої субпровінції).

схила колиба на сохах яка, залежно від відстані до садиби ватага, виконує або роль лише вівчарської або також й ватазької колиби; б) розбірна, однокамерна колиба в якій в середні відсутнє вогнище; в) однокамерна, зрубна колиба на корсах. Правило Алена ілюструє наявність колиб із високими стінами й часто високим дахом при малому поперечному розмірі, що є антиподом полонинських колиб, де поширенні середньо- й подекуди низькозрубні колиби при великому поперечному розмірі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Інституту народознавства НАН України (АІННАНУ). - Ф. 1. - Оп. 2. - Спр. 610.
2. *Бойко І.* Просторово-господарська специфіка ландшафтів Бойківщини // Вісник Львівського університету. Серія географічна. - 2013. - Вип. 41. - С. 38-49.
3. *Зубрицький М.* Село Кіндратів (Турецького пов.) // Зібрані твори і матеріали у трьох томах. - Т. 1: Наукові праці. - Львів, 2013. - С. 95-119.
4. *Кобільник В.* Матеріальна культура села Жукотин Турчанського повіту // Літопис. Бойківщини. - 2009. - С. 23-59.
5. *Лаврук М.* Географія полонинського господарства Гуцульщини на початку ХХІ ст. // Вісник Львівського університету. - № 39. - 2011. - С. 218-230.
6. *Маринов В.* Расселение пастухов-кочевников владов на Балканском полуострове и за его пределами // Славяно-волошские связи (сборник статей). - Кишинев, 1978. - С. 162-176.
7. *Павлюк С. П.* Народна агротехніка українців Карпат другої половини ХІХ-початку ХХ ст. (Історико-етнографічне дослідження). - Київ: Наукова думка, 1986.
8. *Радович Р.* Народна архітектура Старосамбірщини ХІХ - першої половини ХХ ст. (Житлово-господарський комплекс). - Київ, 2015.
9. *Радович Р.* Тимчасове житло українців // Вісник Львівського університету: Серія історична. - Львів, 2005. - С. 486-526.
10. *Тиводар М.* Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ - першої половини ХХ ст. - Ужгород, 1994.
11. Фотоархів Інституту етнології Словацької академії наук (ФІЕСАН).
12. *Шухевич В.* Гуцульщина // Матеріяли до українсько-руської етнології. - 1901. - Т. 4.
13. *Dobrowolski K.* Migracje wołoskie na ziemiach dawnego państwa polskiego // Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala. - Wrocław, 1962. - Т. 4. - S. 89-121.
14. *Јованчић Р.* Типови и начин грађењф у Селима Јужного Срема // Рад ВојвоЂанских музеја. - Нови Сад, 1952. - Т. 1. - С. 189-191.
15. *Kubijovič V.* Typu pastierskeho životana Slovensku // Sbor. Muz. Slov. Spol. - 1930. - №~3-4. - S. 101-109.
16. *Kubijowicz W.* Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich. - Kraków, 1926.
17. *Moszyński K.* Kultura ludowa słowian. - Kraków, 1929. - Cz. I: Kultura materialna.
18. *Podolák J.* Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. - Bratislava, 1967.
19. *Podolák J.* Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. - Bratislava, 1982.
20. *Sawicki L.* Szalaśnictwo na Wołoszczyźnie Morawskiej // Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. - Т. XIV. - Kraków, 1919. - S.~6-135.
21. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1883. - Т. IV.
22. *Stano P.* Korytárska výroba rumunsky hovoriacich Cigánov na východnom Slovensku // Slovenský národopis. - Roč. 13. - 1965. - С. 549-569.
23. *Štika J.* Salašnícké koliby v západokarpatské oblasti // Zborník slovenského národného múzea: Ethnografia. - № 9. - 1968. - S. 77-116.
24. *Štika J.* Salašnícké stavby v Karpatech a jejich vývoj // Ludovéstaviteľstvo v karpatskej oblasti / JanŠtika. - Bratislava, 1974. - S. 121-129.
25. *Štika J.* Salaśnictví v povazské a kysucké oblasti // Zborník slovenského národného múzea: Ethnografia. - № 8. - 1960. - S. 323-370.
26. *Wakarelski Ch.* Die Bulgarischen wandern den Hirtenhütten // Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. - Т. V: Fasc. 1:1-2. - P. 1-82.
27. *Бойко І.* Землеробство бойків та його історична динаміка, як відображення культурної адаптації до природного ареалу / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://www.academia.edu/34573003/%D0%B7%D0%B5%D0%BC%D0%BB%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE_%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BA%D1%96%D0%B2.doc.
28. *Бойко І.* Колонізація на волоському праві, як приклад впливу міграцій на традиційну народну культуру: на матеріалі Закарпаття та Східної Словаччини / [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.academia.edu/27172784/bojko-text-lekcia.pdf>.

29. Матійчук М. Полонинське будівництво на Гуцульщині / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://my.etnoua.info/novyny/polonynske-budivnytvo-na-huculschyni-stattia/>.
30. Magyar néprajz / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mek.niif.hu/02100/02152/html/02/img/8-158.jpg>.

УДК 911.3

ГЕОГРАФІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНО-ЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТРАДИЦІЙНОГО ПОЛОНИНСЬКОГО САЛАШНИЦТВА У НИЗЬКИХ ТАТРАХ

Ігор Бойко

Інститут народознавства Національної академії наук України, м. Львів

Дана робота є продовженням низки статей автора, у яких комбінуються еколого-культурна та антропогеографічна методології. На основі літературних, архівних та польових джерел аналізується Низькотатранський регіон, де салашництво у минулому було надзвичайно розвинуте. Аналіз показав, що салашництво у регіоні було представлене кількома варіантами, що обумовлене складною геологією, а також опосередковані нею культурними чинникам, зокрема стратегією розселення й природокористування. Аналіз дозволив виокремити 4 стратегії: широко-улоговина, вузько-улоговина, широко-долинна, вузько-долинна; кожна з них відрізнялася особливостями випасу, а також традиційним будівництвом.

Ключові слова: салашництво, Низькі Татри, системи розселення й природокористування, ватазька колиба.

GEOGRAPHICAL, CULTURAL AND ECOLOGICAL ANALYSIS OF TRADITIONAL MOUNTAIN MEADOWSFIELD FARMS (SALASHES) IN THE LOW TATRAS

Ihor Bojko

The Ethnology Institute of National Academy of Sciences of Ukraine, Lviv

This work is a continuation of the author's number of articles, which combine ecological, cultural and anthropogeographical methodologies. Basing on literary, archival and field sources, the Low Tatra region is analyzed, where farming has been extremely developed in the past. The analysis showed that farming in the region was represented by several options, due to complex geology, as well as its mediated with cultural factors, including resettlement and nature management strategies. The analysis allowed distinguishing four strategies: wide-hollow, narrow-hollow, wide-valley, narrow-valley; each of them differed in the features of grazing, as well as traditional construction.

Key words: field farms (salashes), Low Tatras, settlement and nature management systems, hut.

Світовий досвід довів неспроможність розв'язання наукових проблем за допомогою вузькоспеціалізованих дисциплін. При дослідженні традиційної культури надзвичайно актуальним стають напрацювання в царині природничих наук, зокрема географії та екології, а також забороненою в радянські часи антропогеографії. Автор залучає ці методики при вивченні надзвичайно важливого для карпатознавства культурного явища – салашництва. Останнє, як відомо, дозволило людині під час Малого льодовикового періоду заселити глибинні райони Карпат й фактично створити його природно-культурний ландшафт. Увагу автора привернули Низькі Татри, як один з головних осередків салашництва у Західних Карпатах⁶¹.

⁶¹Ресурсна база Низьких Татрів більш ніж вдвічі перевищує ресурсну базу словацької частини Татрів (для салашництва й випасу худоби), про що зокрема свідчить статистика: на 1926 рік у Татрах випасали 14 828 штук овець й 8 150 худоби, у 1929 році в Низьких Татрах випасали 36 643 овець, та 11 115 худоби [2, с. 90-92].

Салашництво Низьких Татрів привертало увагу дослідників, зокрема у монографії *Пастушество в Низьких Татрах* відома антропогеографка Зофія Голуб-Пацевічова детально проаналізувала салашництво та полянську господарку, розглянула також планування та застосування будівельного матеріалу при спорудженні колиб, готарних стаєнь та кошар, висотне розміщення салашів в регіоні. Звернула увагу на таку особливість розміщення салашіск, як тяжіння їх до верхньолісової смуги. Причина, на думку дослідниці, полягала у посушливому впливі панонських повітряних мас, які висушували полонинські луки [4]. Ян Подолак у монографії *Традиційне вівчарство у Словаччині* проаналізував матеріальні аспекти салашництва, зимарки-стоїща (*мразніці*) та салашне будівництво на території всієї Словаччини. Вчений розглянув різні види споруд, їх поширення, конструктивні особливості, еволюцію, приділив увагу волоським впливам в культурогенезі, довів, що господарство та матеріальна культура слов'янського населення Карпат переважно представляє собою симбіотичне поєднання культури автохтонного рівнинного та прийшого волоського (карпато-балканського) елементу, де в різних регіонах переважає той чи інший компонент [11]. Івета Зускінова присвятила значну частину монографії *Вівчарство та салашництво у Лінтові* власне Низьким Татрам. Дослідниця зазначає, що у регіоні було поширено 2 типи салашництва: полонинське та лучне, зокрема села верхів'я Горнаду та Чорного Вагу застосовували лучний варіант, адже салаші 3 місяці поступово піднімалися луками, до найвищих сінокосів, відтак – після закінчення сінокосів, опускалися; випас отар відбувався в лісі, вторинних полонинах, а до встановлення стійкого вегетативного періоду та після сінокосів ще й безпосередньо на луках; кошарування відбувалося весною та восени. В якості колиби використовували як сінники (*šora*), так й окрему колибу [13, с. 30–38]. У монографії *Верхня Боца та Нижня Боца* Ян Ботік описує традиційне салашництво та колективне зимування овець на північному схилі Н. Татрів; ілюструє текст деталізованими світлинами [2]. Етнографічні відомості про низькотатранське салашництво містяться у працях Б. Копчинської-Яворської [6, с. 30–38].

Мета дослідження – розкрити причину спільних рис низькотатранського полонинського салашництва та його регіональних відмінностей.

Згідно із класифікацією, запропонованою В. Кубійовичем, яказ 1930-го року фактично без змін досі використовується у сучасному карпатознавстві, салашництво (с.) поділяється на: с. полонинське, с. лучне (лісове), с. польове (рільне), с. індивідуальне (детванського типу) та комбіновані варіанти [7, с. 101–109]. Найбільш відомим є салашництво полонинське, яке побутує у багатьох регіонах Флішових та Центральних Карпат від Моравії до Банату. Полонинське салашництво передбачає наявність природних або вторинних гірських лук на місці верхньолісового поясу, а отже поширенеу середньогірних та високогірних масивах. Як відомо Низькі Татри характеризуються чергуванням у широтному напрямку твердих (гранітів, гранітоїдів, метапсамітів, метапсилітів, метавулканітів) та м'яких (пісковиків і аргілітів) порід; що відобразилося на рельєфі, зокрема спостерігається чергування середньогірних, частково високогірних, сильно крутосхилових (подекуди із виходом скельних порід на поверхню) хребтів із середньогірними помірно-крутосхиловими хребтами. Однією з головних особливостей Низьких Татрів, які зробили їх лідером салашництва на території Словаччини, є переважання карбонатних порід, які: а) є теплоємними; б) сприяють формуванню трав'янистих біоценозів, котрі є поганим середовищем для збудників гельмінтозів й водночас сприяють формуванню вовни й кісток молодих овець. На відміну від Високих Татріву Низьких Татрах практично відсутні альпійські форми рельєфу, водночас висота альпійських та субальпійських лук на головних гребнях коливається від 200-550 м. А отже доля полонинського випасу у міжвоєнний період тут сягала 60,1% [4, с. 111].

У різних частинах масиву склалися кілька варіантів системи розселення й природо-користування, які умовно можна назвати: а) **широко-улоговинний**; б) **вузько-улоговинний**; в) **широко-долинний**; г) **вузько-долинний**.

На північному схилі Низьких Татрів (зокрема у Деменовській долині⁶², де застосовували **широко-улоговинну** модель, весь пасовищний сезон тривав 4,5 місяці; перший етап відбувався в смузі вапняків та доломітів (в розширеній – нижній частині долини потоку); на

⁶² Довжина до 16 км.

другому етапі салаш піднімався схилами й гребенями нижньої частини відрогів в смузі пісковиків і аргілітів; третій етап випасу відбувався у підніжжі Дюмберського хребта (гранітоїди), зупиняючись там в розширених ділянках карових долин та на моренах. На відміну від Високотатранського масиву третій етап переважно розміщався на лісових галявинах, уникали поясу косодревини й кам'янистих розсіпів⁶³.

На першому етапі старалися розмістити салашисько ближче до скельних порід поблизу джерел води, де на вапняках (рідше доломітах) утворилися карстові гроти, таким чином вирішувалися кілька питань: 1) питної води, 2) прихистку для овець і колективу пастухів під час негоди [4, с. 108–109, 135], 3) наявності високоякісних трав'янистих біоценозів на рензінах⁶⁴. В цьому поясі часто ватазькими колибами ставали не сінники, а окремі зрубні, переважно двокамерні колиби (ватерник + комора). Кошару розміщали неподалік скелястого схилу, аби в разі негоди швидко загнати овець до гроту. Колиба відрізнялася наступними характеристиками: високим зрубом, стіни якого складені з грубої колоди з випусками вінців, відносно високим (1,2-1,4 / 1) дахом під гонтом, з люкарнеподібним або дашкоподібним⁶⁵ димником, сідловидним, висунутим з причілку (до 1 м), інколи асиметричним дахом⁶⁶ на основі крокв, із видовженими до переду поздовжніми стінами⁶⁷. Колибам властиво: а) лавиця вздовж довгої стіни ззовні, яка розвантажувала комору (на ній стояли гелети, путина, бідони, тощо), а також б) обгородження простору при вході⁶⁸.

На другому етапі ватазької колибою частіше ставали сінники⁶⁹, а місце розташування салашиська відповідно переміщалося до нижньої частини лук; уникали розташування будівель безпосередньо на крутих схилах й вузьких гребенях, переважало розміщення у долинах дрібних потоків, сідловинах, поверхнях вирівнювання, кошари часто змінювали положення.

На третьому етапі двокамерну колибу старалися розмістити посередині лісової галявини, залишаючи поруч із нею кілька смерекових дерев [11, іл. 21; 1, інв. № 23733, 23740].

Меридіональне розташування головних долин утворювали коридор між головним гребнем та Ліптовською улоговиною, а це спонукало до уникання південної орієнтації дверей й перевагу східних румбів над іншими.

Пристосуванням до нерівного рельєфу при спорудженні ватазьких колиб відбувалося за рахунок різноманітного кам'яного матеріалу. У першому ярусі колибу також могли притуляти до уламка-скелі, втім, на відміну від Високих Татрів, остання не заміняла стіну, лише виконувала роль додаткової опори та вітрового бар'єру [5, с. 89–121; 1, інв. № 23810, 23848, 23859, 23870, 23877, 23847, 23746, 23748, 23750, 23900, 23760, 23771, 23775, 23776, 23805, 23806].

На південному схилі Низьких Татрів поетапна міграція салашів відбувалася переважно двічі: 1) перший раз випасали у Бистрицькому підгір'ї (до 1000 м н. р. м.) й на периферії Лопенської уловини, 2) на другому етапі – в долинах чи карах південного схилу Дюмберу. Кошарування лук на підгір'ї сприяло розвитку сторожевих колиб та заслонів для людей й псів, які не відрізнялися від тих, що побутували на лучних та рільно-лучних салашах Зволеньської горбогірної уловини та підгір'я Старогорських верхів [1, інв. № 11920, 11967, 12298].

У **вузько-долинній** системі розселення влітку салаші перебували у верхньому ярусі (переважно на вторинних полонинах), навесні та після закінчення літнього випасу - на полянах⁷⁰, а в урочищі Рамжа (с. В. Боца) відома окрема зимарка для колективного зимування дрібної рогатої худоби⁷¹. У с. Н. Боца перший етап здебільшого займав схиловий ярус, рідше

⁶³Адже кари на відміну від татранських значно менші, менше поширений гляціальний та акумулятивний рельєф.

⁶⁴Тут переважають злаково-різнотравна рослинність високої кормової якості за участю: *Festuca rubra*, *Festuca ovina*, *Anthoxanthum odoratum*, *Agrostiscapillaris* L., *Briza*, *Cynosurus cristatus*, *Deschampsia caespitosa* [8, с. 262-263].

⁶⁵Над гребенем у вигляді сідловидного дашка.

⁶⁶Як в багатьох Татранських регіонах.

⁶⁷Такий прийом не лише захищав вхід та піддашся від бічних вітрів, але й не потребував стовпів-підпор для даху.

⁶⁸Це свідчить про часте перебування овець на облозі.

⁶⁹Така колиба мала симетричний дах, не мала димника.

⁷⁰Під поляною автор розуміє штучно утворене урочище у гірсько-лісовому поясі, яке використовується для заготівлі сіна, випасу худоби та інколи й вирощування картоплі й невибагливих зернових (переважно вівса).

⁷¹Складалася з великої стайні та однокамерної колиби з вікном на кшталт полянських колиб.

долинний, другий гребеневий та долинний. При цьому другий етап часто відбувався на хребтах, не зв'язаних долинами із ойкуменою, зокрема на гребні хр. Голиця (1574 м н. р. м.). У В. Боці майже всі поляни та салашиська верхнього ярусу знаходилися в долинах потоків, зокрема у долині потоку Чортовіца, де в його гирлі розташована ойкумена, вище знаходилися поляни, а вже на основному водозборі під Чортовіцким сідлом (1238 м н. р. м.), що розділяє Дюмбер та Кралоогольські Татри, – салаш.

Ватазька колиба на полонинах представляла собою високозрубну з випусками вінців однокамерну, рідше двокамерну⁷² конструкцію зі сідловидним, асиметричним, висунутим при причілковій стіні на 40-80 см дахом. Перед входом створюється простір для начиння та головок сиру. Характерно створення штучної тераси за допомогою уламкового кам'яного матеріалу, а також горизонтально покладених колод, закріплених вертикальними, вбитими до землі, палицями⁷³. На рівних поверхнях для цього застосовували каміння під нижніми кутами (фото). На м'якому підґрунті з осадових порід для утворення штучної тераси також зрізали поверхню [11, с. 57–60; 1, с. 73098, 73083, 73082, 73084, 73089, 73098, 62431, 47145, 47149, 47150].

У Лужанській долині, де побутувала широко-долинна стратегія, полонинські салаші розміщалися у різних висотних та екологічних ярусах: долинах, гребенях відрогів, крилах складок (на пісковиках і аргілітах, гранітоїдах, вапняках й доломіта), як на рівних так й на крутих площадках під уламковим і гляціальним кам'яним матеріалом на висотах від 1150 – 1500 м н. р. м. Період перебування салашів на сінокосах був обмежений ранньовесняним та осіннім часом, коли переважно не робили сир, а отже колибою ставали або сінники або невеличкі однокамерні зрубні *колібки* косарів. Бачівські колиби на літніх пасовиськах представляли собою 1–2 камерну (в плані в середньому 2,5 x 4,5 м) високозрубну будівлю із входом в причілковій стіні. Така колиба мала напіввальмовий або сідловидний дах на кроквах; зруб робили без випусків, що вочевидь слід вважати впливом будівництва ойкумени через сінники. Можна припустити, що конструктивні лінії не обмежувалися вище вказаними варіантами, адже колиби, які застосовували при випасах корів в Лужанській долині робили також середньозрубною технікою, крім дахів на кроквах використовували техніку накотом, а середньозрубна техніка була поширена в сусідніх районах, зокрема на В. Фатрі [6, с. 135; 1, інв. № 15044; 15046, 15047, 15137–15140].

Вирівнювання колиби на поверхні відбувалося за рахунок кам'яного матеріалу, характерним є велике каміння під кутами будівлі й дрібне уламкове – під підвалинами, все це утворювало акуратну підмурівку (фото). У смузі м'яких осадових порід, де бракувало будівельного кам'яного матеріалу, вирівнювали поверхню за допомогою штучної тераси на основі 2–3 зрубно-каркасних стін (фото). Серед орієнтації переважали південні румби (SSW-SSO), небажаною була строга східна орієнтація; адже зі сходу (з Дюмберу) дули потужні *гольні* вітри [1, інв. № 15121].

Вузькоулоговинний тип, поширений на південному схилі Кральовогорських Татрів. На відміну від широкоулоговинного, був представлений не сінокісною, а полянською субойкуменою, яка мала тенденцію до утворення другої резиденції. Відповідно перед 24.04 (Юрія) та після періоду активної вегетації в горах салаші випасалися на периферії Горегронської улоговини, кошаруючи лише деякі – найбільш віддаленні поляни (до початку травня). Відтак, коли починався період активної вегетації в горах, мусили покинути цю нішу й піднятися до підніжжя Кральовогольських Татрів, де випасали у лісі та лісових галявинах, очікуючи прихід літа у верхньому ярусі масиву (до Яна, 24.06). Потому піднімалися на головний хребет Кральовогорських Татрів, зупиняючись на узліссі – на границі гірської тайги, криволісся⁷⁴ та вторинних полонин (переважно до 15–20.07), після чого (через висихання трав на гірських луках) опускалися знову до підніжжя або на поляни. Після закінчення пасовищного сезону (26.10 або 07.11) тут, як й у В. Боці, до кінця XIX – початку XX ст. іноді не відбувався розсад⁷⁵ й вівці зимували на зимарках-стоїщах; втім робили їх кошароподібними. Через малу ресурсну базу Кральовогорського хребта й водночас відсутність довгих долин, утворених на м'яко-

⁷² Розділеною внутрішньою стінкою.

⁷³ Таким чином перед причілковою стіною під дахом створюється простір для начиння.

⁷⁴ З перевагою ялівцю, на відміну від північного схилу, де переважав жереп.

⁷⁵ Розбирання овець власниками з отари по закінченні пасовищного сезону.

му матеріалі, скорому висиханню трав, у зазначеному ареалі значно менше було пасовищних ресурсів, а отже овечі салаші інколи зоставалися у підніжжі масиву, полонини віддавалися під випаси ялівок й волів [9, с. 26–28; 12, с. 282]. Крім того велику роль на салашне будівництво відігравало розташування території у горегронсько-спісько-гемерському коридорі [9, с. 13]. Отже тут був великий взаємовплив полянської субойкумени, ойкумени, полонинського салашництва та певний вплив сусідніх областей. Це в свою чергу відбилося на різноманітті морфологічних форм ватазьких колиб. Зокрема в регіоні побутували 1) великі високозрубні (4x5 – 4x6 м), переважно двокамерні⁷⁶ колиби з входом з причілку, зі стінами з випусками, з високим чотирисхилим дахом на кроквах під гонтом⁷⁷, 2) однокамерні або двокамерні колиби, з дахом, виконаним способом накотом (первісно критих смерековою корою чи чатинням) [10, с. 19], 3) однокамерні чи двокамерні каркасні колиби на основі підвалин, стовпів та дощок⁷⁸. В останньому варіанті схили даху підпиралися масивними колодами, що було обумовлене, як особливостями конструкції, так й потужною місцевою циркуляцією атмосфери. Для цього типу характерно також використання піддашного простору довкола поздовжньої та причілкової стіни для складання посуду, реманенту й одягу [6, с. 405; 10, с. 19; 1, інв. № 11978, 11975, 11986, 12004].

Цілковито осібно салашництво та салашне будівництво представлене на південному схилі західної частини Кральовогорського масиву – у Кракльовській зоні, в основі якої лежать метаморфізовані породи (гнейси, діорити та амфіболіти). Там, через менш масивні форми рельєфу, порівняно низькі висоти (1500-1660), густу гідрмережу, вузьку гребеневу лінію, пологіші схили, салаш цілий сезон (3,5-4 місяці) перебував на одному місці – переважно на висотах нижче 1400 м н. р. м. – на лісових галявинах та вторинних полонинах – в схиловому і пригребеневому ярусах. А отже колиби робили двокамерними, масивними [4, с. 136].

Невеликий аналіз деяких аспектів овечого салашництва у Низькотатранському регіоні показав наступне:

- На особливості традиційного салашництва у великій мірі впливають геологія, морфоскульптура й морфоструктура, а також опосередковані ними культурні чинники.
- Особливості геологічного покриву обумовлює спосіб вирівнювання колиб на поверхні, морфоскульптура – розташування салашиськ, морфоструктура – особливості міграцій, розміщення ватазьких колиб відносно сторін горизонту, тощо.
- Виокремлені автором різні стратегії розселення й землекористування, які побутували в регіоні, визначають як структуру і особливості використання угідь, так й перебування салашів у різних еколого-господарських нішах під час міграції.
- На салашне будівництво Низьких Татрів впливали також інші господарсько-культурні ніші (зокрема будівництво на полянах й сінокосах), а також традиції сусідніх регіонів: Велико-фатранський, Гемерський, Списький.
- Спільними особливостями низькотатранського салашництва (за виключенням невеликого ареалу – Кракльовська зона) є: а) міграція салашів протягом сезону у різні природні та еколого-господарські ніші; б) тяжіння до лісових масивів, натомість випас здебільшого на полонинах; в) використання в якості ватазьких і вівчарських колиб, окрім спеціалізованих бачовок, ще й сінників, *колібок* на сінокосах та полянських колиб; г) не застосування каменю в якості будівельного матеріалу при спорудженні стін (на відміну від Високих Татрів), г) зрубні (рідка каркасні) колиби, криті гонтом й дошками на кроквах, інколи з асиметричним дахом; д) вирівнювання на поверхні переважно за рахунок кам'яної підмурівки та терас, створених на її основі.

⁷⁶Друга камера (*kotárnik, kotôkka*) відділена докової стінкою.

⁷⁷З характерним для регіону з'єднанням кутів схилів.

⁷⁸Очевидно вплив с. Лендак.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фотоархів Інституту етнології САН (ФАІЕ САН).
2. *Botík J.* Vyšná Boca. Nižná Boca: vlastivedná monografia. – Bratislava, 2004.
3. *Haufler V.* Zmiany w pasterstwie w Tatrach Słowackich i w Niżnich Tatrach za okres ostatnich 25 lat // Przegląd geograficzny. Tom XXVI. Zeszyt 1. – Warszawa, 1954. – S. 89–96.
4. *Hołub-Pacewiczowa Z.* PastierstvovNízkyhTatrách // Sbor. Muz.Slov.Spol. – № 27–28, 1933–34.
5. *Hołub-Pacewiczowa Z.* Zbadań nad pasterstwem karpackiem i alpejskiem // Wierchy. – R.8, (1930). – Kraków. – S. 89–121.
6. *Kopczyńska-Jaworska B.* Materiálne k štúdiu pastierstva na Slovensku // Slov. Nár. – 1959. – № 3. – S. 405.
7. *Kubijovič V.* Typy pastierskeho života na Slovensku // Sbor. Muz. Slov. Spol. – 1930. – № 3–4. – S. 101–109.
8. *Laurinčík J.* a kol. Ovčiarstvo a salašníctvo: učebný text pre poľnohosp. majstrov. školy ovčiarskeho smeru. – Bratislava, 1958.
9. *Podolák J.* Letné salašníctvo oviec v oblasti horného Hrona // SNM. – 55. – 1961. – S. 5–72.
10. *Podolák J.* Ovčiarske koliby a košiarena Slovensku // SNM. – 75 (Etnografia 22). – 1981. – S. 6–53.
11. *Podolák J.* Tradičné ovčiarstvo na Slovensku. – Bratislava, 1982.
12. *Podolák J.* Tradičné spôsoby zimovania dobytku na Horehroní // Slovenský národopis. – Bratislava, 1960. – № 8. – S. 268–322.
13. *Zuskinová I.* Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove. –Liptovský Hrádok, 1999.

УДК 557.4 : 50

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ШКОЛЯРІВ

Микола Назарук¹, Орися Турчинська²

¹Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

²КЗ ЛОР «Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти»

Розглянуто особливості формування екологічної компетентності в учнів через призму викладання шкільної географії, рішення географічних завдань. Розкрито екологозмістовний потенціал оновленої навчальної програми з географії, яку спрямовано на формування в учнів екологічної компетентності через географічну освіту. Підкреслено особливу роль природоохоронних установ у формуванні екологічних компетентностей.

Ключові слова: екологічна компетентність, НУШ – нова українська школа, екологічна свідомість, екологічна культура.

GEOGRAPHICAL ASPECTS OF FORMATION OF ENVIRONMENTAL COMPETENCE IN SCHOOLCHILDREN

Mykola Nazaruk¹, Orysia Turchynska²

¹Lviv Ivan National University, Lviv

²Lviv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

Peculiarities of formation of ecological competence in students through the prism of the teaching school geography and solving the geographical problems are considered. The ecological potential of the updated curriculum in geography, which is aimed at forming students' environmental competence through geographical education, are revealed. The special role of environmental institutions in the formation of environmental competencies are emphasized.

Key words: ecological competence, NUS – New Ukrainian school, ecological consciousness, ecological culture.

Головна ідея Нової української школи – компетентнісне навчання. Такий підхід застосовують у багатьох прогресивних країнах світу. Компетентність – це динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну подальшу навчальну діяльність. Тобто формується ядро знань, на яке накладатимуться уміння, як користуватись цими знаннями, цінності та навички, що знадобляться випускникам української школи в професійному та приватному житті. Ключові компетентності – ті, яких кожен потребує для особистої реалізації, розвитку, активної громадянської позиції, соціальної інклюзії та працевлаштування і які здатні забезпечити особисту реалізацію та життєвий успіх протягом усього життя. Компетентність може проявлятися лише в органічній єдності з інтересами, потребами та цінностями людини. Людина, як біологічна та соціальна істота, характеризується специфічними відносинами з природою. Які історично обумовлені. Тому екологічну компетентність слід розглядати як вагому складову життєвої компетентності особистості. А екологічно компетентну особистість як таку яка здатна розв'язувати екологічні проблеми, на основі усвідомлення співпричетності людини і природи, розуміння цінності природи.

Екологічна компетентність – це система знань і вмінь, які дозволяють особистості екологічні проблеми і знаходити шляхи їх вирішення, вміння пропагувати і втілювати в життя екологічні знання та самому дотримуватись екологічних норм поведінки, чутливе сприйняття екологічних проблем в Україні та світі, а також забезпечити нашу планету від подальшого руйнування. Екологічна компетентність багатокомпонентна і включає мотиваційну діяльність яка передбачає творче застосування наявних знань та вмінь, власного життєвого досвіду і дає змогу особистості ефективно діяти та досягати конкретної мети в сфері екології. Найважливішою складовою екологічної компетентності є формування мотивації

учнів щодо збереження і примноження природи і її багатств. Компетентності у галузі природничих наук, техніки і технологій, передбачають формування допитливості, прагнення пошуку нових ідей, вміння самостійно чи в групі спостерігати та досліджувати, формулювати припущення і робити висновки на основі проведених дослідів, пізнавати себе і навколишній світ шляхом спостереження та дослідження [6].

Важливе місце у формуванні екологічної компетентності належить географічній науці. Сучасна географія не тільки не вичерпала свій екологічний потенціал, а має стати інтегруючим чинником природничих і суспільних наук, спрямовуючи їх на вирішення проблем, які виникають під час взаємодії людського суспільства і довкілля. Пріоритетною метою вивчення географії в основній школі є формування у школярів географічної картини світу. Загальноосвітня цінність географії полягає у формуванні світоглядного розуміння природи Землі, її географічної оболонки як природного та природно – техногенного середовища, у якому існує людина. Шкільна географічна наука спрямована на формування в учнів просторового уявлення про земну поверхню та розвиток умінь усвідомлено орієнтуватися в соціально-економічних, суспільно-політичних та екологічних подіях, що відбуваються у державі та світі [1]. Про формування екологічної культури та екологічних знань засобами географії йдеться в роботах В. Крисаченко, М. Гродзинського, Л. Руденка, О. Топчієва, Т. Гардащук, І. Койнової.

Географія є не тільки джерелом нових відомостей про Землю, а й основою для формування гуманістичного світогляду, виховання дбайливого господаря, любові до рідного краю, набуття умінь та навичок адаптації до довкілля, еквівалентної поведінки в ньому, а також виховання екологічної культури, любові до своєї місцевості проживання, поваги до природи. Принцип інтегрованості передбачає включення в навчальні програми різноманітних курсів («Екологія», «Екологічна мережа», «Людина і природа» тощо), які сприяють синтезуванню екологічних знань, розумінню цілісності природи. У процесі формування екологічної компетентності в школярів важливо донести їм основні ідеї вчення В. І. Вернадського. Суть яких усвідомити, що предметом відображення екологічної свідомості у сучасну епоху є відносини та зв'язки між природним середовищем та суспільством як підсистеми єдиного цілого, що реалізується в комплексі суспільних відносин, пов'язаних з оптимізацією системи «суспільство – природа». Останнім часом впевнено утверджується як об'єкт екологічного пізнання також людина: і як частина біосфери, і як чинник, що впливає на весь органічний світ. Як бачимо, саме географія розглядає загальний зв'язок природних явищ і цілісність географічної оболонки, складність і протиріччя природи і суспільства, а також комплекс проблем з охорони довкілля.

Курси шкільної географії рясніють різноманітною інформацією екологічного змісту, що безумовно позначається на рівні екологічної компетентності учнів. Уроки географії в комплексі з іншими науками формують в учнів екологічну свідомість та культуру, головними аспектами яких є наукова основа, екологічна відповідальність та ініціатива. Адже екологічна свідомість передбачає не лише бережливе ставлення до природи, але й розуміння вразливості природних екосистем. Інформація, яку опановують діти, повинна охоплювати реальні явища й ознаки навколишнього середовища. Зміст шкільної географії містить багато екологічних фактів, уявлень і понять. Такі загально географічні поняття фізичної географії, як: «кругообіг речовин і енергії», «географічна оболонка», «природний комплекс», «біосфера», «ландшафт» та інші є опорними для природоохоронних знань в процесі формування екологічної компетентності. Значна кількість понять фізико-географічних курсів, а саме: «природне середовище», «охорона та відтворення природи», «природоохоронні території та об'єкти», «хорона вод», «охорона надр Землі», «охорона ґрунтів», «охорона атмосфери», «охорона рослинного та тваринного світу» безпосередньо відносяться до теорії і практики екології. Можливості формування екологічної компетентності на уроках географії наявні при вивченні всіх без винятку тем. Так, при вивченні географії в 6 класі, зокрема при розгляді теми «Географічна оболонка та її складові», не обхідно особливу увагу звернути на основні закономірності її функціонування: цілісність, ритмічність, зональність, висотна поясність.

У курсах економічної і соціальної географії містяться такі основні опорні складові екологічної компетентності, як «природні ресурси», «природні умови», «вичерпні ресурси»,

«відновні ресурси», «якість життєвого середовища», «раціональне використання природних ресурсів» тощо.

Вивчаючи географію у 8-му класі. Вчитель акцентує увагу учнів на природно-ресурсному потенціалі України; систематизує знання про основні забруднювачі довкілля, формує практичні навички роботи з відповідними картографічними матеріалами (на відповідних уроках застосовуються такі карти, як «Забруднення атмосферного повітря», «загальне забруднення навколишнього середовища», «Екологічна ситуація в Україні», карта-схема «Забруднення довкілля в Україні») визначає вплив різноманітних техногенних аварій і катастроф на стан навколишнього середовища та здоров'я населення; удосконалює практичні вміння щодо відбору необхідної інформації, її аналізу та систематизації, формує загальне екологічне мислення.

Однією з головних особливостей екологічної освіти у курсі економічної і соціальної географії є узагальнення вже засвоєних знань про взаємодію природи і суспільства на рівні глобальних екологічних проблем, що охоплюють інтереси країн і народів світу і вимагають спільних дій для їх вирішення. Вчитель підкреслює, що в процесі впливу людського суспільства на природу збільшуються масштаби оволодіння компонентами і силами природи, відбувається зміна пріоритетів у використанні природних ресурсів та їхнього впливу на економіку держав, світового господарства.

Після сформованої екологічної компетентності учні називатимуть складники природно-ресурсного потенціалу України; пояснюватимуть сутність поняття «екологічна ситуація»; аналізуватимуть природно-ресурсний потенціал у різних регіонах України. Міждисциплінарний характер географії сприяє тому, що саме її наукові методи часто стають основою еколого – географічних досліджень, зокрема польових. Досягнути кінцевої мети формування екологічної компетентності у межах школи без взаємодії безпосередньо із природою – не можливо. Неоціненна роль у набутті практичних навичок екологічної компетентності належить об'єктам природно-заповідного фонду та іншим природоохоронним територіям.

Вивчення природоохоронних об'єктів – важлива складова формування екологічних компетентностей. Важливим компонентом формування екологічної компетентності є відвідування школярами природно – заповідних об'єктів свого краю у процесі вивчення географії. Це дає змогу учням ознайомитися з різними аспектами і підходами щодо організації природоохоронної справи. Відвідуючи та вивчаючи природо-заповідні об'єкти, діти розглядають наукові основи оптимізації взаємодії людини і суспільства. Саме тут здійснюється впровадження і формування мотивів необхідності школярів до пізнання довкілля, зокрема об'єктів живої і неживої природи. Вивчення природоохоронних об'єктів необхідна складова формування екологічних компетентностей через призму програми шкільного курсу географії.

Природоохоронні установи є надійною та ефективною складовою у формуванні екологічних компетентностей в школярів. Положення «Про наукову діяльність заповідників і національних парків України» визначає схему отримання інформації від природоохоронних об'єктів щодо їх еколого-освітньої діяльності. наступним кроком у розвитку і зміцненні нормативної бази у цій сфері стало «Положення про еколого-освітню діяльність заповідників і національних природних парків України», Ці документи містять норми про загальні принципи діяльності установ природно-заповідного фонду як осередків організації екологічної освіти та виховання, що мають на меті цілеспрямоване формування засад екологічної свідомості та поведінки, спрямованої на збереження та відновлення природної спадщини. Відповідно до положення – метою екологічної освітньо-виховної роботи, що здійснюють установи ПЗФ. Є цілеспрямований вплив на світогляд, поведінку і діяльність місцевого населення та відвідувачів ПЗФ стосовно збереження природної спадщини країни, природних комплексів та об'єктів ПЗФ, забезпечення підтримки природоохоронної діяльності установ ПЗФ шляхом поширення знань і підвищення обізнаності щодо цінностей біологічної та ландшафтної різноманітності, формування екологічної свідомості та виховання поваги до природи. Відповідно до Положення визначаються основні, порядок організації та проведення екологічної освітньо-виховної роботи, взаємодії з громадськістю, сприяння підви-

щенню кваліфікації працівників та підготовці кадрів. Це Положення враховується при підготовці щорічних планів та звітів про діяльність установ ПЗФ.

Основна мета екологізації географічної науки – навчити школяра поводитися у природному середовищі. Для цього треба зв'язувати основні напрямки стратегії поведінки людини у довкіллі, які б дозволили їй гармонійно співіснувати з природою. Проведення уроків географії на території природоохоронних територій сприяє формуванню в учнів моральних норм і звичок поведінки в навколишньому середовищі, ціннісних орієнтацій, вихованню почуття відповідальності за довкілля і необхідності раціонального використання природних ресурсів. Засвоєння основних екологічних понять не тільки за підручником, а й шляхом безпосереднього контакту з об'єктами живої і неживої природи виховує в школярів дбайливе ставлення до довкілля. Перебування на території природно-заповідних об'єктів, освоєння основних принципів їх функціонування дає усвідомлення того, що природа рідного краю становить першооснову прояву загальних закономірностей розвитку природи і суспільства в цілому, формує в учнів внутрішню потребу любити свій край, зберігати і відстоювати його цінність, приймати посильну участь у вирішенні природоохоронних проблем.

«Пізнання природи, оволодіння знаннями про неї ховає в собі ще не використані досі можливості для того, щоб знання формулювали позиції людини – соціальні, моральні, естетичні, а ці позиції по суті і є світоглядом у дії. Природа – не тільки середовище навколо нас, а й всенародне добро й багатство, за яке кожний громадянин нашого суспільства відповідає» (В. О. Сухомлинський). На природоохоронні об'єкти покладається виконання таких завдань:

- збереження цінних природних та історико – культурних комплексів та об'єктів;
- створення умов для ефективного туризму та відпочинку;
- рекреаційна діяльність у природних умовах;
- сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

Проведенню навчальних екскурсій з географії на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду сприяє низка обставин, зокрема:

- наявність висококваліфікованих спеціалістів, які добре знають природні умови регіону і природоохоронні завдання;
- наявність відповідної бази (екологічні стежки, різноманітний природоохоронний матеріал);
- організація і проведення лекцій, бесід, екскурсій школярами;
- надання методичної допомоги школам, дитячим таборам.

Для реалізації цих завдань на природоохоронних територіях створюють спеціальну інфраструктуру, що з одного боку покликана надавати освітню інформацію туристам та іншим відвідувачам природоохоронних територій. А з іншого – дозволяє керувати потоками відвідувачів для мінімізації їхнього впливу на природу. Складовими елементами такої інфраструктури є екологічні стежки. На маршрутах яких учні вивчають флору і фауну рідного краю, проводять різноманітну дослідницьку роботу.

Сьогодні актуальним є залучення школярів до активного процесу охорони природи, особливо в регіонах розміщення природно-заповідних об'єктів та пам'яток природи. Вдалим заходом щодо формування екологічної компетентності може бути залучення школярів до проведення природоохоронних акцій, таких як День Довкілля (третя субота квітня), Міжнародний день Землі (22 квітня). Всесвітній день навколишнього середовища (5 червня), День зустрічі птахів (1 квітня), Марш парків (3–4 тиждень квітня). Проведення еколого-просвітницьких заходів на базі природно-заповідного фонду дозволяє надзвичайно ефективно використовувати інформаційний та емоційний впливи. Акції і заходи, проведені та організовані на природно-заповідних територіях займають вагомe місце у розвитку пізнавальних здібностей з географії. Вони повинні координуватися з навчальними програмами і об'єднуватися в єдиний план щодо формування екологічної компетентності в школярів згідно вимог Нової Української школи – впровадження елементів екологічної освіти в усі навчальні дисципліни та здобуття учнями учнями практичних навиків у сфері екології і сталого розвитку.

Висновки:

- з'ясовано, що екологічну компетентність вчені розглядають як продукт екологічної освіти й виховання, що формується тільки шляхом тривалого й поступового пізнання довкілля;

- результатом набуття екологічної компетентності школярами є усвідомлення первинності законів природи по відношенню до соціальних законів, розуміння взаємної залежності та впливу суспільства і природи, власної відповідальності за екологічні проблеми не лише свого регіону, а й світу загалом;

- визначаючи доцільність вивчення тих чи інших понять у шкільній географії, треба враховувати такі методичні принципи: актуальність, доцільність вивчення понять, що зумовлюється вимогами життя і розвитком географічної науки; доступність цих понять для учнів та їхній зв'язок з основним програмним матеріалом;

- екологічна компетентність дозволяє пов'язувати довілля і діяльність людини в єдину систему «природа – суспільство», ставлячи питання щодо управління і раціоналізації цієї системи, організовувати взаємодію з іншими організаціями в межах екологічної діяльності;

- важливою умовою організації процесу формування екологічної компетентності є вибір форм і методів навчання, визначальним чинником серед яких є мета і зміст програмного матеріалу

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієнко Т., Онищенко В. Роль природно-заповідних територій в охороні біорізноманіття // Рідна природа. - №3. - 2003. - С. 19-21.

2. Койнова І. Б. Значення еколого-освітньої діяльності для функціонування національних природних парків / І. Койнова, І. Рожко // Національні природні парки – минуле, сьогодення, майбутнє: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 30-річчя створення Шацького НПП. – Київ, 2014 – С. 521–528.

3. Кисельов М. М., Гардашук Т. В., Зарубицький К. Є. та ін. Екологічні виміри глобалізації: монографія. – Київ : Вид. ПАРАПАН, 2006. – 260 с.

4. Концепція екологічної освіти України // Інформаційний збірник МОН України. – 2002. – №7 (квітень).

5. Навчальна програма з географії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://old.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/692/educational_programs/1349869088.

6. Нова українська школа / Міністерство освіти і науки України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.

7. Назарук М., Турчинська О. Природоохоронні об'єкти як лабораторія організації екологічної освіти : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Природоохоронна територія як базова навчальна платформа Нової української школи» (м. Львів, 22 травня 2019 р.) : зб. статей. – Ч. 1. – С. 49–58.

УДК 314.7:728.6

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА АРХІТЕКТУРУ САДИБНОГО ЖИТЛА (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Олександра Колодрубська

Львівський національний аграрний університет, м. Львів

Метою дослідження є визначення впливу міграції сільського населення на архітектуру садибної забудови в селах Тернопільської області. Для досягнення мети було використано порівняльний аналіз, узагальнення та класифікацію матеріалу. Дослідження сучасної садиби, проведені у селах Тернопільської області показали багатобарвність садибної забудови, що відображає природно-кліматичні умови, особливості життєдіяльності населення, народні, релігійні звичаї і традиції. Часті міграції сільського населення сприяють зміні умови життєдіяльності, активізують не сільськогосподарські види діяльності, для чого у структурі садиби виділяють нові функціональні зони та зводять будинки і споруди для підприємницької та виробничої діяльності. У природно-архітектурному ландшафті Тернопільської області появились невласиві для регіону архітектурні форми садибної забудови.

Ключові слова: міграція, сільське населення, архітектура садибного житла, сільська садибна забудова, Тернопільська область.

THE INFLUENCE OF MIGRATION OF RURAL POPULATION ON THE ARCHITECTURE OF MANOR HOUSING (ON THE EXAMPLE OF TERNOPIL REGION)

Oleksandra Kolodrubska

Lviv National Agrarian University, Lviv

The aim of the study is to determine the impact of rural migration on the architecture of homestead buildings in the villages of Ternopil region. To achieve the goal, comparative analysis, generalization and classification of the material were used. Studies of modern estates conducted in the villages of Ternopil region showed the diversity of manor buildings, which reflects the natural and climatic conditions, features of life, folk, religious customs and traditions. Frequent migrations of the rural population change living conditions, intensify non-agricultural activities, for which the structure of the estate allocates new functional areas and build houses and buildings for business and production activities. In the natural and architectural landscape of the Ternopil region, architectural forms of manor buildings, which are not typical for the region, appeared.

Key words: migration, rural population, architecture of manor housing, rural manor buildings, Ternopil region.

Вступ. У соціально-економічному житті України сільські території займають особливе місце. У селах проживає 12 896 505 осіб, або 30,59% від всього населення країни (станом на 01.01.2019 р.) [7]. Значимість цих територій посилюється їх винятковим внеском у формування основ продовольчої безпеки та у відродженні господарського комплексу держави, зважаючи на втрачений потенціал індустріальних промислових підприємств Сходу країни в умовах неоголошеної війни.

Особлива увага приділяється сільським територіям в умовах реформи децентралізації та утворення об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Реформа почалася у 2015 році і навесні 2020 року мала б завершитися. Станом на 10 січня 2020 року, у державі створено 1029 ОТГ. Особлива увага приділяється формуванню спроможних громад [1].

Однією з найбільш аграрних в Україні є Тернопільська область, зважаючи на віддаленість від важливих сировинних районів держави і відсутність на території достатніх промислових та виробничих потужностей. Тернопільщина також і одна з найменших серед областей в Україні за чисельністю населення – 1038695 осіб, з них – 564968 осіб (54,39 %) сільського населення (станом на 1.01.2020 р.), що значно менше ніж на 1.01.2002 р. (658,11 тис. – за результатами перепису 2001 р.), у 1989 р. (692, 2 тис.) та у 1979 р. (799,0 тис.) [7, 8].

У області спостерігається один із найвищих рівнів безробіття й найнижчий рівень оплати праці у державі. Незадоволеність заробітною платою та відсутність роботи за фахом спонукають населення області, особливо сільське, мігрувати [9].

В області поширена «маятникова» міграція в напрямі село-місто-село з сіл, які знаходяться навколо м. Тернополя та районних центрів. В них задіяно понад 22% від загальної кількості сільського працездатного населення. Скорочення працівників на підприємствах в період переходу їх на нові форми господарювання та зі зміною форм власності на землю сприяє поверненню значної частини «маятникових мігрантів» до праці на селі. З економічних причин на сезонні і більш тривалі заробітки за кордон, виїжджає значна частина працездатного населення [4]. Соціологічне дослідження, проведене Шушпановим П. Г., виявило, що досвід тимчасової роботи за кордоном має 17,6% економічно активного населення Тернопільської області, тобто кожний восьмий мешканець виїздив за кордон з метою трудової діяльності [9].

Процес поступового зменшення населення прослідковується ще з кінця XIX ст., що пояснюється масовою еміграцією населення починаючи з 1890 р. (до 1938 р. виїхало майже 350 тис. осіб). З території краю в 1940 р. виїхали німецькі колоністи, а в 1945–1946 рр. польське населення. Область понесла найбільші втрати під час II світової війни та її наслідків; на 1959 р. населення зменшилося на 17% в порівнянні з 1926 р. [2].

Трудова міграція, особливо тривала, як один із основних чинників, що впливає на скорочення населення, набула характеру демографічної проблеми. Зменшення кількості сільського населення, поява негативних рис в статеві-віковій структурі, у свою чергу, привели до змін в забудові сільських поселень: появилось багато порожніх садиб, особливо в селах віддалених від міст, а значна кількість пенсіонерів, котрі проживають самі, потребують допомоги і ведуть мінімальне господарство. Крім економічних втрат це призводить і до втрати частини національної історії та культури, духовного спадку сільського населення.

В Україні розроблено проект Концепції державної політики по досягненню цілі Програми діяльності «Українці живуть у комфортних містах та селах» [5]. Якраз, одним із завдань проекту Концепції є створення умов безпечної та комфортної життєдіяльності людей та забезпечення їм доступного життєвого простору.

Ці та інші чинники роблять розвиток сільських територій одним з основних пріоритетів державної політики, яка спрямована на підвищення стандартів життя сільського населення, зростання ефективності функціонування агропромислового комплексу, покращення стану довкілля та поліпшення якості людського капіталу.

Незважаючи на те, що протягом останніх років проблеми міграції населення України, в тому числі і Тернопільської області, активно досліджувалися багатьма науковцями, вплив міграції сільського населення на формування сільської садибної забудови вивчено досі недостатньо.

Метою дослідження є визначення впливу міграції сільського населення на архітектуру садибної забудови в селах Тернопільської області. Для досягнення мети застосовуються емпіричні теоретичні методи дослідження та узагальнення. Були використані проведені опитування сільського населення, порівняльний аналіз, класифікація та узагальнення.

Населення області відзначається високим ступенем національної однорідності (згідно з останнім переписом населення України 2001 р. українці становили 97,81 % [7]).

Дослідження садибної забудови, проведені у селах Тернопільської області показали її багатобарвність, що відображає природно-кліматичні умови, особливості життєдіяльності населення, народні, релігійні звичаї та традиції регіону. Релігія як частина культурної спадщини відіграла особливу духовну функцію у житті селян до 1939 р., відіграє і зараз, починаючи з 1991 р. – «присутність Бога» вони показують у своїх садибах, для цього відновлюють колишні чи зводять нові сакральні елементи (рис.1).

Територія дослідження досить складна, зважаючи на історичні умови, що склалися у регіоні:

- великий етнографічний спадок (за етнічною приналежністю на 1931 р. – 54,7% склали українці, 36,7% поляки, 8,4% євреї, 1% німці, 1% інші [3]);
- строкатість релігій (християни (православні, греко-католики, католики), іудеї, мусульмани та маса релігійних сект);

- прикордонне розташування території (часта міграція населення за кордон створюють передумови для виникнення невластивих для регіону архітектурних форм садибної за-будови).

Рис. 1. Сакральні елементи у структурі садиби:
а) с. Озерна Зборівського району, б) с. Добрівляни Заліщицького району,
в) с. ТютьківТеребовлянського району

Аналіз архітектурно-планувальних рішень хат, які збереглися в селах Тернопільщини, дозволяє виділити три періоди, що характеризуються відносною стабільністю, а саме: кінець XIX ст. - 1939 р.; 1945–1990 рр.; 1991 р. – початок XXI ст.

Соціальне розшарування селянства кінця XIX ст. – 1939 р. визначало різноманітне планувальне рішення хат на основі дво-, і тридільного, їх конструктивні вирішення і матеріали, відповідали способу життя, структурі сімей (два-три покоління), характеру зайнятості їх членів. Хати, як правило, були не великі за розмірами, проте, деякі відрізнялися. Як зазначає, один із респондентів, мешканець с. Устя Борщівського району, його заможний прадід побудував хату у 1880 р. після поїздки до Відня. Хата на той час була найбільшою у селі, у плані багатодільна, розмірами 6x12 м, стіни з дубових диль, а стеля вперше мала закриті сволки (балки) і гладку побілену стелю, накрита була соломомою. Будинок зберігся, реконструкція пройшла у 1954 р. і стосувалася покрівлі, соломомою замінили на «дахівку», а у 1990-х перекрили шифером, стеля і підлога у «великій хаті» збереглися до сьогодні (рис. 2).

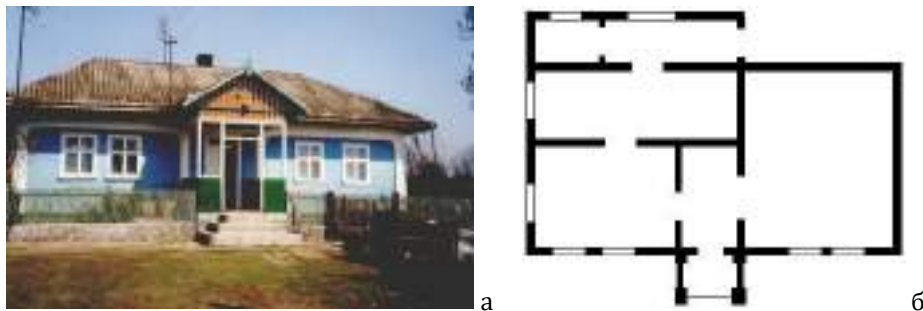

Рис. 2. Хата с. Устя, Борщівського району: а) загальний вигляд (світлина автора), б) план 1880 р.

Державна будівельна політика 45–90 рр. XX ст. впроваджувала одноманітні архітектурні вирішення, просте планування, по можливості – типове проектування та уніфікацію планувальних рішень житлових будинків. Стирання відмінностей між містом і селом, ігнорування сільського побуту та уподобань мешканців привели до одноманітності будинків, обмеження кількості і розмірів господарських споруд, зменшення площі садиби, і тим самим відкинули досвід будівничих і народні традиції. Селяни переважно старалися зводити будинки та дотримуватися традицій регіону. Характерними рисами традиційного сільського житла було влаштування високого підмурку під будинком, пропорційне відношення стрімкого, масивного, контрастного забарвлення даху до площини стін, влаштування різних за розмірами та нахилами звисів даху в одному будинку, кваліфікований, виконаний зі смаком різноманітний розпис, прямокутне чи фігурне обрамування («рушники») дверей і вікон [2].

Проте, можна зустріти і не властиві для регіону композиційні вирішення. Так у с. Горошова Борщівського району, перший будинок з арками, які не характерні для місцевої забудови, було побудовано за зразком, привезеним, за словами респондента, у 1979 р. із примісь-

кої зони Виборга (він був на заробітках на лісоповалі у Ленінградській області) (рис. 3а). Зустрічаються стрімкі дахи із слуховими вікнами, які «привезені» за словами респондента с. Добрівляни Заліщицького району з Карпат (див. рис. 3б).

Рис. 3. Чужорідна архітектура у селах області, 1970-ті - 1980-ті рр.:

а) с. Горошова Борщівського району; б) с. Добрівляни Заліщицького району (світлина автора)

Починаючи з 90-х років ХХ ст., у зв'язку із зняттям обмежень в будівництві і проектуванні садибного житла, з'явилась можливість зводити будинки за індивідуальними проектами, більших розмірів і з врахуванням кращих здобутків в планувальних і об'ємно-просторових рішеннях відповідно до соціального розшарування населення, потреб та господарської діяльності. Дослідження показало, що більшість мешканців сіл мають низькі доходи, мало зайняті на виробництві та не вважають умови проживання у своїх помешканнях комфортними. Більш сучасна садибна забудова у тих, у кого хтось з родини перебував на заробітках.

Міграції населення дозволили активно сприймати і застосовувати прогресивні європейські цінності: більш комфортне середовище проживання, енергоощадні технології, приватну підприємницьку та виробничу діяльність, виділення нових зон у структурі садиби, та вносити елементи чужорідної архітектури у природно-архітектурний ландшафт сіл Тернопільської області (рис. 4).

Рис. 4. Чужорідна архітектура сел Борщівського району, 1990-ті - 2000-ні рр.:

а) с. Горошова; б) с. Пусте; в-г) с. Шупарка (світлина автора)

Все це, звичайно, наклало відбиток на розвиток сільської території, проявилось у архітектурі та дизайні садиби і житлової забудови, визначило сучасний стан сільських поселень та вимагає комплексного дослідження у зв'язку з необхідністю вирішення нових завдань комфортного проживання в умовах створення об'єднаних територіальних громад.

Висновки. Тема дослідження залишається актуальною, оскільки в умовах розвитку об'єднаних територіальних громад відбуваються зміни у сфері просторового планування та

інтегрованого розвитку територій. Для виходу із кризи у селах треба більше уваги приділяти розвитку приватного сектору у сільському господарстві. Збільшення доходів мігрантів дозволяє зводити житлові будинки в селах Тернопільщини більших розмірів, покращеного планування і більш комфортні, використовувати нові технології та екологічні будівельні конструкції та матеріали, впроваджувати енергоощадні технології, зводити об'єкти підприємницької та виробничої діяльності у структурі садиби. Розширення різних видів підприємницької діяльності селян у структурі садиби підніме зайнятість населення та їх доходи, наблизить умови життєдіяльності у селі до міського рівня, тому необхідно по-новому формувати сільське середовище, вдосконалюючи при цьому архітектурно-планувальні рішення місця проживання та праці людини. Забезпеченню селянам сучасного конкурентного, комфортного, доступного, предметно-просторового середовища нового покоління, певною мірою сприятимуть як і кошти так і нові знання та досвід мігрантів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. В Україні створили 1029 об'єднаних тергромад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/gubric-society/2854723-v-ukraini-stvorili-1029-obednanih-tergromad.html>
2. Колодрубська О. Принципи формування архітектурно-планувальних рішень сільського садибного житла Західного Поділля : автореф. дис. ... канд. арх. : 18.00.02 / О. Колодрубська. – Київ, 2007. – 20с.
3. Кубійович Володимир. Наукові праці / [за наук ред. О. Шаблія]. – Париж; Львів : Фенікс, 1996. – Т. I. – 800 с.
4. Міграція в Україні. Цифри і факти / МОМ, 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://iom.org.ua/sites/default/files/iom-ukraine_facts-ukr_2019.pdf.
5. Мінрегіон провів публічне громадське обговорення проекту Концепції державної політики по досягненню цілі «Українці живуть у комфортних містах та селах» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minregion.gov.ua/press/news/minregion-proviv-publichne-gromadske-obgovorennya-proektu-kontseptsiyi-derzhavnoyi-politiki-po-dosyagnennyu-tsili-ukrayintsi-zhivut-u-komfortnih-mistah-ta-selah>.
6. Статистичний збірник «Населення Тернопільської області за 2019 рік». Головне управління статистики у Тернопільській області.
7. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2019 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2019/zb_chnn2019.pdf.
8. Чисельність наявного населення Тернопільської області на 1 січня 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.te.ukrstat.gov.ua/files/Bul/nm_z1_2019.pdf.
9. Шушпанов П. Г. Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області) : дис ... канд. екон. наук : 08.00.07 / П. Г. Шушпанов / НАН України. Ін-т демографії та соціальних досліджень. – Тернопіль : ТНЕУ, 2009. – 208 с.

V. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ В УКРАЇНІ

УДК 911.3:008(477.83/86)

ГАЛИЧИНА: ІСТОРИКО- І ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РОЗДУМИ

Микола Пістун

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

Характеризується один із цілісних і впізнаваних регіонів України – Галичина. Її назва походить від міста Галич, заснованого на зламі IX і X століть. Місто занепало після монголо-татарської навали 1241 р. Зараз нараховує менше 10 тис. мешканців. Історія Галичини поділяється на декілька періодів. Перший – Галицько-Волинський до 1387 р. Другий – старопольський (1387–1772 рр.). Третій – австрійський (1772–1918 рр.). У 1918–1919 рр. край став ядром Західно-Української Народної Республіки. 1919–1939 рр. – період польської, 1939–1941 рр. – советської, а 1941–1944 рр. – гітлерівської окупації. З 1944 р. до 1991 р. Галичина вдруге була окупована советським Союзом. З 1991 р. край у складі незалежної України. У природному відношенні до Галичини входять Українські Карпати, Передкарпаття, Надсянська низовина, Розточчя, Опілля, частина Покутської височини, Надбужанська котловина (Мале Полісся), південні окраїни Волинсько-Холмської височини. Галичина здавна була найгустіше заселеною частиною України. До Другої світової війни край був аграрно перенаселеною територією в Європі. Наслідком цього спостерігалися високі смертність та еміграція. Господарська діяльність Галичини у довоєнний період розвивалась повільно, вона мала переважно аграрний характер, за винятком нафтової, соляної і лісової галузей і різних ремесел. Була постачальником сировини для західних країн. Прилучення Галичини до УРСР посилило її як сировинний придаток советського Союзу. Водночас розвивалися галузі переробної промисловості – харчова, легка і машинобудівна. До статті додається п'ять позицій літературних джерел і одна картосхема.

Ключові слова: Галичина, історико-географічний край, історія Галичини, природа Галичини, демогеографія Галичини, господарство Галичини.

HALYCHYNA THAT TERRITORIAALLY DIVIDED BY POLITICIANS: HISTORICAL-GEOGRAPHICAL THOUGHTS

Mykola Pistun

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

One from the integral and recognizable regions of Ukraine – Halychyna is characterized. Its name comes from the city of Halych, based on the turn of the IX and X centuries. The city declined after the Mongol-Tatar invasion in 1241. Now it has less than 10,000 inhabitants. Halychyna history is divided into several periods. The first one – Halytsko-Volynskiy (Galicia-Volhynia) – lasted to 1387. The second period – Old-Polish – continued during 1387–1772. The third period – Austrian – was in 1772–1918. In 1918–1919 the region became the nucleus of the Western Ukrainian People's Republic. In 1919–1939 the region was under the Polish occupation, in 1939–1941 – the first Soviet and in 1941–1944 – the Hitler occupation. From 1944 to 1991, Halychyna was in second time occupied by Soviet Union. Since 1991 the land is in independent Ukraine. In natural terms, the consisting units of Halychyna are the Ukrainian Carpathians, the Pre-Carpathians, the Nadsianska Lowlands, the Roztotchia, the Opillia, the part of the Pokutska Highlands, the Nadbuzhanska Depression (Male Polissia), the southern parts of the Volyno-Holmska Highlands. Since long Halychyna has been the most densely populated part of Ukraine. Before the Second World War, the region was agrarian overpopulated territory in Europe. Resulting of this the high mortality and emigration were observed. Halychyna economic activity developed slowly in the pre-war period, and had a predominantly agrarian character, with the exception of the oil and salt branches of industry, forestry, and various crafts. The region was a supplier of raw materials to the Western countries. Halychyna accession to the USSR strengthened it as a raw material appendage of the Soviet Union. At the same time, manufacturing was developing, esp. food, light and machine-building industries. Five items of literary sources and one map are added to the article.

Key words: Halychyna, historical-geographical region, history of Halychyna, nature of Halychyna, demogeography of Halychyna, economy of Halychyna.

Нині в Україні як історики, так і географи, часто користуються (поряд з одиницями адміністративно-територіального поділу) назвами історико-географічного змісту – Галичина, Гетьманщина, Волинь, Берестейщина (Берестя), Запоріжжя, Прикарпаття, Підкарпатська Русь, Слобожанщина, Таврія, Донеччина тощо.

Цією довідкою ми хочемо спочатку привернути увагу читача до суспільно-географічного терміну «Галичина», який походить від назви княжого міста Галича, заснованого на переломі IX і X століть, вперше згаданого у Київському літописі 1140–1141 рр. Можна допустити, що він походить від галів, що тоді заселяли Західну Європу?

Галич тоді був осередком Галицької землі і одним із найважливіших політичних, торгівельно-ремісничих і культурних центрів княжої України-Руси.

Місто мало вигідне географічне положення на перехресті двох шляхів – Дністром до Візантії та із Києва – на захід до Угорщини через Верецький перевал. Галич у XII–XIII ст. був столицею галицьких князів, зокрема *Ярослава Осмомисла*, похованого в цьому місті, *Романа і Данила*. За княжіння останнього 1241 р. було жорстоко знищене татарами.

Центр міста був у теперішньому селі Крилос, розміщеному на стрімкому скелястому виступі Крилівської гори між рікою Луква (притокою Дністра) і Мозолевим потоком, на відстані 6 км на південь від сучасного м. Галича. Таке положення мало природно оборонне значення.

Місто мало колись функціонально-територіальну структуру: у північній найстаршій частині («Золотий тік»), де було розкопано залишки дерев'яних господарських будівель, печі, збіжжеві ями; пізніше було викопано скарб срібних предметів і арабських монет, глиняних орнаментальних облицювань. Південніше «Золотого потоку» був ринок, а за ним – будинок єпископа та Успенський собор, де поховано князя Ярослава Осмомисла з дружиною. Ще далі на південь був пригород – поділ з боярськими дворами, печами для виплавки міді та заліза. Навколо території княжого міста, площею 40 кв. км, стояли монастирі і кам'яні церкви, що були оборонною лінією столиці.

Після татарського нападу 1241 р. Галич занепав, лишаючись другою після Львова столицею галицьких князів. У кінці XVI ст. у місті існувала братська школа, на початку XVII ст. – друкарня, у XVIII ст. – духовна семінарія. Нині Галич – районний центр Івано-Франківської області – нараховував у 1931 р. 4 тис. мешканців, у 2017 р. було вже понад 6 тис. осіб.

Загалом племінні землі східнослов'янських бужан (дулібів), тиверців і передкарпатських білих хорватів виступили на історичну арену в кінці X ст., коли їх городи приєднав до Київської Русі *Володимир Великий*. На той час князь Ярослав Осмомисл поширив свою владу по Дунай.

Волинський князь *Роман Мстиславович* об'єднав Галичину з Волинню у спільну державу, яка захистила християнський світ на сході Європи, коли Київ занепав. Найвидатніший князь *Данило Романович* у XIII ст., використавши стратегічне положення Галицько-Волинської держави, підніс добробут країни, розбудував міста, забезпечив торговельні зв'язки із сусідами, намагався зупинити експансію татар. Галицько-Волинська держава об'єднала велику частину територію давньої Київської Русі-України і понад 100 років продовжувала її державну і культурну традиції.

У 1340 р. почалася боротьба за галицько-волинські землі між Польщею, Угорщиною, литовським князем Любартом і татарами. У 1387 р. Галичина з Холмщиною були приєднані до Польщі, а Волинь увійшла до складу Великого Князівства Литовського, на території Галичини були утворені Руське і Белзьке воєводства. Польська влада віддавала землі шляхті, яка розбудовувала великі маєтки, утруднювала місцевим купцям і ремісникам доступ до посад і привілеїв. У цей час росла роль Руської церкви та енергійного міщанства, яке, організовуючись у братства при церквах, утворили 1463 р. перше Львівське братство. З нього вийшли *Петро Конашевич-Сагайдачний*, *Йов Борецький*, учені і організатори київського братства (XVI ст.) – *Єлисей Плетенецький*, *Захарій Копистенський*, *Лаврентій Зизаній*, *Касіян Сакович* та ін., які творили ідеологічні підстави козацтва. Але сама Галичина залишалася у тіні козацького періоду української історії, за винятком виявів, прагнень політичної єдності українців. Вона часто була тереном боїв, плацдармом готування королівських військ до воєн з козаками. Під час відступу козацьких військ багато українського населення емігрувало на схід і посилювало колонізацію Гетьманщини та Слобожанщини.

Після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р. австрійський уряд утворив у Галичині нову провінцію «Королівство Галичини і Лодомерії», але фактично Галичина до 1918 р. була в польських «руках», що спричинило довголітню національну і соціальну боротьбу українців із поляками в Австрії. У 1809–1815 рр. Австрія відступила Тернопільщину Росії, а в 1787–1849 рр. до Галичини належала Буковина. За часів польської окупації Галичина входила до Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств. Одночасно австрійські урядовці відновили Львівську католицьку метрополію, у Відні була заснована Греко-католицька теологічна школа «Barbareum» (1774 р.), «Studium Ruthenum» при Львівському університеті (1787 р.), почалося галицьке літературне відродження. У 1837 р. заснована «Руська трійця», у 1848 р. виникла Головна Руська Рада, що проголосила національну єдність зі східними братами, засновано літературний журнал «Правда». У 1873 р. було засновано у Львові Наукове Товариство ім. Шевченка. Великий вплив на галицьких народовців мали вчені і письменники з Центральної України – *О. Кониський, П. Куліш, В. Антонович, М. Драгоманов, Т. Шевченко та М. Грушевський*. За участю останнього згадане товариство було реорганізовано в наукову установу – НТШ, яка фактично піднеслася до рівня першої в Україні академії наук.

Велику роль у поширенні національної свідомості серед галичан мало товариство «Просвіта» (1868 р.), яке підготувало ґрунт до політичних подій 1914–1918 рр. (організація Легіону Українських січових стрільців, утворення Західноукраїнської Народної Республіки в 1918 р., злука ЗУНР з УНР в одній соборній державі, дії Української Галицької Армії).

Окупувавши Галичину в 1923 р., польський уряд Другої Речі Посполитої посилив заходи з припинення національного розвитку, полонізував школи, обмежив вступ українців до університету, насаджував колоністів із корінних польських земель. Одночасно нелегально було створено Українську військову організацію (УВО), яка потім (1929 р.) перетворилася у масову підпільну Організацію українських націоналістів (ОУН). Були відновлені українські громадські установи, розвивався кооперативних рух.

У 1939 р. більшовики окупували Галичину, провели «вибори» до т. зв. Народних зборів Західної України, тобто Галичина увійшла до складу Радянської України, точніше Советського Союзу.

Внаслідок гітлерівської окупації Галичина у 1941 р. була включена до Генеральної губернії у складі Галицького дистрикту. Громадське і культурне життя тоді проявилось у діяльності Українського Центрального комітету під керівництвом *проф. В. Кубійовича*, але головну протидію нацистським окупантам і советським партизанам здійснювала Українська Повстанська Армія (УПА).

Советсько-польськими угодами 1944 і 1951 рр. було визначено кордон між Польщею і СРСР по «лінії Керзона», віддаючи несправедливо Польщі частину території Галичини – Посяння, Лемківщину і Холмщину. Був здійснений обмін населення між Польщею і УРСР, східна Галичина була поділена на чотири адміністративні області – Львівську, Станіславську, Дрогобицьку і Тернопільську. Таким чином, Галичина втратила свою територіальну та етнонаціональну цілісність.

Нові публікації польсько-українських учених [5] засвідчують, що є справедлива потреба доповнити вище згадані події важливою інформацією, яка стосується переселенського руху.

По-перше, було конкретизовано територію Західної Галичини, з якої евакуйовано українське населення, представлену 11 повітами – Холмським, Грубешівським, Томашівським, Любачівським, Ярославським, Перемильським, Ліським, Замостівським, Красноставським, Білгорайським та Володавським.

По-друге, Люблінська угода 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР заклала мирну міну, яка діє донині, бо імітувала усталення кордону між двома народами – українським і польським. Кремль фактично інспірував загострення польсько-українських взаємин і юридично не ніс відповідальності. У наступному 1945 р. угода щодо Закарпатської України вже була підписана урядами Чехо-Словаччини і СРСР.

По-третє, Польща згідно ухвали Постдамської конференції отримала повернені землі, заселені переважно німцями та автохтонними поляками. Натомість розпочате у вересні 1945 р. польським урядом загальне примусове виселення українців з Польщі до УРСР за

участю Війська Польського призвело до подальшої активізації опору під керівництвом УПА. У кінці 1946 р., незважаючи на примусову кампанію з переселення, у південно-східних територіях Польщі проживало приблизно 200 тис. осіб української національності. Наступним кроком стала сумнозвісна військова операція «Вісла», що розпочалася навесні 1947 р. за згодою ССРСР.

За В. Кубійовичем, Галичина – це історико-географічна земля, що займає територію південно-західної України та південно-східної Польщі у басейні верхнього і середнього Дністра, верхнього Прута, верхнього Бугу і в більшій частині долини Сяну. Її територія в етнографічних межах становила 55,7 тис. км² з населенням 5,8 млн. мешканців (1939 р.).

Ця територія лежить в центральній частині Балтійсько-Чорноморського «помосту», пов'язана з Чорним і Балтійським морями за допомогою рік Дністра і Прута, Західного Бугу і Сяну; має периферійне положення щодо України і пограничне з Польщею (рис. 1). Все це давало змогу старокиївській державності ще ціле століття існувати у формі Галицько-Волинського князівства. На території Галичини розмістилась людність, яка тікала від монголо-татар. У XVI ст. географічне положення значно погіршилося, Галичина опинилася в «тіні» головних подій.

За старої Польщі (I Речі Посполитої) Галичина була представлена Руським воєводством, її східна частина була прилучена до Подільського воєводства. За Австрії східною межею Галичини була ріка Збруч. На півночі Галичина межувала з Волинню і Белзькою землею. Західна межа Галичини виходила за р. Вислок вже у теперішній Польщі.

У природному відношенні Галичина складається з таких географічних країв – частково з Українських Карпат, Надсянської низовини, Прикарпаття, Розточчя, Опілля і Покутської височини, Надбужанської улоговини (Мале Полісся), південної окраїни Волинсько-Холмської височини.

Галичина виділяється повільним переходом від більш океанічного (морського) клімату до континентальнішого – на сході й гірського на півдні; південно-східна частина території представлена смугою степу. Тому тут виділяються три рослинні області – лісистих Карпат, на заході з буковими і смерековими лісами, а на сході з грабово-дубовим лісостепом та степовими різнотрав'ям. Як бачимо, невелика територія Галичини має дуже різноманітну природу.

Галичина здавна була найгустіше заселеною частиною України. Її територія до 1939 р. становила більше 6% української етнічної площі, але на ній жило 10,5% всієї людності України і близько 10% українців, що мешкали в Україні. В українській частині Галичини проживало 5,1 млн. осіб (1939 р.).

У княжі часи найгустіше були заселені околиці Перемишля, Львова і Галича. В XIII–XVI ст. населення Галичини збільшилося напливом із Придніпров'я, а також колоністів із корінної Польщі. За австрійського панування густина населення зростала. З 1890 р. почалася еміграція до Америки. Міське населення становило 23% (1931 р.), більше зростання населення було у Львові (316 тис.) і містах нафтового басейну: Станіславів – 60 тис., Перемишль – 51 тис., Борислав – 42 тис., Тернопіль – 36 тис., Коломия – 33 тис., Дрогобич – 33 тис., Стрий – 31 тис., Самбір – 22 тис. осіб.

До Другої світової війни Галичина була аграрно перенаселеною територією в Європі. Наслідком цього була висока смертність та еміграція (80 тис. за весь час). У 1939–1946 рр. скорочення природного приросту було пов'язане із знищенням євреїв та обміном населення між Польщею і УРСР. У післявоєнні роки спостерігався вплив частини населення в Донбас і на цілині землі, сильна урбанізація і наплив росіян до міст.

На 1 січня 1939 р. етнічна структура Галичини була такою: українці – 46,1%, поляки – 16,2%, євреї – 9,8%, німці – 0,8%, решта – латинники та інші. Географію людності з українською розмовною мовою в Галичині (див. рис., складений В. Кубійовичем).

Загалом господарська діяльність Галичини у довоєнний період розвивалась повільно, мала переважно аграрний характер, за винятком нафтової, соляної і лісопильної галузей та різних ремесел. Галичина була постачальником сировини для західних країн.

Рис. 1. Людність з українською розмовною мовою в Галичині, % всього населення (за В. Кубійовичем) [3]

Умовні позначення: відсоток українців у повітах (%): А – більше 85, В – 80–84,9; D – 70–74,9; E – 65–69,9; F – 60–64,9; H – 55–59,9; I – 50–54,9; межі: 1 – кордони держав; 2 – границі Галичини в межах Австрії; 3 – українсько-польська етнографічна межа; 4 – межі воєводств, 5 – межа повітів, 6 – воєводські міста; 7 – повітові міста

За княжих часів відбувався повільний перехід від мисливсько-лісового господарства до землеробства. Шкіри, віск і навіть збіжжя вивозилося до Візантії, загальноукраїнське значення мав вивіз солі з Підкарпаття. З XII ст. Галичина була посередником у торгівлі між Заходом і Чорним морем. На XV–XVI ст. припадає розвиток фільваркового господарства і вивіз до Західної Європи збіжжя, а також волів, воску і лісових продуктів. Тоді ж розвинулося гуральництво, броварництво, і навіть виробництво зброї (у Львові). В XVI–XVII ст. торгівля зі Сходом стала важчою, бо політика польської шляхти була спрямована проти інтересів міст, вони повільно занепадали. Подальші безнастанні війни, соціальні утиски селянських мас і міщанства призвели до великого зубожіння населення, тому і Галичина перейшла під владу Австрії у 1772 р. убогим, аграрно перенаселеним краєм.

Перехід під Австрію лише частково підніс Галичину з економічного занепаду. Навіть після ліквідації з 1848 р. панщини уряд намагався утримати Галичину хліборобським краєм, що постачав західно-австрійським краям дешеві харчі й деревину, був місцем збуту промислових виробів, зокрема текстильних. Дрібні місцеві промислові підприємства у першій половині XIX ст., якими володіли переважно дідачі, здебільшого були закриті, не витримавши конкуренції західних підприємств, а сучасна промисловість через брак капіталу не розвинулася. Виняток становила лише нафтовидобувна промисловість (з 1850-х рр.), що притягувала до себе іноземний капітал. У селян через малоземелля, роздрібнення землі і брак капіталу, пасивність великих власників посилювалося зубожіння, що призвело до посилення еміграції. За Польщі економічний стан краю ще погіршав, зросло аграрне перенаселення через зменшення еміграції і доплив польських колоністів, зріс соціальний гніт населення. Засобом від зубожіння став кооперативний рух.

Доказом однобокості господарства був професійний розподіл людності: у сільському господарстві працювало 74,6%, у промисловості – 10,9%, у торгівлі й транспорті – 4,7%, в

інших галузях – 9,8% (1931 р.). Орні землі займали 52% всієї площі, сіножаті і пасовиська – 18%, ліси – 25%, інші землі – 5%. Посіви характеризувалися таким розподілом: пшениця – 18,5%, жито – 20,4%, ячмінь – 8,7%, овес – 15,4%, кукурудза – 3,2%, гречка – 2,4%, просо – 0,8%, картопля – 17,3%, кормові – 11,2% і технічні культури (коноплі, льон, цукровий буряк і ріпак) – 2%.

Безземелля і малоземелля населення свідчить: селянам у 1930-х рр. належало лише 55% всієї площі, 60% селянських господарств не мало і 2 га землі, 18% – від 2 до 5 га і лише 22% – понад 5 га. Через це неможливою була інтенсифікація сільського господарства, середня врожайність зернових культур становила 10 ц і картоплі 110 ц/га. Галичина вивозила до війни пересічно щороку 200 тис. т пшениці і ячменю, а довозила дещо житнього борошна. Інтенсивнішими були тваринництво і птахівництво – основа селянського бюджету (молочні продукти, свинне м'ясо і яйця). Загальна густина тварин на хліборобську площу була більша, ніж по інших українських землях. Допоміжне значення мали городництво, садівництво, садівництво, а також виноградарство і бджільництво. Зрозуміло, виробнича структура сільського господарства у гірській, передгірній, північній та південній місцевостях мала значні відмінності.

Промисловість Галичини до Другої світової війни була слабо розвинена відносно інших українських земель. Розвивалися ті галузі промисловості, які переробляли місцеву сировину: млинарство, гуральництво, лісопилення, нафтовидобуток, виробництво калійних солей, майже не було текстильної та металообробної. Загальна чисельність промислових робітників становила ледь 26 тис., електрифікація була дуже слабка.

Прилучення Галичини до УРСР дозволило вирівняти господарський рівень з центральними і східними землями. В сільському господарстві – це колективізація і поширення технічних культур (цукровий буряк і льон-довгунець) та кукурудзи. Але головним досягненням була індустріалізація шляхом широкого використання джерел енергії та розвитку металообробної галузі. Розбудовано буровугільну промисловість, яка до війни не розвивалася через конкуренцію кам'яного вугілля із Сілезії, потім створено Львівсько-Волинський кам'яновугільний басейн та розбудовано видобуток нафти, особливо природного газу в Дашаві. Одночасно підупало виробництво солі та озокериту, натомість збільшився видобуток калійних солей (Стебник, Калуш). Набрала експортного значення деревообробна галузь, особливо меблева, розширився асортимент виробів харчової галузі за рахунок цукру, спирту, борошна та пива. Добре стали працювати будівельна галузь та виробництво будівельних матеріалів.

Однак слабо розвинена до війни машинобудівна промисловість (Сянік, Львів) вийшла на перше місце, її осередком став Львів. Ремісничі і кустарні виробництва доповнилися килимарством, вишивкарством, керамікою. Загалом, основними осередками промисловості стали Львів і Дрогобицько-Бориславський район, менше значення мали міста Стрий, Станіславів, Коломия та Тернопіль.

Значне економічне та соціальне місце зайняли курорти Галичини (Ворохта, Яремче, Тухля, Гребенів, Косів, Заліщики, Брюховичі), а також мінеральні джерела в Трускавці, Моршині, Немирові, Любіні Великому, Шклі тощо.

Залізнична мережа була гуща, ніж на інших українських землях (5,3 км на 100 км²), також густа мережа шляхів із твердим покриттям (18,7 км); слабо використовувались річкові шляхи (за винятком сплаву деревини), зокрема річка Дністер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Витанович І.* Галичина. Історія / І. Витанович // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 344–347.
2. *Кубійович В.* Людність, народне господарство / В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 343–344, 347–351.
3. *Пастернак Я.* Галич / Я. Пастернак // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 341–342.
4. Переселення поляків та українців 1944–1946. Польща та Україна у 30–40-х рр. XX ст. Невідомі документи з архівів спецслужб. – Т. 2. – Варшава; Київ, 2000. – 1007 с. – С. 18, 40, 42, 44.
5. *Пістун М.* Воблій К. Г. – видатний український економіко-географ / В. Пістун. – Київ, 2006. – С. 12.

УДК 911.3(09) (477.53)

ПРОБЛЕМИ НОВОЇ МОДЕЛІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Сергій Шевчук

*Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
м Полтава*

Дослідження присвячене аналізу найголовніших характеристик сучасного стану адміністративно-територіальної системи Полтавської області та обґрунтуванню шляхів її подальшого реформування. В результаті дослідження узагальнено основні етапи розвитку адміністративно-територіального устрою у історичній ретроспективі, визначено суспільно-географічні фактори функціонування сучасного адміністративно-територіального устрою Полтавської області, а також обґрунтовано і розроблено його нову модель. На прикладі Полтавської області розглянуто напрями удосконалення адміністративно-територіального устрою у контексті реалізації реформи децентралізації влади в Україні.

Ключові слова: адміністративно-територіальний устрій, Полтавська область, об'єднана територіальна громада, модель.

PROBLEMS OF THE NEW MODEL OF THE ADMINISTRATIVE- TERRITORIAL STRUCTURE OF THE POLTAVA REGION

Serhii Shevchuk

*Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University,
Poltava*

The research embraces the comprehensive analysis of the administrative-territorial system theoretical framework along with Poltava region administrative-territorial system up-to-date profile, and substantive overview of various ways of its further reform. As a result, their own mapping model of administrative-territorial structure of Poltava region was successfully created. Thus, it led to the predictive phase via identification of different fields of its further reform. To sum up, the above mentioned study made the major phases of the administrative-territorial structure development generalized. The whole set of the socio-geographical factors of Poltava region administrative-territorial structure was logically examined. The new model of the structure was substantiated. Poltava region was the efficient example of the thorough analysis of administrative-territorial structure improvement by means of various ways as part of the authorities' decentralization reform implementation in Ukraine.

Key words: administrative-territorial structure, Poltava region, united territorial community, model.

Сучасний етап розвитку України характеризується постійним реформуванням всіх державних інститутів. Реформа адміністративно-територіального устрою (далі – АТУ) була розпочата разом із реформою місцевого самоврядування, т. зв. децентралізацією. Дослідження трансформацій і функціонування АТУ на обласному рівні є важливим у контексті реалізації регіональної політики. Нині на території Полтавської області відбувається формування ОТГ шляхом об'єднання сільських та міських рад з метою раціонального використання бюджету, підвищення якості життя населення та сталого розвитку території.

Метою роботи є суспільно-географічний аналіз особливостей розвитку, функціонування й подальшого реформування АТУ Полтавської області.

АТУ є об'єктом міждисциплінарних досліджень, але значна частина питань АТУ відноситься до суспільно-географічної проблематики, що представлена у роботах М. Дністрянського, А. Доценка, Л. Заставецької, О. Кучабського, Д. Мальчикової, В. Нудельмана, Я. Олійника, З. Тітенко, О. Топчієва, О. Шаблія, В. Яворської та інших. Ці вчені розглядали АТУ як складний суспільно-географічний феномен, що виник у результаті еволюції суспільства, ускладнення його взаємодії з природним середовищем, розвитком форм життєдіяльності, формуванням соціальних інституцій та зон їх впливу; дослідження проводилися в площині вивчення теоретичних основ, функціонування та реформування АТУ. Історичні зміни АТУ

Полтавщини висвітлено у довіднику «Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.)» [1]; окремим питанням суспільно-географічного аналізу АТУ області присвячена робота П. Остапенка «Трансформація адміністративно-територіального устрою Полтавської області: суспільно-географічне дослідження» [2].

Реформа децентралізації, офіційним початком якої стало ухвалення у 2014 р. Кабінетом Міністрів України Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, передбачає створення нової системи АТУ, що включатиме регіони, розташовані переважно в межах наявних областей. У свою чергу, регіони поділятимуться на нові райони, які формуватимуться із ОТГ замість існуючих місцевих рад.

Із позицій суспільної географії АТУ слід розглядати як просторову основу організації місцевого самоврядування, що виступає інструментом збалансування інтересів центру та периферії. АТУ, як система, що сформувалася на основі організації процесу територіального управління, є лише зовнішнім виявом і системоформуючим ядром складної територіальної системи. Під цією системою розуміємо стійке поєднання елементів територіально-політичного і територіально-суспільного середовища, яке має на меті забезпечувати життєдіяльність населення. Ефективна модель АТУ визначається спроможним територіальними одиницями, розвиненими інфраструктурними зв'язками центру та периферії і водночас є стратегічним завданням державної регіональної політики.

Сучасна система АТУ Полтавської області успадкована від СРСР, засади її територіального управління сформувались у тоталітарних умовах ще в 30-х роках ХХ ст. і надалі лише частково змінювалась і продовжила своє існування у часи відновлення Незалежної України. На сьогодні АТУ області являє собою ієрархічну трирівневу систему організації, характеризується високим ступенем централізації влади по лінії: область – район – місто/село і включає два види складових: поселення (села, селища, міста) та регіони (райони, область). Власне суспільно-географічними факторами функціонування АТУ є: історико-географічні (форми адміністративно-територіальних одиниць, які існували в процесі заселення і господарського розвитку території); природно-географічні (природно-ресурсний потенціал, екологічний стан території); демогеографічні (розселення населення; етнічна та релігійна структура населення); економіко-географічні (економіко-географічне положення, рівень соціально-економічного розвитку, транспортно-географічне положення); політико-географічні (геополітичне положення, особливості розвитку регіонального управління).

Упродовж тривалого часу Полтавщина цілком сформувалася як цілісна окрема адміністративно-територіальна одиниця з унікальною внутрішньою диференціацією. Зміни зовнішніх і внутрішніх меж призвели до формування єдиної системи, що має тісні взаємозв'язки між окремими територіями. Ретроспективний аналіз досліджуваного об'єкту дає підстави виділити етапи формування АТУ Полтавщини: 1) початковий етап (X – середина XVII ст.), коли територія сучасної області була підпорядкована різним князівствам, а з XVI ст. воєводствам з центрами в Києві та Переяславі; 2) полково-сотенний етап (1648–1781 рр.), формування власних адміністративних центрів, що спочатку відповідали військовим потребам Гетьманщини, але з часом стали виконувати й соціально-економічні функції; 3) губерньсько-повітовий етап (1781–1923 рр.), перебування у складі Російської імперії, створення Полтавської губернії, формування сучасних адміністративних центрів; 4) окружно-районний етап (1923–1937 рр.), включення території Полтавщини до складу сусідніх областей; 5) обласно-районний (умовно-сучасний) етап (1937 р. – дотепер), утворення Полтавської області, формування сучасних меж та нинішньої системи сільських, селищних та міських рад (громад).

Сучасна Полтавська область – адміністративно-територіальна одиниця України з центром у м. Полтава, включає 25 районів, 15 міст (з них 6 обласного значення – Полтава, Кременчук, Горішні Плавні, Лубни, Миргород, Гадяч), 21 селище міського типу, 1783 села. У середньому до складу районів входить 70 сіл, що об'єднуються в 18 сільрад, середня площа районів Полтавської області – 1150 км², віддаленість районних центрів від обласного коливається від 30 (Диканька) до 189 км (Гребінка). На відстані менше 50 км. від обласного центру знаходяться також районні центри Машівка, Нові Санжари, Решетилівка, Карлівка і Чутове. Переважна їх більшість знаходяться на відстані 50–150 км (Котельва, Шишаки, Кобеляки, Козельщина, Зіньків, Велика Багачка, Хорол, Миргород, Кременчук, Гадяч, Гло-

бине, Семенівка, Лубни). Периферійними відносно центру області є ті районні центри, що знаходяться на відстані понад 150 км – Оржиця, Чорнухи, Лохвиця, Пирятин, Гребінка.

Отже, АТУ Полтавської області є складною системою, яка протягом тривалого часу відповідала соціально-економічним потребам, а на сьогодні, в умовах управлінської кризи та децентралізації, постала потреба її якісного і кількісного реформування, що проявляється у формуванні ОТГ. Перші 12 ОТГ були створені у 2015 р., станом на кінець 2020 р. їх кількість становить 60. Реформування АТУ є важливим напрямком удосконалення системи управління на низовому рівні, поліпшення рівня життя населення, раціональному використанні природних ресурсів та сталого розвитку.

У 2017 р. в перспективному плані формування територій громад Полтавської області передбачалося формування понад 70 ОТГ, а в кінцевому перспективному плані – 84. План передбачав, що у результаті добровільного об'єднання громади будуть здатні досягти якісно нового рівня надання послуг у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства. Критерієм було визнано відсутність територіальних диспропорцій у наданні послуг. Реформування АТУ є довготривалим процесом, для якісного результату якого необхідно з'ясувати й урахувати численні чинники і показники, необхідні для формування ОТГ і нових меж районів. Завданням реформування є створення спроможних ОТГ зі значно вищим соціально-економічним потенціалом, підвищення їх бюджетних можливостей та функціональної самостійності. Окрім формування ОТГ, важливою складовою реформи є укрупнення районів, 25 районів області об'єднано у чотири укрупнені райони.

При моделюванні ОТГ пріоритетними є традиційні принципи суспільно-географічного районування, які передбачають обґрунтування нової моделі з урахуванням: історико-географічних особливостей формування території; природно-географічної цілісності та нерозривності території; тяжіння до формуючого ядра як центру надання усіх видів послуг; комплексно-пропорційного розвитку ОТГ як окремої територіальної системи на основі сформованих інфраструктурних зв'язків; раціонального природокористування та збалансованого розвитку територій; перспективності розвитку тощо. Загальні перспективи розвитку одиниць АТУ завжди будуть відповідати потребам часу, соціально-економічним і політичним вимогам. З огляду на сучасний розвиток регіональної системи розселення Полтавщини, перспективним є шлях до укрупнення її територіальних одиниць. Згідно короткострокових перспектив, реформа АТУ мала вже закінчитися, але формування ОТГ у Полтавській області, як і у сусідніх областях, ще триває, а на кінець 2019 р. у 2 районах області (Диканський, Котелевський) процес навіть не починався.

Фактори функціонування АТУ, шляхи його ретроспективного формування й сучасного реформування, порядок розробки перспективних планів, методика добровільного об'єднання територіальних громад, дозволяє запропонувати власний варіант формування ОТГ у межах Полтавської області (табл 1). Для визначення центрів і меж ОТГ головним критерієм обрано населені пункти, що знаходяться в межах 20–25 км. зони доступності відносно інших населених пунктів, що дозволить отримати відповідний соціально-економічний ефект та можливість формування регіональних полюсів зростання. Центри ОТГ у цій моделі мають більш-менш рівновіддалене положення, розвинену інфраструктуру для забезпечення потреб населення.

Для кожної ОТГ існує свій набір основних суспільно-географічних факторів, які найбільше впливають на її формування. Серед факторів, що присутні в усіх громадах, є соціально-географічні (врахування особливостей системи розселення, розвитку соціальної інфраструктури) та економіко-географічні (економічний потенціал, особливості галузевої та територіальної структури господарства, транспортна доступність). Для ОТГ, що сформовані навколо центрів адміністративних районів спостерігається вплив більшості названих факторів, тоді як, для сільських і селищних громад, цей перелік обмежується одним-двома факторами.

У Карлівському, Козельщинському, Решетилівському, Хорольському і Чорнухинському районах пропонуємо створити по 1 ОТГ, в яку входять усі міські, селищні і сільські ради (громади). Це пов'язано з тим, що центри цих територій мають надзвичайно вигідне географічне положення, а також відсутні інші достатньо великі населені пункти, які б могли

виконати функції регіональних центрів. Найбільша кількість ОТГ може бути створена у Гадяцькому (6), Кобеляцькому (5), Кременчуцькому та Новосанжарському районах (по 4), оскільки вони мають, розгалужену систему розселення.

Новий поділ області на чотири райони (Кременчуцький, Лубенський, Миргородський і Полтавський) не є об'єктивним, такі райони є малокомпактними, що значно ускладнить їх функціонування. Ретроспективний аналіз формування АТУ, об'єктивні суспільно-географічні особливості функціонування територіальної системи Полтавщини (субрегіональна система розселення населення, структура зайнятості населення, міграційні процеси, спеціалізація господарства, розвиток виробничої та соціальної інфраструктури тощо), а також урахування нормативних принципів районування (цілісності, компактності, доступності, мінімальної чисельності населення і т.д.) дають підстави виділити п'ять проектних районів нового АТУ області: Гадяцький, Кременчуцький, Лубенський, Миргородський і Полтавський (табл. 1) [3].

Таблиця 1

Модель формування АТУ Полтавської області

№	Назва району	Кількість ОТГ	Склад району (ОТГ, які мають увійти до району)
1	Гадяцький	10	Веприцька, Гадяцька, Заводська, Зіньківська, Лохвицька, Лютенська, Петрівсько-Роменська, Сарненська, Сенчанська, Сергіївська
2	Кременчуцький	13	Глобинська, Великокринківська, Пустовітівська, Білицька, Бутенківська, Кобеляцька, Озерянська, Орлицька, Козельщинська, Кременчуцька, Горішньоплавненська, Піщанська, Омельницька
3	Лубенський	11	Гребінківська, Лубенська, Засульська, Оржицька, Новооржицька, Пирятинська, Березоворудківська, Семенівська, Оболонська, Хорольська, Чорнухинська
4	Миргородський	8	Великобагачанська, Гоголівська, Красногорівська, Миргородська, Великосорочинська, Комишнянська, Шишацька, Яресківська
5	Полтавський	19	Балянська, Великорублівська, Диканська, Карлівська, Ковалівська, Котелевська, Малоперещепинська, Мачухівська, Машівська, Михайлівська, Нехворощанська, Новосанжарська, Опішнянська, Полтавська, Решетилівська, Руденківська, Скороходівська, Стасівська, Чутівська

Така модель районування передбачає формування районів навколо сформованих (Полтава, Кременчук) та потенційних (Гадяч, Лубни, Миргород) полюсів зростання. Відмінністю такого АТУ є виділення п'ятого – Гадяцького району, до складу якого увійдуть ОТГ колишніх Гадяцького, Зіньківського (за виключенням Опішнянської ОТГ) і Лохвицького районів; включення ОТГ сформованих у межах колишнього Семенівського району до Лубенського району, а ОТГ Кобеляцького району до Кременчуцького району. Така модель ураховує історично сформовані регіональні центри, не порушує сталих зв'язків між населеними пунктами субрегіональної системи розселення і, найголовніше, відкриває нові можливості та перспективи для розвитку людського й господарського потенціалів Полтавської області.

Отже, сучасна модель АТУ Полтавської області є результатом тривалої у часі еволюції. Проаналізувавши основні шляхи формування АТУ Полтавської області є підстави виділити його етапи: початковий, полково-сотенний, губернсько-повітовий, окружно-районний та обласно-районний. Головні територіальні центри Полтавщини утворилися в період XVI–XVIII ст., вони були ядрами формування одиниць АТУ у XX ст. (центри округ, районів тощо) і нині продовжують відігравати ключову роль в АТУ області. Напрямок його реформування є створення ОТГ із наступним утворенням нових районів. Запропонована нами модель нового АТУ Полтавської області має забезпечити зростання соціально-економічного рівня розвитку низових територій. З-поміж конкретних заходів які визначають подальше формування центрів ОТГ області як полюсів соціально-економічного зростання є: модернізація промисловості на новій технологічній основі; кластеризація економіки на основі комплексного використання наявних умов та ресурсів; розвиток сфери послуг, у першу чергу туризму і рекреації. Отже, сучасне реформування АТУ в Полтавській області є важливим напрямком удосконалення соціально-економічних потреб населення та кроком вперед до сталого розвитку господарського комплексу області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білоус Г. П. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–2012 рр.): довідник з історії адміністративно-територіального поділу / Г. П. Білоус, О. А. Білоусько, В. В. Гудим та ін. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с.
2. Остапенко П. О. Трансформація адміністративно-територіального устрою Полтавської області: суспільно-географічне дослідження : автореф. дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / П. О. Остапенко. – Київ, 2018. – 20 с.
3. Шевчук С. М. Адміністративно-територіальна система Полтавської області: ретроспективно-перспективна модель / С. М. Шевчук // Вісник Одеського національного університету. Географічні та геологічні науки. – Т. 25. – № 1(36). – 2020. – С. 184–197.

УДК 352/.354.071.6(438-21:477)

ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД УПРАВЛІННЯ ВЕЛИКИМИ МІСТАМИ, АГЛОМЕРАЦІЯМИ І МЕТРОПОЛІЯМИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Олександр Кучабський¹, Аліна Бойчук²

¹Гданський університет, м. Гданськ, Польща

²Європейська Бізнес Асоціація, Західноукраїнське бюро, м. Львів

Великі міста, агломерації та метрополії є важливими формами розселення населення, які потребують застосування спеціальних управлінських підходів. У демократичних ринкових умовах старі комуністичні механізми територіального управління втратили свою адекватність. У зв'язку з цим, низка посткомуністичних європейських держав (у тому числі Польща й Україна) змушені реалізувати масштабні реформи системи територіального управління. Польща швидше почала комплексне і масштабне реформування системи територіального управління, ніж Україна. Результати польського реформування вже продемонстрували свою ефективність. У зв'язку з цим, новий польський досвід управління великими містами, агломераціями та метрополійними зонами, повинен бути максимально використаний в українській практиці.

Ключові слова: Великі міста, агломерації, метрополії, територіальне управління, Польща, Україна.

POLISH EXPERIENCE IN GOVERNANCE OF MAJOR CITIES, AGGLOMERATIONS AND METROPOLITATIONS IN THE CONTEXT OF UKRAINIAN DECENTRALIZATION REFORM

Aleksander Kuczabski¹, Alina Boychuk²

¹University of Gdańsk, Gdańsk, Poland

²European Business Association, Western Ukrainian Office, Lviv

Large cities, agglomeration and metropolises are important forms of settlement population that require special management approaches. In democratic market conditions, the old communist mechanisms of territorial governance have lost their adequacy. Due to this, a number of post-communist European states (including Poland and Ukraine) are forced to implement large-scale reforms of the territorial governance system. Poland earlier began a large-scale and comprehensive reform of the system of territorial administration than Ukraine. The results of the Polish reform have already shown their effectiveness. In this regard, the new Polish experience of managing large cities, agglomerations and metropolitan areas should be used to the maximum in Ukrainian practice.

Key words: Large cities, agglomeration, metropolises, territorial administration, Poland, Ukraine.

Урбанізація, агломерування та метрополізація визначають головний тренд у розміщенні населення в світі впродовж більш ніж сотні років. Більше того, саме ці процеси зумовлюють концентрацію ресурсів та формування полюсів соціально-економічного зростання. Адекватне територіальне управління, яке враховує особливості формування та

розвитку великих міст, агломерацій та метрополій, дозволяє максимізувати соціально-економічний розвиток і мінімізувати негативні наслідки нерівномірного розподілу людських, матеріальних, фінансових та інших ресурсів.

Польський досвід розвитку метрополій є цінним для України передусім з огляду на процеси глобалізації, регіоналізації, здійснення адміністративно-територіальної реформи та проведення заходів у регіональній політиці, пов'язаних з євроінтеграцією та децентралізацією. Йдеться про вивчення досвіду формування, реалізації метрополійних функцій, особливості управління метрополійними регіонами в тому числі з огляду на доцільність мінімізації негативних впливів на соціально-економічний розвиток регіонів [2, с. 3].

Урбанізація, агломерування та метрополізація є поняттями спорідненими, проте мають свою специфіку. Урбанізація, як зростання значення міст шляхом їх росту і розвитку, є для агломерування та метрополізації фундаментальною основою. Явища агломерування та метрополізації виникли та проявилися на останньому етапі урбанізації, яку пов'язують з промисловою революцією.

Під поняттям міської агломерації прийнято розуміти форму розселення, територіальне згуртування населених пунктів (переважно міст), які об'єктивно об'єднані в єдине ціле (складну багатокомпонентну динамічну систему) інтенсивними, функціональними, у тому числі економічними, трудовими та соціальними, культурно-побутовими, рекреаційними та іншими зв'язками, а також екологічними інтересами [1].

Метрополійний район – це функціонально узгоджена система великого міста та багатьох поселенських одиниць та районів з високим ступенем урбанізації, головною особливістю яких є наявність метрополійних функцій, а також функціональних та економічних зв'язків. Метрополійний район включає зону зі значним діапазоном безпосереднього постійного впливу та території з потенційними можливостями для розвитку [8, с. 15, 17].

Політичні передумови формування системи управління містами в Україні та Польщі в комуністичному минулому

Україна та Польща – дві сусідні посткомуністичні держави з низкою спільних особливостей. Насамперед вони співмірні щодо площі території, чисельності та густоти населення, мають схожі природно-географічні умови, значною мірою спільне історичне минуле, а у зв'язку з цим також традиції, в тому числі традиції управління. У той же час обидві держави є дуже різними, якщо порівнювати рівень соціально-економічного розвитку (а особливо стан технічної інфраструктури), присутність рудиментів комуністичного минулого в управлінській та організаційній культурі, зокрема у відношенні до верховенства права.

В сучасних кордонах Польща та Україна з'явилися на політичній карті щойно після Другої світової війни. В загальноновизнаних незмінних кордонах ці обидва геополітичні утворення існують від 1950-х років, а кордон між ними остаточно встановлено ще у 1951 році. На той час ані Польща, ані Україна не були фактично незалежними і самостійними державами. Україна була частиною СРСР, формально зберігаючи незначні атрибути державності в вигляді «радянської республіки». Натомість Польща, хоча й формально зберігала статус незалежної держави, перебувала у повній залежності від геополітичної волі СРСР. Таким чином і в Україні, і в Польщі, реальним і монопольним джерелом влади був Кремль, як уособлення інтересів тоталітарного комуністичного політичного режиму.

Система державного управління у сфері геополітичного впливу Кремля відзначалася низкою особливостей.

По-перше, ґрунтувалася на тоталітарних засадах і крайньому централізмі. Кремлівська модель управління, в тому числі територіального, формувалася на основі жорсткої вертикальної ієрархії влади. Джерелом влади був Кремль, який вимагав повного і беззастережного підпорядкування на всіх підлеглих і підконтрольних територіях.

По-друге, опиралася на ідеологічній основі. Головним інструментом реалізації влади Кремля була жорстко організована і дисциплінована ідеологічна партія, яка ставила за мету втілення марксистської комуністичної візії світу в глобальному масштабі. Завдання територіального управління в цілому були похідними відносно основної політичної мети – побудови комуністичного майбутнього.

По-третє, характеризувалася бутафорністю. Формально існували інститути, які імітували демократичні стандарти західної цивілізації. Функціонувала мережа органів представницької, виконавчої та судової влад, в адміністративно-територіальних одиницях всіх типів діяли виборні і каденційні самоврядні органи. Натомість реальна влада належала партії – структурі сектантського типу, яка фактично виконувала управлінські функції, підміняючи собою всі інші органи. Як СРСР, так і його сателіти (в т.ч. Польща у 1945–1990 роках) мали характер надзвичайно централізованої партійної диктатури. У цьому відношенні конкретні територіальні одиниці не мали суттєвої автономності і ними керували відповідні партійні органи.

По-четверте, втілювалася з врахуванням політичної доцільності, допускаючи компромісні елементи в системі територіального управління. У зв'язку з цим, в СРСР адміністративно-територіальна система була надто складною та заієрархізованою, сягаючи своїм корінням спроб Леніна примирити принципи централізованого управління з необхідністю врахування аспірацій національних меншин. У цьому відношенні адміністративно-територіальний поділ у межах СРСР ніколи не був повністю єдиним і часто містив нетипові форми (національні та етнічні автономії різного рангу). Насправді це не мало більшого значення аж до розпаду СРСР, коли неістотні з стратегічної точки зору «національні» кордони виявились основою для появи нових геополітичних утворень.

По-п'яте, була ситуативною. Управлінські рішення приймалися здебільшого в зв'язку з політичною кон'юнктурою. З одного боку це забезпечувало гнучкість системи управління, а з іншого – позбавляло можливості послідовного і стратегічного розвитку. На відміну від зовнішнього вигляду, управління міськими агломераціями в СРСР та ПНР було суворо централізованим та несистемним. Ключовою проблемою було те, що території агломерацій не були відображені в адміністративно-територіальному поділі держави. Проблема такого підходу в управлінні містами та агломераціями полягала в мінімальному значенні адміністративних кордонів.

Типовим явищем у комуністичному минулому обох держав було розміщення нових інвестицій (промислові заводи, житлові масиви) поза формальними межами міст – на землях сусідніх територіальних одиниць, часто без їх згоди, а іноді навіть без попереднього інформування. Приведення у відповідність офіційного поділу до фактичного стану зазвичай відбувалося вже після того, як землю було «привласнено» сусіднім більшим містом. Такі ситуації негативно впливали на характер відносин між представниками сусідніх територіальних одиниць, часто спричинюючи тривалі просторові конфлікти, зумовлюючи хаос в просторовому розвитку.

Управління містами в комуністичний період мало особливе значення. Згідно з тогочасною політичною доктриною Кремля містам відводилася пріоритетна роль в просуванні комуністичної моделі управління. Окрім того, націленість влади на форсовану індустріалізацію, створювало умови для інтенсивної і широкомасштабної урбанізації, динамічного росту населення великих міст, формування численних агломерацій.

З організаційної точки зору, ключовим рішенням в управлінні містами в СРСР і Польщі було створення виділених територіальних структур. Ідея такого інструменту полягала в підвищенні адміністративного рангу міст на противагу прилеглим районам. Таким чином в Україні було створено два міста республіканського підпорядкування (Київ та Севастополь), які не входили до складу областей, низка міст обласного підпорядкування тощо. У комуністичній Польщі такі міста називалися виділеними (у 1957–1975 цей статус окрім Варшави, мали такі ключові регіональні центри, як Краків, Лодзь, Познань та Вроцлав).

Розпад СРСР змінив геополітичні реалії в світі і в першу чергу в Центральній і Східній Європі. Польща і Україна стали повністю незалежними державами і постали перед проблемою формування нових засад управління, в т.ч. в містах. Зразком для наслідування стала західноєвропейська демократична модель територіального управління, з розвиненим місцевим самоврядуванням. Докорінна перебудова системи територіального управління вимагала часу і ресурсів. Серйозною проблемою була закоріненість попередньої комуністичної моделі управління в свідомості як управлінців, так населення.

Посткомуністичні реформи територіального управління в Польщі

Реформування в посткомуністичній Польщі виявилось загалом ефективним і результативним. У 1990 році відтворено систему місцевого самоврядування на локальному рівні управління. В короткий час вдалося сформувати відносно самодостатній та ефективний інститут влади на місцях. Успіху реформи сприяла політична конкуренція, фінансова спроможність, можливість формувати і реалізовувати власну стратегію розвитку на рівні громад. Важливим сприятливим чинником для реформи була наявність в адміністративно-територіальному устрої адекватної територіальної основи у вигляді мережі гмін (пол. *Gmina*). Додатковими чинниками, які сприяли реалізації польської реформи системи управління були успішні економічні реформи, стрімка євроатлантична інтеграція та загальнонаціональний консенсус щодо відмови від старих тоталітарних зразків комуністичного управління.

У 1999 році Польща здійснила черговий етап реформи, впроваджуючи місцеве самоврядування на регіональному рівні. Суть цього етапу зводилася до реструктуризації тогочасного регіонального (воєводського) рівня управління шляхом його розщеплення на дві окремі ланки: нові укрупнені воєводства та повіти. Нова територіальна основа мала повернути Польщу до традиційної трирівневої системи адміністративно-територіального устрою, яка функціонувала в країні перед 1975 роком. Але ключовий елемент реформи зводився до надання регіональним (воєводства) і субрегіональним (повіти) структурам самоврядних повноважень.

В контексті управління містами, нова система територіального управління Польщі, передбачала впровадження такого інструменту як міста з правами повіту. Місто з правами повітової – це територіальна одиниця адміністративно-територіального устрою у Польщі зі статусом міської гміни, яка завдяки значному соціально-економічному потенціалу окрім власних повноважень виконує також управлінські функції повітового рівня [див. 14, Art. 92].

Ключові нормативно-правові характеристики в системі територіального управління польських міст

Поняття «місто» в Польщі закріплене на законодавчому рівні. У нормативно-правовому плані під містом слід розуміти поселення з переважно компактною забудовою і несільськогосподарськими функціями, якій відповідно до процедури, встановленої в нормативних актах, надано статус міста [15].

Основними критеріями при віднесенні поселення до категорії міст є: наявність понад 2000 постійних жителів, з яких 2/3 повинно працювати поза сільським господарством, а також мати міську забудову. Питання надання (позбавлення) поселення статусу міста віднесено до компетенції Ради Міністрів. Станом на 1 січня 2021 року в Польщі налічувалося 954 поселення з статусом міста [за даними: 5].

Міста в системі адміністративно-територіального устрою зазвичай мають статус окремої самоврядної одиниці - міської гміни. Невеликі за розміром міста, разом з навколишніми сільськими поселеннями, можуть входити до складу об'єднаних місько-сільських гмін. Натомість найбільш розвиненим містам зазвичай надаватися окремий статус міста з правами повіту – всього таких міст в Польщі налічується 66. Ці міста окрім повноважень органу місцевого самоврядування виконують також функції та завдання повітів. Внаслідок такого підходу в системі адміністративно-територіального устрою Польщі функціонує мережа виділених адміністративно-територіальних одиниць, які неофіційно називаються міськими повітами (тобто формально не входять до складу звичайних повітів).

Згідно з класифікацією Польського управління статистики до категорії великих міст належать міста з населенням понад 100 тис. жителів. Станом на 1 січня 2020 року таких міст в Польщі налічувалося 38, з яких усі мають статус міст з правами повіту (табл. 1).

Специфічна форма міського управління функціонує в Варшаві, що обумовлене положеннями закону про столичне місто Варшава [16].

Територіальне управління великих польських міст

Специфікою польської системи адміністративно-територіального устрою є паралельне функціонування трьох організаційних форм: основної, допоміжної і спеціальної. Для зручності управління в межах міст можуть створюватися територіальні підрозділи, які належать до допоміжної форми. Закон дає право самоврядним органам самим визначати їх кількість,

територіальне охоплення, їх загальну і власну назви. Традиційними окресленнями для такої допоміжної територіальної одиниці в межах міст в Польщі є дільниця (*dzielnica*) або житловий масив (*osiedle*). Під допоміжною територіальною одиницею розуміють юридично відокремлений район в межах міста з конкретною назвою, у якому діють власна районна рада та районне управління (*zarząd*) [див.: 13, art. 5, 37].

Допоміжна територіальна одиниця є сублокальною адміністративною структурою, яка охоплює жителів частини громади. Такі територіальні підрозділи створюються за рішенням органу місцевого самоврядування і не мають статусу юридичної особи. Тим не менше допоміжна територіальна одиниця є соціально-територіальною структурою, яка бере на себе виконання частини управлінських завдань на своїй території [6]. При формуванні мережі допоміжних одиниць муніципальні органи враховують існуючі соціально-територіальні зв'язки, вивчаючи думку жителів з цього приводу, зокрема шляхом відповідних консультацій з ними [13, art. 5]. Допоміжні одиниці мають власні представницькі (установчі, контрольні) та виконавчі органи [13, art. 36, 37]. Рада гміни ухвалює статут допоміжної одиниці, який включає питання її організації та компетенції.

На сьогодні 28 польських міст з метою підвищення ефективності управління впровадило допоміжні територіальні одиниці (див. табл. 1). Більшість з них (16 міст) вживає назву «житловий масив». Десять міст (переважно найбільші центри, в т.ч. Варшава) використовує традиційну назву «дільниця». Додатково в п'яти містах неформально існує поділ на дільниці, проте ці територіальні одиниці не відповідають законодавчо окресленим вимогам, щоб їх можна було віднести до категорії допоміжних територіальних одиниць. Нормативно-правовий статус дільниці і житлового масиву є ідентичний, а різниця полягає лише в розмірі цих структур. Наприклад, у межах житлового масиву можна проводити загальні збори мешканців, що у випадку дільниці є нереальним [див.: 6].

Закон не виключає права на формування двоярусної системи допоміжних територіальних одиниць в містах. З огляду на масштаб міста, складну просторову структуру та виконання столичних функцій такі структури постали в Варшаві. Проте, елементи двоярусного внутрішньоміського територіального управління впроваджено також в Зеленій Гурі, де одна з дільниць Нове Місто включає в себе низку солецтв – допоміжних територіальних одиниць нижчого рівня.

Територіальне управління в зоні впливу великих міст Польщі

Внаслідок інтенсивної субурбанізації в останні роки актуалізувалася проблема узгодженого управління на територіях, прилеглих до великих соціально-економічних та адміністративних центрів. Після масштабної адміністративно-територіальної реформи 1998–1999 років виявилось, що в питанні комплексного управління в зонах впливу великих польських міст існують проблеми. Існуючі механізми міжмуніципального співробітництва на таких територіях виявилися слабкими і недостатніми. Колективні потреби жителів, що виникають на територіях, прилеглих до великих міст, виходять за рамки традиційного обсягу повноважень одиниць місцевого самоврядування. Задоволення цих потреб віднесено до управлінських завдань міжмуніципального характеру і окреслено їх як метрополійні.

З метою подолання існуючих управлінських проблем, що мають місце в метрополійних зонах, було здійснено низку ініціатив. Зокрема, на законодавчому рівні було впроваджено поняття функціональних зон [див.: 12]. Закон впровадив визначення поняття метрополійної зони як території великого міста та його безпосереднього функціонального оточення. Додатково в законі акцентовано увагу на важливості розвитку міст і метрополійних зон.

У 2011 році уряд прийняв Національну концепцію просторового розвитку до 2030 року [10]. Згідно з Національною концепцією, метрополіями стали вважати значні соціально-економічні центри (разом із їх функціональними зонами), які мають загальнонаціональне значення, високий економічний потенціал, пропонують ряд послуг вищого порядку та виконують символічні функції, характеризуються високою зовнішньою туристичною привабливістю, великими освітніми можливостями та інноваційністю (вища освіта, наявність науково-дослідних та дослідно-конструкторських інституцій), мають здатність підтримувати комерційні, наукові, освітні та культурні зв'язки з міжнародними мегаполісами та характеризуються високим внутрішнім та доступність зовнішнього транспорту.

V. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ В УКРАЇНІ

Таблиця 1

Великі міста Польщі (станом на 1 січня 2020 року)

Місто	Населення, тис. осіб	Площа, км ²	Воєводство	Адміністративний статус	Наявність допоміжного поділу, назва допоміжних одиниць	Центр метрополії
Варшава (Warszawa)	1790,7	517,24	Мазовецьке	Столиця, центр воєводства, місто з правами повіту	Так: дільниця	Так
Краків (Kraków)	779,1	326,85	Малопольське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: дільниця	Так
Лодзь (Łódź)	679,9	293,25	Лодзьке	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: житловий масив	Так
Вроцлав (Wrocław)	642,9	292,82	Нижньосілезьке	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: житловий масив	Так
Познань (Poznań)	534,8	261,91	Великопольське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: житловий масив	Так
Ґданськ (Gdańsk)	470,9	261,96	Поморське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: дільниця	Так (разом з Ґдинею і Сопотом)
Щецін (Szczecin)	401,9	300,60	Західньопоморське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: житловий масив	Так
Бидґошч (Bydgoszcz)	348,2	175,98	Куявсько- Поморське	Центр воєводства (державна адміністрація), місто з правами повіту	Так: житловий масив	Так
Люблін (Lublin)	339,8	147,47	Люблінське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: дільниця	Так
Білосток (Białystok)	297,6	102,13	Підляське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: житловий масив	
Катовіце (Katowice)	292,8	164,64	Сілезьке	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: допоміжна одиниця	Так
Ґдиня (Gdynia)	246,3	135,14	Поморське	Місто з правами повіту	Так: дільниця	Так (разом з Ґданськом і Сопотом)
Ченстохова (Częstochowa)	220,4	159,71	Сілезьке	Місто з правами повіту	Так: дільниця	
Радом (Radom)	211,4	111,80	Мазовецьке	Місто з правами повіту	Так: житловий масив	
Торунь (Toruń)	201,4	115,72	Куявсько- Поморське	Центр воєводства (самоврядна адміністрація), місто з правами повіту		
Сосновець (Sosnowiec)	200,0	91,06	Сілезьке	Місто з правами повіту		
Ряшів (Rzeszów)	196,2	126,61	Підкарпатське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: житловий масив	
Кельце (Kielce)	194,9	109,65	Свентокшиське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Неформальний поділ: дільниця	
Ґлівіце (Gliwice)	178,6	133,88	Сілезьке	Місто з правами повіту	Так: житловий масив	
Забже (Zabrze)	172,4	80,40	Сілезьке	Місто з правами повіту		
Ольштин (Olsztyn)	172,0	88,33	Вармінсько- Мазурське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: житловий масив	
Бельсько-Бяла (Bielsko-Biała)	170,7	124,51	Сілезьке	Місто з правами повіту	Так: житловий масив	
Битом (Bytom)	165,3	69,44	Сілезьке	Місто з правами повіту		
Зелена Ґура (Zielona Góra)	141,2	278,32	Любуське	Центр воєводства (самоврядна адміністрація), місто з правами повіту	Так: дільниця, житловий масив	
Рибнік (Rybnik)	138,1	148,36	Сілезьке	місто з правами повіту		
Руда-Шльонська (Ruda Śląska)	137,4	77,73	Сілезьке	місто з правами повіту		
Ополе (Opole)	128,0	148,88	Опольське	Центр воєводства, місто з правами повіту	Так: дільниця	
Тихи (Tychy)	127,6	81,81	Сілезьке	Місто з правами повіту		
Ґожув-Велько польський (Gorzów Wielkopolski)	123,6	85,72	Любуське	Центр воєводства (державна адміністрація), місто з правами повіту	Неформальний поділ: дільниця	

Закінчення табл. 1

Плоцьк (Płock)	119,4	88,04	Мазовецьке	Місто з правами повіту		
Домброва Гурніча (Dąbrowa Górnicza)	119,4	188,73	Сілезьке	Місто з правами повіту		
Ельблонг (Elbląg)	119,3	79,82	Вармінсько- Мазурське	Місто з правами повіту		
Валбжих (Wałbrzych)	111,4	84,70	Нижньосілезьке	Місто з правами повіту		
Влоцлавек (Włocławek)	109,9	84,32	Куявсько- Поморське	Місто з правами повіту		
Тарнів (Tarnów)	108,5	72,38	Малопольське	Місто з правами повіту		
Хожув (Chorzów)	107,8	33,24	Сілезьке	Місто з правами повіту		
Кошалін (Koszalin)	107,0	98,34	Західньопоморське	Місто з правами повіту		
Каліш (Kalisz)	100,2	69,42	Великопольське	Місто з правами повіту		

У затвердженій в 2013 р. Стратегії «Польща 2030» пріоритетною моделлю розвитку визначено поляризаційно-дифузійну з ключовою роллю метрополій. Поляризаційно-дифузійна модель просторового розвитку базується на використанні переваг метрополій як потужних осередків ділової та інноваційної активності, дифузії інновацій та кращих практик економічних взаємовідносин для розвитку територій. Необхідність підтримки розвитку сильних метрополійних центрів полягає у тому, щоб вони стали сполучною ланкою національної економіки з економічно високорозвиненими країнами Західної Європи. Для розвитку польських міст найважливішим є їх значення та позиція у європейській метрополійній мережі. Аналогічний підхід використано в положеннях Національної стратегії регіонального розвитку та Концепції просторового розвитку Польщі 2030 [11].

Повною мірою зазначеним критеріям в Польщі відповідає тільки одна метрополія – столична варшавська. У зв'язку з тим, що навіть найбільші польські регіональні центри суттєво відстають від західноєвропейських великих міст в питаннях розвинутих метрополійних функцій, було вирішено розширити список потенційних польських метрополій за рахунок міст, яким належить ключова роль в системі розселення. За таким спрощеним підходом для того щоб бути зарахованим до категорії метрополійних центрів, польським містам слід відповідати таким критеріям:

- населення в метрополійному центрі понад 300 тис. осіб;
- зайнятість у секторі ринкових послуг понад 40 тис. працівників;
- кількість студентів вищих навчальних закладів понад 60 тисяч;
- співпраця науково-дослідних установ у 5-й та 6-й Рамкових програмах ЄС;
- розташування аеропорту, що обслуговує пасажирські перевезення;
- розташування чотири- та п'ятизіркових готелів;
- міжнародні виставки на об'єктах виставкової діяльності.

Відповідно, за такими критеріями, центрами метрополій в Польщі стали: Варшава, Катовіце (Верхньосілезька конурбація), Краків, Лодзь, Тримісто (Ґданськ, Ґдиня і Сопот), Познань, Вроцлав, Бидгощ, Щецин і Люблін. Національна концепція не встановлювала конкретних меж метрополійних зон, надаючи таке право органам влади воєводського рівня. Конкретні критерії такої територіальної делімітації мали встановити робочі групи за участі представників уряду і органів місцевого самоврядування [7].

Черговим вагомим кроком була спроба законодавчо впровадити принципово новий механізм зінтегрованих територіальних інвестицій [18]. Однак, цього виявилось недостатньо і 1 січня 2016 року набрав чинності окремий закон про метрополійні союзи [19]. Причиною його прийняття стала необхідність розширити структуру апарату територіального управління в сфері самоврядування. Йшлося про формування нових органів, здатних ефективно задовольняти колективні потреби жителів метрополійних зон.

Прийняття закону про метрополійні союзи хоча й відкрив нові широкі можливості для кооперування органів місцевого самоврядування в метрополійних зонах, однак не призвів

до революційних змін в усталеній системі територіального управління. Одразу ж після прийняття цього закону аналітики звернули увагу на ускладненість процедури створення метрополійних союзів [3]. Фактично зазначається, що відкладення створення метрополійних союзів веде до погіршення соціально-економічного стану органів місцевого самоврядування, які готові брати участь у формуванні таких структур. Це, в свою чергу, безпосередньо обертається ситуацією жителів цих підрозділів або підприємців, які ведуть бізнес у цій галузі.

У 2017 році в Польщі було прийнято Закон про метрополійний союз у Сілезькому воєводстві, який визначив відповідну правову форму для метрополійної зони Верхньосілезької конурбації. Згідно закону метрополійний союз є об'єднанням комун, розташованих на єдиній з точки зору просторової організації території, з міцними функціональними зв'язками та розвинутими урбанізаційними процесами урбанізації, розташованих у просторово узгодженій зоні [20, art. 1]. На підставі цього закону 1 липня 2017 року було створено метрополійний союз під назвою Верхньосілезько-басейнова метрополія (пол.: Górnośląsko-Zagłębiowska Metropolia). До його складу включено 41 гміну з населенням 2 млн 250 тис. жителів і площею 2554 км² [4]. Верхньосілезько-басейнова метрополія розпочала свою діяльність на початку 2018 року, фінансується з державного бюджету в обсязі 5% податків з доходів осіб, які проживають на її території. Бюджет метрополії також формують внески з бюджетів муніципалітетів, які до неї входять.

Процес формування чергових метрополійних союзів триває. Зокрема, на сьогодні в Сеймі на розгляді перебуває законопроект про створення метрополійного союзу в Поморському воєводстві, ядром якого має стати Триміська агломерація. За експертними оцінками така зона охоплює 28 гмін з населенням 1,21 млн жителів [9, s. 51, 53–56].

Висновки. Система територіального управління в Польщі та Україні є значною мірою схожою.

По-перше, в обох державах відтворено модель ефективного самоврядування на місцях.

По-друге, територіальна основа є в цілому адекватною до місцевих умов і співмірною.

По-третє, управління великими містами, агломераціями і метрополіями ще очікує на впровадження адекватних системних рішень і реформ.

Існують також відмінності та проблеми. Україна здійснила кардинальне скорочення адміністративно-територіальних одиниць на локальному і субрегіональному рівнях. З одного боку, це дозволило зекономити кошти на утримання управлінського апарату та інфраструктури, але знизила якість управлінських і соціальних послуг для периферійних поселень. Ускладнює ситуацію недостатньо розвинена система транспортних комунікацій, технічної інфраструктури і можливостей електронного врядування.

Складна загальна економічна ситуація в Україні перешкоджає новоствореним самоврядним органам акумулювати бюджетні кошти для реалізації стратегічних інвестицій. Ускладнює ситуацію також обмежені можливості щодо залучення кредитів та донорських коштів. Можна критично оцінювати також адекватність нової територіальної основи локальних (громади) і субрегіональних (райони) одиниць по стосовно реальних соціально-територіальних систем. На цьому етапі важко об'єктивно оцінити відмову від т.зв. «виділених» адміністративно територіальних одиниць у вигляді міст обласного значення, які в Україні функціонували впродовж десятиріч.

Реформа системи територіального управління в Україні залишається незавершеною. Після низки вдалих рішень під час реформування інституту місцевого самоврядування, ключовою проблемою для територіального управління в Україні стало питання ефективного управління агломераціями та метрополійними зонами. Форми, прийняті в рамках останньої масштабної реформи адміністративно-територіального поділу, жодним чином не віддзеркалюють фактичний стан агломерацій та метрополій. В адміністративно-територіальній структурі України міські агломерації як правило не відображені. Не передбачено також жодних інших інструментів у формі допоміжних (факультативних) одиниць. Більше того, діючий в Україні адміністративно-територіальний поділ часто неузгоджується з історично сформованими системами розселення, особливо в агломерованих районах. Таким чином, в актуальних умовах складно забезпечити стійкий соціально-економічний розвиток, а без врахування значення міських агломерацій в адміністративно-територіальній системі

існуючі територіальні диспропорції тільки посилюватимуться, підриваючи принципи єдності, конкурентоспроможності та соціально-економічної рівноваги.

Головну причину існуючих проблем слід шукати в кабінетному характері нещодавньої реформи. Новостворені адміністративно-територіальні одиниці (об'єднані територіальні громади та райони), виникли не внаслідок широких соціальних дискусій, а були визначені головним чином в результаті компромісів груп інтересів регіонального та місцевого рівня. Під час реформи влада зосереджувалась переважно на реорганізації сільських територій. Таким чином, проблеми управління більшими містами та агломераціями залишились без належного вирішення. В даний час можна лише висловити надію, що проблема управління великими містами та агломераціями не буде повністю проігнорована, а потреба в спеціальних рішеннях у цій сфері буде реалізована в найближчому майбутньому. Продуктивним може бути шлях вивчення і впровадження в українській практиці польського досвіду, зокрема щодо управління в великих містах, створення і функціонування метрополійних зон тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алфьоров М. А. Урбанізаційні процеси в Україні в 1945–1991 рр: монографія / М. А. Алфьоров. – Донецьк: Донецьке відділення НТШ, ТОВ «Східний видавничий дім», 2012. – 552 с.
2. Шевчук Л. Т. Польський досвід розвитку метрополій: уроки для України / Л. Т. Шевчук // Сталий розвиток економіки. – 2013. – № 1. – С. 3–7.
3. Bąkowski, T. (2016). Ustawa o związkach metropolitalnych: komentarz. Wolters Kluwer.
4. Górnośląsko-Zagłębiowska Metropolia. [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.gzm.org.pl>.
5. Główny Urząd Statystyczny: <https://stat.gov.pl/>
6. Jyż, G., Pławecki, Z., & Szewc, A. (2005). Samorząd gminny. Komentarz. Dom Wydawniczy ABC.
7. Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2012, s. 176. ISBN 978-83-7610-359-4. Cytat: Rysunek 37. Docelowy hierarchiczny system planowania w Polsce.
8. Markowski T., & Marszał, T. (2006). Metropolie, obszary metropolitalne, metropolizacja: problemy i pojęcia podstawowe. Polska Akademia Nauk. Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju.
9. Swianiewicz, P., & Klimska, U. (2005). Społeczne i polityczne zróżnicowanie aglomeracji w Polsce – waniliowe centrum, mozaika przedmieść. *Prace i Studia Geograficzne*, 35(1), 45–70.
10. Uchwała Nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r. w sprawie przyjęcia Konceptji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030.
11. Uchwała Nr 16 Rady Ministrów z dnia 5 lutego 2013 r. w sprawie przyjęcia Długookresowej Strategii i Rozwoju Kraju. Polska 2030. Trzecia Fala Nowoczesności.
12. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.
13. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym.
14. Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym.
15. Ustawa z dnia 29 sierpnia 2003 r. o urzędowych nazwach miejscowości i obiektów fizjograficznych.
16. Ustawa z dnia 15 marca 2002 r. o ustroju miasta stołecznego Warszawy.
17. Ustawa z dnia 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju.
18. Ustawa z dnia 11 lipca 2014 r. o zasadach realizacji programów w zakresie polityki spójności finansowanych w perspektywie finansowej 2014–2020.
19. Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o związkach metropolitalnych.
20. Ustawa z dnia 9 marca 2017 r. o związku metropolitalnym w województwie śląskim.

УДК 332.1 : 352/354

ОЦІНКА РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ СУБРЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ (НА ПРИКЛАДІ ЗОЛОЧІВСЬКОГО РАЙОНУ)

Ольга Корицька, Тетяна Степура, Наталія Дідух
Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів

Проведено оцінку регіональних особливостей територій на прикладі укрупненого Золочівського району Львівської області. Виявлено та візуалізовано територіальні межі району. Розглянуто нові територіальні громади (у складі сільських, селищних та міських рад), які формують укрупнений Золочівський район та проаналізовано їх приналежність до нових громад. Ідентифіковано міську громаду із Золочівського району, яка переходить в укрупнений Львівський район. Підсумовано площу та чисельність населення об'єднаних територіальних громад в умовах реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня (на прикладі Золочівського району). Встановлено вагомість укрупненого району на обласному рівні. Запропоновано коригувальний коефіцієнт, для перерахунку кадрового потенціалу новоствореного району.

Ключові слова: децентралізація, міська, сільська, селищна рада, об'єднана територіальна громада, адміністративно-територіальний устрій, районування.

ASSESSMENT OF REGIONAL FEATURES OF TERRITORIES IN THE CONDITIONS OF REFORMING THE REGIONAL-TERRITORIAL STRUCTURE OF THE SUBREGIONAL LEVEL (ON THE EXAMPLE OF ZOLOCHIV DISTRICT)

Olga Korytska, Tetyana Stepura, Nataliya Didukh
Lviv Polytechnic National University, Lviv

The regional features of the territories are analyzed on the example of the newly created Zolochiv district of Lviv region. The territorial boundaries of the district were identified and visualized. New territorial communities (consisting of village, settlement and city councils) that form the united Zolochiv district are considered and their affiliation to new communities is analyzed. The city community from Zolochiv district, which is moving to the enlarged Lviv district, has been identified. The area and population of the united territorial communities in the conditions of reforming the administrative-territorial structure of the subregional level (on the example of Zolochiv district) are summarized. The weight of the united district at the regional level has been established. A correction coefficient is proposed to recalculate the personnel potential of the newly created district.

Key words: decentralization, city, village, settlement council, united territorial community, administrative-territorial structure, zoning.

Вступ. Географічні, демографічні, економічні особливості територій зумовлюють різні варіанти для їх розвитку та формують власні відмінності від решти територій держави. При цьому, основним завданням держави є забезпечення своїх громадян рівними можливостями, зменшення дисбалансів розвитку регіонів, підтримка регіональних відмінностей та, водночас, забезпечення державної і суспільної єдності. На шляху до реалізації поставлених цілей органи державної влади в Україні застосовують нові інструменти регіонального розвитку, головно через виконання державної регіональної політики та децентралізації.

Виклад основного матеріалу. З урахуванням вищезазначеного, метою статті є оцінка регіональних особливостей територій в умовах децентралізації, а саме реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня. У статті використані методи візуалізації (для відображення нового районування на прикладі укрупненого Золочівського району Львівської області), аналізу і синтезу (для виявлення нових територіальних громад), порівняння (через приналежність сільських, селищних і міських рад, що об'єдналися до укрупненого Золочівського району).

Із 2014 року в Україні відбувається децентралізація, тобто передача повноважень та фінансів від державної влади якнайближче до людей – органам місцевого самоврядування.

Закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [3] надав можливість розпочати формування базового рівня місцевого самоврядування. За 2015–2019 роки в Україні добровільно створено 982 об'єднані територіальні громади (ОТГ). До складу цих ОТГ увійшли понад 4500 колишніх місцевих рад. 11 млн людей проживають в ОТГ [2].

Оцінку регіональних особливостей територій (за площею громади та чисельністю населення) проводимо для укрупненого Золочівського району Львівської області.

Верховна Рада України 17 липня 2020 року прийняла постанову №3650 про утворення та ліквідацію районів [4]. В Україні створено 136 нових районів замість наявних 490. У Львівській області утворено сім великих районів замість 20: Дрогобицький, Золочівський, Львівський, Самбірський, Стрийський, Червоноградський, Яворівський.

Межі районів встановлюються по зовнішній межі територій сільських, селищних, міських територіальних громад, які входять до складу відповідного району.

Реалізація положень проекту акту не потребує додаткових видатків з Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

У прогнозі впливу реалізації акту вказано, що очікуваний вплив на ключовий інтерес із зазначенням передбачуваної динаміки змін основних показників є позитивним і характеризуватиметься збільшенням розміру заробітних плат (крім депутатів районних рад, які здійснюють свою діяльність на безоплатній основі) посадових осіб районних рад утворених районів, зростання впливу на регулювання питань місцевого значення.

Реалізація акту призведе до зменшення кількості районних рад. Районні ради утворених районів завдяки розширенню територіальної юрисдикції отримають інституційні та фінансові ресурси, що будуть спрямовані, у тому числі, й на збільшення розміру заробітних плат та чисельності посадових осіб відповідних органів місцевого самоврядування.

На рис. 1 представлена візуалізація нових районів Львівської області та чисельність населення за кожним із них.

Укрупнений Золочівський район (з адміністративним центром у місті Золочів) міститиме території Бродівської міської, Буської міської, Заболотцівської сільської, Золочівської міської, Красненської селищної, Підкамінської селищної, Поморянської селищної територіальних громад, затверджених Кабінетом Міністрів України (рис. 2).

За чисельністю населення (163,3 тис осіб) новостворений Золочівський район поступається іншим районам Львівської області (6,48 % населення області).

В укрупненому Золочівському районі об'єднані 80 територіальних громад. Загальна площа становить 2800,95 км. кв. Чисельність громади – майже 160 тис. осіб, з них 42,56 % – міське населення, 57,44 % – сільське.

Загальна інформація про Золочівський район в умовах реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня підсумована авторами і представлена у табл. 1. Для цього авторами проведено порівняльний аналіз усіх міських, селищних та сільських рад Бродівського, Буського та Золочівського районів і виявлено їхню приналежність до новостворених територіальних громад.

Таким чином, встановлено, що усі міські, селищні та сільські ради Бродівського і Буського районів переходять в укрупненій Золочівський район. Із ліквідованого Золочівського району у новий переходить ради, окрім Глинянської міської громади (у складі Глинянської міської ради, Великополюхівської сільської ради, Заставненської сільської ради, Куровицької сільської ради, Перегнойвської сільської ради, Підгайчиківської сільської ради, Словітської сільської ради).

Рис. 1. Візуалізація нових районів Львівської області в умовах реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня
Джерело: [2]

— частина Золочівського району, яка переходить у Львівський район

Рис. 2. Візуалізація нового Золочівського району Львівської області в умовах реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня
Джерело: доповнено авторами за [2]

Таблиця 1

Загальна інформація про укрупнений Золочівський район в умовах реформування адміністративно-територіального устрою субрегіонального рівня

Нові територіальні громади	Кількість рад, що об'єдналися	Площа об'єднаної територіальної громади, км. кв.	Чисельність населення громади, осіб	Міське населення, осіб	Сільське населення, осіб
Бродівська міська громада	11	642,8	39793	23454	16339
Буська міська громада	19	669.2	30265	10113	20152
Заболотцівська сільська громада	2 (фактично) 4 (заплановано) ¹	105.65	2552	x	2552
Золочівська міська громада	19	634.8	49666	24109	25557
Красненська селищна громада	9	216.3	17106	6415	10691
Підкамінська селищна громада	10	322.9	11343	1968	9375
Поморянська селищна громада	8	209.3	7546	1301	6245
Усього	80	2800,95	158271	67360	90911
Глинянська міська громада ²	7	224.1	9745	3050	6695

¹ до створеної у 2015 році Заболотцівської сільської територіальної громади (об'єдналися Заболотцівська сільська рада та Ражнівська сільська рада) долучається ще Підгорецька сільська рада і Ясенівська сільська рада;

² – до укрупнення районів була частиною Золочівського району.

Джерело: обчислено авторами за [2]

Інформацію за Золочівським районом (без урахування Глинянської міської громади), а саме кадровий потенціал укрупненого району пропонуємо обчислювати через спеціальний коригувальний коефіцієнт, обчислений на підставі даних про наявне населення на 1 січня 2020 року (за інформацією Головного управління статистики у Львівській області) [1]. За допомогою математичних підрахунків встановлено, що населення Глинянської міської громади становить 14,25 % Золочівського району, звідси слідує, що коригувальний коефіцієнт для перерахунку даних про кількісний та якісний склад населення, що становить його кадровий потенціал, дорівнює $k=0,8575$.

Отож, за площею територія укрупненого Золочівського району становить 12,8 %, за чисельністю населення – 6,5 % Львівської області. Детальний аналіз ресурсного потенціалу, у т. ч. кадрового потребує ґрунтовних додаткових досліджень, які рекомендуємо проводити із застосуванням обчисленого нами коригувального коефіцієнта.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Головне управління статистики у Львівській області. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.lv.ukrstat.gov.ua/>.
2. Децентралізація дає можливості. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/>.
3. Про добровільне об'єднання територіальних громад. Закон України від 05.02.2015 № 157-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.
4. Проект Постанови про утворення та ліквідацію районів. Верховна Рада України. Офіційний веб-портал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=3650&skl=10.

УДК911.3:316(332.1:711)(352)

ТРАНСФОРМАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ВНАСЛІДОК РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Михайло Качайло

Ужгородська спеціалізована школа №3, м. Ужгород

На прикладі Закарпатської області проаналізовано проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні. Досліджено новоутворені адміністративно-територіальні одиниці Закарпатської області – територіальні громади та адміністративні райони, визначено їхні позитивні та негативні сторони. Вивчено трансформаційні процеси локальних та районних систем розселення, виявлено процес формування міжрайонних систем розселення як наслідок адміністративно-територіальної реформи. Виявлено диспропорції між новоутвореними районами за площею і кількістю населення, спрогнозовано подальші напрямки трансформаційних процесів в межах адміністративних одиниць та систем розселення різних рівнів в Закарпатській області.

Ключові слова: адміністративні райони, адміністративно-територіальний устрій, децентралізація, системи розселення, територіальні громади.

TRANSFORMATION OF ADMINISTRATIVE UNITS OF THE TRANSCARPATHIAN REGION AS A RESULT OF DECENTRALIZATION REFORM

Mykhaylo Kachaylo

Uzhhorod specialized school №3, Uzhhorod

The implementation of administrative-territorial reform in Ukraine is analyzed on the example of Transcarpathian region. The newly formed administrative-territorial units of the Transcarpathian region as territorial communities and districts have been studied, their positive and negative sides have been determined. Transformation processes within local and district settlement systems are studied, the process of formation of interdistrict settlement systems as a consequence of administrative-territorial reform is revealed. The disparities between the newly formed districts in terms of area and population are revealed, further directions of transformation processes within administrative units and settlement systems of different levels in the Transcarpathian region are forecasted.

Key words: administrative region, administrative-territorial system, decentralization, settlement systems, territorial communities.

Постановка проблеми. Реформа адміністративно-територіального устрою в Україні нарізла досить давно, оскільки наявні адміністративні одиниці дістались країні ще з советських часів і не відповідали викликам сьогодення. Зокрема, адміністративні райони Закарпатської області були утворені ще у 1946 р. для обслуговування советської командно-адміністративної економічної системи і з того часу не змінювалися. Між районами були значні диспропорції за площею території, людністю та рівнем соціально-економічного розвитку. У Закарпатській області диспропорції були особливо помітні між гірськими та рівнинними районами. Реформа була покликана сприяти формуванню ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення і підтримки повноцінного життєвого довкілля для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, узгодження інтересів держави та територіальних громад [5].

Метою статті є дослідження трансформації адміністративних одиниць Закарпатської області внаслідок реформи адміністративно-територіальної реформи.

Виклад основного матеріалу. Основним етапом реформи стало утворення територіальних громад, яке відбувалося протягом 2015–2020 рр. У Закарпатській області їх утворення, порівняно з іншими регіонами України, відбувалося дуже повільно. Так, станом на 1 січня 2020 року в регіоні було утворено всього сім ОТГ, які об'єднались добровільно.

Проблемою стало прийняття Перспективного плану об'єднаних територіальних громад обласною радою.

З початку реформи розглядалося кілька проєктів формування спроможних ОТГ: від 40 громад, запропонованих Міністерством з питань розвитку територій, до більш ніж 60 громад, запропонованих обласними органами влади. Каменем спотикання була кількість ОТГ та їхній склад. Зрештою, внаслідок багаторічних консультацій і домовленостей, Закарпатська обласна рада затвердила план, яким передбачалось створення 60 ОТГ. Однак, це був не остаточний план і рішенням Кабінету Міністрів України від 13 травня 2020 р. було утворено 64 громади.

Нові територіальні громади утворені на базі первинних систем розселення навколо міст, селищ міського типу та великих сіл. Саме найбільші поселення і створили опорний каркас нових територіальних громад.

Більшість громад утворювалася на основі об'єднання міських, селищних та сільських рад у межах одного району. Однак були випадки, коли нові громади включали до свого складу поселення з кількох суміжних районів (табл. 1).

Таблиця 1

Територіальні громади Закарпатської області, утворені в межах кількох суміжних районів

№	Назва громади	Центр	Райони, на яких утворена
1.	Батівська	смт Батьово	Берегівський, Мукачівський
2.	Довжанська	с. Довге	Іршавський, Хустський
3.	Дубриницько-Малоберезнянська	с. Дубриничі	Перечинський, Великоберезнянський
4.	Керецьківська	с. Керецьки	Свалявський, Іршавський
5.	Солотвинська	смт Солотвино	Тячівський, Рахівський
6.	Великодобронська	с. Велика Добронь	Ужгородський, Мукачівський
7.	Мукачівська	м. Мукачево	Мукачівський, Іршавський

Єдиною територіальною громадою області, яка залишилася без змін у попередніх межах, є м. Ужгород, що не зазнало жодного територіального приросту. Натомість, найбільше зросла громада з центром у м. Мукачево, яка включила окрім сусідніх з містом сіл ще й Доробратівську сільську раду, яка входила у склад Іршавського району.

Утворення нових районів ґрунтується на межах новоутворених територіальних громад і не враховує меж колишніх районів. Хоча перші проєкти субрегіонального поділу проводилися в межах колишніх районів. Першим проєктом передбачалось створення у межах області чотирьох районів: Ужгородського, Мукачівського, Хустського, Рахівського.

Зрештою, Уряд запропонував Верховній Раді варіант із розподілом області на п'ять районів. Від попереднього проєкту він відрізнявся тим, що не враховував меж чинних районів і виокремленням Берегівського району. Берегівський район утворений на кордоні з Угорщиною, де компактно проживає угорське населення. Однак Парламент, врахувавши позицію окремих народних депутатів та обласної влади, прийняв остаточне рішення про формування шести районів, зберігши окремими Тячівський і Рахівський райони.

Площа новоутвореного Берегівського району – 1,5 тис. км², населення – 209,2 тис. осіб. Район включив у свій склад колишні Берегівський, Виноградівський та частину Іршавського районів.

Таблиця 2

Територіальні громади Берегівського району

№	Назва громади	Статус	Центр
1.	Батівська	Селищна	Смт Батьово
2.	Берегівська	Міська	м. Берегово
3.	Великоберезька	Сільська	с. Великі Береги
4.	Великобийганська	Сільська	с. Велика Бийгань
5.	Вилоцька	Селищна	смт Вилок
6.	Виноградівська	Міська	м. Виноградів
7.	Кам'янська	Сільська	с. Кам'янське
8.	Королівська	Селищна	с. Королево
9.	Косонська	Сільська	с. Косонь
10.	Пийтерфолвівська	Сільська	с. Пийтерфолво

У складі району перебуває 10 територіальних громад, з яких: 2 – міські, 3 – селищні, 5 – сільських (табл. 2). Адміністративний центр розташований у місті Берегово, населення якого становить 24 тис. осіб, натомість найбільший населений пункт – місто Виноградів, в якому проживає 25, 5 тис. жителів.

Новоутворений Мукачівський район включив у себе власне Мукачівський, Свалявський, Воловецький та частину Іршавського. Площа Мукачівського району – 2,1 тис. км², населення – 254,6 тис. осіб. У складі району перебуває 13 територіальних громад, з яких: 2 – міські, 4 – селищні, 7 – сільських (табл. 3). Адміністративний центр розташований у місті Мукачево, населення якого становить 86 тис. осіб [1].

Таблиця 3

Територіальні громади Мукачівського району

№	Назва громади	Статус	Центр
1.	Великолучківська	Сільська	с. Великі Лучки
2.	Верхньокоропецька	Сільська	с. Верхній Коропець
3.	Воловецька	Селищна	смт Воловець
4.	Горондівська	Сільська	с. Горонда
6.	Жденіївська	Селищна	смт Жденієво
5.	Івановецька	Сільська	с. Іванівні
7.	Кольчинська	Селищна	смт Кольчино
8.	Мукачівська	Міська	м. Мукачево
9.	Неліпінська	Сільська	с. Неліпіно
10.	Нижневорітська	Селищна	смт Нижні Ворота
11.	Полянська	Сільська	с. Поляна
12.	Свалявська	Міська	м. Свалява
13.	Чинадіївська	Селищна	смт Чинадійово

Площа новоутвореного Ужгородського району – 2,4 тис. км², населення – 255,8 тис. осіб.

Таблиця 4

Територіальні громади Ужгородського району

№	Назва громади	Статус	Центр
1.	Баранинська	Сільська	с. Баранинці
2.	Великоберезнянська	Селищна	смт Великий Березний
3.	Великодобронська	Сільська	с. Велика Добронь
4.	Дубриницько-Малоберезнянська	Сільська	с. Дубриничі
5.	Костринська	Сільська	с. Кострина
6.	Оноківська	Сільська	с. Оноківці
7.	Перечинська	Міська	м. Перечин
8.	Середнянська	Селищна	смт Середне
9.	Ставненська	Сільська	с. Ставне
10.	Сюртівська	Сільська	с. Сюрте
11.	Тур'є-Реметівська	Сільська	с. Тур'є-Ремети
12.	Ужгородська	Міська	м. Ужгород
13.	Холмківська	Сільська	с. Холмок
14.	Чопська	Міська	м. Чоп

Він об'єднав Ужгородський, Перечинський та Великоберезнянський райони у повному складі. Тут утворено 14 територіальних громад, з яких: 3 – міські, 2 – селищні, 9 – сільські (табл. 4). Адміністративний центр розташований у обласному центрі – м. Ужгороді, населення якого складає понад 114 тис. осіб [1].

Хустський район утворено на базі Хустського, Міжгірського та частини Іршавського районів. Його площа – 3,2 тис. км², населення – 269,1 тис. осіб. У складі району перебуває 13 територіальних громад, з яких: 2 – міські, 2 – селищні, 9 – сільські. Адміністративний центр розташований у м. Хуст, населення якого становить 28, 4 тис. осіб.

Таблиця 5

Територіальні громади Хустського району

№	Назва громади	Статус	Центр
1.	Білківська	Сільська	с. Білки
2.	Вишківська	Селищна	сел. Вишково
3.	Горінчівська	Сільська	с. Горінчево
4.	Довжанська	Сільська	с. Довге
5.	Драгівська	Сільська	с. Драгово
6.	Зарічанська	Сільська	с. Заріччя
7.	Іршавська	Міська	м. Іршава
8.	Керецьківська	Сільська	с. Керецьки
9.	Колочавська	Сільська	с. Колочава
10.	Міжгірська	Селищна	сел. Міжгір'я
11.	Пилипецька	Сільська	с. Пилипець
12.	Синевирська	Сільська	с. Синевир
13.	Хустська	Міська	м. Хуст

Площа Рахівського району – 1,8 тис.км², населення – 82,8 тис. осіб. У складі району перебувають 4 територіальні громади, з яких: 1 – міська, 2 – селищні, 1 – сільська (табл. 6). Адміністративний центр розташований у місті Рахів, населення якого становить 15 тис. осіб.

Таблиця 6

Територіальні громади Рахівського району

№	Назва громади	Статус	Центр
1.	Богданська	Сільська	с. Богдан
2.	Великобичківська	Селищна	смт Великий Бичків
3.	Рахівська	Міська	м. Рахів
4.	Ясінянська	Селищна	смт Ясіня

Перші проєкти нових районів Закарпатської області передбачали об'єднання Рахівського та Тячівського районів. Однак кінцевим рішенням їх все ж не об'єднали. Унікальність цього рішення полягає у повній невідповідності концепції з укрупнення одиниць субрегіонального рівня. Так, Рахівський район чи не єдиний із усіх районів України, який зменшився через від'єднання від нього Середньо-Водянської та Білоцерківської сільських рад, що увійшли до Солотвинської громади, включеної у Тячівський район.

Площа Тячівського району – 1,9 тис.км², населення – 185,3 тис. осіб. У складі району перебуває 10 територіальних громад, з яких: 1 – міська, 5 – селищні, 4 – сільські (табл. 7). Адміністративний центр розташований у місті Тячів, населення якого становить 9 тис. осіб. Найбільший населений пункт – селище Дубове (10 тис. осіб).

Таблиця 7

Територіальні громади Тячівського району

№	Назва громади	Статус	Центр
1.	Бедевлянська	Сільська	Бедевля
2.	Буштинська	Селищна	Буштино
3.	Вільховецька	Сільська	Вільхівці
4.	Дубівська	Селищна	Дубове
5.	Нересницька	Сільська	Нересниця
6.	Солотвинська	Селищна	Солотвино
7.	Тересвянська	Селищна	Тересва
8.	Тячівська	Міська	Тячів
9.	Углянська	Сільська	Угтя
10.	Усть-Чорнянська	Сільська	Усть-Чорна

Із 64 громад області 11 – міських, 18 – селищних, 35 – сільських. Переважання сільських громад є наслідком низької урбанізації регіону. Найбільше територіальних громад є в Ужгородському районі – 14; найменше в Рахівському – 4.

В Ужгородському районі спостерігається найбільша концентрація міських територіальних громад – 3. По дві міські громади мають Берегівський, Мукачівський, Хустський райони. У Рахівському та Тячівському районах – по одній міській громаді. Найбільше

селищних громад у Тячівському районі – 5; в Мукачівському – 4; в Берегівському – 3; у Рахівському, Тячівському, Ужгородському районах – по 2. Сільських громад найбільше в Ужгородському та Хустському районах – по 9, у Мукачівському – 7, Берегівському – 5, Тячівському – 4, Рахівському – 1.

У двох районах – Берегівському та Тячівському – адміністративні центри не є водночас найбільшими населеними пунктами. У першому з них найбільшим є місто Виноградів, а в другому – смт Дубове. Зі старих районів найбільш розділеним виявився Іршавський – територіальні громади, утворені на його просторах, увійшли до складу відразу трьох новоутворених районів – Берегівського, Мукачівського та Хустського.

Незважаючи на проведення реформи, в Закарпатській області межі та розміри територіальних громад і районів викликають низку запитань. Збереглися диспропорції районів і територіальних громад за площею та населенням. Без територіального приросту залишили місто Ужгород, яке чи не єдиний обласний центр України, що не збільшив площу і людність внаслідок реформи. Натомість спостерігається значне укрупнення Мукачєва через приєднання великої кількості сільських поселень.

Також виникають питання про створення п'яти громад на території колишнього міста обласного значення Берегово та Берегівського району, загальна площа яких становить 0,7 тис. км² з населенням 80 тис. осіб. Натомість, у ситуації з містом обласного значення – Хуст та відповідним районом було утворено чотири громади, попри те, що площа становить 1,1 тис. км², а населення – 129 тис. осіб.

За винятком Рахівського району, решта територіальних одиниць субрегіонального рівня виглядають співставними і збалансованими. Відмова від об'єднання Тячівського та Рахівського районів, окрім особливостей гірського ландшафту, більшою мірою була спричинена конкуренцією місцевих груп впливу та неможливістю безконфліктно вирішити питання центру новоутвореного району. Така проблема виникла через відсутність у східній частині області великого центру субрегіонального рівня. Ситуацію можна було вирішити, об'єднавши колишні Тячівський і Рахівський райони, а центром району зробити смт Солотвино. Окрім географічної доступності та розв'язання конкуренції між Тячевом та Раховом, таке рішення дало б поштовх для розвитку нового району і самого Солотвина, зокрема.

Висновки. Отже, реформа адміністративно-територіального устрою в Україні спричинила його значні трансформації в Закарпатській області. На базовому рівні замість 319 місцевих рад утворено 64 територіальні громади, які на субрегіональному рівні згруповані у шість районів. Кількість громад у районах нерівномірна – вона варіює від чотирьох до чотирнадцяти.

Повноцінна реорганізація районів та більшості територіальних громад розпочалася тільки після місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. Для цього Верховна Рада прийняла та ще має прийняти низку законів про розмежування повноважень і ресурсів між областями та районами, між районами та громадами тощо. Незважаючи на формування нових місцевих рад та виборів нових голів територіальних громад, продовжують функціонувати районні адміністрації старого зразка. Очікується, що буде і перехідний період до середини 2021 року, щоб процес зміни адміністративно-територіального устрою був максимально непомітним для людей, а якість і доступність послуг, що надавалися на районному рівні, не знизилася, а навпаки, покращилася.

Завдяки створенню нової системи розподілу владних повноважень між центральними та місцевими органами влади в Україні фактично формується нова система взаємовідносин. Це створює передумови для нових інституційних перетворень у всіх сферах суспільного життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Головне управління статистики у Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uz.ukrstat.gov.ua/statinfo/dem/2020/nasel_0110_2020.pdf.

2. Жаліло Я. А. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу. Аналітична доповідь / Я. А. Жаліло, О. В. Шевченко, В. В. Романова. – Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2019. – 115 с.

3. *Заставецька Л. Б.* Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України : монографія / Л. Б. Заставецька. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.

4. Перспективний план формування територій громад Закарпатської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakarpatooblarch.gov.ua/perspektyvnyj-plan-formuvannya-terytorij-gromad-zakarpatskoji-oblasti-redaktsiya-vid-13-03-2020-roku.html>.

5. Реформа децентралізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>.

УДК 911.3:352 (477-24)

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА СЕЛИЩНА ГРОМАДА: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПІДСТАВИ УТВОРЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ

Ірина Ванда

Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів

Розглянуто динаміку складу утвореної у ході реформи децентралізації та нового базового адміністративно-територіального устрою Івано-Франківської селищної об'єднаної територіальної громади Яворівського району Львівської області. Показано місце серед інших селищних громад України. Висвітлено диференціацію ресурсів Івано-Франківської громади, зокрема території та населення, за складовими частинами. Охарактеризовано просторові відмінності використання земель, що є виразником функціонування. Виділено старостинські округи, які є поліфункціональними, та вузько-спеціалізованими, зважаючи на наявні ресурси; зазначено поєднання виконуваних функцій різного просторового значення – від локального до міжнародного. Просторові відмінності (природні, селитебні, функціональні) – основа для комплексного стратегічного планування цієї спроможної об'єднаної територіальної громади.

Ключові слова: Івано-Франківська селищна громада, об'єднана територіальна громада, спроможність, ресурси, поліфункціональність, стратегія розвитку.

IVANO-FRANKIVSKA TOWN COMMUNITY: HUMAN-GEOGRAPHICAL BASIS OF FORMATION AND FUNCTIONING

Iryna Vanda

Ivan Franko National University of Lviv, Lviv

The dynamics of the composition of the Ivano-Frankove town united territorial community (hromada) of Yavoriv rayon of Lviv oblast, formed under the decentralization reform and the new basic administrative-territorial structure establishing is considered. The place among other town communities of Ukraine is shown. The differentiation of community resources, in particular the territory and population, is highlighted. Spatial differences in land use, which is an expression of functioning, are characterized. Areas, which are multifunctional and narrowly specialized, based on the available resources and nowadays socio-economic activity, with indications of the combination of functions performed of different spatial significance – from local to international, are identified. Spatial differences (natural, residential, functional) are the basis for comprehensive strategic planning of this capable united territorial community.

Key words: Ivano-Frankove town community (hromada), united territorial community, capacity, resources, polyfunctionality, development strategy.

Перебіг реформи децентралізації в Україні - передача від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності, формування нового адміністративно-територіального устрою базового рівня – зумовив дослідницький інтерес, зокрема географів, економістів. Увага приділяється загальноукраїнському огляду та формулюванню конструктивних пропозицій на рівня районів (М. Барановський) і громад (Я. Олійник, П. Остапенко), виявленню регіональної специфіки Карпатського регіону України (В. Кравців, І. Сторонянська та ін.).

Формування нових адміністративних одиниць визначає додаткову можливість локальних суспільно-географічних досліджень, на матеріалах окремих громад. Територія дослідження – частина Українського Розточчя, яке часто є об'єктом вивчення львівських географів у різних аспектах: геоекологічному [5], суспільно-географічному [15], комплексному [17]. Поставлене завдання – окреслити географічні особливості утворення і подальшого розвитку новоствореної Івано-Франківської селищної об'єднаної територіальної громади Яворівського району Львівської області.

У ході реформи децентралізації (2014–2020 рр.) існувало кілька проектів формування об'єднаних територіальних громад (ОТГ) у Львівській області, кожен з яких обґрунтовувався у контексті їхньої спроможності згідно «Методики формування спроможних територіальних громад» [6]. Кожен з них визначав селище Івано-Франкове як адміністративний центр перспективної громади, оскільки поселення має розвинену інфраструктуру, центральне географічне положення (на перетині автотраси міжнародної автодороги загальнодержавного значення Львів – Краковець і автодороги обласного значення Миколаїв -Городок - Івано-Франкове – Жовква - Кам'янка-Бузька – Бібрка).

Початково (2015 р.) у східній прильвівській частині Яворівського району – території дослідження – пропонувалося формування двох ОТГ: Івано-Франківської селищної (внаслідок об'єднання Івано-Франківської селищної і Лозинської, Порічанської, Мальчицької сільських рад) і Домажирської сільської (у складі Бірківської, Ясницької, Рясне-Руської, Домажирської, Вороцівської сільських рад) [8]. Наступний проект (2017 р.) аргументував збільшення величини ОТГ у Львівській області (для належного потенціалу майбутнього функціонування та розвитку). Зокрема, Івано-Франківську селищну ОТГ проєктовано як результат об'єднання 10 рад місцевого самоврядування (дев'ять вище зазначених, і Великопільської сільської ради) [9]. Головний аргумент для останньої зміни – транспортна зв'язаність з смт Івано-Франкове: доступність до обласного та районного центру лише транзитом через селище.

Остаточо Івано-Франківська селищна територіальна громада сформована добровільним об'єднанням 9 рад місцевого самоврядування (окрім Рясне-Руської сільської ради, яка ввійшла до Львівської міської ОТГ) [10], охоплює площу 425,8 км² з населенням 19,9 тис. осіб, що приживає у 31 сільському поселенні та смт Івано-Франкове [3]. Адміністративний центр громади – селище міського типу, має добре розвинену інфраструктуру, просторово розташоване у західній частині території об'єднаної територіальної громади, на відстані 23 км на захід від обласного центру – м. Львова.

В Україні сформовано 429 селищних громад, у які об'єдналися 3 752 рад, на площі 202 437 км² з населенням 6 012 228 осіб [2]. За розрахованими значеннями, у середньому до однієї селищної громади ввійшло 8,7 адміністративних рад, територія площею 471,9 км², 14,0 тис. жителів. Таким чином, Івано-Франківська селищна ОТГ є середньою за кількістю об'єднаних адміністративних одиниць, має значення нижче середньо українського за площею (-9,3%) та значно вище - за населенням (+41,9%).

За кількісними параметрами з-поміж селищних громад України найближчою до Івано-Франківської селищної ОТГ є Верховинська ОТГ Верховинського району Івано-Франківської області (429,4 км², 19,9 тис. жителів). Близькою за площею є Арбузинська ОТГ Первомайського району Миколаївської області (430,3 км²); за населенням – Млинівська ОТГ Дубенського району Рівненської області (19,9 тис. осіб).

Формування Івано-Франківської селищної ОТГ відповідає усім визначеним формальним вимогам, зокрема і з погляду спроможності громади [6]. За даними 2020 р. [11], Івано-Франківської селищної ОТГ високий рівень спроможності за чотирма з п'яти критеріїв (чисельність постійного населення – понад 7 тис. осіб, чисельність учнів, що здобувають освіту в закладах загальної середньої освіти, розташованих на території спроможної територіальної громади – 2417 осіб, тобто понад 500 осіб; площа території – понад 400 км²; індекс податкоспроможності бюджету спроможної територіальної громади – 1,15, тобто понад 0,9. Середній рівень спроможності Івано-Франківської громади – за критерієм частки місцевих податків та зборів у доходах бюджету територіальної громади (24,6%, при визначених межах 20–40%, згідно «Методики формування спроможних територіальних громад»).

Подальший розвиток об'єднаних територіальних громад визначається розробкою та реалізацією стратегічних планів, які повинні брати до уваги існуючі стратегії регіонального розвитку. На відміну від регіонального рівня не існує нормативної бази, яка б визначала порядок та вимоги щодо розробки стратегії розвитку територіальної громади [14, с. 10]. Плануючи розвиток громади, слід орієнтуватися на три складові стратегії - розвиток місцевої економіки, розвиток людського капіталу, збереження довкілля. Експерти відзначають, що просторове планування має найменше уваги. Українське законодавство дозволяє підготувати схему планування території ОТГ як частини території району. Хоча такий підхід не є простим, адже в цей процес тоді включається районна державна адміністрація та районна рада, які мають виступити замовниками таких планувальних робіт [14, с. 13].

Складові Івано-Франківської селищної ОТГ диференційовані за просторовими і людськими ресурсами (табл. 1). Розподіл дуже нерівномірний: третину ресурсів зосереджує Івано-Франківська селищна рада. За площею 2/3 складових одиниць займають територію близько 5% кожна, тоді як дві одиниці сумарно займають 64,3% терену громади. за населенням розподіл рівномірніший. Окрім селища Івано-Франкове, відносно більша частка населення (понад 10%) проживає у прильвівських старостинських округах – Бірківському, Вороцівському, що зумовлено атрактивністю приміських територій, з транспортною доступністю до обласного центру менше 20 хв. Середня щільність населення Івано-Франківської селищної громади – 49,3 особи / км², проте значення показника за складовими різняться у 13,5 раза. Найменше значення щільності населення у Лозинському старостинському окрузі, де переважають малі села і більшість території якого – ліси та відкриті землі, що мають екстенсивне використання. Найбільшу щільність населення мають прильвівські округи: Бірківський, Вороцівський (понад 100 осіб / км²), у яких розташовані великі за людністю сільські поселення (зокрема, с. Бірки – 2,9 тис. осіб).

Таблиця 1

Просторові та людські ресурси Івано-Франківської селищної територіальної громади

№	Складові	Площа		Населення		Щільність населення, осіб / км ²
		км ²	%	осіб	%	
1	Івано-Франківська селищна рада	147,4	34,6	7103	33,9	48,2
2	Бірківська сільська рада	20,2	4,7	3103	14,8	153,5
3	Великопільська сільська рада	20,5	4,8	1041	5,0	50,8
4	Вороцівська сільська рада	20,1	4,7	2145	10,2	106,9
5	Домажирська сільська рада	28,6	6,7	1875	8,9	65,5
6	Лозинська сільська рада	126,5	29,7	1434	6,8	11,4
7	Мальчицька сільська рада	18,3	4,3	1098	5,2	60,2
8	Порічанська сільська рада	21,9	5,1	1834	8,7	83,7
9	Ясницька сільська рада	22,3	5,2	1347	6,4	60,4

Складено і розраховано за даними: [2; 12].

Важливою характеристикою, що визначає відношення території є функції [16, с. 72], які можна розглядати через функціональне використання земель. Особливістю Івано-Франківської ОТГ є поліфункціональність: поєднання різних соціально-економічних функцій обмеженими ділянками простору. Як зазначалося, понад 60% території займають землі Івано-Франківської селищної і Лозинської сільської рад. Природно-географічно це території Розточчя, з високою лісистістю (понад 45%) та часткою відкритих земель без рослинного покриву (14,3 і 29,0% відповідно) (див. рис. 1), які виконують загальнодержавні (навіть міжнародного значення) функції: задіяні у військово-навчальній (Центр миротворчості та безпеки) та природоохоронній (Яворівський національний природний парк, державний заповідник «Розточчя») діяльності; входять до складу української частини міжнародного біосферного резервату «Розточчя», що забезпечує згадану природоохоронну функцію (збереження генетичних ресурсів, видів, екосистем та ландшафтів), є моделлю сталого соціально-економічного розвитку та функцію екологічної освіти та просвіти.

Селище Івано-Франкове як адміністративний центр громади є осередком управлінської, соціальної функції локального рівня; окремо відзначимо професійно-освітню діяль-

ність – функціонування Художнього професійно-технічного училища ім. Й. П. Станька (функція регіонального рівня).

Територія Домажирського старостинського округу також поєднує кілька функцій регіонального рівня: еколого-соціальна (діяльність осередку «Ведмежий притулок») та економічна (зосереджені і ефективно працюють суб'єкти господарювання, як забезпечують значною мірою податкоспроможність цілої громади - ТзОВ «Бадер Україна», ТОВ «Кормотех», низка менших виробництв будівельної індустрії, які орієнтуються на потреби ринку м. Львова та активно запроваджують інновації з Польщі у виробничі процеси).

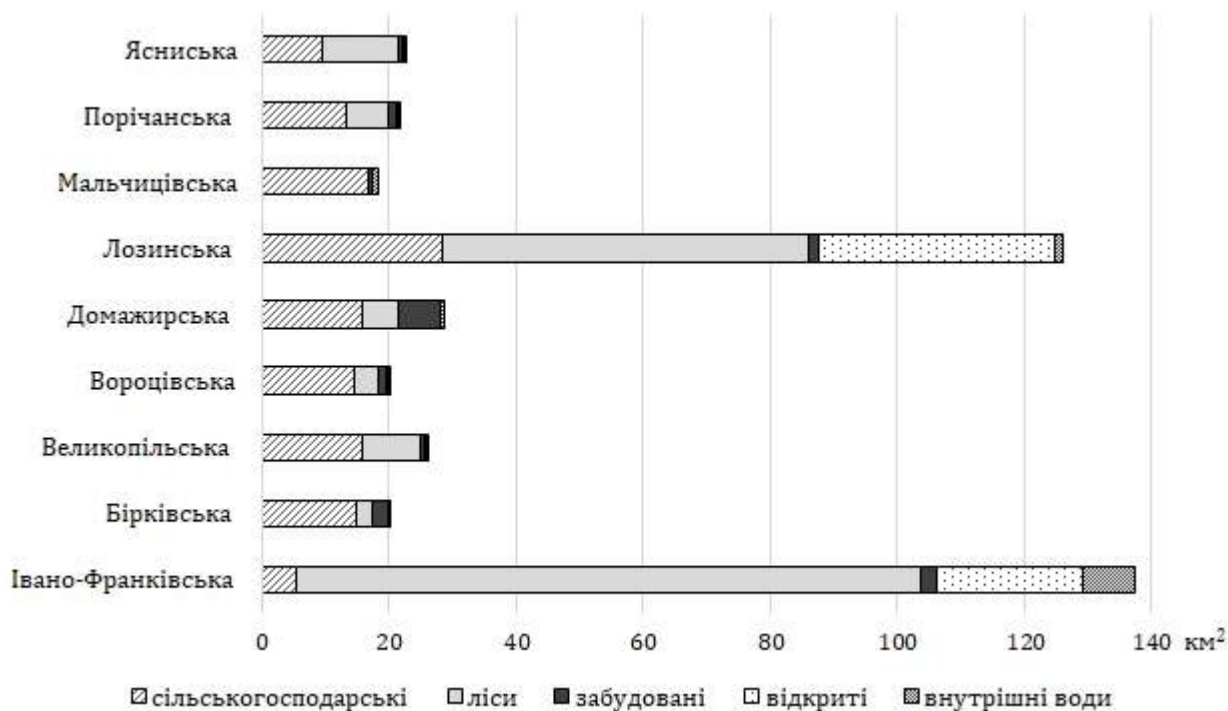

Рис. 1. Розподіл земель складових Івано-Франківської селищної територіальної громади, км², 2016 р.

Побудовано за даними [12].

Рекреаційна діяльність також має регіональне значення, і пов'язана на території громади з лісовкритими площами та водними об'єктами (Івано-Франківський, Лозинський, Ясницький округи).

Низка старостинських округів мають меншу диверсифікацію економічних функцій, зокрема використовують сприятливі агрокліматичні умови та приміське географічне розташування, зокрема Мальчицький (сільськогосподарські угіддя становлять понад 90% площі), а також Порічанський, Великопільський, Вороцівський, Бірківський (сільськогосподарські угіддя – понад 60% площі).

Івано-Франківська селищна ОТГ Яворівського району Львівської області сформована з дотриманням усіх вимог щодо добровільного об'єднання територіальних громад, попри значні природні відмінності у своїх межах. Розтоцька і Надсянська частини різняться природним потенціалом, системою розселення, переважаючими видами господарської діяльності, що має бути відображено при стратегічному планування розвитку громади. Сформована Івано-Франківська селищна ОТГ відповідає вимогам спроможності громад, має високий рівень спроможності за демографічними, просторовими, фіскальними критеріями, з можливістю покращання останнього. Поліфункціональність та сприятливе географічне положення території громади є додатковими чинниками для активізації місцевого економічного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барановський М. Субрегіональний рівень адміністративно-територіальної реформи в Україні: дискусійні аспекти / М. Барановський // Географія. - 1/2(76/77). - 2020. - С. 37-43. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: https://visnyk-geo.knu.ua/wp-content/uploads/2020/12/Вісник_Географія_№76-77_ред.37-43.pdf.
2. Громада.інфо : портал об'єднаних громад України / Громада.інфо, 2021 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://gromada.info>. - [Перегляд 02.04.2021 р.].
3. Децентралізація: інформаційний портал реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади (децентралізації) в Україні / [За ред. Є. Рідоша] / Проект «Підтримка децентралізації в Україні» (DESPRO), Міністерство розвитку громад та територій України. - Київ, 2020. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/newgromada>. - [Перегляд 02.04.2021 р.].
4. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» / Законодавство України, 2015 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>.
5. Ковальчук І. Геоекологія Розточчя: монографія / І. Ковальчук, М. Петровська. - Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. - 192 с.
6. Методика формування спроможних територіальних громад: постанова Кабінету Міністрів України від 8 квітня 2015 р. № 214 / Законодавство України, 2020 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-п#n10>.
7. Олійник Я. Формування спроможних територіальних громад в Україні: переваги, ризики, загрози / Я. Олійник, П. Остапенко // Український географічний журнал. - №4. - 2016. - С. 37-43. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://doi.org/10.15407/ugz2016.04.037>.
8. Перспективний план формування територій громад Львівської області: розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 грудня 2015 р. №1281 / Законодавство України, 2015 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1281-2015-%D1%80#n7>. - [Перегляд 02.04.2021 р.].
9. Перспективний план формування територій громад Львівської області: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 липня 2017 р. № 491-р / Законодавство України, 2017 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-2017-%D1%80#n7>. - [Перегляд 02.04.2021 р.].
10. Перспективний план формування територій громад Львівської області: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 травня 2020 р. № 624-р / Законодавство України, 2020 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/file/text/81/f495591n18.doc>. - [Перегляд 02.04.2021 р.].
11. Портал спроможності територіальних громад. Квітень 2021 / [За заг. ред. Остапенка П.] / Проект «Підтримка належного врядування в місцевих громадах як складової реформи децентралізації» Координатора проектів ОБСЄ в Україні, Міністерство розвитку громад та територій України. - Київ, 2021. - 18 с. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://tdukr.maps.arcgis.com/apps/MapJournal/index.html>. - [Перегляд 23.04.2021 р.].
12. Регіональна статистика Львівщини: інформаційний банк статистичних даних / Головне управління статистики у Львівській області, 2016 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://database.ukrcensus.gov.ua/regiostat/regio/Regiostat.asp?lang=uk>. - [Перегляд 15.12.2018 р.].
13. Територіальні громади в умовах децентралізації: ризики та механізми розвитку: монографія / [За ред. В. Кравціва, І. Сторонянської]. - Львів, 2020. - 531 с.
14. Ткачук А. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль) / А. Ткачук, В. Кашевський, П. Мавко. - К.: ІКЦ «Легальний статус», 2016. - 96 с.
15. Українське Розточчя / О. Шаблій. Суспільна географія: у двох книгах. - Книга друга. Проблеми українознавства, регіоналістики і краєзнавства. - Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2015. - С. 456-485.
16. Шаблій О. І. Основи суспільної географії: підручник / О. І. Шаблій. - Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. - 282 с.
17. Roztocze przyroda i człowiek / Redakcja naukowa T. Grabowski, M. Harasimiuk, B. M. Kaszewski, Ya. Kravchuk, B. Lorens, Z. Michalczyk, O. Shablii. - Zwierzyniec, 2015. - 528 s.

УХВАЛА

Всеукраїнського наукового онлайн-семінару з участю іноземних учених на тему: «Суспільна географія і картографія: наукова спадщина та сучасні українознавчі студії». Львів, 20 травня 2021 р.

На семінарі було заслухано 15 доповідей представників різних вищих навчальних закладів України і Польщі. Тематика доповідей додається.

Пропонуємо такі головні напрямки подальшого розвитку суспільної географії (СГ) в Україні:

- 1) вважати, що сучасну СГ слід трактувати як географію інформаційного суспільства з розширенням об'єкта дослідження у ближній космос;
- 2) звернути увагу на три типи конкретних об'єктів досліджень: реальні, концептуальні та віртуальні;
- 3) посилити дослідницьку увагу на мережеві форми геоторіальної організації суспільства;
- 4) розвивати теорію гнучких геоторіальних систем, особливо у сфері їх функціонування у часі і просторі; вивчати особливості і форми т. зв. адитивного 3D-виробництва у контексті його геопросторової організації;
- 5) досліджувати процеси т. зв. інтегративно-міждисциплінарного напрямку типу «геополітика», «геоекономіка», «геосоціологія», «геостратегія» та ін., які за об'єктом дослідження знаходяться на перетині власне географії та суміжних дисциплін;
- 6) запроваджувати у СГ теоретичні та методичні положення нової філософської дисципліни семіотики;
- 7) впроваджувати поняттєво-термінний апарат нової СГ як важливий аспект її розвитку;
- 8) здійснювати подальші дослідження проблем законів і закономірностей геопросторової організації інформаційного суспільства;
- 9) розробляти нові типи і класи картографічних моделей з урахуванням наведених тенденцій розвитку СГ;
- 10) особливу увагу звернути на дослідження проблем «Історії географії», зокрема української. Розвивати кубійовичезнавство;
- 11) посилити зв'язки географічних досліджень з ученими Польщі (Варшава, Краків, Гданськ, Вроцлав, Люблін), Австрії, США та Канади;
- 12) звернути особливу увагу на проблеми географічного українознавства;
- 13) організувати у вишах України стипендії імені Володимира Кубійовича;
- 14) активізувати виконання ухвали міської ради «Про будівництво пам'ятника В. М. Кубійовича у Львові».

Прийнято одностайно на Всеукраїнському онлайн-семінарі.

Львів, 20.05.2021 р.

ЗМІСТ

Передмова	5
I. ПРОФЕСОР ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ — ГЕОГРАФ-УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ, ОРГАНІЗАТОР НАЦІОНАЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ ТА ОСВІТИ	7
<i>Штойко Павло</i> ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ – ГЕОГРАФ-УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ	7
<i>Шаблій Олег</i> МОЄ ПРОЧИТАННЯ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА	12
<i>Влах Мирослава</i> ПРОФЕСОР ОЛЕГ ШАБЛІЙ – ЗАСНОВНИК ГЕОГРАФІЧНОГО КУБІЙОВИЧЕЗНАВСТВА	21
<i>Биковський Лев</i> НАУКОВІ ПРАЦІ ДОКТОРА ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА	29
<i>Стебельський Ігор</i> РОЗВИТОК ПРОФЕСОРОМ ВОЛОДИМИРОМ КУБІЙОВИЧЕМ ГЕОГРАФІЧНОГО УКРАЇНОЗНАВСТВА У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД	32
<i>Ровенчак Іван</i> НАУКОВА ШКОЛА ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА В УКРАЇНСЬКОМУ ВІЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ	40
<i>Кузишин Андрій</i> ГЕОПОЛІТИЧНА ВІЗІЯ УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА	45
<i>Грех Володимир</i> ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ ПРО ДУХОВНІСТЬ ВІР'ЯН	49
<i>Теліш Павло</i> ЛАНДШАФТОЗНАВЧІ ІДЕЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА	57
<i>Недашківська Наталія, Падовська Олена</i> ВІДПОВІДНІСТЬ ПРИНЦИПІВ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА-НАУКОВЦЯ ЗАСАДНИЧИМ ПРИНЦИПАМ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	61
<i>Падовська Олена</i> ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ І СПОРТ В ПРАЦЯХ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА	67
<i>Зінько Юрій, Писаревська Олена</i> ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОСІДОК НТШ У САРСЕЛІ: «ГОРДІСТЬ ЗА МИНУЛЕ І БІЛЬ ЗА СЬОГОДЕННЯ»	73
II. МОДЕРНІ НАПРЯМКИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ	78
<i>Мезенцев Костянтин, Провотар Наталія</i> ВИРОБНИЦТВО ЗНАНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ: ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТИ ТА НОВІ ГОРИЗОНТИ	78
<i>Шаблій Олег</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	83
<i>Кисельов Юрій</i> ГЕОСОФІЧНИЙ ПІДХІД У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ	94
<i>Смочко Наталія, Шевчук Любов</i> ДОСЛІДЖЕННЯ МОНОСИСТЕМ ЯК МОДЕРНИЙ НАПРЯМОК СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	98
<i>Захарченко Володимир</i> ТИПІЗАЦІЯ ГЕОПРОСТОРОВИХ ФОРМ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: ПРОЦЕСНИЙ ПІДХІД	103
<i>Дністрянський Мирослав</i> ПОШИРЕННЯ РІЗНИХ ТИПІВ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ В ПОСТМОДЕРНОМУ СВІТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ	108
<i>Задворний Сергій</i> КРЕАТИВНІ ІНДУСТРІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНСТРУЮВАННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ	113
<i>Качмарик Злата</i> ДЕМОСОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ФІНАНСОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ	110
<i>Biletskyi Myroslav, Vanda Iryna, Kotyk Liubov</i> TRANSFORMATION OF THE LVIV HIGHER EDUCATION MARKET IN THE CONTEXT OF IT INDUSTRY DEVELOPMENT	124
<i>Поручинська Ірина, Поручинський Володимир</i> ТЕНДЕНЦІЇ РИНКУ ПОШТОВОЇ ЛОГІСТИКИ В УКРАЇНІ	128

III. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ КАРТОГРАФІЇ ТА ГЕОІКОНІКА	132
<i>Шаблій Олег</i>	
КОНЦЕПЦІЯ «ГЕОПОЛІТИЧНО-МІЛІТАРНОГО АТЛАСУ УКРАЇНИ»	132
<i>Чайка Ірина, Гудзеляк Ірина</i>	
КАРТОГРАФУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ: ІСТОРИЧНИЙ ТА ПЕРСПЕКТИВНИЙ АСПЕКТИ	140
<i>Рудакевич Іван</i>	
КАРТОГРАФІЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ПОТОКІВ ВЕЛИКОГО МІСТА	145
<i>Павлунь Микола, Генералова Лариса</i>	
НЕОРДИНАРНІ ЗДОБУТКИ ВІТАЛІЯ ВАЩЕНКА У РЕГІОНАЛЬНОМУ ГЕОЛОГІЧНОМУ КАРТОГРАФУВАННІ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ (ПАМ'ЯТІ ГЕОЛОГА)	150
<i>Шаблій Олег</i>	
ГЕОІКОНІЧНІ АСПЕКТИ РОЗРОБЛЕННЯ ВЕЛИКОГО ДЕРЖАВНОГО ГЕРБА УКРАЇНИ	156
IV. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА ГЛОБАЛІСТИКА, КРАЇНОЗНАВСТВО, КРАЄЗНАВСТВО І ТУРИЗМОЛОГІЯ	165
<i>Книш Мирослава, Мамчур Ольга</i>	
ГЕОПРОСТОРОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ КРАЇН МАКРОРЕГІОНУ ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ ТА КАРИБСЬКОГО БАСЕЙНУ	165
<i>Мариняк Ярослав</i>	
ТРАНСФОРМАЦІЯ ТУРИСТИЧНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ РОЗВИТКУ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ	172
<i>Влах Мирослава</i>	
ІСЛАМІЗАЦІЯ ЄВРОПИ: ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ	178
<i>Гудзеляк Ірина</i>	
ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ЄВРОПИ	184
<i>Качан Євген, Кошіль Роман</i>	
СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ РИНКІВ ПРАЦІ В УМОВАХ ПОГІРШЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ	189
<i>Садова Уляна, Гринькевич Ольга, Теслюк Роман</i>	
МОНІТОРИНГ ЯК СКЛАДОВА ГЕОІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ	194
<i>Івах Ярослав</i>	
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ ПАНДЕМІЇ COVID-19 У СВІТІ	198
<i>Білецький Мирослав, Котик Любов</i>	
РОЗВИТОК ЕКСКУРСІЙНОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОСТКОРОНАВІРУСНОГО ХОЛОДУ	205
<i>Черешнюк Тарас</i>	
ДОСВІД ЦЕНТРАЛЬНО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН З ВИКОРИСТАННЯ ОБОРОННИХ СПОРУД У ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНІЙ СФЕРІ	214
<i>Поплавська Інна</i>	
КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ОБЛАСТЕЙ ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ	219
<i>Кузик Степан, Борсук Юрій</i>	
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АГРОТУРИСТИЧНИХ КЛАСТЕРІВ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	223
<i>Мороз Соломія, Голод Андрій</i>	
ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО КОМПЛЕКСУ СХІДНИЦІ НА ОСНОВІ КЛАСТЕРНОГО ПІДХОДУ	237
<i>Барський Юрій, Матвійчук Людмила, Карпук Ірина</i>	
АНАЛІЗ ФАКТОРІВ ВПЛИВУ НА СТАН І РОЗВИТОК ТУРИСТИЧНОЇ СФЕРИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	241
<i>Michalski Tomasz</i>	
UWARUNKOWANIA ZMIANY LICZEBNOŚCI FLOTY KUTROWEJ W POLSKICH PORTACH	245
<i>Грицевич Володимир</i>	
ЧИННИКИ ПІШОХІДНОЇ ТА АВТОТРАНСПОРТНОЇ ДОСТУПНОСТІ У ВЕЛИКОМУ МІСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЛЬВОВА)	249

<i>Маковецька Лариса, Мандрик Ірина, Бирук Катерина, Кирилюк Владислав</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ ЯК ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ (НА МАТЕРІАЛАХ КАМІНЬ-КАШИРСЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	253
<i>Кукурудза Семен</i> ПРОФЕСОР ОСТАП ВОЛОЩАК – ДОСЛІДНИК ФЛОРИ І РОСЛИННОСТІ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ	258
<i>Бойко Ігор</i> ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-ПРИРОДНИХ ЛАНДШАФТІВ ЛЕМКІВЩИНИ, БОЙКІВЩИНИ Й ГУЦУЛЬЩИНИ	263
<i>Бойко Ігор</i> ЕКОЛОГО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ КОНСТРУКТИВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ КОЛИБ НА ПОЛЬОВИХ МОЛОЧНИХ ФЕРМАХ-САЛАШАХ У ЗАХІДНИХ ТА УКРАЇНСЬКІЙ ЧАСТИНІ СХІДНИХ КАРПАТ	275
<i>Бойко Ігор</i> ГЕОГРАФІЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНО-ЕКОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТРАДИЦІЙНОГО ПОЛОНИНСЬКОГО САЛАШНИЦТВА У НИЗЬКИХ ТАТРАХ	284
<i>Назарук Микола, Турчинська Оріся</i> ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ШКОЛЯРІВ	290
<i>Колодрубська Олександра</i> ВПЛИВ МІГРАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА АРХІТЕКТУРУ САДИБНОГО ЖИТЛА (НА ПРИКЛАДІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	295
V. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ В УКРАЇНІ	300
<i>Пістун Микола</i> ГАЛИЧИНА: ІСТОРИКО- ТА ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНІ РОЗДУМИ	300
<i>Шевчук Сергій</i> ПРОБЛЕМИ НОВОЇ МОДЕЛІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	306
<i>Кучабський Олександр, Бойчук Аліна</i> ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД УПРАВЛІННЯ ВЕЛИКИМИ МІСТАМИ, АГЛОМЕРАЦІЯМИ І МЕТРОПОЛІЯМИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ	310
<i>Корицька Ольга, Степура Тетяна, Дідух Наталія</i> ОЦІНКА РЕГІОНАЛЬНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ СУБРЕГІОНАЛЬНОГО РІВНЯ (НА ПРИКЛАДІ ЗОЛОЧІВСЬКОГО РАЙОНУ)	319
<i>Качайло Михайло</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ОДИНИЦЬ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ВНАСЛІДОК РЕФОРМИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ	323
<i>Ванда Ірина</i> ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА СЕЛИЩНА ГРОМАДА: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПІДСТАВИ УТВОРЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ	328
УХВАЛА	333

Наукове видання

**Суспільна географія і картографія:
наукова спадщина
та сучасні українознавчі студії**

**Матеріали Всеукраїнського наукового онлайн-семінару
(Україна, м. Львів, 20 травня 2021 р.)**

Відповідальний редактор *проф. Олег Шаблій*

Технічний редактор *Світлана Сенік*
Комп'ютерне верстання *Марія Хоминець*

Формат 60x84_{1/8}
Умовн. друк. арк. 40,1. Наклад 100 прим. Зам.

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Друк ТзОВ «Простір-М»
Свідоцтво ДК № 5068 від 22.03.2016 р.
79000, м. Львів, вул. Чайковського, 8
Тел.: (032) 261-09-05, e-mail: prostir.druk@gmail.com